

A.A. OMONOV,
T.M. QORALIYEV

**PUL VA
BANKLAR**

336
0-57

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI**

A.A.OMONOV, T.M.QORALIEV

PUL VA BANKLAR

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim
vazirligining Muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan
darslik sifatida tavsiya etilgan*

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan
ikkinchi nashri

+

105 423

2/3

TOSHKENT
“IQTISOD-MOLIYA”
2018

UO‘K: 336.741(575.1)

KBK: 65.261.4

Taqrizchilar: *i.f.d., prof.* **O.H.Hamraev;**
i.f.d., dots. **T.I.Boboqulov;**
i.f.n., dots. **S.X.Norqobilov**

Pul va banklar: Darslik/ A.A.Omonov, T.M.Qoraliev; – T.:
“Iqtisod-Moliya”, 2018. – 384 b.

Darslik O‘zbekistonda uzluksiz ta’limning Davlat ta’lim standartlarining qoidalariga muvofiq tayyorlangan bo‘lib, ta’limning “Ijtimoiy fanlar, biznes va huquq” bilim sohasi bo‘yicha “Pul va banklar” fanining namunaviy dasturidagi mavzularni qamrab olgan.

Darslikda pul, kredit va banklarning vujudga kelishi, rivojlanishi va takomillashuv jarayonining nazariy jihatlarini, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlarning maqsad va vazifalari bayon etilgan. Shuningdek, darslikda O‘zbekiston pul va bank tizimining tashkil etilishi hamda ularning o‘ziga xos jihatlariga ham alohida e’tibor berilgan.

Darslik iqtisodiyot yo‘nalishidagi talabalar va o‘qituvchilar, ilmiy tadqiqotchilar, bank va moliya sohasidagi mutaxassislar uchun mo‘ljallangan.

UO‘K: 336.741(575.1)

KBK: 65.261.4

ISBN 978-9943-13-705-3

A.A.Omonov, T.M.Qoraliev, 2018
“IQTISOD-MOLIYA”, 2018

KIRISH

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash munosabatlari pul, kredit va banklarning ishtirokisiz amalga oshmasligi barchamizga ma'lum. Shuningdek, bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday faoliyatning asosiy maqsadi foyda olishga qaratilgan bo'lib, ushbu faoliyatning asosini ham pul, kredit va bank tizimi bilan bog'liq bir qator munosabatlar tashkil etadi. Bu o'z – o'zidan, keyingi yillarda, mamlakatimiz oliy o'quv yurtlarida iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlashda "Pul va banklar" kursining ahamiyatini keskin oshirmoqda.

E'tirof etish joiz, mamlakatimizning iqtisodiyot hamda moliya yo'nalishidagi oliy o'quv yurtlari pedagog-xodimlari, ilmiy-tadqiqotchilar va soha mutaxassilari tomonidan "Pul va banklar" o'quv kursi bo'yicha darslik, o'quv qo'llanma va monografiyalar nashr etilgan. Biroq, shunga qaramasdan, ushbu darslik va o'quv qo'llanmalar mavjud talabni to'liq va samarali qondirish imkoniyatini bermayapti. Buning qator sabablari mavjud bo'lib, fikrimizcha ularning asosiylari quyidagilar bo'lishi mumkin:

Birinchidan, milliy ta'lim standartlari bo'yicha darslik va o'quv qo'llanmalarga qo'yilayotgan talab va qoidalar takomillashib bormoqda. Xususan, ular qisqa, mazmunli va o'quvchiga tushunarli tilda yozilishi lozim;

Ikkinchidan, jahon va mamlakatimiz iqtisodiyotida yuz berayotgan ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlar mavjud darslik va o'quv qo'llanmalarni doimiy ravishda yangilab va takomillashtirib borishni talab etmoqda;

Uchinchidan, internet va elektron tizimning rivojlanib bora-yotganligi tufayli talabalarga taqdim etilayotgan darslik va o'quv qo'llanmalar raqobatbardosh bo'lishi, ularni o'ziga jalb qila oladigan xususiyatlarga ega bo'lishi lozim;

To'rtinchidan, milliy ta'lim tizimida rivojlangan mamlakatlar oliy ta'limdagi ijobiy tajribasidan foydalangan holda darslik va o'quv qo'llanmalarni tayyorlash zaruriyati kabi masalalar shular jumlasidandir.

Mazkur darslik, yuqorida qayd etilgan talab va tartiblarni inobatga olingan holda, O'zbekistonda Davlat ta'limining "Ijtimoiy fanlar,

biznes va huquq” bilim sohasining “Bank ishi”, “Biznesni boshqarish”, “Moliya”, “Soliqlar va soliqqa tortish” va boshqa yo‘nalishlari bo‘yicha qo‘yilgan talablari doirasida tayyorlangan. Buni darslikning “Pul va banklar” fanining namunaviy dasturidagi barcha bo‘limlarini qamrab olganligida ham ko‘rish mumkin.

Darslik tarkibiy tuzilishi jihatidan 20 bobdan iborat bo‘lib, har – bir bobdan so‘ng o‘quvchining bilimini mustahkamlash maqsadida bob mavzulariga oid savollar va testlar majmui keltirilgan.

Darslikning “Pul islohotlari” va “Bank inqirozlari” nomli boblari i.f.n. I.X.Raxmonov va N.S.Ernazarov, “Kredit bo‘yicha foiz stavkasi va ularga ta‘sir qiluvchi omillar” nomli bobi i.f.n. I.Ya.Qulliev va tadqiqotchi S.A.Abdullaeva hamda “Markaziy bankning mustaqilligi” nomli bobi katta o‘qituvchi I.I.Jo‘raev, Tijorat banklari va ularning funksiyalari nomli bobi katta o‘qituvchi X.S.Tillaev, qolgan boblar i.f.d. professor A.A.Omonov va i.f.n., professor T.M.Qoralievlar tomonidan tayyorlangan.

Xalqaro iqtisodiy doirada, shuningdek, O‘zbekiston moliya – kredit tizimida ro‘y berayotgan jadal ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlar qator soha va tarmoqlarda bo‘lgani singari ta‘lim tizimi oldiga, xususan, darslik va o‘quv qo‘llanmalar tayyorlashning tarkibi va mazmuniga jiddiy talablarni qo‘ymoqda. Shu jihatdan, mualliflar “Pul va banklar” darsligini vaqti – vaqti bilan xalqaro doirada va O‘zbekistonda ro‘y berayotgan ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlar asosida nazariy – amaliy jihatdan qayta ishlangan va to‘ldirilgan “*ikkinchi nashri*”ni o‘quvchilar e‘tiboriga havola etmoqdalar.

Darslikning ikkinchi nashrini tayyorlashda mualliflar tomonidan 2012 yildan keyingi yillarda mamlakatimiz bank tizimida vujudga kelgan barcha yangiliklar, pul muomalasi va xususan milliy valyutaning konvertatsiyasi hamda valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha o‘zgarishlar hisobga olindi.

I BOB. PULNING PAYDO BO‘LISHI, ZARURLIGI VA FUNKSIYALARI

1.1. Pulning mohiyati

Pulning iqtisodiy mohiyati xususida iqtisodiy adabiyotlarda turli ta’riflar va talqinlar mavjud bo‘lib, uning mohiyatiga nisbatan yagona yondashuv mavjud emas. Chunki, jamiyatda xo‘jalik yuritish tizimining va ijtimoiy – iqtisodiy sharoitning o‘zgarishi pulning mohiyatini turlicha talqin etilishini talab etmoqda. Jumladan, iqtisodchi olimlar va soha mutaxassislari pulni – iqtisodiy kategoriya sifatida qiymat o‘lchovi vositasi, umumekvivalent tovar, maxsus tovar, ayirboshlash vositasi ekanligini e’tirof etadi.

Pul jamiyatda sodir bo‘layotgan ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlarda, jami ijtimoiy mahsulotni yaratish, taqsimlash va qayta taqsimlashda, bozordagi talab va taklif asosida tovarlar bahosini aniqlashda bevosita qatnashishi uning mohiyatini namoyon qiladi.

Pulning iqtisodiy mohiyati va uning zaruriyatiga xorij iqtisodchilari alohida e’tibor qaratgan bo‘lmasalarda¹, iqtisodiy nazariyachilarning asarlarida unga nisbatan berilgan fikrlarini uchratish mumkin. Masalan, A.Smit pulni iqtisodiy kategoriya darajasiga ko‘tarib, unga “pul – bu muomalaning buyuk g‘ildiragi“, “savdo sotiqning yuksak quroli” sifatida ta’rif beradi².

D.Yum A.Smitning pul xususidagi qarashlariga e’tiroz bildirib, “Pul bu – savdo – sotiqning g‘ildiragi emas, balki u yog‘, shu savdo – sotiq g‘ildiragini erkin va yumshoq yurishiga imkoniyat yaratadigan vositadir” degan fikrni bildiradi³.

Rossiyalik iqtisodchi olimlar ham pulning iqtisodiy mohiyatiga alohida e’tibor qaratishgan. Jumladan, iqtisod fanlari doktori, professor B.I.Sokolov pulning mohiyatiga “pul mehnat taqsimoti chuqurlashib borayotgan ushbu jamiyatda tovarlarni ayirboshlash va to‘lovlarni amalga oshirish ishlarini yengillashtiradi” deya ta’kidlaydi⁴.

¹ Abdullayeva Sh.Z. Pul, kredit va banklar. T.: Iqtisod – Moliya, 2007. 8 b.

² Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов. Т. 1. С.418-421.

³ Юм Д. Опыт. М.: К.Т.Солдатенкова, 1986. С.20.

⁴ Соколов Б.И. Деньги, кредит и банки: Учебник. М.: ТК Велби, Проспект, 2008. С.8.

O'zbekistonlik iqtisodchi olimi Sh.Z. Abdullaeva pul, kredit va banklar masalasiga bag'ishlangan iqtisodiy adabiyotlarda pulning mohiyatini ochishda uchta jihatiga e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlaydi. "*Birinchi*dan, pulning iste'mol qiymatida boshqa tovarlarning qiymati o'z aksini topadi. *Ikkinchi*dan, pulda ifodalanadigan aniq mehnat asosini abstrakt mehnat tashkil etadi. *Uchinchi*dan, pulda ifodalanuvchi xususiy mehnat ijtimoiy mehnat sifatida namoyon bo'ladi. Shunga asoslangan holda, pul ham tovar, lekin boshqa tovarlardan farq qiluvchi xususiyatlarga ega bo'lgan maxsus tovar degan xulosaga kelish mumkin"⁵.

Iqtisod fanlari doktori, professor O.Yu. Rashidov va boshqalar ishtirokida nashrdan chiqarilgan darslikda "Pul – bu umumiy ekvivalent sifatida qo'llaniladigan universal tovarning alohida turi bo'lib, boshqa barcha tovarlarning qiymati u orqali ifodalanadi. Pul – bu boshqa ne'matlarning qimmatini o'lchash vositasi (umumiy ekvivalent) yoki ayirboshlashda hisob – kitoblarni amalga oshirish vositasi (ayirboshlash vositasi) funksiyalarini bajaruvchi ne'matdir.

Pul – bu mutloq likvidlikka ega bo'lgan ne'matdir. Pul – bu iqtisodiy kategoriya bo'lib, odamlar o'rtasidagi munosabatlar unda namoyon bo'ladi va uning yordamida quriladi. Pulning maqsadi bozorga oid o'zaro harakatlarning transaksion xarajatlarini tejashdan iborat"⁶.

Pulning iqtisodiy mohiyati xususida fikrlarni eramizdan oldingi davrda yashagan Aristotel (er. oldingi 384 – 322 yy.), keyinchalik sarkarda Aleksandr Makedonskiy kabi buyuk shaxslar tomonidan qoldirgan manbalarda ham ko'rish mumkin⁷.

Pul–iqtisodiy kategoriya bo'lib, barcha tovarlar uchun umumekvivalent vazifasini bajaradigan maxsus tovardir. Pul faqat ayirboshlash jarayonida zarur bo'ladigan, hukumat tomonidan o'rnatilgan to'lov vositasidir. Pul – qat'iy o'rnatilgan kafolatlangan bahoni aniqlaydigan vosita emas. U oddiy tovar, faqat boshqa tovarlardan unga ehtiyojning yuqoriligi va qolgan barcha tovarlar uchun ayirboshlash vositasi sifatida foydalanganligi bilan ajralib turadi. Boshqa tovarlar singari pul ham kishilar tomonidan jamg'ariladi. Kishilar tovarlarni sotish va xizmatlarni ko'rsatish orqali uni «sotib» oladi yoki jamg'aradi. Tovarlarni sotib olish va turli xizmatlarga bo'lgan ehtiyojini qondirish natijasida uni «sotadi».

⁵ Abdullayeva Sh.Z. Pul, kredit va banklar. T.: Iqtisod – Moliya, 2007. 8 b.

⁶ Rashidov O.Yu. va boshq. Pul, kredit va banklar: Darslik. T.: TDIU, 2008. 11, 432 b.

⁷ Аристотель. Сочинения: Т.4. М., 1983. С. 325.

Pulning mohiyati uning turlarida va funksiyalarida yanada aniqroq namoyon bo'ladi, keyingi paragraf va boblarda ushbu masalalarga atroflicha o'rin beriladi.

1.2. Pulning vujudga kelishi va zarurligi

Pulning vujudga kelishi kishilik jamiyati sivilizatsiyasining buyuk kashfiyotlaridan hisoblanadi. *“Pul” deb nomlangan maxsus tovarning paydo bo'lishi natijasida odamlar o'rtasida ayirboshlash bilan bog'liq ziddiyatlar va «ehtiyolarning bir – biriga mos kelmasligi» kabi muammolar barham topdi.*

Pulning vujudga kelishi, uning evolyutsion rivojlanishi, nazariyasi, mohiyati va funksiyalari haqida xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar, nazariyachilar, mutaxassislar juda ko'p ilmiy asarlar, maqolalar va tadqiqot ishlari yaratgan. Hozirgi kunda ham ushbu jarayon davom etmoqda. Iqtisodiy adabiyotlarda pulning vujudga kelishi va uning hozirgi kundagi ko'rinishi haqida yagona yondashuv mavjud emas.

Pulning vujudga kelish sababini bilish uchun qadimda odamlar o'rtasida ro'y bergan ayirboshlash munosabatlarini amalga oshirish jarayoniga e'tibor qaratish lozim. Chunki, aynan mana shu tabiiy ayirboshlash jarayoni hozirgi kunda siz bilan biz kundalik hayotda va hisob – kitoblarda foydalanib kelayotgan pulning vujudga kelishiga zamin yaratgan. Xususan, pulning vujudga kelishiga quyidagi omillar asos bo'lib xizmat qiladi:

- qadimgi davrda odamlar o'z ehtiyojidan ortib qolgan iste'mol mahsulotlari turib qolmasligi va saqlashning imkoniyati bo'lmaganligi bois ularni o'zlariga yaqin yoki tanish odamlarga bergan, bu o'z – o'zidan odamlar o'rtasida stixiyali ravishda bir tomonlama ayirboshlash munosabatlari vujudga kelishiga sabab bo'lgan;

- keyinchalik odamlarning ongi, dunyoqarashi va hayot kechirish tarzi rivojlanganligi natijasida, ikki tomonlama ayirboshlash munosabatlari vujudga kela boshladi. Bu davrda, kishilarda o'ziga zarur bo'lmagan buyumning o'rniga nimadir olish evaziga, ikkinchi kishiga berish lozimligini anglay boshladilar.

Bularning barchasi dastlab stixiyali ravishda sodir etilib, bu odamlarning kundalik uchun zarur bo'lgan buyumlar, oziq – ovqatlar,

kiyim – kechaklar va boshqa ehtiyojlarini qondirish natijasida ro‘y bergan. Bu davr ishlab chiqarish usulining natural xo‘jalik tuzumi davriga borib taqaladi. Ma‘lumki, natural xo‘jalik tuzumidan ilgarigi davrda har bir kishi kunlik ehtiyoj uchun zarur bo‘lgan mahsulotni mustaqil ravishda ishlab topgan (yaratgan)ligi bois, ular o‘rtasida ayirboshlash munosabatlariga ehtiyoj mavjud bo‘lmagan.

Yuqorida qayd etilgan ikki omil, kishilar o‘rtasida ayirboshlash munosabatlarining shakllanishiga zamin yaratdi, natijada odamlar ixtiyoridagi ortiqcha mahsulotni o‘zi uchun zarur bo‘lgan boshqa mahsulotga ayirboshlashga ehtiyoj seza boshladi.

Ayirboshlash – bu kishilarning istak – xohishlari va ehtiyojlari mahsuli sifatida amalga oshiriladigan jarayon bo‘lib, buning natijasida, tomonlar ehtiyojini qondirish maqsadida ixtiyoridagi mehnat mahsulidan voz kechib, zarur bo‘lgan boshqa mehnat mahsuli o‘rniga berishdir. Ayirboshlash kishining ehtiyoji bo‘lgan buyumga ega bo‘lish imkoniyatini beradigan jarayondir.

Demak, ayirboshlash “A” va “B” tomonlar o‘rtasidagi o‘zaro kelishuv natijasida sodir bo‘ladigan jarayon bo‘lib, “A” o‘ziga tegishli tovar yoki xizmatni “B” tomonning tovar yoki xizmati uchun berishdir. Modomiki, ushbu almashuv jarayoni ikki tomonga ham iqtisodiy jihatdan foydali bo‘lib, “A” tomon voz kechgan tovar yoki mahsulot o‘rniga o‘zi uchun zarur bo‘lgan, undan ham foydaliroq tovar yoki xizmatni oladi.

Shuningdek, natural xo‘jalikning rivojlanib borishi, jamiyatda mehnat taqsimotini shakllanishiga olib kelgan. Vaqt o‘tishi bilan odamlar o‘rtasida mahsulot ayirboshlash jarayoni rivojlanib, ishlab chiqarishning ixtisoslashuv jarayoni ro‘y bera boshlagan. Xususan, pulning vujudga kelishida chorvachilikning dehqonchilikdan ajralib chiqishi, keyinchalik hunarmandchilikning shakllanishi juda muhim ahamiyat kasb etdi. Ushbu davrda, odamlar o‘rtasida mahsulotlarni faol ayirboshlash jarayoni boshlandi. O‘sha davrdagi ayirboshlash munosabatlarini faollashishiga asosiy omillar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- ishlab chiqarishning natural xo‘jalik shaklidan tovar ishlab chiqarish davriga o‘tishi;
- ishlab chiqaruvchi subyektlarning bir – biriga o‘zaro bog‘liqligining vujudga kelishi;

- ayirboshlash jarayonida tovarlar ekvivalentligining ta'minlanganligi.

Iqtisodiy adabiyotlarda pulning vujudga kelishini yoritishda asosiy e'tibor, uning qiymat shaklining rivojlanish evolyutsiyasiga qaratiladi. Chunki, pulning vujudga kelishida uning qiymat shakllari juda muhim o'rin tutadi. Pulning qiymat shakllari asosan beshta ko'rinishdan iboratligi e'tirof etilib, ular quyidagilardan iborat.

1. Qiymatning oddiy shakli. Qiymatning ushbu shakli natural xo'jalik tuzumiga xos bo'lib, mahsulotlarning ortiqchaligi vaqti – vaqti bilan vujudga kelgan sharoitda amal qilgan. Qiymatning oddiy shaklida ishlab chiqarish hajmining pastligi, yaratuvchi va oluvchining manfaatlari doimo ham bir – biriga mos kelmagan ayirboshlash jarayonida ma'lum tovarlarga ishtirok etgan.

Ushbu davrda odamlar o'rtasida vujudga kelgan ayirboshlash munosabatlarining vujudga kelishiga ortiqcha mahsulotni buzilmasligi va turib qolmasligining oldini olishga bo'lgan ehtiyoj turtki bo'lgan. Masalan, *bir qop don = bitta qo'yga* almashilgan va h.k. Bu jarayon ba'zi iqtisodiy adabiyotlarda “qiymatning tasodifiy shakli” deb ham ta'kidlanadi, chunki bu jarayonda asosiy e'tibor tovarning iste'mol qiymatiga qaratilgan. Asosiy maqsad tovarning qiymati emas, balki uning iste'mol qiymatiga qaratilgan.

2. Qiymatning kengaytirilgan shakli. Qiymatning kengaytirilgan shakli jamiyatda mehnat taqsimotining vujudga kelish davri bilan bevosita bog'liq bo'lib, ushbu davrda, kishilar o'rtasida ayirboshlash munosabatlari rivojlandi. Endi kishilar mahsulotning asosiy qismini ayirboshlash uchun ishlab chiqara boshladi. Natijada, ishlab chiqarish salmog'i ortib bordi, mahsulotlar tez – tez tovar sifatida ayirboshlash jarayonida ishtirok eta boshladi. Bitta tovar bir necha tovarga ayirboshlanadigan bo'ldi. Ayirboshlash jarayonining vujudga kelishida, tomonlarning mafaatlari o'zaro mos kelishi asosiy omil sifatida maydonga chiqdi.

Qiymatning kengaytirilgan shakli amal qilgan davrda ayrim tovar turlari, mehnat qurollari va mollar pulning vazifasini bajargan. Masalan, *bir qop don = bitta qo'y, bitta boltaga ayirboshlana* boshladi. Albatta, mamlakatning geografik xususiyati va ishlab chiqarishning rivojlanish darajasi, ular o'rtasida pul vazifasini bajaradigan tovarlar va mahsulotlarni ajralib chiqishiga sabab bo'ldi. Masalan, AQShda tamaki, Sharqiy Xindistonda qand, fil suyagi, Qadimgi Gretsiyada

buqa, Shotlandiyada mix, Misrda mis, shuningdek don, tuz va jun kabi mahsulotlar umumekvivalent vazifasini bajara boshladi.

3. Qiymatning umumiy shakli. Bu sharoitda umumekvivalent sifatida e'tirof etilgan tovarlar eramizdan oldingi V – IV asrlarga qadar pul vazifasini bajardi. Qiymatning umumiy shakli davrida, ishlab chiqarish kengaydi va uning asosiy maqsadi barcha uchun zarur bo'lgan tovarni o'zlashtirishga qaratildi.

Umumiy ekvivalent sifatida qo'y, don, jun, qimmatbaho buyum va boshqalar e'tirof etildi, lekin ular o'zining xossasidan kelib chiqqan holda uzoq vaqt umumekvivalent vazifasini bajarmadi. Chunki, ishlab chiqarishning rivojlanishi, kishilar o'rtasida iqtisodiy munosabatlarni tezlashtirdi, bu sharoitda umumekvivalent vazifasini bajaradigan tovarlarni olib yurish, saqlash va boshqa jarayonlar turli noqulaylik va qiyinchiliklarni keltirib chiqardi.

Buning qiyinchiligi shunda ediki, masalan, dehqon ustiga kiyadigan kiyim olish uchun to'quvchiga donni taklif etsa, to'quvchiga don emas, balki qo'y zarurligini aytadi. Bunday paytda dehqon donni qo'yga almashtirish va shundan so'ng to'quvchiga qo'yni berib o'ziga zarur bo'lgan kiyimni olishi mumkin, ya'ni ayirboshlash jarayonlarida ishtirok etayotgan tomonlarning manfaatlari doimo ham bir – biriga mos kelmasligi oqibatida, turli qiyinchilik va ziddiyatli holatlar vujudga keldi. Buning natijasida, *qiymatning pul shakli* vujudga keldi.

4. Qiymatning pul shakli. Ayirboshlash munosabatlarining rivojlanishi, jahon bozorining vujudga kelishi, kumush va oltinning barcha tovarlar ichidan umumekvivalent vosita sifatida ajralib chiqishiga olib keldi. Ushbu metallarning tabiiy xossasi (yagona jismligi, qiymatining o'zgarmasligi, sifatining buzilmasligi) uzoq davr jamiyatda pul vazifasini bajarishiga xizmat qildi.

Qimmatbaho metallar umumekvivalent sifatida muomalaga kiritilishining dastlabki davrida har xil quyma shakldan (sim, plastinka, yumaloq va boshqa shakllar) iborat edi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi va mehnat taqsimotining tobora takomillashib borishi metall pullardan ma'lum shakl va miqdorga ega bo'lgan tangalarni zarb qilish zaruriyatini keltirib chiqardi. Tarixiy manbalarga ko'ra, dastlabki metall tangalar eramizdan avvalgi VII asrda Xitoy va Lidiya (Malaya Aziya) davlatlarida zarb etilgan.

Metall pullarning nominal qiymati haqiqatdagi qiymatiga teng bo'lib, noyob qimmatbaho metallardan tayyorlanadi va pulning barcha funksiyalarini bajaradi.

E'tiborli jihati shundaki, muomalada haqiqiy pullar ayirboshlash vositasi vazifasini bajargan davrda iqtisodiyotda pul muomalasi avtomatik ravishda tartibga solinadi. Natijada, iqtisodiyotda pulning qadrsizlanishi, baholarning o'sishi va inflyatsiya holati kuzatilmaydi. Chunki qimmatbaho metallarning muomalada ortiqchalik holatining vujudga kelishi, ularni jamg'arma va boylik sifatida saqlashga yo'naltirilishi orqali bartaraf etiladi. Agar, muomalaga qo'shimcha ayirboshlash qiymati zarur bo'lsa, ular qiymat o'lchovi, muomala va to'lov vositasi sifatida qaytadan muomalaga chiqariladi.

Oltinning muomalada amal qilishi XX asrning 30-70 yillarida bekor qilindi, ya'ni oltin demonitizatsiyasi yuz berdi. Oltin ayirboshlash vositasi sifatida muomaladan chiqarilishining dastlabki davrida avval muomala va to'lov vositasi funksiyasini, 1975 yildan so'ng esa jahon puli funksiyasini to'xtatdi. Ushbu vazifalarni ichki va jahon bozoriga oltinning o'rniga kirib kelgan qog'oz va kredit pullar egalladi.

5. Qiymatning qog'oz – pul shakli. Dastlabki qog'oz pullarni muomalaga chiqarilishi taxminan X asrning oxiri XI asrning boshlariga to'g'ri keladi. Shu davrdan boshlab, muomaladagi oltin va kumush pullar o'rni qog'oz pullar egallay boshladi. Muomalada oltin va kumush amal qilgan sharoitda ular bilan parallel ravishda to'lov vositasi sifatida qog'oz pullarni kirib kelishining sabablari sifatida quyidagilarni ta'kidlash lozim:

- qimmatbaho metallarni olib yurish, saqlash va xavfsizligini ta'minlash yuzasidan muammoli holatlarning vujudga kelishi;
- oltin va kumush muomalada qo'ldan qo'lga o'tishi natijasida yedirilib, o'zining dastlabki hajmi va xossasini yo'qotishi;
- qimmatbaho metallar zebu ziynat va boylik timsolida muomaladan chiqib ketishi;
- iqtisodiy taraqqayotning yuqori darajada rivojlanishi natijasida tovar va xizmatlar massasining qimmatbaho metallar (oltin, kumush) massasiga nisbatan shiddat bilan ortib borishi.

Dastlab muomalaga chiqarilgan qog'oz pullarning asosi oltin bilan ta'minlangan bo'lib, ushbu pullar bilan birgalikda oltin tangalar ham muomalada ishtirok etgan. Qog'oz pullar mustaqil qiymatga ega

bo'lmadan, ular davlatning qonuniy hujjatlari asosida mamlakatda to'lov va muomala vositasi rolini bajaradi. Shuning uchun qog'oz pullarning qiymati o'zgaruvchanlik xususiyatiga ega bo'lib, u mamlakat ichki bozorida chet el valyutasiga bo'lgan talab va taklif, milliy iqtisodiyotning barqarorligi hamda ijtimoiy – iqtisodiy holatlar ta'sirida o'zgarib turadi. Bu uning sotib olish qobiliyatining mustahkamligi, inflyatsiya darajasi va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlarda namoyon bo'ladi.

6. Qiymatning elektron – pul shakli. Qiymatning elektron – pul shakli keng qamrovli qiymat tushunchasi bo'lib, banklarning hisob varaqlari va plastik kartochkalarda maxsus kompyuter tizimlarining dasturiy ta'minotlari (Globus⁸, NCI⁹, ASBT¹⁰, iABS¹¹, Click, PayMe va boshqalar) yordamida saqlanadi va tegishli maqsad uchun o'tkaziladi hamda boshqa zarur operatsiyalarni amalga oshirishda foydalaniladi. Qiymatning elektron – pul shaklini amal qilishi, saqlanishi va ulardan foydalanish jaryoni hukumatning tegishli qonunchilik hujjatlari va Markaziy bankning me'yoriy hujjatlari asosida amalga oshiriladi.

7. Qiymatning virtual – pul shakli. Qiymatning ushbu shakli “kriptovalyuta” – raqamli valyutalar ko'rinishida bo'lib, ularni vujudga kelishi (ishlab chiqishi, muomalaga kiritilishi) va nazorati markazlashmagan holda kriptografik (dasturiy ta'minot) metodlar yordamida amalga oshiriladi.

“Kriptovalyuta” termini dastlab 2009 yillarda Satoshi Nakamoto taxallusi ostida bir yoki bir guruh dasturchilar tomonidan “Bitkoyn” to'lov tizimi paydo bo'lgandan keyin foydalanila boshlangan. Qiymatning kriptovalyuta shakli dastlab konfidensial to'lov vositasi sifatida Devida Choma kompaniyasi tomonidan 1990 yillardan DigiCash tizimida yaratilgan va foydalanilgan, 1988 yillarda kompaniya bankrotlikka uchragandan so'ng uning amal qilishi ham to'xtagan¹², (darslikning *kripto – pullar bo'limiga* qarang).

⁸ TIF Milliy bankda qo'llaniladi.

⁹ Ipak yo'li aksiyadorlik tijorat bankida qo'llaniladi.

¹⁰ AT “Agrobank” va “Trastbank”da qo'llaniladi.

¹¹ Qolgan tijorat banklarida foydalaniladi.

¹² Дэвид Чом: Цифровая наличность заменит бумажную!!! Компьютерра.

<http://old.computerra.ru/1999/311/3160/>

1.3. Pulning rivojlanish tarixi

Pul hozirgi kundagi ko'rinishi, holati va darajasiga yetgunga qadar juda uzoq tarixiy davrni boshidan kechirdi. Yer yuzida puldan ayirboshlash vositasi sifatida foydalanib kelinayotganiga yetti ming yildan ortiq vaqt bo'ldi¹³. Bu davr ichida dastlabki pullar tovar, buyum, oddiy metall va qimmatbaho metallar ko'rinishidan hozirgi kunda keng foydalanib kelinayotgan qog'oz, kredit, elektron, virtual pullar ko'rinishigacha yetib keldi.

Jamiyatda ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlar takomillashib va rivojlanib borgani sari pulning shakli, pul ishlari va pul ishtirokidagi hisob – kitoblar ham doimiy ravishda takomillashib va rivojlanib kelmoqda.

Pulning rivojlanishiga turtki bo'lgan asosiy omillar quyidagilar hisoblanadi.

1. Tovar ishlab chiqarishning kengayishi va mehnat taqsimotining chuqurlashuvi.

2. Barcha shakllardagi mulk qiymatlarining o'sishi.

3. Tovarlar oldi – sotdisi bo'yicha aylanmalar hajmining ortishi.

Tanga pullarning rivojlanish tarixi. Mavjud iqtisodiy adabiyotlarda dastlabki tanga pullar Xitoy mamlakatida va qadimgi Lidiya xonligi davrida miloddan avvalgi VII asrda paydo bo'lganligini ta'kidlaydi. Manbalarga ko'ra, birinchi oltin pullar bizning eramizgacha bo'lgan VII asrda Lidiya shohi Gigesning buyrug'i bilan zarb etilgan. Oltinga o'zining tasvirini tushirib zarb qilgan birinchi shoh Aleksandr Makedonskiy hisoblanadi, o'sha davrda oltinning qiymati uning probasi va og'irligi bilan o'lchanar edi.

AQShda monetalar 1793 yilda zarb etilgan, shu davrga qadar va undan keyin uzoq muddat davomida mamlakatda xorijiy mamlakatlarning tangalari to'lov vositasi sifatida amal qilgan. Mamlakatda ayrim xorijiy tangalar 1857 yilgacha to'lov vositasi sifatida muomalada ishtirok etdi.

Muomalada oltin tangalar to'lov vositasini bajarganda ular haqiqiy pul sifatida o'zining sohibiga iqtisodiy zarar keltirmaydi va avtomatik ravishda boshqarilib turish xususiyatiga ega bo'lgan. Ya'ni, ularni hozirgi paytdagi kabi qog'oz pullarni emissiyasi orqali tartibga solib turishga ehtiyoj bo'lmagan. Agar oltin tangalarning hajmi

¹³ Деньги, кредит, банки: Учебник/Кол. авт. Под ред. О.И. Лаврушина. М.: КНОРУС, 2007. С. 25.

ehtiyojdan ortib ketadigan bo'lsa, ular boylik sifatida avtomatik tarzda jamg'armaga o'tadi, aksincha bo'lganda esa to'lov vositasi sifatida muomalaga chiqadi. Shu bois ham oltin tangalar to'lov vositasini bajargan paytda pul tizimini tartibga solish apparati va pul – kredit siyosatini amalga oshirishga ehtiyoj bo'lmagan.

O'zbekiston hududida dastlabki metall tangalar miloddan ilgarigi VI asrda Ahmoniy shoh Doro I tomonidan zarb etilgan. Ushbu metall tangalarning og'irligi 8,4 grammni tashkil etgan bo'lib, "darik" deb nomlangan tilla tangalar ekanligi taxmin qilinadi. O'sha vaqtlarda, ya'ni miloddan ilgarigi VI–IV asrlarda hozirgi O'zbekistonning asosiy qismi, ya'ni Xorazm, Sug'diyona va Sak qabilalari yashagan hududlar Ahmoniylar davlati tarkibida bo'lganini hisobga olsak, ushbu "darik"lar O'zbekiston zaminida amal qilgan bizga ma'lum birinchi tangalar bo'lgan desak xato qilmaymiz.

Miloddan avvalgi 330–327 yillarda makedoniyalik Iskandar Ahmoniylar saltanatini tor – mor qilib, hozirgi O'zbekiston zaminida joylashgan Baqtriya va Sug'diyonaga bostirib kiradi. Makedoniyalik Iskandar surati tushirilgan tangalardan vazni 4,1 g. bo'lgan kumush draxma, vazni 8,2 g. bo'lgan kumush draxma (ikki draxma) hamda vazni 16,4 g. bo'lgan kumush tetradraxma (to'rt draxma)lar zarb qilinib, ular muomalada bo'lgani ma'lum. Shuningdek, vazni 8,4 g. bo'lgan oltin tanga (starer) va vazni 40 grammdan ortiq bo'lgan kumush dekadraxma ham zarb qilingan.

Yunon – Baqtriya davlati tomonidan zarb etilgan tangalardan 100 donaga yaqini Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanida topilgan. Ushbu davlat pul tizimi asosini o'sha paytda draxma, didraxma, tetradraxma va dekadraxmalar tashkil etganligi tarixiy manbalardan ma'lum.

O'rta Osiyo eramizning V asrida tarixan qisqa muddat davomida sosoniylar tasarrufida bo'lgan. Bu davrda hozirgi O'zbekiston hududida turli davrlarda zarb etilgan tangalar muomalada bo'lgan. Jumladan, sosoniylar tangalari asosan oltin, kumush va bronzadan zarb qilingan bo'lib, ularda sosoniy shohlarining suratlari bilan birga, turli hayvonlar va qushlar aksi ham tushirilgan.

Hozirgi O'zbekistonning asosiy qismi V asrning ikkinchi yarmida Sirdaryoning sharqiy sohilidan kirib kelgan deb taxmin qilinayotgan va tarixda eftaliylar nomi bilan qolgan qabilalar tomonidan bosib olinadi.

Eftaliylar davrida O'rta Osiyo asta sekin rivojlana boshlagan va xalqaro savdo ham rivojlangan. Tashqi savdo asosan Xitoy, Hindiston, Eron va Vizantiya (Rum) bilan amalga oshirilgan.

Eftaliylar dastlabki paytlarda sosoniy hukmdorlari Bahrom va Perozning kumush tangalaridan keng foydalanishgan. Buning asosiy sababi sifatida sosoniylar tomonidan eftaliylarga o'lpon sifatida to'langan juda ko'p miqdordagi kumush tangalar xazinada to'planligiga bog'liq deb taxmin qilinadi.

Eftaliylar hukmronligi davrida juda ko'p miqdorda, ba'zi ma'lumotlarga qaraganda 200 dan ko'proq marta metall tangalar zarb qilingan. Har bir viloyat, har bir yarim qaram hudud o'zi tanga zarb qilish huquqiga ega bo'lgan.

Umuman, V – VI asrlarda hozirgi O'zbekiston hududiga shimol va sharq tomonlardan turli ko'chmanchi xalqlar tinimsiz bosqinchilik qilib kirib kela boshlaydi. VIII asrning o'rtalarida O'rta Osiyo arablar tomonidan bosib olinib, o'lkada islom dini joriy etiladi va qadimiy yurt Movarounnahr deb atala boshlaydi. Shu davrdan boshlab muomalada bo'lgan metall tangalar ko'rinishida o'zgarishlar yuz bera boshlaydi. Asta – sekin tangalardan shoh va hokimlarning suratlari o'rni islom oyatlari egallaydi. Natijada «kufi» nomi bilan tarixda ma'lum bo'lgan tangalar davri boshlanadi.

Islom imperiyasida markazlashtirilgan boshqaruv tizimi tashkil etilgandan keyin xalifa Abdumalik 696 yilda imperiyaning butun hududida yagona pul tizimini joriy etdi. Shu davrdan boshlab, yirik savdo bitimlarini amalga oshirish uchun vazni 4,3 gramm bo'lgan oltin dinor zarb etilgan. Maosh va soliqlar to'lovi uchun vazni 2,8 gramm bo'lgan kumush drahmalar chiqariladi. Kundalik savdo – sotiq esa mis tangalar – fuluslar yordamida (yunoncha «follis» hamyon ma'nosini anglatadi) amalga oshirila boshlandi. Bu pul birliklari Movarounnahrda ham o'sha davrda muomalada bo'lgan.

IX asrga kelib, Movarounnahrda somoniylar davlati vujudga keladi. Somoniylar xalifa hukmronligini rasman tan olishgan bo'lsada, ular amalda mustaqil edilar. Somoniylar davlatining poytaxti Buxoro shahri bo'lgan. Somoniylar davlati o'z tasarrufiga hozirgi O'zbekistonning asosiy qismi, Turkmaniston va Tojikiston hamda Eronning Xuroson viloyatini qamrab olgan markazlashgan davlat edi. Bu davlat taxminan 120 yildan ko'proq muddat davomida mavjud bo'ldi.

XII asrning o'rtalarida, xorazmshoh Otsiz davriga kelib, Xorazm davlati kuchayib ketadi. XII asr 80–90 yillariga kelib Xorazm o'ziga Movarrounnahr, Eron, Forsiy Iroqni bo'ysundiradi. Xorazm davlati xorazmshoh Tekash (1172–1200 yillar) va uning o'g'li Muhammad (1200–1220 yillar) hukmronligi davrlarida ayniqsa gullab – yashnagan.

Xorazmshohlar davlatida ham an'anaviy musulmon pul birliklari – oltin dinorlar, kumush dirhamlar va mis fuluslari muomalada bo'lgan. Bu tangalarda ham an'ana tarzida xalifa nomi qayd qilinib, undan so'ng xorazmshoh nomi bitilgan.

Mo'g'ullar istilosi davrida (1220 yil yozidan) Xorazm va uning tobeligidagi xududlarda vazni 1,8 – 1,9 gramm bo'lgan kumush dirhamlar muomalada bo'lgan. Mayda savdo – sotiq uchun mis pullar chiqarilgan.

Mo'g'ullar zulmiga qarshi xalq bosh ko'taradi. Bu harakat tarixda "Sarbadorlar" qo'zg'oloni deb nom olgan. Bu qo'zg'olon natijasida Samarqanddan mo'g'ullar haydab chiqariladi. 1370 yilda Samarqand taxtiga Amir Temur o'tiradi va "Buyuk Temur" saltanatini barpo etadi. Ushbu imperiya tarkibiga hozirgi O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston, Qirg'iziston, Afg'oniston, Armaniston va Eronning barcha hududi, Iroq, Hindiston, Ozarboyjon, Gruziya, Qozog'istonning bir qismi kirgan. Katta miqdorda vazni 2 grammni tashkil etgan oltin dinorlar, shuningdek, vazni 1,8 gramm bo'lgan kumush tangalar – miralar ham zarb etila boshlagan.

Amir Temurning 40 dan ortiq tanga zarbxonalari bo'lganligi va bu yerlarda zarb etilgan oltin va kumush tangalar Yevropada ham mashhur bo'lganligi haqida ko'p ma'lumotlar mavjud. Birgina G'arbiy Eron va Ozarboyjonda Amir Temurning nomi bitilgan 120 turdan ortiq oltin va kumush tangalar muomalaga kiritilgan¹⁴.

Rossiyada XIX asrda va XX asrning boshlarida naqd pul shaklida oltin tangalar keng qo'llanilgan, xususan 1895 – 1897 yillardagi pul islohotlaridan keyin ham birinchi jahon urushiga qadar muomalada o'n va besh so'mlik oltin tangalar mavjud bo'lgan. O'zbekiston hududida ham oktyabr inqilobiga qadar Chor Rossiyasining tangalari bilan bir qatorda Buxoro va Xiva xonligining oltin tangalaridan foydalanilgan.

Jahon sivilizatsiyasining tobora rivojlanib borishi va iqtisodiy munosabatlarning takomillashuvi muomalada qog'oz pullarning

¹⁴ O'zbekiston hududida tanga va qog'oz pullarning chiqarilishi va amal qilishi bilan bog'liq materiallar F.Mullajonovning O'zbekiston Respublikasi bank tizimi kitobi. T.: O'zbekiston, 2001. 6 – 27 b.dan foydalanilgan holda tayyorlandi.

vujudga kelishiga zamin yaratdi. Natijada, qimmatbaho metallar o'rnini qog'oz pullar egalladi.

Qog'oz pullarning muomalaga kiritilishi. Manbalarga ko'ra, dastlabki qog'oz pullar X asrning oxiri XI asrning boshlarida Xitoyda chiqarilgan. Xitoyda qog'oz pullar muomalaga chiqishida mamlakatda qog'ozning kashf etilganligi va bosma mashinalarining yaratilganligi muhim ahamiyat kasb etgan. Dastlab muomalaga chiqarilgan qog'oz pullar "erkin tanga", keyinchalik "qimmatbaho qog'oz tangalar" deb yuritildi, ular mamlakatda erkin aylanadigan to'lov vositalari bo'lsada oltin yoki tovarlar bilan ta'minlanmagan edi.

Qog'oz pullar kvadrat shaklda bo'lib, bir tomonida imperatorning nomi va dinastiyasi haqidagi ma'lumotlar, ikkinchi tomonida esa "G'aznachilik boshqaruvi iltimosiga ko'ra, hukumronlik qiluvchi imperator tomonidan tasdiqlangan va "bu qog'oz tanga qiymatga ega va haqiqiy kumush tanga qatorida to'lovga qabul qilinishi shart. Ushbu tartibni buzgan har qanday shaxsning boshi kesiladi"- degan mazmundagi so'zlar bitilgan edi. Xitoyda muomalaga chiqarilgan qog'oz pullarning hajmi ortib ketganligi va ularni tartibga solish mexanizmlari mavjud bo'lmaganligi bois juda tez vaqt ichida qadrsizlanib ketadi. Natijada 1500 yillarga kelib qog'oz pullarni muomalaga chiqarish bekor qilinadi.

Yevropada dastlabki qog'oz pullar Stokgolm banki tomonidan 1661 yilda emissiya qilingan. Yevropada qog'oz pullar emissiyasining namoyandalaridan biri shotlandiyalik Djon Lo (1671 – 1729) hisoblanadi. Uning ta'limotiga ko'ra, muomalaga chiqarilgan qog'oz pullar ishlab chiqaruvchilar faolligini oshiradi va davlatning xazinasini to'ldirishda juda qulay vosita hisoblandi. U o'zining ta'limotini 1716 – 1720 yillarda Fransiyada o'zi tashkil etgan bank orqali amalga oshirishga erishdi. Biroq, muomalada qog'oz pullar haddan ortiq ko'payib ketishi natijasida pullarning qadri tushib ketdi va uning ta'limoti inqirozga yuz tutdi.

O'zbekistonda qog'oz pullar 1918 yildan boshlab dastlab Buxoro amirligida muomalaga chiqarilgan. Muomalaga chiqarilgan nominali 20, 60, 100, 200, 300, 500, 1000, 2000, 3000, 5000, va 10000 qog'oz pullar tanga deb atalgan.

1920 yilda Buxoro Sho'ro qo'shinlari tomonidan bosib olinib, Buxoro amirligi o'rniga Buxoro Sovet Xalq Respublikasi (BSXR) tashkil etiladi. Yangi BSXR da 1920 yilgacha Buxoro amirligi tomonidan chiqarilgan metall va qog'oz tangalar muomalada bo'lib keladi, hamda ularni bir oz o'zgartirilgan holda chiqarish, ya'ni sovet sim-

volikasi qo'yilgan holda tanga nomi bilan qog'oz pullar muomalaga chiqarish davom etgan. 1921 yilda BSXR muomalaga yangi, nominali rublda ko'rsatilgan qog'oz pullarni chiqara boshlaydi. Bu pullar 3000, 10000 va 20000 rubl nominalda muomalaga chiqarilgan.

1922 yilda BSXR tomonidan denominatsiya amalga oshirilib, pullarning nominali yuzlab marta kamaytirilgan va 1, 5, 10, 25, 100 rubllik yangi pullar muomalaga chiqarilgan. Ammo ko'p o'tmasdan, kuchli inflyatsiya natijasida past nominaldagi pul birliklari bozor ehtiyojlarini qondira olmay qoladi va 1000, 2500 va 5000 rubllik pullar bosib chiqarila boshlagan¹⁵.

Xulosa qilib aytganda, pulning vujudga kelishi jamiyat ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlarini rivojlanishi va takomillashib borishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, bularning ichida kishilar o'rtasida mehnat taqsimotining paydo bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, biz yashab istiqomat qilayotgan zaminda pullarning vujudga kelishi uning tarixi va sivilizatsiyasi juda boy va qadimiy ekanligidan dalolat beradi.

1.4. Pulning funksiyalari

Pulning mohiyati uning funksiyalarida yanayam yaqqolroq namoyon bo'ladi. Pul iqtisodiy kategoriya sifatida nechta funksiyani bajarishi iqtisodchi olimlar, nazariyachilar va iqtisodchilar o'rtasida juda uzoq davrdan buyon tortishuvlarga sabab bo'lib kelmoqda.

Iqtisodiyotni markazdan boshqarish sharoitida nashr etilgan adabiyotlarda, pul beshta, ya'ni *qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi, jamg'arma vositasi va jahon puli funksiyalarini* bajarishi ta'kidlanadi.

Iqtisodiyotni boshqarishning bozor munosabatlari joriy etilgan mamlakatlar iqtisodiy adabiyotlarida, pul uchta, ya'ni qiymat o'lchovi, muomala vositasi va jamg'arma vositasi funksiyalarni bajarishi bayon etiladi. P.Samuelson Aristotelning ta'limotlariga tayangan holda pul faqat ikkita, ya'ni ayirboshlash vositasi, baho mashtabi birligi yoki o'lchov hisobi funksiyalarini bajarishini ta'kidlaydi¹⁶.

¹⁵ O'zbekiston hududida tanga va qog'oz pullarning chiqarilishi va amal qilishi bn bog'liq materiallar. F.Mullajonovning O'zbekiston Respublikasi bank tizimi kitobi. T.: O'zbekiston, 2001. 6 – 27 b.dan foydalanilgan holda tayyorlandi.

¹⁶ Самуэльсон П. Экономика вводной курс. М., 1964. С. 69.

Angliya – amerika iqtisodchi olimlari pulning uchta funksiyasi (muomala vositasi, qiymat o‘lchovi va jamg‘arma vositasi) mavjudligini e’tirof etishadi¹⁷. Jumladan, Edvin Dj. Dolan, Kolin D. Kempbell, Rozmari Dj. Kempbellar pul muomala vositasi, qiymat o‘lchovi va jamg‘arma vositasi funksiyalarini bajarishini ta’kidlaydi¹⁸.

Nemis iqtisodchi olimi K.Knis (1821 – 1898) pulning to‘rtta ya’ni, qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi va jamg‘arma vositasi funksiyalarini e’tirof etadi.

S.Fisher, R.Dornbush, R.Shmalenzilar ham pulning to‘rtta funksiyalarini bajarishlarini e’tirof etib, ularni quyidagi ketma – ketlikda amal qilishini ta’kidlaydi: birinchisi – muomala vositasi va to‘lov vositasi, ikkinchisi – o‘lchov hisobi, uchinchisi – qiymatni saqlash vositasi, to‘rtinchisi – kechiktirilgan to‘lovlarni o‘lchovi¹⁹.

K.Marks pulning funksiyalari konsepsiyasida uni uchta funksiyasi mavjudligini ta’kidlaydi. U pulning funksiyalarini quyidagi ketma – ketlikda ifodalaydi. Birinchisi – qiymat o‘lchovi, ikkinchisi – muomala vositasi, uchinchisi – moliyaviy pul. K.Marksning pulning uchinchi funksiyasi ayrim iqtisodchilar tomonidan jamg‘arma vositasi, to‘lov vositasi va jahon puli kabi vazifalarini bajarishi mumkin degan fikrlar ilgari suriladi²⁰.

Rossiyalik iqtisodchi olim, professor O.I.Lavrushin²¹, professor V.A.Shegorsov²², professor V.V.Ivanov va professor B.I.Sokolovlar²³ tahrirlari ostida chop etilgan “Pul, kredit va banklar” darsliklarning barchasida pul beshta funksiyani bajarishi e’tirof etiladi.

O‘zbekistonlik iqtisodchi, professor Sh.Z.Abdullaeva pul to‘rtta funksiyani bajarishini, ular qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi va jamg‘arma vositasi funksiyalari ekanligini ta’kidlaydi²⁴.

¹⁷ Харрис Л. Денежная теория. М., 1990. С.75; Долан Э., Линдсей Д. Макроэкономика. СПб., 1994. С. 7 – 8.

¹⁸ Эдвин Дж. Долан, Колин Д. Кэмпбелл, Розмари Дж. Кэмпбел. Деньги, банковское дело и денежно – кредитная политика/ Пер. с англ. А.А.Лукашевич, А.П.Маноцкова, Е.Б.Ярцева, М.Б.Ярцев. М.: СПб, 1991. С. 26.

¹⁹ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. М., 1993. С. 474 – 475.

²⁰ Пезенти А. Очерки политической экономики капитализма. Т.1. С. 472 – 473.

²¹ Деньги, кредит, банки: Учебник/Кол. авт. Под ред. О.И.Лаврушина. М.: КНОРУС, 2007. С. 57.

²² Деньги, кредит, банки: Учебник для вузов/ Под. ред. В.А. Щегорцова. М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2005. С. 14.

²³ Деньги, кредит, банки: Учебник/Под ред. В.В.Иванова, Б.И.Соколова. М.: ТК Велби, Проспект, 2008. С. 26.

²⁴ Abdullayeva Sh.Z. Pul, kredit va banklar. T.: Iqtisod – Moliya, 2007. 13 b. .

Professor O.Yu.Rashidov tahriri ostida chop etilgan “Pul, kredit va banklar” darsligida pul beshta, ya’ni qiymat o’lchovi, muomala vositasi, to’lov vositasi, jamg’arma vositasi va jahon puli vazifalarini bajarishini ta’kidlanadi²⁵.

Ko’rinib turibdiki, pulning funksiyalari haqida xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlarning fikrlari turlicha bo’lib, birinchi guruh olimlar pulni beshta funksiyasi mavjudligini ta’kidlashsa, ikkinchi guruh iqtisodchi olimlar uning to’rtta funksiyani bajarishini e’tirof etadi. Uchinchi guruh iqtisodchi olimlar, asosan anglo – amerikaliklar uni uchta funksiyani bajarishini bayon etadi. Hatto ayrim iqtisodiy adabiyotlarda pulni oltita funksiyani bajarishi qayd etilib, oltinchi funksiya sifatida baho masshtabi ekanligini isbotlashga urinishadi²⁶.

Iqtisodchi olimlar pulning funksiyalari haqida turlicha talqin etishiga quyidagilar sabab bo’ladi. Bir guruh iqtisodchi olimlar, pulning funksiyasini zamonaviy sharoitda uning xossalaridan kelib chiqib bayon etadi, boshqa guruh olimlar esa turli mamlakat olimlarining pulni funksiyalari xususidagi fikrlariga tayangan holda unga talqin beradi. Yana boshqa guruh iqtisodchi olimlar esa pulning funksiyalarini ta’riflashda uning tarixan vujudga kelishi bilan bog’liq voqelik va nazariyalarga tayanadi.

Pulning funksiyalari xususida fikr yuritganda uning asl (haqiqiy pul) qiymatiga ega bo’lgan va asl qiymatiga ega bo’lmaganligi (o’rinbosar pullar) ga e’tibor qaratish lozim. Chunki muomalada asl qiymatga ega bo’lgan pullar to’lov vositasini bajarganda ularda pulning barcha funksiyalari namoyon bo’ladi va aksincha. Asl qiymatga ega bo’lgan pullar sifatida qimmatbaho metallar oltin va kumushni, kredit pullarni va 100 foiz oltin bilan ta’minlangan pullarni qayd etish mumkin. Asl qiymatga ega bo’lmagan pullarga qog’oz pullar, oltin asosiga ega bo’lmagan kredit pullar kiradi.

Haqiqatda ham qimmatbaho metallar to’lov vositasini bajargan paytda ular pulning barcha funksiyalarini bajargan. Qimmatbaho metallar o’rmini qog’oz pullar egallagandan so’ng, qog’oz pullarning inflyatsiyaga uchrashi natijasida ular pulning barcha funksiyalarini bajarmay qo’ydi. Shuning uchun bo’lsa kerak, yuqorida ko’rib chiqil-

²⁵ Rashidov O.Yu. va bosh. Pul, kredit va banklar: Darslik. T.: TDIU, 2008. 22 b.

²⁶ Деньги, кредит, банки: Учебник/Под ред. В.В.Иванова, Б.И.Соколова. М.: ТК Велби, Проспект, 2008. С. 25.

ganidek, vaqt o'tishi bilan pulning funksiyalari haqida turli qarashlar vujudga kela boshladi.

Pulning funksiyalari xususidagi fikrlarga tayanib, pul to'rtta, ya'ni *qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi va jamg'arma vositasi funksiyalarini* bajaradi degan fikrga keldik.

Pulning *qiymat o'lchovi* funksiyasi asosan tovarlar qiymatini baho shaklida aks ettirish orqali namoyon bo'ladi. Pulning qiymat o'lchovi barcha tovarlar uchun umumekvivalent vositasi sifatida ularning qiymatini o'lchaydi. Barcha tovarlarning qiymati pul o'lchovi vositasi, ya'ni baho masshtabi, dastlabki bosqichda hukumat tomonidan o'rnatiladi. Masalan, metr o'lchovi bilan uzunlikni, kilogramm o'lchovi bilan og'irlikni o'lchagan kabi, pulning qiymat o'lchovi funksiyasi bilan barcha tovarlarning qiymati o'lchanadi.

O'zbekistonda qiymat o'lchovi bevosita milliy valyuta «so'm», AQShda dollar, Yevropa ittifoqiga a'zo mamlakatlarda evro, Buyuk Britaniyada funt sterling, Yaponiyada iyena qiymat o'lchovi vositasi hisoblanadi.

Pulning inflyatsiya darajasi yuqori bo'lgan paytda uning qiymat o'lchovi funksiyasining amal qilishi bir qadar chegaralanadi. Masalan, 1939 yildan 1949 yilgacha Yaponiya iyenasi inflyatsiya darajasi yuqori bo'lganligi uchun ko'pchilik yapon savdogarlari tovarlarning bahosini belgilashda, ayrim hollarda savdo sotiqni ham AQSh dollarida amalga oshirganlar. Chunki AQSh dollarining qiymat o'lchovi iyenaga nisbatan bir necha barobar mustahkam va barqaror bo'lgan. Shuning uchun, Yaponiyada 1939 – 1949 yillarda barcha tovarlar bahosi ikkita narxda, dollar va iyenada yuritilar edi. Ayni paytda, iyenada belgilangan tovarlar bahosi oshib borish tendentsiyasiga ega edi, dollarda esa baholar dastlabki holatidan o'zgarmasdan qolgan.

Hukumat mamlakatda pul islohotini amalga oshirish orqali pulning qiymat o'lchovini o'zgartirishi mumkin. Pul islohoti – muomaladagi pul massasini kamaytirish orqali, uning joriy qiymat o'lchovidan boshqasiga o'tishdir. 1944–1952 yillarda Yevropa mamlakatlarida 24 martadan ortiq pul islohotlari amalga oshirilgan.

Sobiq ittifoq davrida rubl kuchli inflyatsiyaga uchramagan va iqtisodiyot nisbatan barqaror darajaga ega bo'lgan bo'lsada, 1961 yilda mamlakatda pul islohoti amalga oshirilgan. Hukumat muomalada mavjud bo'lgan rubllarni yangi chiqarilgan rubllarga 1/10 nisbatda pul islohotini amalga oshirgan. O'sha davrda o'tkazilgan pul islohotining

asosiy maqsadi mamlakatdagi hufyona iqtisodiyotning ulushini kamaytirish va baho masshtabini pasaytirishga qaratilgan bo'lib, hufyona iqtisodiyot ishtirokchilari eski rubllarni to'lig'icha yangi banknotalarga almashtira olmaganligi natijasida iqtisodiy jihatdan zarar ko'rgan va baho masshtabi 10 martaga kamaygan.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, pul qiymat o'lchovi funksiyasini bajarishda haqiqiy real pullarning fizik ishtirok etishi lozim bo'lmaydi. Bu funksiyani xayoliy pullar bajaradi. Tovarlar qiymatini o'lchashda unga ketgan ijtimoiy zaruriy mehnatni qoplash va real pullarni yaratishga ketgan mehnat taqqoslanadi. Albatta tovar qiymati va uning bahosi o'rtasida farq bo'ladi. Chunki, baho bilan tovar qiymatining puldagi ifodasining bahosiga unga bo'lgan talab ta'sir etadi.

Pulning *muomala vositasi* bozor ishtirokchilari o'rtasida tovarlarni oldi – sotdisi va xizmatlarni ko'rsatish jarayonida namoyon bo'ladi. Ushbu jarayonda pul vositachi rolini bajaradi.

Pulning muomala vositasi funksiyasini bajarishining bir sharti mavjudki, u ham bo'lsa, tovarlarni sotib olish va xizmatlarni ko'rsatish uchun to'lov bir vaqtda amalga oshiriladi. Pulning ushbu funksiyasini bajarishda bevosita naqd pullar ishtirok etishi talab etiladi.

Ayirboshlash jarayonida tovarlar bir marta qatnashib muomala maydonini tark etsa, pul muomala vositasi funksiyasi yordamida ushbu jarayonga qayta – qayta kelaveradi. Iqtisodiyotda pulning banklar orqali aylanish tezligi qancha yuqori bo'lsa, tovarlarni sotib olish uchun muomalaga zarur bo'lgan pul massasiga talab shuncha pasayadi.

Pulning muomala vositasi funksiyasi o'zaro iqtisodiy munosabatlarda ishtirok etayotgan tomonlarning faoliyati ustidan nazorat vositasi sifatida maydonga chiqadi. Markazdan rejalashtirish davrida pulning muomala vositasi bir muncha chegaralangan edi. Natijada, odamlarning qo'lida naqd pullar bo'lishiga qaramasdan o'zlari istagan tovarlarni sotib ololmasdi yoki sotib olishga imkoniyat yo'q edi.

Pulning muomala vositasi funksiyasida pul va tovar hamda xizmatlar harakati bir zamon va makonda amalga oshiriladi. Pulning muomala vositasini haqiqiy real pullar ularning muomaladagi belgilari (qog'oz, kredit va elektron ko'rinishidagi pullar) bajaradi.

Tovarlar sotilganda va xizmatlar ko'rsatilganda, ular uchun to'lov kechiktirib amalga oshirilgan barcha holatlarda pul *to'lov vositasi*

funksiyasini bajaradi. Demak, sotilgan tovar va ko'rsatilgan xizmatlar to'lov jarayonida uzilish bo'lmasa, pul muomala vositasini bajaradi, agar ushbu jarayon ma'lum davrga uzilishi, ya'ni to'lov kechikkan holatlarning barchasida, pul avtomatik tarzda, o'zining to'lov vositasi funksiyasini bajaradi.

Pulning to'lov vositasi funksiyasi asosan quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi;

– jami ijtimoiy mahsulotni yaratish, taqsimlash va qayta taqsimlashda;

– davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarini shakllantirish va qayta taqsimlashda;

– kredit muassasalari ssuda va investitsiya operatsiyalarini bajarganda kredit va investitsiya pullarini qaytarish va foiz to'lovlarini to'lashda;

– korxonalar va tashkilotlar o'z xodimlariga ish haqi va unga tenglashtirilgan mablag'larni to'lashda va boshqa holatlarda.

Pulning to'lov vositasi funksiyasi amal qilgan sharoitda naqd pullarning ishtirokiga zaruriyat bo'lmaydi, barcha operatsiyalar bank hisobraqamlarida biridan ikkinchisiga o'tkazish orqali amalga oshiriladi.

Ayrim iqtisodiy adabiyotlarda, ayniqsa rivojlangan mamlakatlarda chop etilgan adabiyotlarda, pulning to'lov vositasi funksiyasi, uning alohida funksiyasi sifatida e'tirof etilmaydi. Pulning ushbu funksiyasi uning muomala vositasi funksiyasi bilan hamohang tarzda o'rganiladi. Pulning ikkita funksiyasi bir – biriga qo'shib o'rganilganda.

“...pul tovarlar va xizmatlarning to'lovi va qarzlarning to'lov vositasi”²⁷ tarzida ta'kidlanadi.

Nazarimizda, rivojlangan mamlakatlar iqtisodchilari tomonidan pulning to'lov vositasi va muomala vositasi funksiyalarini bir – biriga qo'shib yuborilishi natijasida, uning to'lov vositasi funksiyasini e'tirof etilmasliklari maqsadga muvofiq emas.

Pul o'zining muomala va to'lov vositasi funksiyalarini bajarmagan vaqtda *jamg'arma funksiyasini* bajaradi. Demak, pullar pul obo-roti jarayonida tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlarning muomala vositasi sifatida namoyon bo'lmaganda, shuningdek, oldindan ko'rsatilgan xizmatlar va sotib olingan tovarlar uchun to'lov vositasi vazifasini bajar-

²⁷ Долан Э., Кэмпбелл, Кэмпбелл Р. Деньги банковское дело и денежно – кредитная политика. М.: Профико, 1991. С. Shuningdek, Харриса Л. Денежная теория. М.: Прогресс, 1990. С.82.

magan paytlarda jamg'arma funksiyasini bajaradi. Agar, jamiyatda yuz berayotgan iqtisodiy munosabatlar va aholining ijtimoiy – iqtisodiy faoliyatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, pul asosan jamg'arma vositasi funksiyasini bajarayotganligining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Pulning jamg'arma vositasi funksiyasi aholining vaqtincha foydalanmasdan kishilar o'zi bilan olib yurganda yoki uyda saqlaganda, bankning omonat hisob varaqlarida saqlanishi, shuningdek, barcha turdagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning naqd pul ko'rinishida kassada saqlanadigan vaqtincha bo'sh mablag'lari va bank hisobvaraqlarida naqd pulsiz ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Qog'oz pullar faqat real daromad keltirgandagina jamg'armaligi tushuniladi. Omonotga qo'yilgan bu pullar real daromad keltirsagina jamg'arma hisoblanadi. Uyda saqlangan pullar boylik orttirish vositasi bo'ladi. Pul xazina to'plash vositasi bo'lishi uchun ular real qiymatga ega bo'lishi shart, ya'ni haqiqiy oltin pul (tanga)lar xazina to'plash vazifasini bajarishlari mumkin.

Pulning jamg'arma funksiyasi kredit muassasalarida iqtisodiy jihatdan muhim vazifani bajaradi. Kredit muassasalari jamiyat miqyosidagi vaqtincha bo'sh pul mablag'larni (naqd va naqdsiz pul ko'rinishida) ma'lum shartlar asosida o'zida jamlab, ushbu mablag'larga ehtiyoji bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarga to'lovlilik, maqsadlilik va qaytarishlik asosida kredit berishda mamlakatda jami ijtimoiy mahsulotni ko'paytirishda pulning jamg'arma funksiyasidan foydalanadi.

Iqtisodiyotda yuqori inflyatsiya darajasi pulning aholi qo'lidagi va kredit muassasalarida jamg'arma vositasi funksiyasini bir qadar chegaralaydi. Aholi o'zining vaqtincha pul mablag'larini banklarda va uyda saqlashdan ko'radigan iqtisodiy samaradorligi past bo'lishi, iqtisodiyotda tovarlarning bahosini kundan kunga o'sib borish tendensiyasiga ega bo'lgan sharoitda, ushbu, pullarni qimmatbaho metallarni, ko'chmas mulk va xorijiy valyutalarni sotib olishga sarflaydi. Buning natijasida, mamlakat Markaziy banki tomonidan olib borilayotgan pul – kredit siyosatining samarasi ko'zlangan maqsadga erishish imkoniyatini bermaydi.

Pulning jamg'arma funksiyasining ahamiyatini oshirish uchun quyidagilarni ta'minlash lozim:

– omonatchilarning kredit muassasalarda saqlanayotgan pul mablag'laridan iqtisodiy manfaat ko'rish, istagan paytda to'liq va zudlik bilan qaytarib olish imkoniyatini ta'minlanganligi;

– qo‘yilgan mablag‘larning kafolatlanganligi (sir saqlanishi, iqtisodiy barqarorligi, to‘liq qaytarilishi);

– risk darajasining pastligi.

Pulning funksiyalari bir – biriga bevosita bog‘liq bo‘lib, ular doimo bir – birini to‘ldirgan holda iqtisodiyotda harakatda bo‘ladi.

Ba‘zi iqtisodiy adabiyotlarda pulning “jahon puli” funksiyasi to‘g‘risida ta‘kidlanadi. Hozirgi davrda erkin almashuvga ega bo‘lgan pullargina “jahon puli” bo‘lishi mumkin. Lekin bugungi kunda ham oltin zaxiralar (quyma shaklda) jahon pulining xarid qilish uchun rezerv valyuta vazifasini bajaradi.

1.5. Pulning turlari

Kishilik jamiyatida ayirboshlash munosabatlarning chuqurlashuvi, mehnat taqsimotining rivojlanishi pulning oddiy tovar shaklidan, hozirgi kunda hisob – kitoblarda qo‘llanilayotgan elektron pullar ko‘rinishi darajasigacha yetib kelishiga sabab bo‘ldi. Albatta, bu juda uzoq davrni o‘z ichiga oladi. Kishilar stixiyali tarzda hayot kechirgan va natural xo‘jalik tuzumi sharoitida turli buyumlar, hayvonlar, mahsulotlar pulning vazifasini bajargan bo‘lsa, miloddan oldingi VII – VI asrlarda metallar pul sifatida amal qilgan, XI va XII asrlarda qog‘oz pullar, XX asrdan esa elektron pullar iqtisodiyotga to‘lov vositasi sifatida kirib keldi.

Demak, pul bugungi kundagi ko‘rinishiga yetib kelguncha juda uzoq davr va ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlarni bosib o‘tgan. Pulning turlarini o‘rganishda uni asl qiymatga ega bo‘lgan (haqiqiy) pul va asl qiymatga ega bo‘lmagan (o‘rinbosar) pul sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq. Odatda haqiqiy pullar to‘lov vositasini bajarganda ular o‘z qiymati bo‘yicha ayirboshlash jarayonida ishtirok etgan, iqtisodiyotda pul massasini tartibga solish bo‘yicha muammolar mavjud bo‘lmagan.

Asl qiymatga ega bo‘lmagan pullarning haqiqiy qiymati nominal qiymatiga nisbatan bir necha marta past bo‘lib, ular muomalaga chiqarilgandan keyin doimiy ravishda tartibga solinib turilishi lozim. Aks holda iqtisodiyotda pul massasi tovar massasiga nisbatan ortib ketadi va qog‘oz pullar o‘zining to‘lov vositasi sifatidagi qobiliyatini yo‘qotadi.

Haqiqiy pullar quyidagi xossalarga ega bo‘ladi:

– nominal qiymatning real qiymat bilan mutanosibliigi;

– qiymatning qardsizlanmasligi, ya'ni haqiqiy pullar har qanday sharoitda ham o'zining dastlabki qiymatini yo'qotmaydi;

– ularni boshqa tovarlar kabi iste'mol qilish mumkin.

Biroq, natural pullarning hammasi ham yuqoridagi xossalarni uzoq muddatga saqlab turish imkoniyatiga ega bo'lmagan. Masalan, bug'doy, tamaki, choy, baliq, jun kabilar vaqt o'tishi bilan o'zining dastlabki xususiyatlarini yo'qotgan. Pul paydo bo'lgandan to hozirgi kunga qadar turli shakllarda namoyon bo'lgan. Xususan, ular *natural, metall, qog'oz, kredit, elektron va kripto pullardan iboratdir*.

Natural pullar. Jamiyatning dastlabki davrlarida to'lov vositasi sifatida foydalanilgan pullar buyum yoki natural ko'rinishida bo'lgan. Natural pullar – bu real ko'rinishga ega bo'lgan tovarlardir, ushbu pullarning qiymati tovarning o'zida aks ettirilgan bo'lib, ularning sotib olish qobiliyati tovarlar qiymati bilan ifodalangan. Ma'lum bir tovarning pul o'rnida foydalanishda uning iste'mol qiymati muhim ahamiyat kasb etgan.

Natural shakldagi pullarni uchta guruhga ajratgan holda tasniflash mumkin:

1. Hayvonlar shaklida. Ushbu pul tarkibiga tirik hayvonlar va ulardan tayyorlangan buyumlar kiradi. Masalan, qo'y, buqa, jun, suyak va boshqalar.

2. Buyum shaklida. Bu shakldagi pullar tarkibiga foydali qazilmalar va metallar hamda ulardan yasalgan mehnat qurollarini keltirish mumkin. Masalan, qimmatbaho toshlar va metallar, tuz va boshqalar.

3. O'simlik shaklida. Bularning tarkibiga turli o'simliklar va ularning mevalari kiradi. Masalan, bug'doy, mevalar, tamaki va boshqalar.

Natural pullarning paydo bo'lishi va ulardan foydalanish tarixi juda chuqur va qiziqarlidir. Odamlar dastlab yovvoyi holda yashagan davrda barcha kishilar topgani o'rtada bo'lgan, birgalikda iste'mol qilgan, keyinchalik bir urug'ga mansub kishilar qabila – qabila bo'lib yashay boshlagan. Qabila ichida odamlar bir – biriga yordam berishi, oziq – ovqatlarni baham ko'rishi kerak bo'lgan. Bu beg'araz tartibda amalga oshirilib, buning o'rniga ular bir – biridan hech narsa umid qilmagan, hamma narsa o'rtada bo'lgan.

Keyinchalik ibtidoiy urug'chlikning rivojlanishi natijasida turli qabila qatlamlari vujudga kelgan. Vaqti – vaqti bilan ular o'rtasida dahshatli qonli to'qnashuvlar bo'lib turgan. Ushbu to'qnashuvlar natijasida bir qabila ikkinchisi ustidan g'alaba qozongandan keyin, ularning barcha narsalarini talon taroj qilgan. Shu bois, ayrim qabilalar

tinchlikni saqlash maqsadida kuchli qabilalarga narsalar, asosan iste'mol qilinadigan narsalarni bergan. Aynan shu jarayon ham kishilar o'rtasida bir tomonlama ayirboshlash munosabatlarini vujudga kelishining asosiy sabablaridan biri hisoblanadi.

Tosh asri davrida kishilar yerlarni o'zlashtirib ekin eka boshlagan, keyinchalik dehqonchilikdan chorvachilik ajralib chiqqan. Dastlab yaratilgan narsalar barchasi bir yo'la iste'mol qilingan bo'lsa, endi ma'lum miqdorda zaxiralar qilina boshlagan. Zaxira qilindimi, u yerda ortiqchalik vujudga kelgan. Ortiqcha narsalar esa unga egalik qiluvchi tomonidan erkin ravishda tasarruf qilingan. Buning natijasida ayirboshlash jarayoni jonlana boshlagan. Shuningdek, keyinchalik hunarmandchilik vujudga kelgan, bularning barchasi kishilar o'rtasidagi bir tomonlama ayirboshlashdan ikki tomonlama ayirboshlash zaruriyatini keltirib chiqargan.

Odamlar o'rtasida dastlab ayirboshlash vositasi sifatida juda keng tarqalgani mehnat qurollari hisoblanadi, 1-rasmga qarang. Mehnat qurollariga dehqonda, chorvadorda yoki hunarmandda juda katta ehtiyoj mavjud bo'lib, ular o'z mahsulotlarini iloji boricha mehnat qurollariga ayirboshlashga intilar edi. Mehnat qurollari eng qadimiy tovar – pullar hisoblanadi.

Masalan, tosh asrida Yevropada eng ko'p tarqalgan ayirboshlash vositasi kremniviye boltalar hisoblangan. Manbalarga ko'ra ular juda yirik bo'lib, ayrimlarini og'irligi 40 kgni tashkil etgan. Yevropada kremniviye boltalar juda keng tarqalgan bo'lib, unga ega bo'lgan kishilar juda boy va mavqei yuqori hisoblangan²⁸.

Bronza pul-lopatka. Miloddan oldingi III asr. Xitoy.

Toshdan yasalgan pul-pichoq. Meksika-XVI asr.

Pul bug'u shohi. Miloddan oldingi XII-X asr. Italiya.

1-rasm.

²⁸ Деньги мира. Ред. группа: О.Елисева, Т.Евсеева и др. М.: Мир энциклопедий Аванта+, Астрель, 2009. 184 с.: ил. Самые красивые и знаменитые. С. 14.

Agar Yevropada bolta juda keng tarqalgan to'lov vositasi hisoblansa, Rossiyada iste'mol mollari ayirboshlash vositasi sifatida juda keng tarqalgan. Masalan, iste'mol tovarlari ichida buqalar asosiy to'lov vositasi sifatida tan olingan. Barcha narsaning qiymati, hatto yerlar ham buqalar bilan o'lchangan.

Manbalarga ko'ra, Xitoyning Xuanxe provinsiyasida odamlar chorvachilik bilan shug'ullangani bois, bundan 4 ming yil oldin Xitoyda natural pullar sifatida buqalar, mayda to'lov vositasi sifatida qo'ylar xizmat qilgan. Dehqonchilikning rivojlanishi natijasida bug'doy o'lchov birligi vositasida foydalanilgan. Bug'doyni uzoq saqlash imkoniyati bo'lmaganligi, u ma'lum muddat o'tgandan so'ng buzilishi mumkinligi uchun kauralarning chig'onoqlari, tosh bolta va shu kabi boshqa narsalardan pul vositasida foydalanilgan, 2 – rasmga qarang.

Tosh pul-bolta. Miloddan oldingi VIII-III Asr

Bronza tanga "Yuan-tun bao" yozuvi bilan. Xitoy, Miloddan avvalgi III asr

Rasm solingan pul-chig'anoq. Yevropa. 900-1100 yy.

2-rasm.

Qadimda natural pullar turli ko'rinishda bo'lib (2 – rasmga qarang), ulardan to'lov vositasi sifatida foydalanishga qator omillar ta'sir qilgan. Xususan:

- odamlarning kunlik ehtiyoji uchun juda zarur bo'lgan buyumlar;
- mamlakatning tabiiy iqlimi va geografik joylashuvi;
- kamyob buyumlar va ularni yetishtirishning murakkablik darajasi;
- uzoqroq muddat davomida saqlash imkoniyatining mavjudligi.

Metall pullar. Kishilar o'rtasida ayirboshlash jarayonlarining tezlashuvi va mehnat taqsimotining chuqurlashuvi ayirboshlash hajmining ortishiga olib keldi. Iqtisodiy munosabatlarning takomillashuvi natijasida kishilar metalni kashf etdilar, undan turli xil mehnat qurollarini yasab kundalik hayotda foydalandilar. Shu bilan birga, ushbu mehnat qurollari to'lov vositasi vazifasini ham bajardi. Keyinchalik esa metallardan tanga pullarni zarb qilish yo'lga qo'yildi. Bularning barchasi ayirboshlash munosabatlari jarayonida foydalanib kelinayotgan natural pul shakllarini metall pul shakliga o'tishiga zamin tayyorladi.

Metalldan yasalgan mehnat qurollarining to'lov vositasi sifatida foydalanganligining xususiyati shunda ediki, kishilar metaldan tayyorlangan bolta va shunga o'xshash narsalardan to'lov vositasi sifatida foydalangan bo'lsada, ular boshqa maqsadda, ya'ni kundalik hayotda foydalanish uchun yaratilgan edi. Masalan, kishilar metaldan yasalgan boltadan ayirboshlash vositasi sifatida keng foydalangan, lekin u to'lov vositasini bajaradigan tanga ko'rinishiga ega bo'lmagan. Odamlar stixiyali ravishda metallardan yasalgan boltani to'lov vositasi o'rnida foydalanishgan.

Pulning natural ko'rinishidan metall tanga shakliga o'tishi, yuqorida ta'kidlanganlardan tashqari quyidagi omillar muhim ahamiyat kasb etgan.

1. Kishilar metallarga turli shaklda ishlov berishni kashf etilishi. Ta'kidlaganimizdek, bolta va shunga o'xshash temir qurollardan pul vositasi sifatida foydalanilgan, lekin ularni puldan foydalanishning metall davri deb yurita olmaymiz. Chunki, ushbu mehnat qurollarining funksiyalari boshqa bo'lgan. Kishilar metalni kashf qilganlaridan keyin oradan juda ko'p davrlar o'tishi bilan unga ishlov berish yo'llarini o'rgandilar. Bu o'z – o'zidan metall tangalarni zarb etishga turtki bo'ldi.

2. Davlatchilikning paydo bo'lishi. Metall kashf etilib, odamlarga unga ishlov berish yo'llari ma'lum bo'lgandan so'ng, ma'lum hudud va qabilalar alohida kishilarning hukmronligi, xonligi va qirolligi ostida boshqarila boshlandi. Bu o'z o'zidan o'sha davrning hukmroni, xoni yoki qirolining maqomini oshirish, o'zining chegaralarini mustahkamlash va qonunlarini yuritish zaruriyatini keltirib chiqardi. Bularning barchasi turli tasvirlar va yozuvlar tushirilgan tangalarni zarb etishga asos bo'ldi.

3. *Kishilar o'rtasida tovar ayirboshlash hajmining ortib borishi natijasida ushbu jarayonning murakkablashuvi.* Masalan, dehqon bir qop bug'doyni bitta boltaga ayirboshlashi uchun temirchi kosibning xohishi dehqonning xohishiga mos kelishi lozim. Ya'ni mazkur holatda, temirchining bir qop bug'doyga ehtiyoji bo'lishi kerak. Biroq, temirchiga bir qop bug'doy emas, balki bitta qo'y kerak bo'lsa, u holda dehqon bug'doyni qo'yga almashtirishi, so'ngra qo'yni temirchiga olib kelib bitta boltaga almashishi zarur bo'lar edi. Ko'rinib turibdiki, kishilar o'rtasida mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va ayirboshlash hajmining ortishi natural pullarni to'lov vositasi sifatidagi vazifasini amalga oshirish imkoniyatlarini chegaralab qo'ydi.

4. *Natural shakldagi pullarni saqlash va olib yurishning qiyinligi.* Alabatta, o'sha paytlarda pulning vazifasini bajargan bolta yoki boshqa mehnat qurollarini saqlash qiyin bo'lmagan bo'lsada, lekin ularni olib yurish va xavfsizligini ta'minlash odamlarga turli noqulayliklarni keltirib chiqargan. Pulning vazifasini bajargan bug'doy, jun, qo'y yoki boshqa shunga o'xshash narsalar esa vaqt o'tishi bilan buzilgan, o'zining dastlabki xususiyatini yo'qotgan. Shu bilan birga, ularni olib yurish, ayniqsa saqlash ham odamlarga qo'shimcha tashvish keltira boshlagan.

Bularning barchasi natural pullar o'rniga metall pullarni muomalaga to'lov vositasi sifatida kirib kelishiga zamin yaratdi.

Dastlab metall tangalar qora rangli temirlardan slitka ko'rinishida tayyorlangan bo'lsa, keyinchalik to'rtburchak, uchburchak, yumaloq ko'rinishdagi tanga shaklini olgan.

Aleksandr Makedonskiy sur'ati tushirilgan kumush tetradraxma, avers, revers. Misr, Miloddan oldingi 310-305 yy.

Oltin 10 rubl, avers, revers. Rossiya, Yelezaveta Petrovna.

3-rasm.

Vaqt o'tishi bilan temir tangalar o'rnini bronza, kumush va oltin egalladi, 3-rasmga qarang. Temir metallardan yasalgan tanga to'lov vositasini bajarganda ularning baho masshtabini tanganing og'irligi

bilan aniqlangan. Keyinchalik bronza, mis va oltin tangalar to'lov vositasini bajarganda esa baho masshtabi qimmatbaho metallarning nafaqat og'irligi, balki ularning xossalari orqali ham aniqlanadigan bo'ldi.

Muomalada metall tangalar, ayniqsa oltin tangalar pulning vazifasini bajarganda iqtisodiyotda pul muomalasini tartibga solishga ehtiyoj bo'lmaydi. Chunki, qimmatbaho metallar haqiqiy qiymatga ega bo'lgan asl pul hisoblanib, uning hajmi tovar massasiga nisbatan avtomatik tarzda tartibga solinib boriladi. Ya'ni, agar iqtisodiyotda tovar massasi oltin massasi (qiymati)ga nisbatan kam bo'lsa muomaladagi ortiqcha oltin tangalar boylik sifatida xazinaga joylashtiriladi. Agar, aksincha, muomalada oltin tangalar massasi tovar massasiga nisbatan kam bo'lsa boylik sifatida xazinaga joylashtirilgan mablag'lar muomalaga chiqarish orqali o'zaro muvozanat ta'minlanadi.

Qog'oz pullar. Qog'oz pullarning muomalaga kiritilishi jamiyatda ijtimoiy – iqtisodiy voqelik bo'lib, ushbu jarayon o'zi bilan birgalikda qator muammolarni keltirib chiqardi. Bu muammolarning asosiysi inflyatsiya hisoblanadi. Qog'oz pullarning muomalaga chiqarilishi natijasida inflyatsiya muammosining paydo bo'lishini asosiy sabablaridan biri, ushbu pullar haqiqiy qiymatga ega bo'lmagan, ya'ni haqiqiy pullarning o'rinbosarlari hisoblanadi. Qog'oz pullarda aks ettirilgan nominal qiymati ularning haqiqatdagi qiymatidan juda yuqoridir. Chunki qog'oz pullarning haqiqiy qiymati juda past.

Mazkur darslikning birinchi bobi 1.1–paragrafida oltin tangalarning o'rniga qog'oz pullarning kirib kelishi bilan bog'liq tavsilotlar atroflicha bayon etilgan. Ularni qaytarilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida, oltin tangalarni saqlovchilar va oltinni saqlashga beruvchilar o'rtasida o'zaro munosabatlar natijasida qog'oz pullarni muomalaga chiqarish bilan bog'liq jarayonni qisqacha bayon etmoqchimiz. Ushbu jarayon Yevropaning ayrim mamlakatlari va AQSh amaliyotida qog'oz pullarning kirib kelish tajribasida ro'y bergan.

Chunki, ushbu mamlakatlarda qog'oz pullar Xitoy, Turkiston, Rossiya mamlakatlaridan keyin muomalaga kiritilgan bo'lsada, oltin tangalarni muomaladan chiqib ketishi natijasida ularning o'rniga qog'oz pullarni kirib kelishi stixiyali tarzda ro'y bergan. Manabalarga ko'ra, dastlabki qog'oz pullar Xitoy, Turkiston va Rossiya davlati tomonidan muomalaga chiqarilgan.

Jamiyatda tovar – pul munosabatlarining jadal rivojlanib borishi natijasida, kishilar o‘rtasida ayirboshlash hajmi misli ko‘rilmagan darajada o‘sib bordi. Bu jarayon oltinlarni saqlash va ularning xavfsizligini ta‘minlash borasida bir qator muammolarni keltirib chiqara boshladi. Bularni bartaraf etish maqsadida oltinlarni saqlab berish evaziga daromad oluvchilar paydo bo‘ldi²⁹. Oltin saqlovchilar asta – sekinlik bilan odamlarning ishonchiga kirib borishi natijasida kishilar vaqtinchalik bo‘sh oltin tangalarini ma‘lum haq to‘lash evaziga ularga topshira boshladi. Oltin saqlovchi oltinlarni saqlar, ularning xavfsizligiga javobgar edi, shuningdek, kimga, qachon va qancha oltin kerak bo‘lsa tegishli yozuvlarni (oltinni olganligini tasdiqlovchi tilxatlar) yuritgan holda bera boshladi.

“A” shaxs “B” shaxsga sotib olgan tovari uchun to‘lagan oltin tangani “B” shaxs ham o‘z navbatida ehtiyojidan ortiqcha qismini oltin saqlovchiga eltib topshirar edi. Bu oltin saqlovchi va oltinni saqlashga beruvchilar o‘rtasida o‘zaro ishonchning paydo bo‘lishiga olib keldi. Keyinchalik oltin saqlovchi odamlar orasida tanilib, ishonchga kira boshlaganlaridan so‘ng odamlar ehtiyojlari uchun zarur bo‘lgan oltinni olmasdan, tovar va mahsulot uchun sotuvchiga tilxatlarning o‘zini to‘lov vositasi sifatida bera boshladi. O‘z navbatida sotuvchi ushbu tilxatlarni to‘lov vositasi sifatida qabul qildi, zarur hollarda ushbu tilxat asosida oltin saqlovchidan kerakli miqdordagi oltinlarni oldi, yoki uchinchi shaxsga to‘lov vositasi sifatida o‘tkazib yubordi. Shu tariqa muomalada qog‘oz pullar paydo bo‘ldi.

Bu jarayon shu darajada rivojlanib ketdiki, barcha taniqli va yetarli darajada ishonchga ega bo‘lgan oltin saqlovchilarning tilxatlari muomalada to‘lov vositasini bajara boshladi. Dastlab muomalaga chiqarilgan qog‘oz pullar to‘lig‘icha oltin bilan ta‘minlangan edi. Keyinchalik esa oltin saqlovchining kasodga uchrashi, yoki odamlarning ishonchini suiste‘mol qilishi natijasida muomalada ta‘minlanmagan qog‘oz pullar paydo bo‘la boshladi. Natijada ushbu pullar oltin saqlovchilarga taqdim etilganda ular buning evaziga oltin tangalar berishdan bosh tortdi. Bularning barchasi mamlakatda pul muomalasini izdan chiqishi oqibatida xo‘jalik yuritish va hisob – kitoblarni amalga oshirishda tanazzulliklarni keltirib chiqardi. Aynan shu jarayonda davlat qog‘oz pullarni tartibga solish va yagona emissiya qilishni o‘z qo‘liga oldi. Buning uchun alohida davlat banki, ya‘ni Markaziy bankni tashkil etdi, unga muomalaga qog‘oz pullarni

²⁹ Bir necha asrdan keyin ushbu “oltin saqlovchilar” banklarga aylandilar.

chiqarish, pul muomalasini tartibga solish vazifalari yuklatildi. Tijorat banklari esa, muomalaga naqd pullarni emissiya qilish huquqidan mahrum etilib, mijozlarga bank xizmatlarini ko'rsatadigan tijorat muassasalariga aylantirildi.

Angliyada qog'oz pullar 1817–1843 yillarda tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilgan, 1813 yilda Angliya Banki o'z banknotasini muomalaga chiqardi. 1844 yildan boshlab esa tijorat banklariga pulni emissiya qilish bekor qilindi va R.Pilning qonuniga asosan Angliya Bankining emissiya huquqi joriy etildi.

Qog'oz pullar ta'minlanmagan, asl qiymatga ega pullar bo'lmaganligi sababli ayrim davlatlarda muomalaga chiqarilgan pullar dastlabki davrlarda to'lov vositasi sifatida hisob – kitoblarda keng qo'llanilishida muammolar uchrab turgan. Buning oldini olish maqsadida og'ir choralar qo'llanilgan. Masalan, Xitoyda qog'oz pulning o'ziga uni to'lov vositasi sifatida qabul qilmagan shaxsning boshi kesilishi qayd etilgan, Fransiyada 25 yil qamoq jazosi, ba'zi hollarda o'lim jazosi ham qo'llanilgan. Angliyada chiqarilgan qog'oz pullarni to'lov vositasi sifatida qabul qilmagan kishilarni davlatga qarshi xiyonat darajasigacha olib chiqilgan.

Davlat tomonidan emissiya qilingan qog'oz pullar bevosita va bilvosita ta'minlangan edi. Bevosita ta'minlangani oltin tangalar bilan, davlatning soliqlarni va boshqa majburiy to'lovlarni shu qog'oz pullarda qabul qilishi bilvosita ta'minlanganligi sifatida belgilab qo'yildi.

Iqtisodiy adabiyotlarda “emissiya qilish” va “muomalaga pul chiqarish” tarzidagi ma'nosi bir – biriga yaqin bo'lgan iqtisodiy terminlarni uchratamiz. Biroq bu ikki iqtisodiy termin ma'nosi va iqtisodiyotga ta'siri jihatidan bir – biridan tubdan farq qiladi.

Naqd pullarni muomalaga emissiya qilinishi iqtisodiyotda pul massasining hajmini oshiradi. Bu ishni mamlakat Markaziy banki amalga oshiradi. Muomalaga naqd pullarni chiqarish esa mavjud pul massasi hajmini o'zgartirmagan holda tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladi.

Mamlakatda iqtisodiy inqirozlar, tabiiy ofatlar va urushlar ro'y berganda davlatning xarajatlari juda ortib ketardi. Ushbu xarajatlar davlatning topshirig'i bilan muomalaga chiqariladigan qo'shimcha pul emissiyasi orqali hal etilar edi, bu o'z navbatida qog'oz pullarning qadrsizlanishiga va pul muomalasining izdan chiqishiga olib kelardi.

Shuning uchun ham qog'oz pullar asl qiymatga ega bo'lmagan, o'rinbosar pullar hisoblanib, ularni doimiy ravishda tartibga solib borish va tegishli nazoratni amalga oshirishni talab etadi.

Kredit pullar. Kredit pullar tovar ishlab chiqarishni jarayonining rivojlanishida vujudga kelgan bo'lib, tovarning oldi-sotdisi uchun to'lovni kechiktirish (kreditga berish) tarzida amal qiladi. Kredit pullarini vujudga kelishining maqsadi va zarurligi iqtisodiyotda tovar-pul aylanmasini tezlashtirish va osonlashtirish bo'lib, tovar aylanmasida to'lovlarni haqiqiy pullar bilan emas, balki ularning o'rinbosarlari orqali amalga oshirishga qaratilgan. Keyinchalik tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi natijasida kredit pullari o'zining dastlabki mohiyatini anchagina yo'qotdi. Kredit pullarning rivojlanish jaryoni va shakllari quyidagicha bo'lgan: *veksel, akseptlangan veksel, banknota, chek, kredit kartochkalari.*

Elektron pullar. Banklarning rivojlanishi, o'zaro to'lovlar va hisob – kitoblar hajmining ortishi, shuningdek, texnika va texnologiyaning takomillashuvi natijasida XX asrning ikkinchi yarmidan elektron pullar vujudga keldi. Elektron pullarning to'lov instrumenti bo'lib – plastik kartalar hisoblanadi.

Plastik karta – bu pullarni naqdsiz ko'rinishda ko'chirish yoki naqd pul ko'rinishda olish imkoniyatini beradigan, banklar va boshqa kredit muassasalari tomonidan chiqarilgan nomli to'lov hujjat hisoblanadi.

Plastik kartalar bank tizimi va undan foydalanuvchilar uchun qulaylik jihatlari juda ko'p. Xususan:

– kishi 1, 2, 3 mln so'mni hamyonida olib yurolmaydi, lekin plastik kartada bunday muammo mavjud emas;

– hamyoningizdagi pulni yo'qotsangiz yoki unutib biror joyda qoldirsangiz ularni begona shaxs foydalanishi mumkin, lekin plastik kartalardan begona shaxslarni foydalanish imkoniyati juda chegaralangan. Chunki ularning maxsus paroli mavjud, shu bilan birga, plastik kartani yo'qotgan shaxs zudlik bilan bankka xabar bersa uning hisobraqamlari bo'yicha to'lovlarni to'xtatib qo'yish mumkin;

– banklar naqd pullarni tashish, saqlash, ularning hisobini yuritish va mijozlarga berish kabi qo'shimcha mehnat va sarf xarajatdan forig' bo'ladi;

– banklar depozit siyosatidan kelib chiqib foydalanuvchi plastik kartadagi vaqtinchalik foydalanmay turgan qoldiq summalariga qo'shimcha foiz to'lashi mumkin.

O‘zbekistonda plastik kartochkalarni joriy qilish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining qator qarorlari qabul qilindi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 24 sentyabrdagi “Plastik kartochkalar asosida hisob – kitob qilish tizimini yanada rivojlantirish chora – tadbirlari to‘g‘risida” 445–sonli Qarori, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 3 avgustdagi “Plastik kartochkalar asosida naqd pulsiz hisob – kitob tizimini yanada rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora – tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ – 433 – sonli va 2010 yil 19 apreldagi “Bank plastik kartochkalaridan foydalangan holda hisob – kitob tizimini rivojlantirishni rag‘batlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora – tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ – 1325 – sonli qarorlari shular jumlasidandir.

Hozirgi kunda barcha tijorat banklari o‘z plastik kartochkalariga ega bo‘lib, ularning soni yildan – yilga ortib bormoqda.

O‘zbekiston tijorat banklari tomonidan joriy etilgan plastik kartalar bilan hisob – kitoblar samaradorligini yanada oshirish maqsadida:

- savdo nuqtalarida plastik kartalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirish uchun terminallarni ko‘paytirish;

- ish haqi va unga tenglashtirilgan mablag‘larni plastik kartalarga o‘tkazish jarayonini yanada takomillashirish;

- barcha bank bo‘limlari boshqa banklarning plastik kartochkalari bo‘yicha ham naqd pullarni yechishini ta‘minlash kabi ishlarni yo‘lga qo‘yish lozim.

Kripto pullar. Kripto – so‘zi (κρυπτόζ) sirli, yashirin, shifrlangan murojaatnoma kabi manolarni beradi. Kriptovalyuta esa raqamli valyutalarning ko‘rinishidir. Hozirgi kunda uning Bitcoin, Litecoin, Namecoin, SwiftCoin, Peercoin, Dogecoin, Emercoin, Gridcoin, Primecoin va boshqa turlari mavjud.

Yuqorida qayd etilgan holatlar bo‘yicha Markaziy bank va tijorat banklari, tegishli muassasalar, shuningdek, savdo nuqtalari tomonidan amalga oshirilayotgan ishlar plastik kartalarni yanada kengroq va samarali ishlashiga imkoniyat yaratadi.

1.6. Tovar xo‘jaligi sharoitida pulning roli

Jamiyatda mehnat taqsimoti va ishlab chiqarish jarayonining mavjudligi iqtisodiy hayotda pulning roli doimo oshib boraveradi. Birgina mehnat taqsimotiga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, kompaniya

yoki firma biror narsani ishlab chiqarish yoki xizmat turini ko'rsatish uchun zarur xom – ashyo va materiallarni olish maqsadida bir necha xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan iqtisodiy aloqalarni o'rnatadi, ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko'rsatish jarayonida ishtirok etayotgan xodimlarning mehnati uchun haq to'laydi va boshqa qator ishlarni amalga oshiradi. Bularning barchasi tomonlar o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy hamkorlik va manfaatdorlik asosida amalga oshiriladi. Mana shu iqtisodiy hamkorlik va manfaatdorlikni amalga oshirishning iqtisodiy mexanizmi sifatida pulning roli alohida ahamiyat kasb etadi.

Bozor iqtisodiyotining asosiy tamoyillaridan biri har qanday faoliyatning asosida iqtisodiy manfaatdorlik yotadi. Ishlab chiqaruvchi korxonalar, tashkilot yoki firma yaratayotgan tovar yoki xizmatlarni shaxsiy iste'moli uchun emas, balki bozorda sotish orqali tegishli iqtisodiy foyda ko'rish ilinjida ishlab chiqaradi. Bu ishlab chiqaruvchi va iste'molchilar o'rtasida tovar – pul munosabatlarini vujudga keltiradi, ushbu munosabatda pul ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasida ayirboshlash vositasi sifatida muhim rol o'ynaydi.

Bu yerda ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasida ayirboshlanadigan tovar yoki mahsulotning bahosi muhim rol o'ynaydi. Ularning bahosi bozordagi talab va taklif asosida pulda ifodalanadi. Pulning rolini amal qilishida baho muhim iqtisodiy mexanizm hisoblanadi, tovar va xizmatlar bahosiga qator omillar ta'sir qiladi. Xususan, tovar va xizmatlarning sifati, unga bo'lgan talab darajasi, sotib oluvchining to'lov qobiliyati va boshqa qator omillar shular jumlasidandir.

Haqiqatda ham yuqorida qayd etilgan jarayonlarni tashkil etishda pulning ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, pulning tovar xo'jaligi sharoitida amal qilishining samaradorligini oshishiga qator omillar ta'sir qiladi. Xususan ular quyidagilardan iborat:

1. Iqtisodiyotning barqarorligi va raqobatbardoshligi. Mamlakat iqtisodiyotining barqarorligi va raqobatbardoshligi aholining iste'mol tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabini mahalliy ishlab chiqarish hisobidan qondirish imkoniyatini beradi. Bu bozor iqtisodiyoti sharoitida juda muhim hisoblanadi. Birinchidan, import hajmini qisqartirish asosida xorijiy valyutalarni chetga chiqib ketishining oldini oladi. Ikkinchidan, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan barqarorligini oshiradi.

2. *Markaziy bankning mustaqilligini ta'minlanganligi.* Ma'lumki, Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan, ushbu maqsadni samarali amalga oshirish uchun Markaziy bank hukumat va davlat boshqaruv organlari bosimidan holi bo'lishi lozim. Aks holda milliy valyutaning barqarorligi zaiflashadi va uning xalq xo'jaligidagi roli pasayadi.

3. *Aholi va mijozlarning bank tizimiga ishonchining mustahkamligi.* Mamlakat aholisi va mijozlarning bank tizimiga bo'lgan ishonchining yuqoriligi pulning roliga bevosita va bilvosita ta'sir qiladi. Chunki aholi va mijozlarning banklarga nisbatan ishonchining yuqoriligi ularning vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini banklarga muddatli omonat sifatida qo'yishga undaydi. Bu esa pulning jamg'arma vositasi va to'lov vositasi rolini oshiradi, shu bilan birga, birinchidan, pul egalariga qo'shimcha daromad keltiradi, ikkinchidan, banklarning real sektorni kreditlash imkoniyatlarini oshiradi. Bularning barchasi tovar xo'jaligi sharoitida pulning rolini oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

4. *Inflyatsiya darajasining tegishli me'yorlarda saqlab turilishi.* Milliy valyutaning inflyatsiya darajasi xalqaro amaliyotda qabul qilingan me'yorlardan ortib ketishi uning iqtisodiyotdagi rolga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Inflyatsiya darajasi yuqori bo'lgan sharoitda aholining real daromadlari pasayadi, kredit muassasalarida uzoq muddatli omonatlar hajmi qisqaradi, korxonalar va tashkilotlar ishlab chiqarish hisobidan emas, balki o'zaro olib sotish yo'li bilan daromad izlash payiga tushib qoladi. Natijada aholining iste'mol tovarlarga bo'lgan talabi mahalliy ishlab chiqarish hisobidan emas, balki import hisobidan qondiriladi. Bularning barchasi milliy valyutaning iqtisodiyotdagi rolini pasayishiga olib keladi. Eng muhimi, tovar-pul munosabatlari mavjud sharoitda insonlar mehnatining mahsuli pulda o'lchanadi. Bir inson mehnatini boshqa bir inson mehnati natijasiga taqqoslash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bobga oid savollar

1. Pul nima uchun maxsus tovar hisoblanadi?
2. Pul xo'jalik yuritish tuzumining qanday shaklida vujudga keldi?
3. Natural xo'jalik tuzumida kishilar o'rtasidagi qanday holatlar pulning vujudga kelishiga turtki bo'ldi?

4. Pulning vujudga kelishi ayirboshlash munosabatlarida qanday muammolarni hal etdi?

5. Pulning ayirboshlash munosabatlarini faollashishiga qanday omillar ta'sir etgan?

6. Pulning qanday qiymat shakllarini bilasiz?

7. O'zbekiston hududida dastlabki metall tangalar qachon va kim tomonidan zarb etilgan?

8. Amir Temur hukmronligi davrida qanday pul islohotlari amalga oshirilgan va pullar zarb etilgan?

9. Pul nima uchun iqtisodiy kategoriya hisoblanadi?

10. Pulning zarurligini belgilovchi omillar nimalardan iborat?

11. Nima uchun pulning funksiyalari iqtisodchi va mutaxassislar tomonidan turlicha talqin etiladi?

12. Pulning funksiyalarini sanab bering.

13. Pul qachon barcha funksiyalarini bajaradi?

14. Pulning to'lov vositasi funksiyasi qanday namoyon bo'ladi?

15. Pulning funksiyalarini o'zaro aloqadorligi qanday namoyon bo'ladi?

16. Haqiqiy pullar va haqiqiy bo'lmagan pullarga tavsif bering.

17. Natural shaklidagi pullarni qanday guruhlarga ajratish mumkin?

18. Bir tomonlama va ikki tomonlama ayirboshlash jarayonlarini vujudga kelish sabablari?

19. Metall pullarni vujudga kelishiga qanday omillar ta'sir qilgan?

20. Nima uchun qimmatbaho metallar pulning vazifasini bajarganda pul muomalasini tartibga solishga ehtiyoj bo'lmagan?

21. Nima uchun qog'oz pullarning nominal qiymati ularning haqiqiy qiymatidan ancha yuqori, bu pul muomalasiga qanday ta'sir qiladi?

22. Nima uchun dastlab banklarga qog'oz pullarni muomalaga chiqarish ruxsat berilgan, keyinchalik buning bekor qilinishi qanday izohlanadi?

23. "Pul emissiyasi" va "muomalaga pul chiqarish"ning mohiyatini tushuntiring, ularni qanday banklar bajaradi?

24. Plastik kartalarning afzalliklari va kamchiliklari nimadan iborat?

25. Tovar xo'jaligi sharoitida pulning roli qanday namoyon bo'ladi?

26. Pulning roliga inflyatsiya qanday ta'sir qiladi?
27. Pulning roliga Markaziy bankning qanday ta'siri mavjud?
28. Iqtisodiyotda pulning rolini oshishiga nimalar ta'sir qiladi?
29. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bahoni belgilashda pulning roli qanday namoyon bo'ladi?
30. Pulning hozirgi kundagi ko'rinishga yetib kelishiga nimalar sabab bo'lgan?
31. Pulning qanday funksiyalari mavjud?
32. Pulning turlari va ularning namoyon bo'lishi.

Bobga oid testlar

1. Dastlabki davrda pulning vujudga kelishiga nima sabab bo'lgan?

- A. Ishlab chiqaruvchilarning foyda olishga bo'lgan harakati.
- B. Tovar – pul munosabatlarining rivojlanishi.
- D. Ayirboshlash munosabatlarining vujudga kelishi.
- E. Mehnat taqsimotining rivojlanishi.

2. Ayirboshlash munosabatlarining faollashishiga nimalar turtki bo'ldi?

- A. Ishlab chiqarishning natural xo'jalik shaklidan tovar ishlab chiqarish davriga o'tilishi.
- B. Ishlab chiqaruvchi subyektlarning bir – biriga o'zaro bog'liqligining vujudga kelishi.
- D. Ayirboshlash jarayonida tovarlar ekvivalentligining ta'minlanganligi.
- E. Barcha javoblar to'g'ri.

3. Pulning vujudga kelishini yoritishda asosiy e'tibor uning:

- A. Ayirboshlash xususiyatiga qaratiladi.
- B. Evolyutsion nazariyasiga qaratiladi.
- D. Qiymat shaklining rivojlanishiga qaratiladi.
- E. Sotib olish qobiliyatiga qaratiladi.

4. Pulning qiymat shakli nechta ko'rinishda namoyon bo'ladi?

- A. To'rtta.
- B. Beshta.

- D. Uchta.
- E. To'g'ri javob yo'q.

5. *Dastlabki tangalar qachon zarb etilgan?*

- A. Eramizdan avvalgi X asrning boshlarida.
- B. Eramizdan avvalgi VII asrda.
- D. Eramizdan avvalgi V asrda.
- E. Eramizdan avvalgi III asrda.

6. *Dastlabki tangalar qayerda zarb etilgan?*

- A. Xitoyda.
- B. Misrda.
- D. Liviyada
- E. Hindistonda.

7. *Qog'oz pullar muomalaga qachon chiqarilgan?*

- A. IX asrning oxiri va X asrning boshlari.
- B. X asrning oxiri XI asrning boshlari.
- D. XII asrda.
- E. XIII asrda.

8. *Qog'oz pullar muomalaga qayerda chiqarilgan?*

- A. Hindistonda.
- B. Xitoyda.
- D. Misrda.
- E. Qadimgi Rimda.

9. *O'zbekiston hududida dastlabki metall tangalar qachon va kim tomonidan zarb etilgan?*

- A. Miloddan avvalgi 320 – 327 yillarda makedoniyalik Iskandar tomonidan.
- B. XIII asrda arablar tomonidan.
- D. Miloddan avvalgi VI asrda axmoniy shoh Doro – I tomonidan.
- E. IX asrda somoniylar tomonidan.

10. *Amir Temur nomi bitilgan necha turdagi oltin va kumush tangalar muomalaga chiqarilgan?*

- A. 70 dan ortiq.
- B. 100 dan ortiq.

- D. 120 dan ortiq.
- E. 150 dan ortiq.

11. *O'zbekiston hududida qog'oz pullar qachon muomalaga chiqarilgan?*

- A. 1912 yilda.
- B. 1918 yilda.
- D. 1920 yilda.
- E. 1922 yilda.

12. *Buxoro amirligining qog'oz pullari nechanchi yil bekor qilingan?*

- A. 1917 yilda.
- B. 1920 yilda.
- D. 1922 yilda.
- E. 1924 yildi.

13. *Pulning mohiyati nimada aniq namoyon bo'ladi?*

- A. Pulning ayirboshlash jarayonida.
- B. Pulning funksiyalarida.
- D. Hisob – kitob jarayonida.
- E. Pul aylanmasida.

14. *Anglo – amerikalik iqtisodchilar pulning nechta funksiyasini e'tirof etadi?*

- A. 2 ta
- B. 3 ta
- D. 4 ta
- E. 5 ta

15. *Rossiyalik iqtisodchi olimlar pulning nechta funksiyasi mavjudligini ta'kidlaydi?*

- A. 3 ta
- B. 4 ta
- D. 5 ta
- E. 6 ta

16. *Pulning muomala vositasi funksiyasi qachon namoyon bo'ladi?*

A. Tovar va xizmatlar uchun to'lov ma'lum muddatdan keyin amalga oshirilsa?

B. Sotuvchi va sotib oluvchi o'rtasida ayirboshlash bir vaqtda bajarilsa.

D. Sotilgan tovar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lov oldindan amalga oshirilsa.

E. To'lov ma'lum muddatga kechiktirilsa.

17. *Vaqtincha foydalanilmayotgan pullar qanday vazifani bajardi?*

A. To'lov vositasi funksiyasini.

B. Muomala vositasi funksiyasini.

D. Jamg'arma vositasi funksiyasini.

E. Qiymat o'lchov funksiyasini.

18. *Mehnat taqsimoti jarayonida pulning roli nimada namoyon bo'ladi?*

A. Ishlab chiqarishda.

B. Tovarlarini ayirboshlashda.

D. Mahsulot taqsimotida.

E. Mehnatni tashkil etishda.

19. *Tovar xo'jaligi sharoitida pulning rolini oshishiga nimalar ta'sir ko'rsatadi?*

A. Milliy valyutaning barqarorligi.

B. Monopol ishlab chiqarishning mavjudligi.

D. Import hajmining ortishi.

E. Pul massasining ortib borishi.

20. *Iqtisodiyotning markazdan boshqarish sharoitida pulning nechta funksiyasi e'tirof etilgan?*

A. 3 ta.

B. 4 ta.

D. 5 ta.

E. 6 ta.

21. *Xorijiy iqtisodchi olimlar pulning qanday funksiyalarini inkor etadi?*

- A. Muomala vositasi.
- B. Qiymat o'lchovi.
- D. To'lov vositasi.
- E. Jamg'arma vositasi.

22. *Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va mahsulotlarning qiymati qanday aniqlanadi?*

- A. Tovar va mahsulotning tannarxi asosida.
- B. Ishlab chiqaruvchining foyda miqdori asosida.
- D. Bozordagi talab va taklif asosida.
- E. To'lanadigan soliq stavkalari asosida.

23. *Metallar qachondan boshlab pulni vazifasini bajara boshlagan?*

- A. Miloddan oldingi VI – V asrlarda.
- B. Miloddan oldingi VII – VI asrlarda.
- D. Miloddan oldingi V – IV asrlarda.
- E. I va II asrlarda.

24. *Dastlabki qog'oz pullar qachon muomalaga kiritilgan?*

- A. X va IX asrlarda.
- B. XII asrning oxirida.
- D. XI va XII asrlarda.
- E. XI asrning boshida.

25. *Plastik kartochkalar qachon pulning vazifasini bajara boshlagan?*

- A. XVIII asrning oxiridan.
- B. XX asrning ikkinchi yarmidan.
- D. 2000 yildan.
- E. 2002 yildan.

26. *Natural shakldagi pullarni guruhlanishi qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?*

- A. Hayvonlar, buyumlar va o'simliklar shaklida.
- B. Hayvonlar, toshlar va mevalar shaklida.

D. Oziq – ovqat, toshlar va o‘simliklar shaklida.

E. Hayvonlar, mevalar va o‘simliklar shaklida.

27. *Haqiqiy pullarning xossalari qanday javobda noto‘g‘ri keltirilgan?*

A. Nominal qiymatning real qiymat bilan mutanosibligi.

B. Qiymatning qardsizlanmasligi.

D. Ularni boshqa tovarlar kabi iste‘mol qilish mumkinligi.

E. Ularning muomalada amal qilishini nazorat qilish zarurligi.

28. *Xitoyning ayrim provinsiyalari va Rossiyada qanday natural pullar juda keng tarqalgan?*

A. Tuz.

B. Buqa.

D. Tamaki.

E. Jun.

29. *Natural pullardan foydalanishga ta‘sir qilgan omil qanday javobda noto‘g‘ri keltirilgan?*

A. Odamlarning kunlik ehtiyoji uchun juda zarur bo‘lgan buyumlar.

B. Mamlakatning tabiiy iqlimi va geografik joylashuvi.

D. Ayirboshlash munosabatlarining rivojlanishi.

E. Uzoqroq muddat davomida saqlash imkoniyatining mavjudligi.

30. *Pulning natural ko‘rinishidan metall tanga shakliga o‘tishiga ta‘sir qilgan omil qanday javobda noto‘g‘ri keltirilgan?*

A. Kishilar metallarga turli shaklda ishlov berishni kashf etilishi.

B. Davlatchilikning paydo bo‘lishi.

D. Natural pullar o‘zining qiymatini yo‘qotganligi.

E. Natural shakldagi pullarni saqlash va olib yurishning qiyinligi.

31. *“Emissiya qilish” va “muomalaga pul chiqarish” terminlari ma‘nosi jihatidan bir – biridan farqi mavjudmi?*

A. Deyarli farq mavjud emas.

B. Tubdan farq qiladi.

D. Qisman farq qiladi.

E. Qo‘llanilishida farq mavjud.

32. Plastik kartalarning qulayligi qanday javobda noto'g'ri berilgan?

- A. Olib yurishda va foydalanishda qulay.
- B. Yo'qotib qo'ysangiz ham pulingiz saqlanib qoladi.
- D. Banklarning xarajat qiladigan mablag'lari tejaladi.
- E. Istalgan miqdorda va paytda naqdlashtirish mumkin.

II BOB. PUL NAZARIYALARI

2.1. Pul nazariyasining mohiyati

Pul nazariyasining olamshumul ilmiy ahamiyati shundaki, u barcha iqtisodiy fanlarning asosi hisoblanadi. Haqiqatda ham birorta iqtisodiy adabiyot mavjud emaski, agar pul yoki u bilan bog‘liq munosabatlarni o‘zida aks ettirmagan bo‘lsa.

Pulning nazariy tabiati bir nechta bo‘lib, qator konsepsiyalarda uning mavjudligini tabiiy asoslari va amal qilishining sabablari keltiriladi. Shartli ravishda buni “tovarli” va “tovarsiz” konsepsiyalarga ajratish mumkin³⁰.

Tovarli konsepsiyada pulning qimmatligini aniqlashda asosiy e‘tibor real foydali hisoblangan ichki qiymatiga qaratiladi. Bu borada juda keng tarqalgan pulning metallilik nazariyasi e‘tiborga olinadi.

Pulning tovarsiz konsepsiyasida uning tovarni sotib olish huquqini beruvchi qiymati, simvoli, ieroglifi, umumiy ko‘rinishi kabi belgilariga e‘tibor qaratiladi.

Albatta, pul nazariyasining ko‘p qirraliligi va uning iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishi juda ko‘p iqtisodchi olimlar, mutaxassislar, ekspertlar tomonidan e‘tirof etilgan. E‘tiborli jihati shundaki, iqtisodchi olimlar, ekspertlar va mutaxassislarning pul nazariyasi va uning iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishi haqidagi qarashlari, ta‘limotlari va g‘oyalari juda ko‘p hollarda bir – biridan farq qiladi. Buning asosiy sabablaridan biri, bizning nazarimizda, iqtisodiy nazariyachi olimlar, mutaxassislar va ekspertlarning pul nazariyasi haqidagi asarlarining turli vaqtda, turlicha ishlab chiqarish sharoitida va turli hududlarda yaratilganligidir.

Jamiyatda mehnat taqsimotining mavjudligi, kishilarni bir – biriga bog‘lab turadi, ular o‘rtasida mahsulotlar va resurslar almashinuvini ta‘minlaydigan mexanizmga amal qilishini talab etadi. Ushbu mexanizm bozor bo‘lib, bozor kishilar faoliyatini tartibga soladi va ularning manfaatlarini bir – biriga mos kelishini ta‘minlaydi.

³⁰ Деньги, кредит, банки: Учебник / Под ред. В.В.Иванова, Б.И.Соколова. М.: ТК Велби, Проспект, 2008. С. 224.

Kishilar faoliyatini harakatga keltiruvchi, ular o'rtasidagi ayirboshlashni ta'minlovchi va ularning manfaatlarini tartibga soluvchi vosita sifatida pul maydonga chiqadi.

Ma'lumki, jamiyatda ayirboshlash munosabatlarining dastlabki davrlarida kishilar barterdan juda keng ravishda foydalangan, keyinchalik ular barter, ya'ni tovarni – tovarga almashtirish jarayoni ma'lum qiyinchilik va qo'shimcha vaqtni talab etishi natijasida, bozor ishtirokchilari pulni kashf etdilar.

Pul – barcha tovarlarning umumiy ekvivalenti sifatida maydonga chiqadigan “maxsus tovar” bo'lib, uning yordamida barcha tovarlar qiymati o'lchanadi. Pulning jamiyatda amal qilishi va uning evolyutsiyasi bilan bog'liq masalalar iqtisodiy adabiyotlarda pul nazariyasi sifatida talqin etiladi.

2.2. Pulning metallik nazariyasi

Pulning metallik nazariyasi XVI – XVII asrlarda dastlab kapitalning boylik sifatida jang'arish, kapitalistik tuzumning shakllanishi va rivojlanishi sharoitida vujudga keldi. Agar, kapitalizm natural – feodal tuzum sharoitida rivojlanib uning asosini bozor munosabatlari tashkil etishini e'tiborga olsak, pulning metallilik nazariyasi kishilik jamiyatining natural – feodal tuzumi davriga borib taqaladi.

Ma'lumki, pul birligining sotib olish qobiliyati metall asosida aniqlanadi, metall tangalar o'zida pulning haqiqiy qiymatini aks ettirib, ulardan tanga (moneta)lar zarb etilgan. Shu bois ham metall pul nazariyasini qo'llab – quvvatlovchi iqtisodiy nazariyachilar vakillari qog'oz pul nazariyasini inkor etadilar. Metall pul nazariyasi vakillari ushbu ta'limotni yoqlab chiqqanlarida asosan nodir metallarni, ya'ni kumush va oltin tangalarni nazarda tutadilar. Ularning ta'limotida kumush va oltin tangalar real qiymatni aks ettiruvchi haqiqiy pul bo'lib, ular o'z qiymatlarini yo'qotmaydilar. Shu bilan birga, kumush va oltin pullar ayirboshlash munosabatlarida real qiymatlari asosida ishtirok etib, iqtisodiyotda inflyatsiya muammosini keltirib chiqarmaydi, deya ta'kidlaydilar.

Dastlab pulning metallilik nazariyasi angliya iqtisodiy nazariyachilarining ta'limotlarida paydo bo'lgan. Metall pul nazariyasi tarafdorlari sifatida U.Stafford (1554-1642) T.Men (1571-1641), D.Nors

(1641-1691)larni ta'kidlash mumkin. Ular pul nazariyasi asosida metall pullar ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlari sharoitida tabiiy ravishda vujudga keladigan jarayon sifatida emas, balki metall pullarni vujudga kelishini kishilik jamiyatining ma'lum davrida shakllangan, rivojlangan va chuqurlashib borayotgan ayirboshlash natijasi sifatida qarashgan.

Metall pul nazariyasining taniqli asoschilari Fransua Kene va Adam Smitlar ekanligini ta'kidlash maqsadga muvofiq. Klassik maktabning fiziokratlar yo'nalishining asoschisi Fransua Kene o'zining ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarish munosabatlariga bag'ishlangan asarida metall pul nazariyasiga yetarlicha e'tibor qaratadi. Xususan u: "takror ishlab chiqarish qo'shimcha xarajat (investitsiya)lar hisobiga uzluksiz yangilanib turadi. Qo'shimcha xarajatlar metall ko'rinishida pullar hisobiga amalga oshirilib, metall pullar ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishda ayirboshlash vositasi sifatida ishtirok etadi, iste'mol qiymatiga ega bo'lgan tovarlar ayirboshlash jarayonida bir marta ishtirok etganidan so'ng ushbu jaryonni tark etadi va iste'mol qilinadi. Biroq, pullar esa ayirboshlash jarayonida takror va takror ishtirok etadi, aynan shu jarayonda pullarning metall tangalardan iborat bo'lishi, birinchidan ular o'zining dastlabki xossasini yo'qotmaydi, ikkinchidan ularda pulning haqiqiy qiymati o'z aksini topgan"—degan ta'limot asosida metall pul nazariyasini yoqlab chiqadi.

Klassik maktabning asoschisi, taniqli ingliz iqtisodchisi Adam Smit bozorda ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasida vujudga keladigan munosabatlar "ko'rinmas qo'l" qoidalari va "tabiiy tartiblash" tizimi yordamida amalga oshiriladi, aynan shu munosabatlarda metall tangalar ushbu jarayonni amalga oshirishda muhim moliyaviy mexanizm sifatida ishtirok etadilar, degan ta'limotni ilgari suradi. Ularning nazdida "ko'rinmas qo'l" talab va taklif bo'lib, ishlab chiqaruvchi o'zi yaratgan moddiy ne'matlari bilan bozordagi taklifni shakllantiradi, iste'molchi esa ma'lum darajadagi ehtiyojini qondirish uchun qilgan harakati natijasida talabni vujudga keltiradi. Aynan mana shu jarayonda tomonlarning manfaatlari bozorga taklif etilayotgan moddiy ne'matlar massasi va ularni sotib olish uchun zarur bo'lgan pul massasi o'rtasidagi bog'liqlik natijasida o'zining yechimini topadi. Agar iste'mol uchun taklif etilayotgan tovar massasi pul massasiga nisbatan ko'p bo'lsa ularning bahosi pasayadi va iste'molchining tanlov imkoniyatlari ortadi va aksincha.

Adam Smitt va boshqa metall pul nazariyasi tarafdorlari aynan mana shu jarayonda muomalada metall tangalarning ishtirok etishi ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan moddiy ne'matlarning haqiqiy qiymatini xolisona baholashda qo'l kelishi asosida metall pul nazariyasini ilgari suradilar. Chunki to'lov vositasi sifatida metall tangalar amal qilgan sharoitda bozorga taklif etilayotgan moddiy ne'matlar hajmi pul hajmidan kam bo'lganda, metall tangalarning ortiqcha qismi pul sohibi tomonidan moddiy boylik sifatida jamg'armaga yo'naltiriladi, ya'ni metall tangalar (asosan oltin, kumush tangalar nazarda tutilayapti) kam miqdorda taklif etilayotgan tovar va moddiy ne'matlar qiymati (bahosi)ni sun'iy ravishda ortib ketishiga yo'l qo'ymaydi. Buning asosiy sababi metall pullar haqiqiy qiymatga ega bo'lib, kelgusida ham ular o'zining qiymatini yo'qotmasligi pul sohibiga katta ishonch bag'ishlaydi va avtomatik ravishda bozordagi talab va taklifga qarab ma'lum davrda to'lov vositasi sifatida, ma'lum davrda esa moddiy boylik sifatida namoyon bo'ladi.

Bizning nazarimizda, metall pul nazariyasi tarafdorlarining asosiy yutuqlari ham shunda bo'lib, muomalada metall pullar to'lov vositasi vazifasini bajargan paytda iqtisodiyotda inflyatsiya muammosi vujudga kelmagan, shu bilan birga davlat tomonidan pul – kredit siyosatini amalga oshirish va tartibga solish kabi masalalariga ehtiyoj tug'il-magan.

Shu bilan birga, pulning metallilik nazariyasi tarafdorlarining ayrim kamchiliklari mavjud bo'lib, ularning asosiylari quyidagilarda ko'rinadi.

Birinchiidan, pulning metallik nazariyasi tarafdorlari pulning barcha funksiyalarini bajaruvchi haqiqiy pullarni keyinchalik ularning o'rinbosarlari hisoblangan qog'oz pullar bilan almashtirilishini inkor etdilar. Ular haqiqiy qiymatga ega bo'lgan metall pullarni qog'oz pullarga almashtirish mumkinligini va uning tabiatini tasavvur qila olmadilar. Biroq, o'sha davrlarda ham qog'oz pullar Xitoyda juda keng miqyosda to'lov vositasini bajarar edi.

Ikkinchiidan, metall pul nazariyachilari pullarni tovar ayirboshlash munosabatlari ta'sirida vujudga kelganligini, shuningdek, pulning tarixiy – iqtisodiy kategoriya ekanligini tushunib yetmadilar.

Uchinchiidan, metall pul nazariyachilari ta'limotida boylikning asosini savdo tashkil etadi, boylikning asosini oltin va boshqa qimmat-baho metallarni jamg'arishda degan noto'g'ri tasavvur mavjud edi. Bu

jamiyatda har qanday boylikning asosida oltin yoki qimmatbaho metallar emas, balki boylik kishilarning moddiy va ma'naviy jihatdan yetukligi hamda har qanday boylikning asosida mehnat yotishini inkor etishdi.

XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmida metallik pul nazariyasi bozor iqtisodiyoti ishtirokchilari talablarini to'liq qondirmay qoldi, bu ushbu nazariyaning o'z o'rini yo'qotishiga olib keldi. Biroq bu jarayon juda uzoq muddat davomida qiyinchiliklar bilan yuz berdi, chunki metallik pul nazariyasini yoqlab nemis (K.Knis, 1821-1898 yy.), ikkinchi jahon urushidan keyin amerikalik (M.Xalpern), fransuz (Sh.Rist, A.Tulemon, J.Ryueff, M.Debre), angliyalik (R.Xarrod) iqtisodchilar shular jumlasidandir.

Jamiyatda ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlarning tobora rivojlanib borishi, shu bilan birga kishilarning ehtiyoji ortib borishi natijasida ayirboshlash munosabatlari hajmining o'sishi, ishlab chiqarish hajmining keskin sur'atlar bilan ko'payishi muomalada foydalanib kelingan metall tangalar bilan parallel ravishda qog'oz pullar ham to'lov vositasi sifatida amal qila boshladi, evolyutsion tarzda ma'lum ijtimoiy – iqtisodiy o'zgarishlar oqibatida metall (kumush va oltin) pullar o'z o'rini qog'oz pullarga bo'shatib berdi. Bu pulning nominalist nazariyasining vujudga kelishiga zamin yaratdi.

2.3. Pulning nominalistik nazariyasi

Nominal pul nazariyasi xususidagi tadqiqotlar natijasida ushbu nazariyani turlicha nomlanishining guvohi bo'ldik. Masalan, rus tilida pul nazariyasi haqida yozilgan adabiyotlarda “номиналистическое теория денег”, “металлическая теория денег” tarzida, o'zbek tilidagi iqtisodiy adabiyotlarda “pulning nominalistik nazariyasi”, “nominal pul nazariyasi” yoki “metall bo'lmagan pul nazariyasi” tarzidagi so'z birikmalarini uchratish mumkin.

Shu bois, dastlab pulning “metall bo'lmagan nazariyasi” haqida ayrim mulohazali holatlarni oydinlashtirib olish maqsadga muvofiq degan fikrga keldik. Metall bo'lmagan pul nazariyasi turli iqtisodiy adabiyotlarda turlicha talqin etilishining asosiy sabablaridan biri, pul nazariyasi to'g'risida yaratilgan iqtisodiy asarlarning deyarli barchasi

xorijiy tillarda, asosan ingliz, nemis tillardan rus tiliga undan so'ng esa o'zbek tiliga o'girilganligida bo'lsa kerak.

Nominal pul nazariyasi tarafdorlari ushbu nazariyaning asosida qog'oz pullar e'tirof etilishini e'tiborga oladigan bo'lsak, shuningdek nominal pul nazariyasining amal qilishining asosiy omili sifatida pul nominallarini davlat tomonidan belgilanishi va uning ta'minlanishi ham davlat tomonidan amalga oshirilishini nazarda tutadigan bo'lsak, nominal pul nazariyasini "qog'oz pullar nazariyasi" tarzida ifodalash ham mumkin bo'ladi.

Nominal pul nazariyasini "qog'oz pul nazariyasi" tarzida yuritilishi uning aniqliligini, metall pul nazariyadan ushbu nazariyani, nominal pul nazariyasini qanday farqlari mavjudligini ortiqcha qiyinchiliklarsiz aniqlash imkonini beradi.

Nominal pul nazariyasi xususidagi dastlabki qarashlarni quldorchilik, keyinchalik feodal tuzumi sharoitidagi qadimgi faylasuflar ta'limotlarida kuzatish mumkin. Pulning nominal nazariyasi XVII – XVIII asrlarda, muomalaga haqiqiy bo'lmagan metall pullar kiritilgan davrda shakllangan. Dastlabki nominal pul nazariyasining asosini qog'oz pullar emas, balki haqiqiy bo'lmagan tanga monetalar tashkil etgan.

Pulning nominal nazariyasini ilgari surgan dastlabki iqtisodiy nazariya vakillari Dj.Berkli (1685 – 1780) va Dj.Styuart (1712 – 1780) hisoblanadi. Ularning nazariyalari asosida quyidagi ikkita holat yotardi: pul davlat tomonidan yaratiladi va pulning qiymati uning nominali bilan aniqlanadi. Pul birligining sotib olish qobiliyati uning nominali asosida, ya'ni qog'oz pulda ko'rsatilgan nominal qiymati bilan aniqlanadi.

Nominal pul nazariyasi tarafdorlarining asosiy zaifligi shundaki, ularning ta'limotiga ko'ra pulning qiymatini davlat belgilaydi. Bu bilan ular pulning mehnat mahsuli nazariyasi va tovar tabiatiga ega ekanligini inkor qiladi. Biroq bozor iqtisodiyoti sharoitida pulning sotib olish qiymati talab va taklif asosida belgilanadi, shuningdek, milliy xo'jalik doirasida to'lov vositasini bajaradigan pullarning kursi xalqaro miqyosda amal qiladigan xorijiy valyutalarga bo'lgan talab asosida o'zgarib turadi.

Nominalist pul nazariyasi vakillarining rivojlangan davri asosan XIX asrning oxiri va XX asrning boshlariga to'g'ri kelib, uning ko'zga ko'ringan tarafdorlaridan biri, nemis olimi G.Knapp (1842 – 1926)

hisoblanadi. G.Knappning pul nazariyasini, uning ta'limoticha ma'lum qiymatga ega bo'lmagan monetalarda emas, balki xazina biletleri asosida asoslashga harakat qiladi.

Nominal pul nazariyachilarining asosiy kamchiligi shundaki, ularning ta'limotida pulning qiymati davlat tomonidan belgilanadi degan g'oya ilgari suriladi. Kredit pullar (veksellar, banknotalar, cheklar) esa ularning ta'limotida inobatga olinmaydi va e'tibordan chetda qoldiriladi. Chunki kredit pullarning qiymati davlat tomonidan emas, balki ularning emitentlari tomonidan belgilangan nominal qiymatga ega bo'lib, ushbu qiymat o'zgarishga moyildir, ya'ni ularni muomalaga chiqargan emitentlar kredit pullarining dastlabki qiymatda saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar.

Bizning nazarimizda, nominal pul nazariyasi vakillari qog'oz pullarning qiymatini nafaqat oltin qiymatidan, balki tovarlar qiymatidan ham ajratib oldilar va ularning nominal qiymatining barqarorligi, sotib olish qobiliyati davlatning tegishli hujjatlari asosida aniqlanadi degan mantiqsiz g'oyani ilgari suradilar.

Nominal pul nazariyasi vakillarining ta'limoti Germaniya tomonidan birinchi jahon urushini moliyalashtirish uchun muomalaga chiqarilgan katta miqdordagi emissiya jarayonida namoyon bo'ldi. Biroq, ushbu ta'limotning haqiqatga yaqin emasligi Germaniyada 1920 yillarda yuz bergan giperinflyatsiya sharoitida isbotlandi. Muomalaga asossiz ravishda emissiya qilingan juda katta miqdordagi qog'oz pullar juda tez muddatda 700 – 800 foiz darajasida inflyatsiyaga uchrashi natijasida mamlakatda pul – kredit, moliya tizimi izdan chiqdi. Buning natijasida ishlab chiqarishga bo'lgan qiziqish pasayib, kishilar moddiy ne'mat yaratish hisobiga emas, balki mavjud moddiy ne'matlarni sotish hisobiga qo'shimcha daromad olish payiga tushib qoldilar. Chunki ishlab chiqarish va qo'shimcha moddiy ne'matlarni yaratish ma'lum darajadagi vaqtni talab etar, bu vaqtda esa ishlab topilgan daromad inflyatsiya natijasida o'zining qiymatini yo'qotar edi.

Tahlillar natijasi shuni ko'rsatadiki, nominal pul nazariyasi iqtisodiyotning markazdan boshqarish tuzumi sharoiti va talablariga mos keladi. Chunki ushbu tuzumda pulning nominal qiymati davlat tomonidan o'rnatilib, uning amal qilishi ham to'liq nazorat ostiga olinadi. Shunda ushbu nazariya tarafdorlari tomonidan ilgari surilgan ta'limot o'zini oqlaydi. Ta'kidlash joizki, markazdan boshqarish tuzumi yoki markazdan rejalashtirish tuzumi sharoitida qog'oz

pullarning nominali davlat tomonidan o'rnatilishi bilan birga, yaratilgan tovar moddiy qimmatliklarning bahosi ham yuqoridan belgilanadi. Shu bilan birga, muomalaga emissiya qilinadigan pulning miqdori, ularning harakati va amal qilish kabi barcha jarayonlar ham davlat tomonidan rejalashtirilib, ushbu rejaning bajarilishi to'lig'icha tegishli organlar tomonidan nazorat qilib boriladi. Biroq, bozor iqtisodiyoti sharoitida nominal pul nazariyasini amaliyotga joriy etish va uning amal qilishining imkoniyati mavjud emas. Chunki davlat banklari tomonidan muomalaga emissiya qilingan pul belgilari tegishli talab va taklif asosida tovar moddiy qimmatliklarning bahosini belgilaydi. Uning sotib olish qobiliyatini mustahkam yoki zaif bo'lishi davlatning nazdidan anchagina yiroqda bo'lib, davlat unga ta'sir o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Bunday holat pulning miqdoriy pul nazariyasini vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

2.4. Pulning miqdoriy nazariyasi

Miqdoriy pul nazariyasida pulning sotib olish qobiliyati va baho darajasi muomaladagi pul miqdori bilan belgilanadi. Miqdoriy pul nazariyasining asoschisi fransuz iqtisodchisi J.Boden (1530 – 1596) hisoblanadi. Keyinchalik ushbu nazariyani ingliz iqtisodchilari D.Yum (1711 – 1776) va Dj.Mil (1773 – 1836), shuningdek fransuz Sh.Monteske (1689 – 1755) rivojlantirdi.

D.Yum Angliyaga XVI – XVII asrlarda Amerikadan katta hajmda nodir metallarning kiritilishi natijasida baholarni ortib ketishini kuzatib: “pulning qiymatini uning miqdori belgilaydi” degan ta'limotini ilgari suradi.

Miqdoriy pul nazariyasining dastlabki vakillari pulni faqat to'lov vositasi sifatidagi vazifasiga e'tibor qaratadi, ularning fikricha, pul va tovar ayirboshlash jarayonida uchrashishi natijasida pulning qiymati aniqlanadi degan noto'g'ri g'oyani ilgari suradilar. Shuningdek, ularning ta'limotidagi ikkinchi kamchilik muomalaga chiqarilgan barcha pullar muomala jarayonida ishtirok etadi deya ishonishlaridir. Haqiqatda esa obyektiv iqtisodiy qonunlar muomalaga zarur bo'lgan pulning miqdorini aniqlaydi. Bu bilan ular pulning jamg'arma, to'lov vositasi kabi funksiyalarini e'tibordan chetda qoldirishadi.

Kredit va qog'oz pul muomalasiga asoslangan miqdoriy pul nazariyasining zamonaviy sharoitdagi talqini yirik iqtisodchi olimlar L.Marshall, I.Fisher, G.Kassel, B.Xansen, M.Fridmanlarning asarlarida bayon etilgan.

Ularning miqdoriy pul nazariyasi ikkita yo'nalishdagi ta'limotga asoslangan bo'lib:

– birinchisi, I.Fisher va M.Fridman boshchiligidagi monetaristlarning "tranzaksion variant" ta'limoti;

– ikkinchisi, A.Pigu boshchiligida angliya Kembrij maktabi vakillari, ikkinchi jahon urushidan keyin esa D.Patinkinning "kassa qoldig'i" konsepsiyasi ta'limoti hisoblanadi.

Pul nazariyasi haqida amalga oshirilgan o'rganishlar, tahlillar natijasida miqdoriy pul nazariyasining rivojiga sezilarli ravishda hissa qo'shgan kishilardan biri amerikalik iqtisodchi I.Fisher (1867 – 1977) ekanligining guvohi bo'ldik. U pulning mehnat mahsuli natijasidagi qiymat ekanligini inkor etib, uning sotib olish qobiliyatidan kelib chiqqan holda fikr yuritadi. I.Fisher pulning sotib olish kuchi oltita omilga bog'liq ekanligini ta'kidladi va ularni quyidagilardan iborat bo'lishini asoslab berdi:

M – muomaladagi pul miqdori;

V – pulning aylanish tezligi;

P – o'rtacha tortilgan baho;

Q – tovarlar hajmi;

M1 – bank depozitlari summasi;

V1 – depozit – cheklarning aylanish tezligi.

Tovarlar uchun to'lanadigan, muomaladagi pul miqdori jami tovarlar bahosini ko'paytirilganiga tengligini e'tiborga olib, Fisher quyidagi "ayirboshlash tengligi"ni ilgari surdi.

$$MV=PQ.$$

Fisher chap va o'ng tomoni bir – biriga to'g'ri proporsional bo'lgan funksional tenglikka asoslangan holda, tovarlarning bahosi R muomaladagi pul miqdoriga to'g'ridan – to'g'ri proporsional va tovarlar miqdori Q teskari proporsionaldir degan fikrga keldi.

Fisherning funksional bog'liqligidagi tengligidagi kamchilik shundan iborat ediki, u tovarlar miqdori va muomaladagi pul miqdorini ma'lum bir davrdagi holatini shartli V va Q ning o'zgaruvchan darajasida e'tiborga olib, unga bog'liq bo'lgan o'zgaruvchan darajalar ikkita, ya'ni tovarlar hajmi va bahosini e'tibordan chetda qoldiradi.

Haqiqatda esa tovarlar hajmi iqtisodiyotning davriyligidan kelib chiqib o'zgarib turadi va pul birligining aylanish tezligiga ta'sir ko'rsatadi hamda pul muomalasi va bahoning shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi. Shu bilan birga, ta'kidlash joizki, tovarlarning bahosi qator omillar asosida o'zgarib turadi. Masalan, ishlab chiqaruvchilarning monopol mavqeiga egaligi, davlatning ichki va tashqi siyosati va boshqalar tovarlar bahosiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Miqdoriy pul nazariyasining "tranzaksion varianti" ta'limoti asoschilari, monetaristlar M.Fridman, K.Brunner, A.Meltserlar hisoblanadi. A.Marshall, L.Valrasning iqtisodiyotda muvozanatlik modeliga asoslangan holda, ular tovarlar bahosi va muomaladagi pul miqdori o'rtasidagi tenglik "nisbiy" baholarning o'zgarishi natijasida avtomatik tarzda muvozanatlashadi. Monetaristlar ushbu tenglikning o'zgarib turishini iqtisodiyotdagi pul massasi bilan bog'laydilar, shuningdek M.Fridman tovarlar miqdori va muomaladagi pul miqdori o'rtasidagi tenglikni ta'minlashda nafaqat naqd pullar (banknotlar va tangalar)ni, balki tijorat banklarning tranzaksion hisobvaraqlaridagi (talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlar, depozit sertifikatlar va muddatli depozitlar) qoldiq mablag'larni ham inobatga olish zarurligini ta'kidlaydi.

Monetaristlar zamonaviy miqdoriy pul nazariyasiga qator yangicha holatlarni kiritishdi. Xususan:

– birinchidan, ular pul massasi va bahoning o'zaro bir – biriga to'g'ri proporsionalligidan voz kehdilar, faqat bozorga taklif etilayotgan tovarlar hajmining baholarga ta'siri haqidagi ta'limotni yoqladilar;

– ikkinchidan, ular pul birligi aylanish tezligini e'tirof etadilar, biroq bunga jiddiy e'tibor qaratishmaydi;

– uchinchidan, ular I.Fisherning tovarlar hajmining o'zgarmas sharoitida muomaladagi pul miqdori jami tovarlar bahosini ko'paytirilganiga tengligini inkor etadilar;

– to'rtinchidan, takror ishlab chiqarish sharoitida turli darajadagi tebranishlarni aniqlashda pul massasi dinamikasi birinchi darajali ahamiyatga ega ekanligiga ishonadilar, pul – kredit siyosatiga esa iqtisodiyotni rivojlantirishning moliyaviy mexanizmi sifatida qaraydi.

Kembrij maktabi vakillarining qarashlari I. Fisher ta'limotidan farqli o'laroq, odamlarning qo'llarida pul ushlab turishlariga asos bo'luvchi pulning ikki xususiyatini ajratib ko'rsatishadi.

Birinchidan, pulning almashuv vositasi ekanligi. Subyektlar bitimlarni amalga oshirayotgan vaqtlarida pul almashuv vositasi sifatida amal qiladi. Kembrij maktabining vakillari Fisherning pulga bo'lgan talab bitimlar hajmiga bog'liq va pulning bitimlarni amalga oshirishi uchun talabi nominal YAIMga proporsional ekanligi to'g'risidagi fikriga qo'shiladilar.

Ikkinchidan, pul boylikni saqlash vositasi: modomiki, pul boylikni saqlash vositasi ekan, pulga bo'lgan talab ushbu boyliklar miqdoriga ham bog'liq degan fikrni ilgari suradi. Boyliklarning oshishi bilan subyektlarda ularni har xil aktivlarga joylashtirish zaruriyati tug'iladi.

Natijada, Kembrij maktabining olimlari pulga bo'lgan talab nominal YAIMga proporsional degan xulosaga kelishdi va pulga bo'lgan talab funksiyasini quyidagi tenglama tarzida ifoda etishdi

$$M^d = K * R * Y.$$

Ularning modeliga ko'ra iste'molchilar qo'llarida qancha pul bo'lishi kerakligini o'zlari hal qiladi. Bu esa K – (proporsionallik koeffitsiyenti)ning qisqa muddatlar ichida tebranishlarda bo'lishini ko'zda tutadi. Vaholanki, pullardan boyliklarni saqlash usuli sifatida foydalanish to'g'risidagi qaror qabul qilish, boshqa aktivlardan kutiladigan daromadlarga bog'liq bo'ladi.

Shunday qilib, boshqa aktivlardagi xususiyatlarning o'zgarishi K ning ham o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Yuqorida ko'rsatilgan farq I. Fisherning Kembrij maktabi vakillari fikrlaridan farqini anglatadi.

Jon Meynard Keyns Kembrij maktabining eng so'nggi vakillaridan bo'lib, ularning fikrlarini rivojlantirdi. Keynchalik nazariyasi asosan XX asrning 30 – yillarida yaxlit g'oyaviy oqim sifatida to'liq shakllandi. Uning asoschisi XX asrning eng mashhur iqtisodchilaridan biri Buyuk Britaniyalik olim J. M. Keyns edi.

M.Fridman tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiya formulasi I.Fishernikidan ko'rinishi nuqtai nazardan farq qilib, mohiyatan pul massasi va baho o'rtasidagi bog'liqlikni asoslab berishga qaratilgan:

$$M = K * R * U$$

bu yerda:

M – pul miqdori;

K – pul zaxirasining daromadga nisbati;

R – baho indeksi;

U—o‘zgarish baholardagi milliy daromad.

Monetaristlarning miqdoriy pul nazariyasini aks ettiruvchi zamonaviy tengligidan shunday xulosa qilish mumkinki, pul massasining o‘zgarishi tenglikning o‘ng tomonida uchta holatning biriga ta’sir qiladi, ya’ni baholarning oshishiga (R), real milliy daromadning ortishiga (U), pul zaxirasini daromadga nisbatan koeffitsiyentini o‘zgarishiga olib keladi.

Miqdoriy pul nazariyasi Angliyaning Kembrij maktabi vakillari tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, uning vakillari sifatida A.Marshal, D.Robertson va D.Patinkinlarni keltirish mumkin.

I.Fisherning miqdoriy pul nazariyasi haqida shakllantirgan “tranzaksion varianti”da pul asosan muomala vositasi va to‘lov vositasi funksiyalarini bajarishini e’tirof etgan bo‘lsa, A.Pigu miqdoriy pul nazariyasida pulni jamg‘arma vositasi funksiyasi vazifasini ham bajarishini ta’kidlab, unga alohida ahamiyat qaratadi.

Angliya Kembrij maktabi vakillari miqdoriy pul nazariyasi bo‘rasidagi ta’limotlarida I.Fisherning pul nazariyasi xususidagi ta’limotidan farqli yana bir konsepsiyani ilgari suradilar. Agar, I.Fisher iqtisodiyotga zarur bo‘lgan pul miqdorini uning taklifini tahlil qilish asosida aniqlagan bo‘lsa, Kembrij maktabi vakillari iqtisodiyotga zarur bo‘lgan pul miqdorini tovarlar va xizmatlar hajmidan kelib chiqib unga bo‘lgan ehtiyoj asosida aniqlash zarurligi haqidagi ta’limotni ilgari suradi.

Shuningdek, agar I.Fisher pulning hajmini muomalada bo‘lgan miqdoriga qarab va ular doimiy ravishda muomalada ishtirok etishini e’tirof etgan bo‘lsa, Kembrij maktabi vakillari muomalaga chiqarilgan pullarning barchasi doimiy ravishda muomalada ishtirok etmasligi, ular “kassa qoldig‘i” sifatida aholining qo‘lida, bank va korxonalarida hisobvaraqlarida ma’lum muddatga saqlanib qolishi mumkinligi xususidagi ta’limotni asoslab berishadi.

I.Fisher jami ijtimoiy kapitalni va bahoning darajasini umumiy yaxlitlikda tahlil qilish asosida tegishli xulosalarni shakllantirgan bo‘lsa, A.Pigu asosiy e’tiborni kapitalning individual harakati va ularning sohiblariga qaratadi.

A.Pigu miqdoriy pul nazariyasining “kassa qoldig‘i” haqidagi ta’limotni ilgari surganda uning tarkibiga muomaladagi naqd pulsiz va joriy hisobvaraqlardagi qoldiq summalarni, ya’ni pul miqdorini aniq-

lashda aholining qo'lidagi naqd pul qoldiqlari va korxonalar – tashkilotlarning banklardagi hisobvaraqlarini qoldiqlarini ham inobatga oladi.

E'tirof etish lozimki, A.Piguning pul nazariyasi haqidagi yondoshuvlari I.Fishernikidan farq qilsada, mohiyatan miqdoriy pul nazariyasi doirasidan chiqib ketolmagan edi, pul va baho o'rtasidagi to'g'ridan – to'g'ri aloqa saqlanib qolgan edi. Buni A.Pigu tomonidan yaratilgan $M=RPQ$ yoki $P=M/Q$ tengligida ham kuzatish mumkin, chunki bu I.Fisherning "ayirboshlashni tenglashtirish" konsepsiyasiga yaqin bo'lib, unda:

M – pul massasi;

P – baho darajasi;

Q – tovar massasi (yoki tovar aylanmasining moddiy hajmi);

V – jismoniy va yuridik shaxslarning pul ko'rinishida saqlashi mumkin bo'lgan daromadlar.

I.Fisher va A.Piguning tengliklari o'rtasidagi farq, Fisherda pul birligining aylanish tezligi V foydalaniladi, ikkinchi koeffitsiyent K, Vga teskari ko'rsatkich bo'lib, agar Piguning tengligidagi K almashtirilsa Fisherning formulasi kelib chiqadi.

XX asrning 50 yillar o'rtalaridan boshlab, miqdoriy pul nazariyasining Kembrij ta'limotiga asoslangan neoklassik yo'nalishi vujudga keldi. Ushbu yo'nalishning asosiy namoyandasi D.Patinkin hisoblanib, u o'zining asarlarida pul massasi va baho o'rtasida to'g'ridan – to'g'ri proporsionallik mavjudligini yoqlab chiqdi. D.Patinkin "kassa zaxirasi"ga yuqori likvidli manba sifatida qaraydi, uning hisobidan qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish va keyinchalik ushbu mablag'larni real kapitalga yo'naltirish zarurligini ta'kidlaydi.

D.Patinkin miqdoriy pul nazariyasida daromadni uchta yo'nalishga, ya'ni iste'mol, investitsiya va "kassa zaxirasi" sifatida joylashtirish zarurligini uqtiradi.

Xulosa qilib aytganda, pul nazariyasi va uning iqtisodiy kategoriya sifatidagi holatini o'rganish va tahlil qilish asosida bu xususda iqtisodchi olimlar, mutaxassislar va tadqiqotchilarning fikrlari turlicha bo'lsada, barchasining asosida uning ayirboshlash vositasi ekanligi va pulning mavjudligi asosida mehnat taqsimoti yotishi e'tirof etiladi.

Bobga oid savollar

1. Pulning nazariyalari xususida iqtisodiy nazariyachilarning qarashlari o'rtasidagi farqlar nimalarda namoyon bo'ladi?

2. Pulning qanday nazariyalari mavjud?
3. Metall pul nazariyasining mohiyati va uning tarafdorlari.
4. Metall pul nazariyasi qanday davrlarga to'g'ri keladi?
5. Metall pul nazariyasining asosiy kamchiliklari nimalardan iborat?
6. Nominal pul nazariyasining mohiyati va uning tarafdorlari kimlar?
7. Nominal pul nazariyasining asosiy yutuq va kamchiliklari nimalarda ko'rinadi?
8. Miqdoriy pul nazariyasining mohiyati va uning tarafdorlari kimlar?
9. Miqdoriy pul nazariyasi afzalliklari va kamchiliklari nimalardan iborat?
10. Miqdoriy pul nazariyasi ta'limotining asosiy yo'nalishlarini ayting?

Bobga oid testlar

1. *Pulning nazariyasi iqtisodiy kategoriya sifatida nechta guruhga ajratib o'rganiladi?*
 - A. 2 ta guruhga.
 - B. 3 ta guruhga.
 - D. 4 ta guruhga.
 - E. 6 ta guruhga.
2. *Pulning metallik nazariyasi qanday davrlarda vujudga kelgan?*
 - A. XV – XVI asrlarda.
 - B. XIV – XV asrlarda.
 - D. XVI – XVII asrlarda.
 - E. XVII – XVIII asrlarda.
3. *Pulning metallik nazariyasi qanday tuzumda vujudga kelgan?*
 - A. Quldorchilik tuzumida.
 - B. Natural – feodal tuzumida.
 - D. Kapitalistik tuzumida.
 - E. Sotsialistik tuzumda.
4. *Pulning nominal nazariyasi qanday davrlarda vujudga kelgan?*
 - A. XVI – XVII asrlarda.

- B. XIV – XV asrlarda.
- D. XV – XVI asrlarda.
- E. XVII – XVIII asrlarda.

5. *Pulning nominal nazariyasi davrini shakllanishiga qanday omillar ta'sir qilgan?*

- A. Muomalaga qog'oz pullar kiritilganda.
- B. Muomalaga kumush va oltin tangalar kiritilganda.
- D. Muomalaga haqiqiy bo'lmagan metall pullar kiritilganda.
- E. Muomalaga banknotalar va monetalar kiritilganda.

6. *Nominal pul nazariyasi tarafdorlarining kamchiligi nimada?*

- A. Oltinni haqiqiy qiymat sifatida e'tirof etishida.
- B. Pulning qiymatini davlat belgilashini e'tirof etishida.
- D. Kumushni to'lov vositasi sifatida e'tirof etmaydi.
- E. Qog'oz pullar qiymati talab va taklif asosida belgilashini e'tirof etishida.

7. *Bozor iqtisodiyoti sharoitida pulning sotib olish qobiliyati:*

- A. Talab va taklif asosida belgilanadi.
- B. Tovar va mahsulotlar hajmi asosida belgilanadi.
- D. Davlatning tegishli qarorlari asosida belgialandi.
- E. Markaziy bankning qarori asosida belgilanadi.

8. *Pulning miqdoriy nazariyasi haqidagi ta'limot qachon va kim tomonidan ilgari surilgan?*

- A. XV – XVI asrlarda, Dj.Mil tomonidan.
- B. XVI – XVII asrlarda, D.Yum tomonidan.
- D. XVII – XVIII asrlarda, J.Boden tomonidan.
- E. XVIII – XIX asrlarda, Sh.Monteske tomonidan.

9. *Miqdoriy pul nazariyasining "tranzaksion varianti" ta'limoti asoschilari kimlar?*

- A. M.Fridman, K.Brunner va A.Meltserlar.
- B. A.Marshall va L.Valras.
- D. A.Smit, G.Kassel va B.Xansen.
- E. J.Boden, D.Yum va Dj.Mil.

10. *Miqdoriy pul nazariyasida “kassa qoldig‘i” haqidagi ta’limotni ilgari surgan nazariyachi kim?*

- A. A.Pigu.
- B. D.Yum.
- D. Dj.Mil.
- E. J.Boden.

III BOB. PUL AYLANMASI VA UNING TARKIBI

3.1. Pul aylanmasining mohiyati

Naqd pulsiz va naqd pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan to'lovlarning yig'indisi *pul aylanmasini* tashkil qiladi. Pul aylanmasi tarkibi naqd pul va naqd pulsiz shaklida amalga oshiriladigan aylanmalarni o'z ichiga oladi.

Naqd pul aylanmasi – bu qog'oz pullar va tanga pullar vositasida amalga oshirilib, naqd pullar harakati jarayonida namoyon bo'ladi. Naqd pul aylanmasi asosan jismoniy shaxslar va yuridik shaxslar o'rtasida vujudga keladigan ayirboshlash munosabatlarini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Naqd pulsiz aylanmalar – bu kredit muassasalarida ochilgan hisobraqamlar yordamida pullarni hisobdan hisobga ko'chirish orqali amalga oshiriladi.

Pul doimiy ravishda "harakatda" bo'ladi, bu harakat davomida juda ko'plab tovar va xizmatlarni sotish va sotib olish jarayonida bevosita ishtirok etib, sotuvchi va sotib oluvchilarga xizmat qiladi. Hususan, pul o'z harakati jarayonida bozordagi talab va taklifdan kelib chiqqan holda tovarlar va xizmatlar bahosini belgilaydi, bu pulning qiymat o'lchovi, muomala vositasi va to'lov vositasi funksiyalari orqali amalga oshiriladi.

Pul vaqtinchalik hisob – kitoblar va aylanmalarda ishtirok etmagan vaqtda jamg'arma vositasi funksiyasini bajarish orqali, o'zining sohibiga qo'shimcha daromad keltiradi va real iqtisodiyotda muhim rol o'ynaydi.

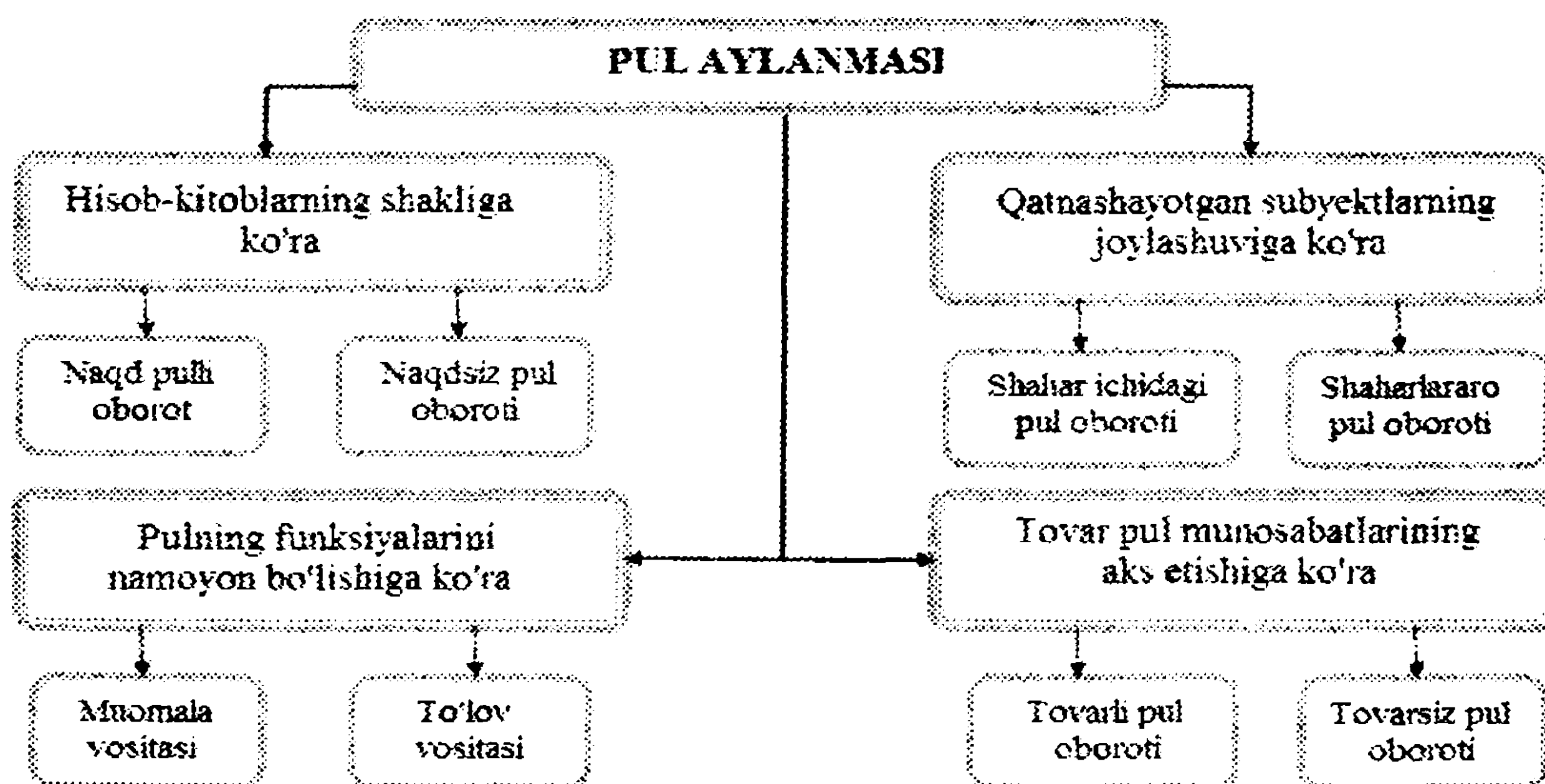
Pul aylanmasi tarkibida naqd yoki naqdsiz hisob – kitoblar bilan amalga oshirilayotgan to'lovlar hajmining yuqori yoki pastligiga pulning barqarorligi, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi va boshqa qator omillar ta'sir qiladi.

Pulning aylanmasi mohiyatini chuqurroq aniqlash uchun uning obyekti va subyektlariga e'tibor berish maqsadga muvofiq. Pul aylanmasi subyektlari sifatida davlat va davlat muassasalari, Markaziy bank, kredit va moliya muassasalari, mamlakat rezidenti va norezidentlari, korxonalar va tashkilotlarni misol qilib keltirish mumkin.

Uning obykti esa tovar va tovarsiz operatsiyalar jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar, ya'ni aylanmalar hisoblanadi. Pul aylanmasi subyektlari o'rtasida amalga oshiriladigan iqtisodiy munosabatlar naqd va naqd pulsiz ko'rinishida amalga oshiriladi. Xorijiy mamlakatlar iqtisodiy adabiyotlarida pul aylanmasi deyarli o'rganilmaydi. Buning asosiy sabablaridan biri, balki mazkur mamlakatlar bank muassasalarida hisob – kitoblarni amalga oshirishda pul aylanmasi naqd va naqd pulsiz ko'rinishi shakllari o'rtasida farq mavjud emasligi bo'lishi mumkin. Haqiqatda ham rivojlangan va ayrim rivojlanayotgan mamlakatlar banklarida naqd va naqdsiz pul hisob – kitoblarni amalga oshirish o'rtasida farq mavjud emas.

Shu bilan birga, MDH mamlakatlari iqtisodiy adabiyotlarining deyarli barchasida “pul aylanmasi” va “to'lov aylanmasi” alohida – alohida o'rganiladi. Ularni bir – biridan farqlashda asosiy e'tibor hisob – kitoblarni amalga oshirishda naqd pulni ishtirok etishi yoki etmasligiga qaratiladi. Pul aylanmasida bevosita naqd pullar to'lovlarni amalga oshirishda ishtirok etadi. Keyingi yillarda hisob – kitoblarni amalga oshirishda plastik kartochkalar, hisob – kitob cheklarni joriy etilishi pul aylanmasi tarkibida naqd pulli hisob – kitoblar ulushining sezilarli darajada pasayib ketishiga sabab bo'lmoqda. Xususan, AQSh, G'arbiy Yevropa mamlakatlari va Yaponiyada pul aylanmalarining ulushi 1 – 1,5 foizni tashkil etadi.

Quyidagi rasmda pul aylanmasining tarkibiy tuzilishi va uning o'zaro bog'liqligini tavsiflovchi holatlar keltirilgan.

Pul aylanmasi tarkibi

Chizmadan ko'rinib turganidek, pul aylanmasini to'rtta yo'nishga ajratish mumkin.

Birinchi yo'nalish, pul mablag'lari shakliga ko'ra, naqd pulli aylanmasi va naqdsiz pul aylanmasidan tashkil topgan.

Ikkinchi yo'nalish, pul aylanmasida ishtirok etayotgan subyektlar joylashuviga ko'ra, bir shahar ichidagi va shaharlararo pul aylanmasidan iborat.

Uchinchi yo'nalish, pul funksiyalarining namoyon bo'lishiga qarab muomala vositasi va to'lov vositalarini o'z ichiga oladi.

To'rtinchi yo'nalish, tovar – pul munosabatlarining aks etishiga ko'ra, tovarli pul oboroti va tovarsiz pul oborotlari ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Pul aylanmasi tarkibida naqd pulli yoki naqd pulsiz hisob – kitoblar hajmining past yoki yuqori ekanligi qator omillar bilan izohlanadi. Xususan, ular quyidagilardan iborat:

- mamlakatning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish holati, aholining ma'naviy, iqtisodiy va huquqiy ongi;

- milliy iqtisodiyotni boshqarish tartibi va rivojlanganlik darajasi;

- mamlakat bank tizimining rivojlanganlik darajasi va unga aholi ishonchining mustahkamligi;

- real sektorning rivojlanganligi va iqtisodiyotning raqobatbardoshligi;

- Markaziy bankning pul – kredit siyosatini amalga oshirish bo'yicha mustaqilligining ta'minlanganlik darajasi.

Naqd pul va naqd pulsiz hisob – kitoblari o'rtasida juda yaqin bog'liqlik mavjud bo'lib, naqd pullar naqdsiz pul ko'rinishiga, naqdsiz pullar naqd pul ko'rinishiga o'tish orqali ular doimiy ravishda bir – birini to'ldirib turadi.

Masalan, korxonalar va tashkilotlarning bankdagi naqdsiz pullari ishchi xodimlarga naqd pul va unga tenglashtirilgan mablag'lar ko'rinishida beriladi. Aholining qo'lidagi naqd pullar esa banklarga omonat sifatida qo'yilganda banklar uchun kredit resursi sifatida naqdsiz pul ko'rinishida maydonga chiqadi. Shu tariqa naqd pul va naqd pulsiz aylanmalar bir – biriga chambarchas aloqadorlikda amal qiladi.

3.2. Naqd pul aylanmasini tashkil etish

Avvalgi bo'limlarda ta'kidlaganimizdek, pul aylanmasi naqd pulsiz va naqd pulli hisob – kitoblardan tashkil topadi. Naqd pulli hisob – kitoblar bevosita naqd pullar bilan amalga oshiriladi. Iqtisodiyotda pul aylanmasi tarkibida naqd pulli hisob – kitoblarning ulushi sezilarsiz darajada bo'lib, taxminan 5-12 foiz atrofida tebranib turadi. Mamlakat pul aylanmasi tarkibida naqd pulli hisob – kitoblar ulushining pastligi yoki ortib borishi iqtisodiyotda ishlab chiqarish darajasi, moliya – kredit tizimi va milliy valyutaning barqarorligi hamda boshqa qator omillar bilan izohlanadi.

O'zbekistonda pul muomalasini tashkil etish va naqd pulli hisob – kitoblarni amalga oshirish tartibi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2005 yil 20 avgustdagi 18/1 – sonli qarori bilan tasdiqlangan, Adliya vazirligida 2005 yil 10 oktyabrda 1518 – son bilan ro'yxatga olingan “O'zbekiston Respublikasida banklar tomonidan pul muomalasiga doir ishlarni tashkil etish to'g'risida”gi (avvalgi 6 – sonli) yo'riqnomasi asosida amalga oshiriladi.

Markaziy bank pul muomalasini tartibga solishda va naqd pulli hisob – kitoblarni tashkil etishda quyidagi ishlarni bajaradi:

- naqd pul aylanmasini xomcho't (prognoz) qiladi;
- pul muomalasini tashkil etadi va tartibga soladi;
- naqd pullarni tijorat banklariga jo'natish, qabul qilish, saqlash va samarali foydalanish ustidan nazoratni tashkil etadi.

Naqd pul aylanmasini xomcho't (prognoz) qilish tartibi.

Naqd pul aylanmasini xomcho't qilish tijorat banklarining aylanma kassalarini xomcho'tini tuzish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Markaziy bank Hisob – kitob kassa markazlari (HKKM) va tijorat banklarining tegishli hududlar bo'yicha aylanma kassalarni xomcho'tini amalga oshiradi va pul muomalasi holatini tahlil qilib boradi.

Banklarning kassa aylanmalari xomcho'ti ma'lum davrlar uchun naqd pullarning tushumi va chiqimi asosida tuziladi. Banklar kassa aylanmalari xomcho'tini tuzish uchun o'zlari xizmat ko'rsatadigan yuridik shaxslardan ularning depozit hisobvarag'i bo'yicha har chorakning boshlanishidan 30 kun oldin buyurtmalarini oladilar.

Bank bo'limi xizmat ko'rsatadigan yuridik shaxslarning asosiy depozit hisobvarag'i bo'yicha aylanma kassa xomcho'ti asosida bankda

naqd pullarning tushum manbalari va chiqim moddalarining yig'ma qaydnomasini tuzadi.

Ta'kidlash lozimki, banklar tomonidan tuzilgan aylanma kassa xomcho'ti amaliyotda doimo ham bajarilavermaydi. Ushbu holat obyektiv va subyektiv sabablar bilan izohlanadi. Albatta, bu ijobiy holat sifatida baholanmaydi. Chunki, banklar o'z majburiyatlarini to'liq ravishda bajarmasligi aholi va mijozlarning ularga bo'lgan ishonchini pasayishiga sabab bo'ladi.

Banklar yuridik shaxslardan olgan choraklik aylanma kassa xomcho'tini oyma – oy taqsimlab chiqadilar. Bunda quyidagilar hisobga olinadi:

- har bir oynning ish kunlari soni va boshqa xususiyatlari;
- chakana tovar aylanmasi, ish haqi fondlari hajmining oylar bo'yicha o'zgarib turishi mumkinligi;
- aholining soliqlar, yig'imglar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash muddatlari.

Tijorat banklari aylanma kassa xomcho'tini yangi chorak boshlanishidan 15 kun oldin Markaziy bankning hududiy bosh boshqarmalariga taqdim etadi, ular esa Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri va viloyatlar bo'yicha umumlashtirilgan aylanma kassa xomcho'tlarini chorak boshlanishidan kamida 5 kun oldin Respublika Markaziy bankiga taqdim etadilar. Tijorat banklari va Markaziy bankning hududiy bosh boshqarmalari kassa aylanmalari xomcho'ti bilan birgalikda tushuntirish xatlarini ham qo'shib jo'natishlari lozim.

Tushuntirish xati qisqa bo'lishi kerak, unda kassa aylanmalarining to'liq asoslangan xomcho'ti hamda o'tgan yilning tegishli davriga nisbatan o'zgarishlarga tushuntirishlar beriladi.

Pul muomalasini tashkil etish va tartibga solish. Markaziy bank pul muomalasini tartibga solishda pul – kredit siyosatining bevosita va bilvosita instrumentlardan foydalanadi. Markaziy bank pul muomalasini tartibga solishda tijorat banklari va Markaziy bankning Hududiy bosh boshqarmalari (MB HBB) bilan o'zaro hamkorlikda faoliyat yuritadi.

Pul muomalasini tashkil etish va tartibga solishda tijorat banklari quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

-jismoniy shaxslarning bo'sh pul mablag'larini omonatlarga jalb qilishga, jismoniy shaxslar pul daromadlarining naqd pulsiz tartibda omonatlarga o'tkazilishini kengaytirishga, tovar va xizmatlar uchun

naqd pulsiz hisob – kitoblarni, shu jumladan bank kartalaridan foydalanish holda rivojlantirishga qaratilgan choralar ko‘radilar;

-yuridik shaxslar bilan kelishgan holda ularning kassalaridagi naqd pul qoldig‘i limitlari, pul tushumlarini bankka topshirish tartibi va muddatlarini belgilaydilar;

-naqd pul mablag‘larining har kuni kelib tushishi ustidan doimiy monitoringni amalga oshiradilar;

-haqiqatda tushgan tushumlar va berilgan naqd pullarning kassa aylanmalarining xomcho‘t hisob – kitoblaridan farq qilish sabablarini tahlil qiladilar hamda naqd pul tushumlarining ko‘payishini ta‘minlash choralarini ko‘radilar.

Markaziy bankning hududiy bosh boshqarmasi (MB HBB) zimmasiga pul muomalasiga doir ishlarni tashkil etish, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridagi tijorat banklarining faoliyatini muvofiqlashtirish va uning monitoringi yuklatiladi. MB HBBlari xususan quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

- pul muomalasining holatini o‘rganadi, banklarning kassa aylanmalarini tahlil qiladi, pul muomalasining holatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni jamlaydi va tartibga soladilar;

- pul muomalasini mustahkamlashga qaratilgan takliflarni tayyorlab, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrining joylardagi davlat boshqaruv organlari muhokamasiga qo‘yadilar;

- naqd pulga bo‘lgan talabni uzluksiz ta‘minlashni nazarda tutib, mintaqalar va tijorat banklari filiallari o‘rtasida naqd pul mablag‘larini tezkor qayta taqsimlashni amalga oshiradilar;

- tijorat banklari bilan birgalikda naqd pul zaxiralari hajmining eng kam miqdorini tasdiqlaydilar;

- banklarning pul muomalasiga doir ishlarini tahlil qiladi va o‘rganadilar.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar “Yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini amalga oshirish qoidalari”ga (1998 yil 17 dekabrda 565 – son bilan ro‘yxatga olingan) muvofiq o‘z kassalarida naqd pul qoldiqlari bo‘yicha belgilangan limitlar doirasida naqd pulga ega bo‘lishlari mumkin.

Yuridik shaxslar kassadagi belgilangan naqd pul qoldig‘ining limitdan ortiqcha qismini bank bilan kelishilgan tartibda va muddatlarda hisobvaraqqaga kiritib qo‘yish uchun bankka topshirishlari shart.

Kassadagi naqd pul qoldig'i limitlarini, tushumni topshirish tartibi va muddatlarini belgilash uchun banklar yilning birinchi choragida savdo tashkilotlari va boshqa yuridik shaxslardan buyurtmanoma – hisob – kitob oladilar.

Kassadagi naqd pullar qoldig'i limiti har yili kassaga ega bo'lgan va naqd pulli hisob – kitoblarni amalga oshiruvchi barcha yuridik shaxslarga belgilanadi.

Yuridik shaxsning turli banklarda bir nechta hisobvaraqlari mavjud bo'lgan taqdirda u o'z ixtiyoriga ko'ra xizmat ko'rsatuvchi banklarning biriga kassadagi naqd pul limitini belgilash uchun hisob – kitob bilan murojaat etadi. Banklarning birida kassa qoldig'i limiti belgilangandan so'ng yuridik shaxs belgilangan kassa qoldig'i limiti to'g'risidagi xabarnomani unga tegishli hisobvaraqlar ochilgan boshqa banklarga jo'natadi.

Kassadagi naqd pullar limitini belgilash uchun buyurtmanoma – hisob – kitobni xizmat ko'rsatuvchi banklarning birortasiga taqdim etmagan yuridik shaxslar bo'yicha kassa qoldig'i limiti nolga teng deb hisoblanadi, yuridik shaxs tomonidan bankka topshirilmagan naqd pul mablag'lari esa limitdan ortiqcha deb hisoblanadi.

Kassadagi naqd pullar qoldig'ining quyidagi limitlari belgilanadi:

- doimiy naqd pul tushumiga ega va uni ish kunining oxirida bankka topshirishi lozim bo'lgan yuridik shaxslar uchun – keyingi ish kuni ertasiga normal ish faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan miqdorda;

- keyingi kunda topshirishi shart bo'lgan yuridik shaxslar uchun - o'rtacha kunlik naqd pul tushumidan ortiq bo'lmagan miqdorda;

- tushumni har kuni topshirmaslik huquqiga ega bo'lgan yuridik shaxslar uchun – tushum summasi va uni topshirish bo'yicha belgilangan muddatga bog'liq bo'lgan miqdorda;

- doimiy naqd pul tushumiga ega bo'lmagan yuridik shaxslar uchun - o'rtacha kunlik naqd pul xarajati miqdorida (mehnat haqi to'lovlari, vaqtinchalik ishga layoqatsizlik bo'yicha nafaqa, mukofot va stipendiya xarajatlaridan tashqari).

Yuridik shaxslar o'z kassalarida naqd pullarni belgilangan limitlardan ortiqcha miqdorda faqat mehnatga haq to'lash, ijtimoiy sug'urta bo'yicha nafaqalar, pensiya va stipendiyalar berish uchun, bankdan olingan kunni qo'shib hisoblagan holda, 3 ish kunidan ortiq

bo'lmagan muddat mobaynida (banklardan uzoq masofada joylashgan yuridik shaxslar esa 5 ish kunigacha) saqlash huquqiga ega. Bu muddat tugagach, ko'zlangan maqsad uchun ishlatilmagan pullar bankka qaytariladi va keyinchalik yuridik shaxslarga ularning birinchi talabi bilanoq o'sha maqsadlarga ishlatish uchun beriladi.

Pulning aylanishini tezlashtirish va bank kassalariga tushumlarning o'z vaqtida tushishi zaruratidan kelib chiqqan holda, banklar tomonidan har bir yuridik shaxsga ularning rahbarlari bilan kelishilgan tarzda tushum topshirish vaqti va tartibi belgilanadi.

Kassadagi naqd pul qoldiqlarining belgilangan limitlari, tushumni topshirish tartibi va muddatlari banklar tomonidan har bir yuridik shaxsga yozma ravishda ma'lum qilinadi.

Banklar yuridik shaxslarning pul tushumlarini o'z vaqtida va to'liq topshirishlari bo'yicha monitoring olib boradilar.

Markaziy bank tijorat banklarini naqd pulga bo'lgan talabini qondirish maqsadida kassa buyurtmalariga asosan ularga naqd pullarni jo'natadi, ular o'rtasida naqd pullarning taqsimlanishi va maqsadli foydalanishi ustidan umumiy monitoringni tashkil etadi.

Markaziy bank tijorat banklarining aylanma kassasiga naqd pullarni saqlashning maksimal miqdorini o'rnatadi.

Unga tijorat banklarining aylanma kassasidagi naqd pullar 10101 – "Aylanma kassadagi naqd pullar" hisobvarag'ida hisobga olib boriladi.

O'rnatilgan kassa limitidan ortgan naqd pullar tegishli 10102 – "Zaxiradagi naqd pullar" hisobvarag'iga kirim qilinadi va Markaziy bankning tegishli ruxsati bilan ishlatiladi.

Markaziy bank ushbu hisobvaraqdagi kassa limitidan ortiqcha mablag'larni ishlatish bo'yicha tijorat bankiga:

- tijorat bankiga foydalanishga ruxsat berishi haqida;
- boshqa tijorat bankiga jo'natish haqida;
- Markaziy bankning hisob – kassa markazining zaxira fondiga topshirish haqida bo'lishi mumkin.

Ta'kidlash lozimki, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri va viloyalarida tijorat banklarining aylanma kassasidagi naqd pullarni va kassa limitidan ortiqcha mablag'larni ishlatish va nazorat qilish ishlari Markaziy bankning hududiy bosh boshqarmalari orqali amalga oshiriladi.

3.2.1. Naqd pullarni qabul qilish tartibi

Yuridik shaxslardan naqd pullarni bank kassasiga qabul qilish inkassasiya xizmati yoki istisno tarzida ularning o'zlari tomonidan bankka olib kelib topshirish orqali amalga oshiriladi.

Tijorat banklari quyidagi hollarda yuridik va jismoniy shaxslardan naqd pullarni qabul qilishi mumkin:

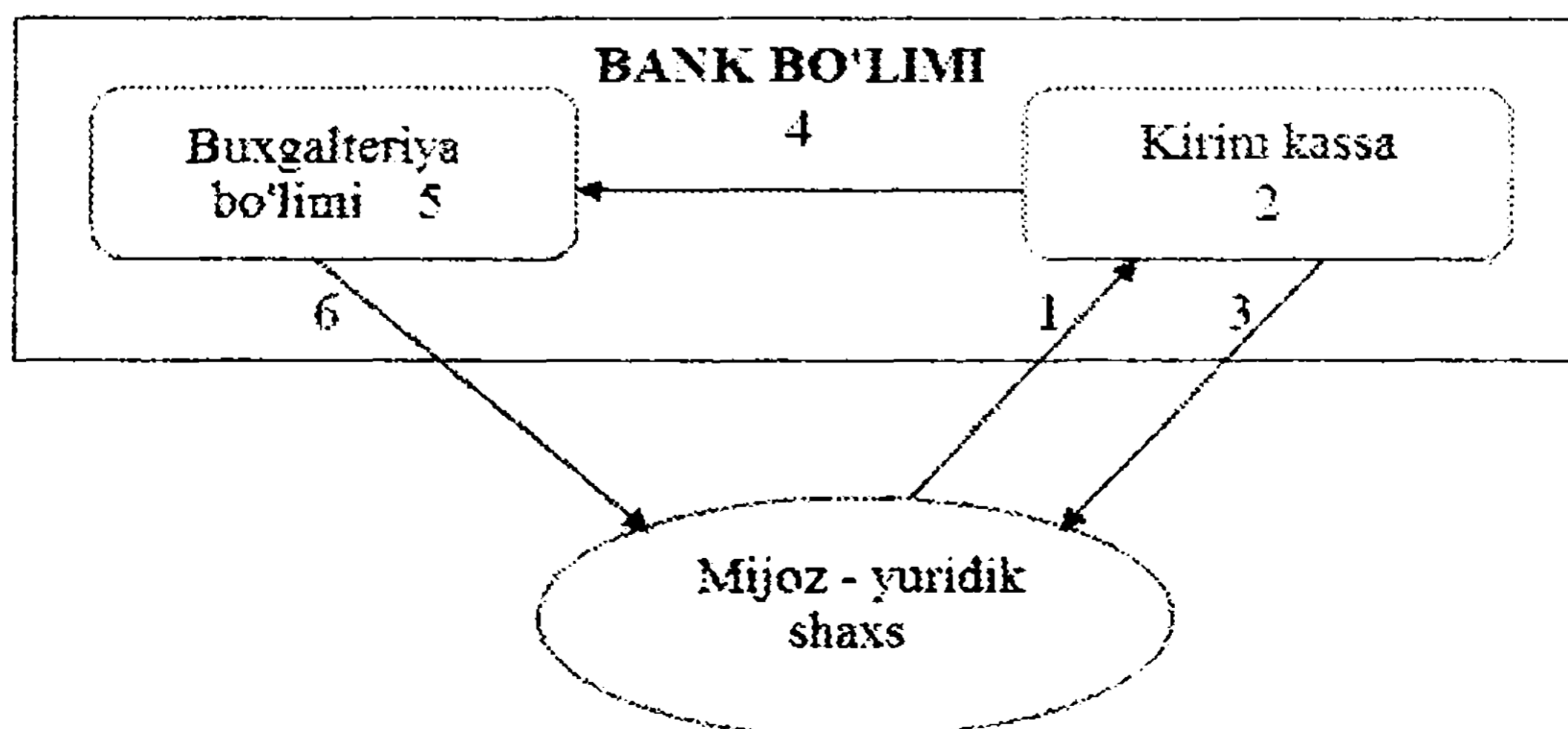
- savdo va xizmat ko'rsatish sohasidan tushgan tushumlar;
- soliqlar, yig'imlar, boj va boshqa majburiy to'lovlardan tushgan tushumlar;
- omonatlarga topshirilgan tushumlar;
- pochta o'tkazmalari uchun tushgan tushumlar;
- bank kartalariga tushgan tushumlar;
- boshqa maqsadlardan tushgan tushumlar.

Tijorat banklari kassasiga qabul qilingan naqd pullar bankning aylanma kassasiga kirim qilinadi. Naqd pullarni inkassasiya qilish mijoz, bank va inkassasiya xizmati o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida amalga oshiriladi.

Mijozlar istisno tarzida savdo va boshqa naqd pul tushumlarini bankka topshirganda e'lonnoma rasmiylashtiriladi. E'lonnoma uchta qismdan iborat bo'lib, e'lonnoma, kvitansiya va orderdan iborat bo'ladi.

Quyidagi chizmada mijozlar tomonidan naqd pullarni banklarga topshirish tartibi keltirilgan.

Mijoz o'zi pul tushumlarini bankka topshirganda hujjatlarning aylanish tartibi

Mijoz naqd pulni e'lonnoma bilan birgalikda kirim kassaga topshiradi (1), bankning mas'ul kassiri pullarni qabul qiladi va tegishli hujjatlarni rasmiylashtirib (2), kvitansiyaning pul topshiruvchiga qaytaradi (3), e'lonnomadagi orderni esa buxgalteriya bo'limiga taqdim etadi (4), buxgalteriya bo'limi tegishli buxgalteriya yozuvini bergandan so'ng (5) mijozni naqd pul topshirganligi haqida qayd etilgan hisobvarag'idan ko'chirmani beradi (6).

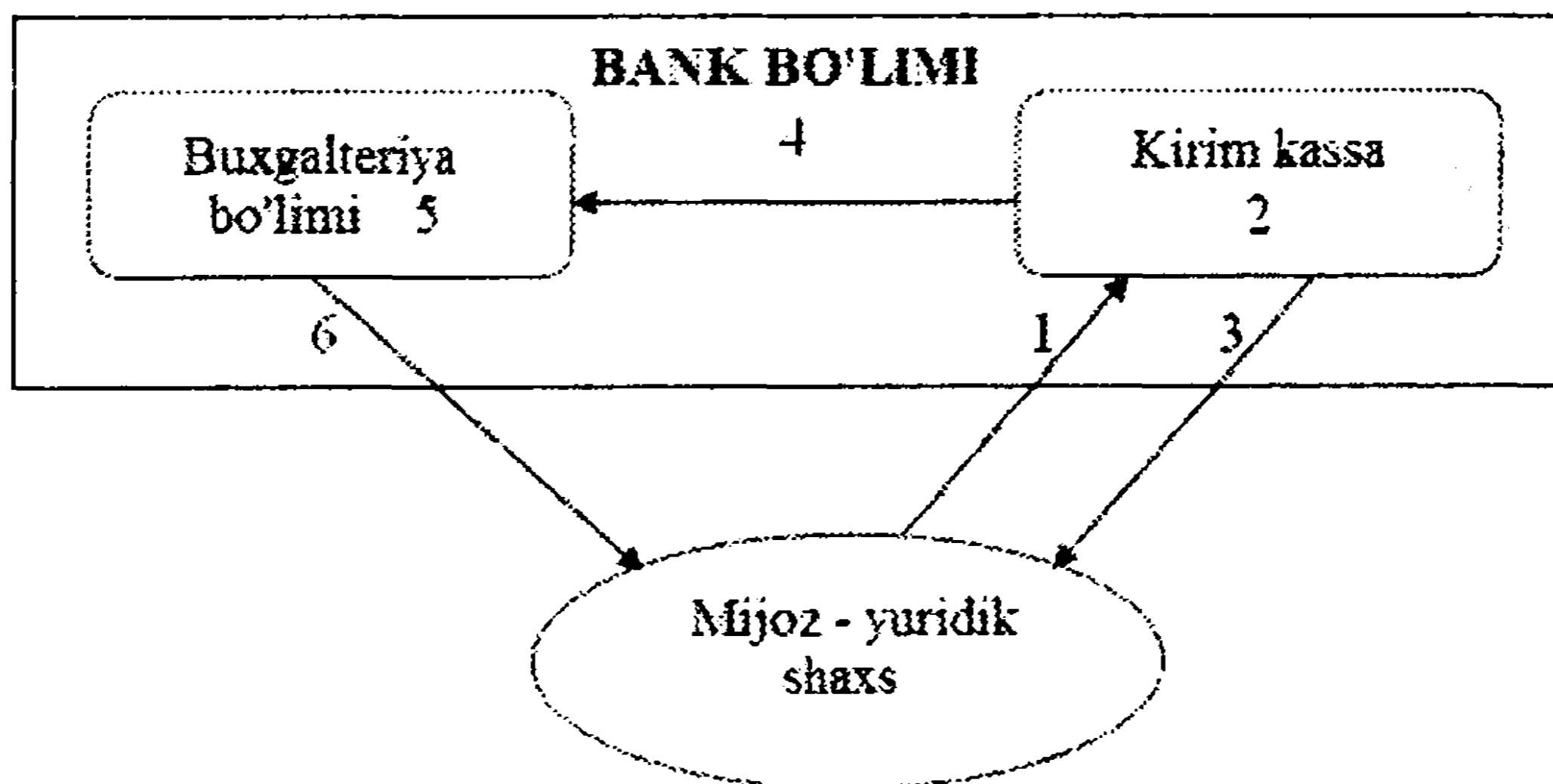
3.2.2. Naqd pullarni berish tartibi

Yuridik va jismoniy shaxslarning ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan naqd pullar tijorat banklari tomonidan beriladi. Tijorat banklari asosan quyidagi hollarda yuridik va jismoniy shaxslarga naqd pullarni berishi mumkin:

- ish haqi va unga tenglashtirilgan maqsadlarga;
- pensiya, nafaqa va sug'urta to'lovlariga;
- omonatlarni qaytarishga;
- pochta aloqasi korxonalariga madad pullar;
- bank kartalariga;
- boshqa maqsadlarga.

Tijorat banklarida naqd pullarni berish chiqim kassasi orqali amalga oshiriladi. Quyida tijorat banklari chiqim kassasidan ish haqiga va unga tenglashtirilgan maqsadlar uchun beriladigan naqd pullarni berish tartibi keltirilgan.

Bank kassasidan naqd pullarni berishda hujjatlarning aylanish tartibi

Mijoz – yuridik shaxs bankdan ish haqi va unga tenglashtirilgan maqsadlarga naqd pul olish uchun bankka naqd pul chekini topshiradi(1), bankning mas'ul buxgalteri naqd pul chekini tegishli nazoratdan o'tkazgandan so'ng uning milki (remarka)ni mijozga (2), chekni esa bank ichki nazoratchisiga taqdim etadi (3), ichki nazoratchi naqd pul chekini qo'shimcha nazorat qilgandan keyin uni chiqim kassaga yo'naltiradi (4), chiqim kassa kassiri tegishli nazoratdan so'ng chekning nomeri bo'yicha mijozdan milkn talab etadi (5) va chekda yozilgan naqd pul summasini mijozga beradi (6), buxgalteriya yozuvini berish uchun kassa chiqim jurnalini buxgalteriyaga jo'natadi (7), naqd pul cheki esa aylanma kassaning kunlik hujjatlar jildiga tikiladi.

Iqtisodiyotda naqd pulli hisob – kitoblar hajmini imkoniyat darajasida pasaytirish asosida naqd pulsiz hisob – kitoblar bilan amalga oshiriladigan to'lovlar hajmini oshirish lozim. Buning uchun bankdan tashqari naqd pul aylanamalar hajmini zarur darajada bo'lishiga erishish zarur. Bankdan tashqari aylanmalarning hajmini qisqartirish maqsadida quyidagilarni amalga oshirish kerak:

a) banklarning o'z majburiyatlarini to'liq bajarishiga erishish lozim. Bunda asosiy e'tibor mijozlarning hisobvaraqlaridagi mablag'larni ular istagan paytda va miqdorda tegishli manzilga o'tkazib berishi, naqd pul va kreditga bo'lgan talabini to'liq qondirish lozim.

b) aholi va mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchini to'liq qozonishi lozim. Ishonchining pasayishi quyidagilar bilan izohlanadi:

– banklarning o'z vaqtida mijozlarning oldidagi majburiyatlarini bajarmasligi;

– aholi va mijozlarning kreditga, ayniqsa, naqd pulga bo'lgan talabining to'liq va o'z vaqtida qondirilmasligi;

– mijozlarning pul o'tkazmalarini istalgan paytda va miqdorda tegishli manzilga o'tkazilmasligi;

– bankda omonatlarni saqlashning iqtisodiy manfaatdorligini pasayib ketishi va boshqalar.

3.3. Naqd pulsiz hisob – kitoblarning tamoyillari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida har kuni bir necha yuz minglab naqd pulli va naqd pulsiz operatsiyalar amalga oshiriladi. Ushbu operatsiyalarning 85 – 90 foizi,

ayrim rivojlangan mamlakatlarda 98 – 99 foizi naqd pulsiz ko‘rinishida amalga oshiriladi.

O‘zbekistonda naqd pulsiz hisob – kitoblar tijorat banklarining ichki va tashqi vakillik hisobraqamlari orqali, elektron to‘lov tizimi yordamida, mijozlarning hisobvaraqlarida buxgalteriya yozuvlari ko‘rinishda amalga oshiriladi. Mamlakatimiz bank tizimida 1997 yil mart oyida joriy etilgan elektron to‘lov tizimi banklararo amalga oshirilayotgan to‘lovlarni juda qisqa daqiqalar ichida amalga oshirish imkoniyatini beradi. Bu davlat idoralari va korxonalari, aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi to‘lovlarni naqd pulsiz ko‘rinishda amalga oshirishga juda keng qulayliklar yaratilganligidan dalolat beradi.

Naqd pulsiz hisob – kitoblarni amalga oshirishda qator tamoyillar bajarilishi lozim. Ularning asosiylari sifatida quyidagilarni keltirish maqsadga muvofiq:

– naqd pulsiz hisob – kitoblar jarayonida ishtirok etayotgan har ikkala tomonning ham bankda tegishli hisobvaraqlari mavjud bo‘lishi lozim;

– mijozning hisobvarag‘idan mablag‘larni boshqa manzilga o‘tkazish va kirim qilish Markaziy bank tomonidan qa‘tiy belgilangan to‘lov hujjatlari asosida hamda ulardagi rekvizitlarni to‘liq to‘ldirilgan holda amalga oshiriladi;

– bank mijozning pul mablag‘larini o‘tkazish haqidagi topshirig‘ini uning hisobvarag‘ida mablag‘ bo‘lgandagina qabul qiladi. Mijozning hisobvarag‘ida mablag‘ bo‘lmagan holatda uning hisobvarag‘idan undirish to‘g‘risida inkasso topshiriqnomasi (o‘z vaqtida to‘lanmagan soliqlar va Davlat byudjetiga o‘tkaziladigan soliqdan tashqari to‘lovlar (penya, jarimalar)ni undirib olishda soliq idoralari tomonidan, byudjetdan tashqari fondlar – o‘z vaqtida to‘lanmagan to‘lovlarni undirib olishda, agarda bu qonuniy hujjatlarda ko‘zda tutilgan holatlarda), to‘lov talabnomalar kartoteka 2 ga kirim qilinadi va belgilangan tartibda to‘lovlar amalga oshiriladi;

– bank naqd pulsiz hisob – kitoblarni faqat mablag‘ egasining topshirig‘i asosida belgilangan maqsadlar uchun o‘tkazadi, hisobvaraq egasining hisobida mablag‘lar yetarli bo‘lmagan holatlar bundan mustasno;

– mablag‘lar to‘lovchining hisobvarag‘idan o‘chirilgandan so‘ng mablag‘ oluvchining hisobvarag‘iga kirim qilinadi;

– to'lovlarni amalga oshirish Markaziy bank tomonidan belgilangan naqd pulsiz hisob – kitoblarning shakllarini qo'llagan holda, tegishli to'lov hujjatlari orqali amalga oshiriladi.

Naqd pulsiz hisob – kitoblarning shakli va to'lovlarni amalga oshirishning tartibi tovar sotuvchi va xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilot hamda uni sotib oluvchi o'rtasida tuziladigan shartnomada aniq va batafsil belgilab qo'yiladi.

Bankda mablag'larni kirim qilish yoki hisobdan chiqarish uchun asos bo'ladigan hujjatlarning elektron nusxalari mijozning hisobvarag'i xizmat ko'rsatadigan buxgalteriya xodimi tomonidan imzolanadi hamda to'lashga qabul qilish va to'lash sanalari ko'rsatilgan holda o'ziga biriktirilgan shtamp bilan tasdiqlanadi.

Yuqorida qayd etganimizdek, mamlakatimiz pul aylanmasi tarkibida naqd – pulsiz hisob – kitoblarning ulushi ayrim mamlakatlarga nisbatan yuqoriroq miqdorni tashkil etadi.

Pul aylanmasi tarkibida naqd pulsiz hisob – kitoblar hajmini oshirishga qator omillar ta'sir qiladi. Xususan:

1. *Yuridik va jismoniy shaxslarning banklarga bo'lgan ishonchining yuqoriligi.* Agar yuridik va jismoniy shaxslar banklarga nisbatan ishonchi yuqori darajada bo'lmasa, banklarga naqd pullarni topshirishga bo'lgan moyilligi pasayadi, hisob – kitoblarni naqd pullarda amalga oshirishga intiladi.

2. *Iqtisodiyotda monetizatsiya koeffitsiyenti darajasining tegishli me'yori ta'minlangan bo'lishi lozim.* Iqtisodiyotning yetarli darajada pul bilan ta'minlanganlik darajasi monetizatsiya koeffitsiyenti asosida aniqlanadi. Monetizatsiya koeffitsiyenti mamlakat yalpi ichki mahsulotiga nisbatan aniqlanib, xalqaro moliyaviy tashkilotlar va ekspertlarning fikrlariga ko'ra uning miqdori, o'tish iqtisodiyoti sharoitidagi mamlakatlarda 45-60 foizdan iborat bo'lishi lozim. Agar mamlakatda monetizatsiya koeffitsiyenti ushbu miqdordan past bo'lsa iqtisodiyotda pul taqchilligi, tijorat banklarida likvid mablag'lar va resurslarning yetishmasligi, kreditlar va omonatlar bo'yicha foiz stavkalarining yuqoriligi kuzatiladi. Bularning barchasi naqd pulsiz hisob – kitoblar hajmiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

3. *Tijorat banklarining resurslarga bo'lgan ehtiyojining yetarli ravishda qondirilmashligi.* Ma'lumki, tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilgan pullar o'zining boshlang'ich nuqtasiga qaytib kelmasligi banklarning resurs bazasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning

oqibatida tijorat banklarining real sektorni kreditlash uchun yo'naltirayotgan resurslarning taqchilligi, omonatlarga to'lanadigan to'lovlar miqdorining oshib ketishi, bu esa o'z navbatida naqd pulsiz hisob – kitoblar hajmini pasayishiga olib keladi.

3.4. Naqd pulsiz hisob – kitob shakllari

O'zbekistonda naqd pulsiz hisob – kitoblar O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank Boshqaruvi tomonidan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob – kitoblar to'g'risida» gi 60 – sonli nizomga asosan tashkil etiladi.

O'zbekistonda naqd pulsiz hisob – kitoblar shakllarini joriy etish, umumiy talab va qoidalarini belgilash hamda nazorat qilish Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston tijorat banklari, tegishli qonuniy va me'yoriy hujjatlar asosida mulkchilik shaklidan qa'tiy nazar xo'jalik yurituvchi subyektlarga quyidagi *naqd pulsiz hisob – kitoblar shakllarini* amaliyotga joriy etadi:

- ✓ *to'lov topshiriqnomalari;*
- ✓ *to'lov talabnomalari;*
- ✓ *akkreditiv;*
- ✓ *inkasso topshiriqnomasi;*
- ✓ *hisob cheklari bilan hisob – kitoblar.*

O'zbekistonda bozor munosabatlarining tobora chuqurlashib borishi tijorat banklari xizmatlarining turlarini oshib borishiga turtki bo'lmoqda. Mana shunday xizmatlardan biri naqd pulsiz hisob – kitoblarni plastik kartochkalar orqali amalga oshirish bo'lib, hozirgi paytda hisob – kitoblarning ushbu shakli asosan aholi va xo'jalik subyektlari o'rtasida qo'llanilmoqda. Ta'kidlash lozimki, plastik kartochkalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirish juda qulay va oson bo'lib, kelgusida aholi tomonidan to'lovlarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etishi kutilmoqda.

Yuqorida qayd etilgan naqd pulsiz hisob – kitoblarni amalga oshirishda quyidagi pul – hisob – kitob hujjatlaridan foydalanadi:

– to'lov topshiriqnomasi, ushbu hujjat asosida mijoz sotib olgan tovarlar yoki xizmatlar uchun o'z hisobvarag'idan mablag'ni to'lash haqidagi topshirig'ini o'ziga xizmat ko'rsatadigan bankka beradi;

– to‘lov talabnomasi, ushbu hujjat asosida mijoz jo‘natgan mol yoki ko‘rsatgan xizmatlar uchun to‘lovni mol sotib oluvchidan undirib berish haqida o‘ziga xizmat ko‘rsatadigan bankka taqdim etadi;

– inkasso topshiriqnomasi, ushbu hujjat asosida Markaziy bank tomonidan belgilab qo‘yilgan tashkilotlar to‘lovchining hisobvarag‘idagi mablag‘ni uning roziligini olmasdan tegishli manzilga o‘tkazib berish haqida bankka topshiriq beradi, agar to‘lovchining hisobvarag‘ida mablag‘ yetarli yoki mavjud bo‘lmasa inkasso topshiriqnomasi kartoteka 2 da hisobga olib boriladi;

– akkreditivga ariza, mijoz sotib oladigan tovarlar va xizmatlar uchun to‘lanadigan mablag‘larni deponentlash haqida o‘z bankiga taqdim etadigan hujjat hisoblanadi;

– hisob – kitob cheki, asosan jismoniy shaxslar va savdo tashkilotlari o‘rtasida qo‘llaniladigan hujjat bo‘lib, uchinchi shaxs, asosan savdo tashkilotlari chekdagi mablag‘ni talab qilib o‘z bankiga taqdim etadi;

– memorial order, ushbu hujjat bankning ichki operatsiyalarini bajarishda, shuningdek, shartnomada ko‘rsatilgan hollarda mijozlarning hisobvaraqlaridan mablag‘larni ko‘chirishda bank tomonidan qo‘llaniladi.

3.4.1. To‘lov topshiriqnomalari bilan hisob – kitoblar

Naqd pulsiz hisob – kitoblar ichida to‘lov topshiriqnomasi eng ko‘p qo‘llaniladigan hisob – kitob shakllaridan hisoblanadi. Bunga to‘lov topshiriqnomalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirishning to‘lovchi, sotib oluvchi va hatto bank uchun ham qulayligi hisoblanadi.

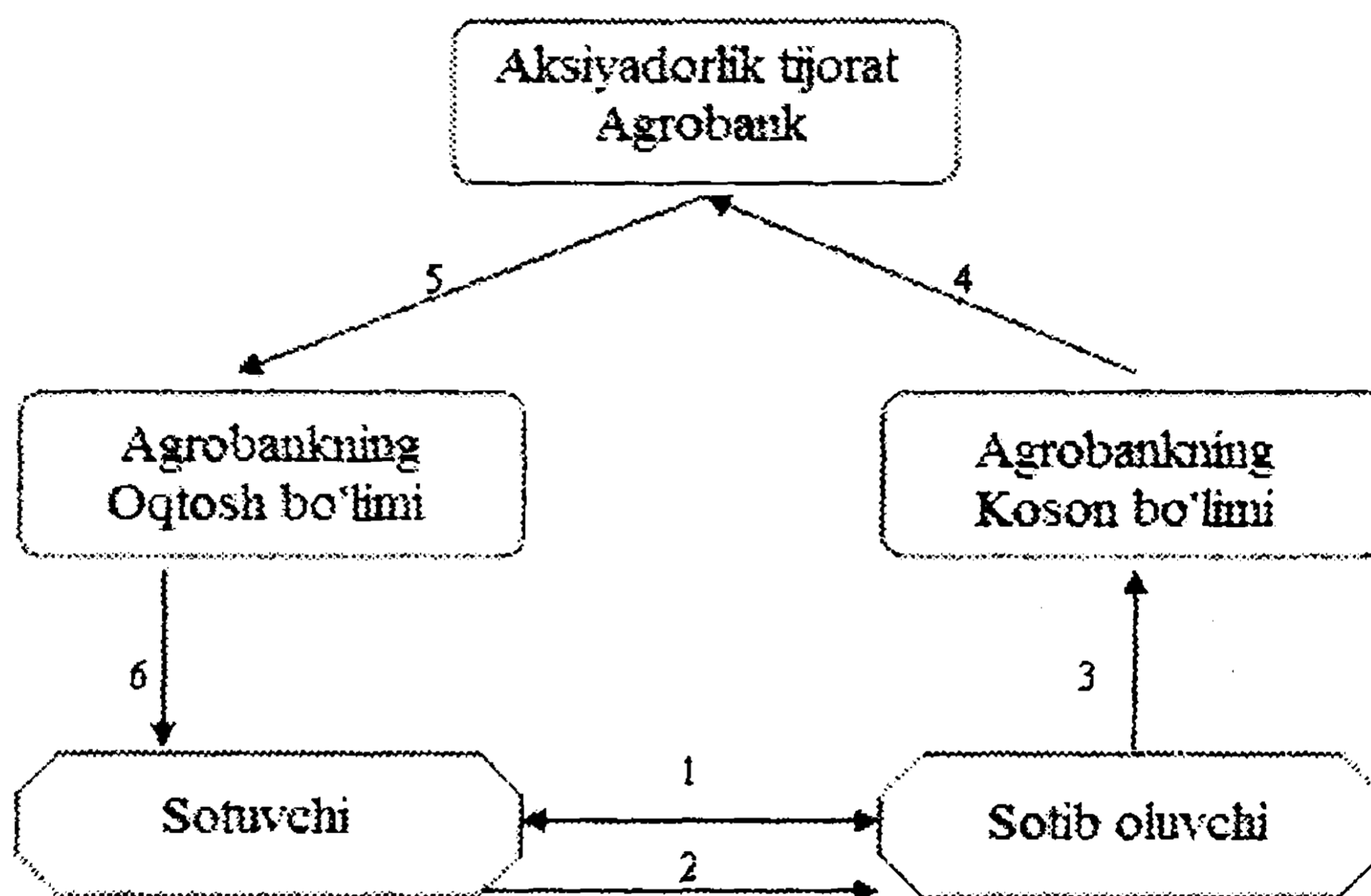
To‘lov topshiriqnomasi – mol sotib oluvchi tashkilotning o‘z hisobraqamidan mol sotuvchining hisobraqamiga to‘lovni amalga oshirish to‘g‘risida bankka bergan topshirig‘i hisoblanadi. Topshiriqnomalar orqali sotilgan tovarlar, bajarilgan ish, ko‘rsatilgan xizmatlar va boshqa to‘lovlar bo‘yicha hisob – kitoblar amalga oshirilishi mumkin.

Topshiriqnomaning sanasi uni bankka taqdim etilgan sana bilan bir xil bo‘lishi kerak, ular mos kelmagan holda to‘lov topshiriqnomasi ijro uchun qabul qilinmaydi (byudjetga va byudjetdan tashqari fondlar bo‘yicha to‘lovlar bundan mustasno).

Hozirgi kunda viloyat, shahar va tuman bo'limlariga ega bo'lgan tijorat banklari yagona vakillik hisobvaraqa-siga o'tkazilgan bo'lib, ushbu vakillik hisobvara-qalari orqali to'lovlarni amalga oshirishda huj-jatlarni rasmiylashtirish va aylanishi o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

Quyida aksiyadorlik tijorat Agrobankning ikkita bo'limi o'rtasida to'lov topshiriqnomalari bilan hisob – kitoblarni amalga oshirganda hujjatlarni aylanishining shartli tartibi keltirilgan.

To'lov topshiriqnomalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirish tartibi

Chizmadan ko'rinib turibdiki, sotuvchi va sotib oluvchilar o'rtasida to'lov topshiriqnomalari bilan hisob – kitoblarni amalga oshirganda hujjatlar aylanish tartibi juda oddiy bo'lib, uning ishtirokchilariga qator qulaylik va yengilliklar tug'diradi.

To'lov topshiriqnomalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirishda dastlab sotuvchi va sotib oluvchi o'rtasida shartnoma tuzilib, unda to'lov shakli ham kelishiladi (1), sotuvchi oldindan umumiy to'lov summasining 15 foizini to'lagandan so'ng, tovarlarni jo'natadi yoki xizmatlarni ko'rsatadi (2), sotib oluvchi shartnomada kelishilgan summani mol sotuvchining hisobraqamiga o'tkazish maqsadida to'lov topshiriqnomani bankka taqdim etadi (3), bankning mas'ul buxgalter xodimi to'lov topshiriqnomalarni tegishli nazoratdan o'tkazgandan so'ng mablag'ni elektron to'lov tizimi orqali respublika bankiga

joʻnatadi (4), respublika aksiyadorlik tijorat Agrobankida elektron toʻlov topshiriqnoma tegishli dasturiy nazoratdan oʻtkazilgandan soʻng sotuvchining bankiga joʻnatiladi (5), elektron toʻlov topshiriqnoma Agrobankning Oqtosh boʻlimida dasturiy nazoratdan, mablagʻ sotuvchining hisobiga kirim qilinadi va bu haqda unga xabar qilinadi (6).

Toʻlov topshiriqnomalari bilan amalga oshiriladigan naqd pulsiz hisob – kitoblarning qator afzalliklari va ayrim kamchiliklari mavjud.

Afzalliklari:

– sotuvchi bajariladigan ish va koʻrsatiladigan xizmatlar uchun oldindan 15 foizni oladi;

– pul toʻlovchi tashkilot tovar olingandan va xizmatlar koʻrastilgandan soʻng toʻlov topshiriqnomasini bankka taqdim etadi;

– toʻlov hujjatlarining, boshqa naqd pulsiz hisob – shakllariga nisbatan oddiyli va tezligi;

– tovarli va tovarsiz operatsiyalarda qoʻllanilishining mumkinligi.

Kamchiliklari:

– sotib oluvchi hisobvaragʻida mablagʻ boʻla turib, ushbu summani boshqa maqsadlarga foydalanishi natijasida sotuvchi toʻlov summasini kechikib olishi mumkin;

– mablagʻ oluvchi tashkilot joʻnatilgan tovarlar va koʻrsatilgan xizmatlar uchun oladigan mablagʻlar pul toʻlovchining hisobvaragʻida mablagʻ boʻlmay yoki yetishmay qolganda mablagʻni olish jarayoni choʻzilib ketadi. Biroq ushbu jarayon boshqa toʻlov shakllarida ham uchraydi.

3.4.2. Toʻlov talabnomalari bilan hisob – kitoblar

Toʻlov talabnomasi xoʻjalik subyektlari oʻrtasida toʻlovlarni amalga oshirishda qoʻllaniladigan naqd pulsiz hisob – kitoblarning shakli hisoblanadi. Oʻzbekiston tijorat banklari oʻrtasida toʻlov talabnomalar hisob – kitoblarning qoʻllanilishi juda keng tarqalmagan. Buning asosiy sabablaridan biri toʻlov talabnomalari bilan hisob – kitoblarda hujjatlarning aylanishi juda koʻp vaqt oladi va ortiqcha sarf xarajatlar talab qiladi.

Toʻlov talabnomasi – mol sotuvchi tomonidan belgilangan summani bank orqali olish haqidagi talabini oʻz ichiga olgan hisob – kitob

hujjatidir. *Talabnomalar asosan aktseptli va aktseptsiz bo'lishi mumkin.*

Aktseptli to'lov talabnomalarda bank avval to'lovchining mablag'ni to'lash haqidagi roziligini oladi, so'ngra to'lovni amalga oshiradi. Aktseptsizda esa avval to'lov amalga oshirilib, so'ngra mijozga to'lov hujjatlarini beradi.

Tijorat banklarining yagona vakillik hisobvaraqlariga o'tishi to'lov talabnomalari bilan amalga oshiriladigan hisob – kitoblarni rasmiylashtirish va hujjatlarning aylanish jarayonlarini bir qadar yengillashtirdi.

Aktseptli to'lov talabnomalari bilan hisob – kitoblar. Ta'kidlaganimizdek, aktseptli to'lov talabnomalari sotib oluvchining bankiga kelib tushgandan so'ng, bank dastlab to'lovni amalga oshirish yuzasidan to'lovchining roziligini oladi. Buning uchun bank tomonidan to'lovchilarga talabnomalarni quyidagicha aktseptlash muddati o'rnatiladi:

- bir shahar ichida joylashgan mijozlar uchun – talabnomalarni bankka kelib tushgan kuni hisobga olmagan holda, uch ish kuni;
- boshqa shaharlarda joylashgan mijozlar uchun talabnomalarni bankka kelib tushgan kuni hisobga olmagan holda, besh ish kuni;
- to'lovchining asosli iltimosiga ko'ra 10 kungacha.

Aktseptlash tartibida to'lanadigan aktseptli to'lov talabnomalar muddatini kutayotgan davr davomida to'lovni kutayotgan hujjatlar kartotekasi (1 – kartoteka)da hisobga olib boriladi.

To'lovchi belgilangan muddatda yozma ravishda unga xizmat qiluvchi bank bo'limiga aktseptlashni qisman yoki to'liq rad qilish huquqiga ega (tovar – material qimmatliklarini jo'natishda, xizmatlar ko'rsatishda va boshqa holatlarda shartnoma shartlariga amal qilinmaganda, shuningdek, qonunchilik hujjatlariga asosan).

Belgilangan muddatda korxonada yozma ravishda aktseptlashni rad etmasa, talabnoma aktseptlangan hisoblanadi. Talabnomani aktseptlashdan qisman bosh tortganda, to'lovchi tomonidan aktseptlangan summa bo'yicha to'lovlar amalga oshiriladi. Agar to'lovchining hisobvarag'ida mablag'lar bo'lmaganda aktseptli to'lov talabnomalar 2 – kartotekaga joylashtiriladi.

Bunda bank to'lovchi tomonidan aktseptlashni qisman rad qilinganligi to'g'risida mahsulot yetkazib beruvchining (mablag' oluvchining) bankiga yozma ravishda xabar beradi.

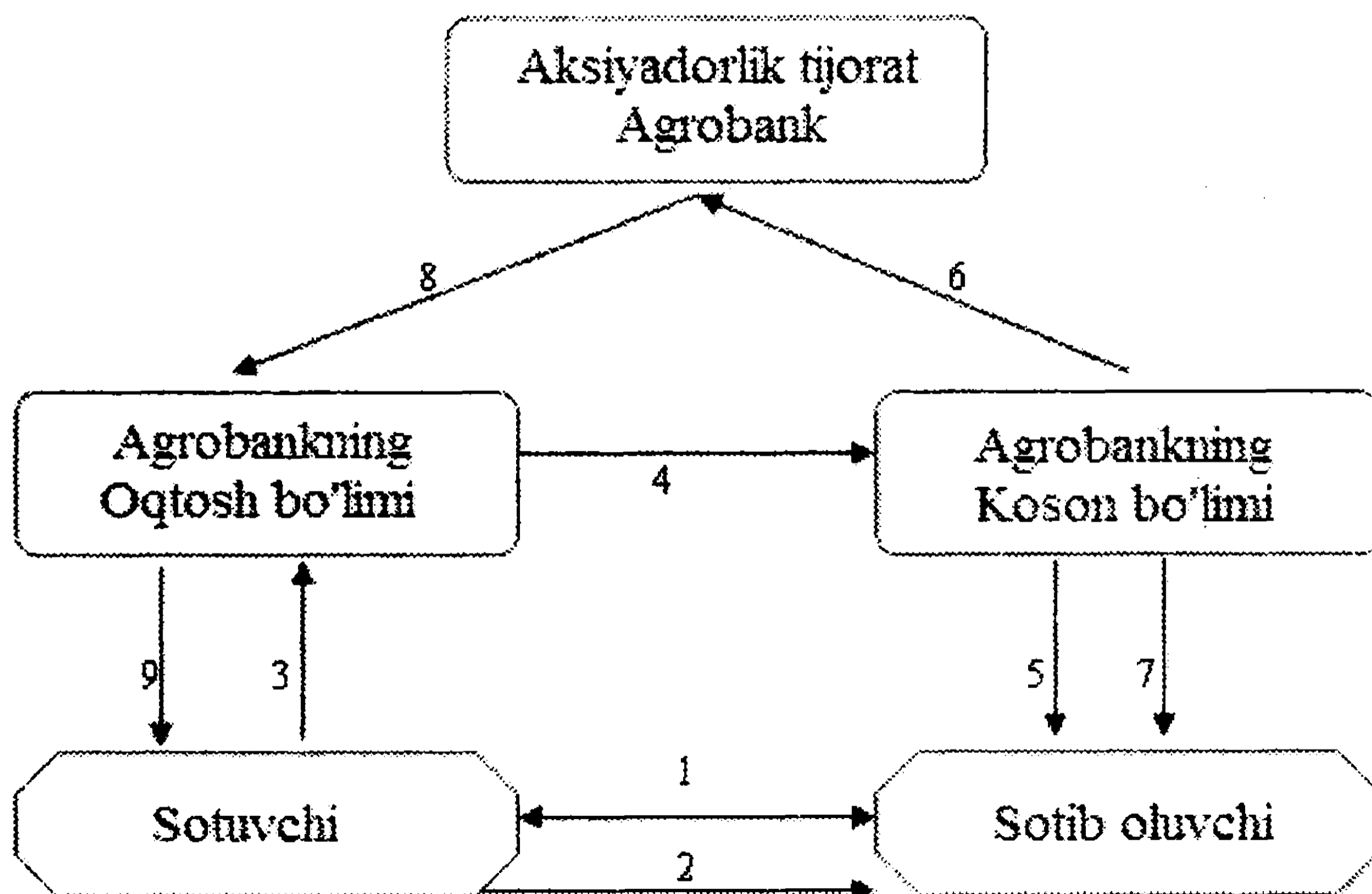
Bank, 2 – kartotekadagi hisob – kitob hujjatlari bo‘yicha to‘lov- larni amalga oshirishda to‘lovchilarga penya hisoblash va oluvchilar foydasiga o‘tkazish huquqiga ega, agar bu bank va mijoz o‘rtasida tuzilgan shartnomada kelishilgan bo‘lsa amalga oshiradi.

Bank to‘lovchilardan mablag‘larni oluvchilar foydasiga muddati o‘tkazib yuborilgan to‘lovlar bo‘yicha har bir kun uchun qonunda belgilangan miqdorda penya undiradi.

Agar ushbu holat bank va mijoz o‘rtasida hisob – kitob va bank xizmatlarini ko‘rsatish bo‘yicha shartnomada belgilab qo‘yilgan bo‘lsa.

Quyidagi shartli chizmada aksiyadorlik tijorat Agrobankning ikkita bo‘limi mijozlarining aktseptli to‘lov talabnomalar bilan hisob – kitoblar amalga oshirilganda hujjatlar aylanishini shartli misolda ko‘rib chiqamiz.

Aktseptli to‘lov talabnomalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirish tartibi

Mol sotuvchi va sotib oluvchi o‘rtasida tovarlar sotish va xizmatlar ko‘rsatish haqida shartnoma tuziladi, ushbu shartnomada to‘lov shakli ham kelishiladi (1), sotuvchi tovarlarni jo‘natgandan yoki

xizmatlarni ko'rsatgandan keyin (2) aktseptli to'lov talabnomani bankka taqdim etadi (3), bankning mas'ul buxgalteri to'lov talabnomalari belgilangan tartibga javob berishini nazoratdan o'tkazgandan keyin pochta orqali sotib oluvchining bankiga jo'natadi (4), sotuvchining banki to'lov talabnomani aktseptlash uchun sotib oluvchiga jo'natadi (5), sotib oluvchi yozma ravishda to'lovni rad etmasa uning hisobidan mablag'ni sotuvchi hisobiga o'tkazish haqidagi elektron to'lov talabnomani respublika bankiga jo'natadi (6).

Agrobankning Koson bo'limi sotuvchining hisobvarag'idan mablag'ni ko'chirgandan so'ng bu haqda unga xabar qiladi (7), o'z navbatida respublika Agrobanki elektron to'lov talabnoma bilan Koson bo'limining vakillik hisobvarag'idan mablag'ni Oqtosh bo'limiga o'tkazadi (8), Agrobankning Oqtosh bo'limi mablag'ni sotuvchining hisobvarag'iga o'tkazadi va bu haqda sotuvchiga tegishli hujjatlarni taqdim etadi (9).

Aktseptli to'lov talabnomalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirganda to'lovchining hisobvarag'ida mablag' bo'lmaganda to'lov hujjatlari bankning ikkinchi kartotekasiga kirim qilinadi.

Aktseptsiz to'lov talabnomalari bilan hisob – kitoblar. Aktseptsiz to'lov talabnomalar bilan hisob – kitoblarda bank to'lovchining roziligisiz uning hisobvarag'idagi mablag'ni oluvchining hisobiga o'tkazib beradi. Tijorat banklari aktseptsiz to'lov talabnomalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirishni ayrim subyektlarga ruxsat beradi. Xususan, ular jumlasiga quyidagi tashkilotlar kiradi:

✓ issiqlik energiyasi uchun hisob – kitoblarda. Bu holda talabnoma va ajratilgan elektr va issiqlik energiyasi uchun hisobvaraqa – faktura mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan bevosita iste'molchiga xizmat ko'rsatuvchi bankka taqdim etiladi. To'lov talabnomasining maqsadida issiqlik energiyasining o'lchov asboblari yoki ta'rif asosida foydalanilgan miqdori yozuvda ko'rsatilgan bo'lishi lozim;

✓ qarzdor tomonidan tan olingan summa haqidagi javob xatining asl nusxasi ilova qilingan holda. Talabnomaga boshqa hujjatlar ilova qilinganda aktseptsiz hisobdan chiqarishga qabul qilinmaydi;

✓ qarzdor boshqa banklarda ochilgan ikkilamchi hisobvaraqlari bo'yicha kreditlarni vaqtida uzmaganda banklar tomonidan ham qo'yiladi.

Amaliyot (operatsion) kun tugagandan keyin kelib tushgan aktseptsiz talabnomalarda "kechki" degan shtamp qo'yiladi va ular

keyingi ish kunida to'lanadi yoki to'lovchining hisobraqamida mablag' bo'lmaganda 2 – kartotekaga kirim qilinadi.

To'lov talabnomasi bilan hisob – kitoblarning amaliyotda nisbatan kam qo'llanilishining asosiy sababi, uning kamchiliklari afzalliklariga nisbatan ko'pligidir. Jumladan, uning asosiy kamchiliklari sifatida quyidagilarni ta'kidlash maqsadga muvofiq:

– mablag' oluvchi tovar jo'natgandan va xizmatlarni ko'rsatgandan so'ng to'lov talabnomasini bankka taqdim etishi natijasida, mablag'ni to'lovchiga tovar va xizmatlarning sifati to'liq qoniqtirmagan hollarda to'lovdan voz kechishi turli ziddiyatli holatlarni keltirib chiqaradi;

– to'lovchining hisobvarag'ida mablag'ning bo'lmasligi yoki yetarli miqdorda emasligi banklarda debitor va kreditorlik qarzlarning ortib ketishiga olib keladi;

– to'lov hujjatlarining aylanishi va rasmiylashtirish jarayoni to'lov topshiriqnomalariga nisbatan qo'shimcha vaqt va ortiqcha mehnatni talab etadi.

Afzallik jihatlari shundan iboratki, to'lovchining hisobraqamida mablag' bo'lmagan hollarda ham jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Umuman olganda, to'lov talabnomasi bilan hisob – kitoblarni amalga oshirish mablag'ni oluvchi va beruvchi uchun hamda bank uchun ham qo'shimcha vaqt va ish jarayonini talab etadi. Shu bois bo'lsa kerak, hisob – kitoblarning mazkur shakli amaliyotda boshqa hisob – kitob shakllariga nisbatan kamroq qo'llaniladi.

3.4.3. Akkreditivlar bilan hisob – kitoblar

Hisob – kitoblarning akkreditiv shaklida mijozning (to'lovchining) topshirig'iga ko'ra mablag'larni oluvchi foydasiga to'lovni amalga oshirish uchun mablag' ma'lum muddatga deponentlanadi.

Akkreditiv qoplangan va qoplanmagan turlarga bo'linadi.

Qoplangan akkreditivda sotib oluvchi shartnomada ko'rsatilgan mablag'ni mijozning bankida ochilgan 22602 – “Mijozlarning akkreditivlar buyicha depozitlari” hisobvarag'ida deponentlanadi.

Qoplanmagan akkreditivda esa sotib oluvchi shartnomada ko'rsatilgan summani o'zining hisobvarag'idan alohida hisobvaraqqa

deponentlamaydi, balki mijozning banki uning hisobvarag'ida mablag' bo'lmagan taqdirda to'lov kafolatini oladi.

Qoplangan va qoplanmagan akkreditivlar chaqirib olinadigan yoki chaqirib olinmaydigan bo'lishi mumkin. Uning matnida ushbu belgi mavjud bo'lmagan holda, akkreditiv chaqirib olinadigan hisoblanadi.

Chaqirib olinadigan akkreditiv bank – emitent tomonidan mablag'larni oluvchi bilan oldindan xabardor qilmagan holda, o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Akkreditivni chaqirib olish bank – emitent zimmasiga mablag'larni oluvchi oldida biron – bir majburiyat yuklamaydi. To'lovchi chaqirib olinadigan akkreditivning shartlarini o'zgartirish yoki bekor qilinishi to'g'risidagi barcha ko'rsatmalarni mablag'lar oluvchiga, faqat bank – emitent orqali berishi mumkin, ushbu bank mablag'larni oluvchining banki (ijrochi bank)ni, u esa – mablag' oluvchini, xabardor qiladi.

Agar ijrochi bank operatsiyalarni bajarish paytigacha akkreditivning shartlari o'zgartirilganligi yoki u bekor qilinganligi haqida bildirishnoma olmagan bo'lsa, u chaqirib olinadigan akkreditiv bo'yicha to'lovni yoki boshqa operatsiyalarni amalga oshirishi mumkin.

Mablag' oluvchining roziligisiz, uning foydasiga ochilgan chaqirib olinmaydigan akkreditiv, o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin emas.

Ijrochi bank, bank – emitent bilan shartnoma asosida chaqirib olinmaydigan akkreditivni tasdiqlashi mumkin. Bunday holda, chaqirib olinmaydigan akkreditiv tasdiqlangan akkreditiv bo'ladi.

Tasdiqlangan akkreditiv bo'lganda, ijrochi bank, bank – emitentning akkreditiv shartlariga muvofiq, to'lovni amalga oshirish majburiyatlari bo'yicha o'z zimmasiga qo'shimcha ravishda majburiyatlar oladi.

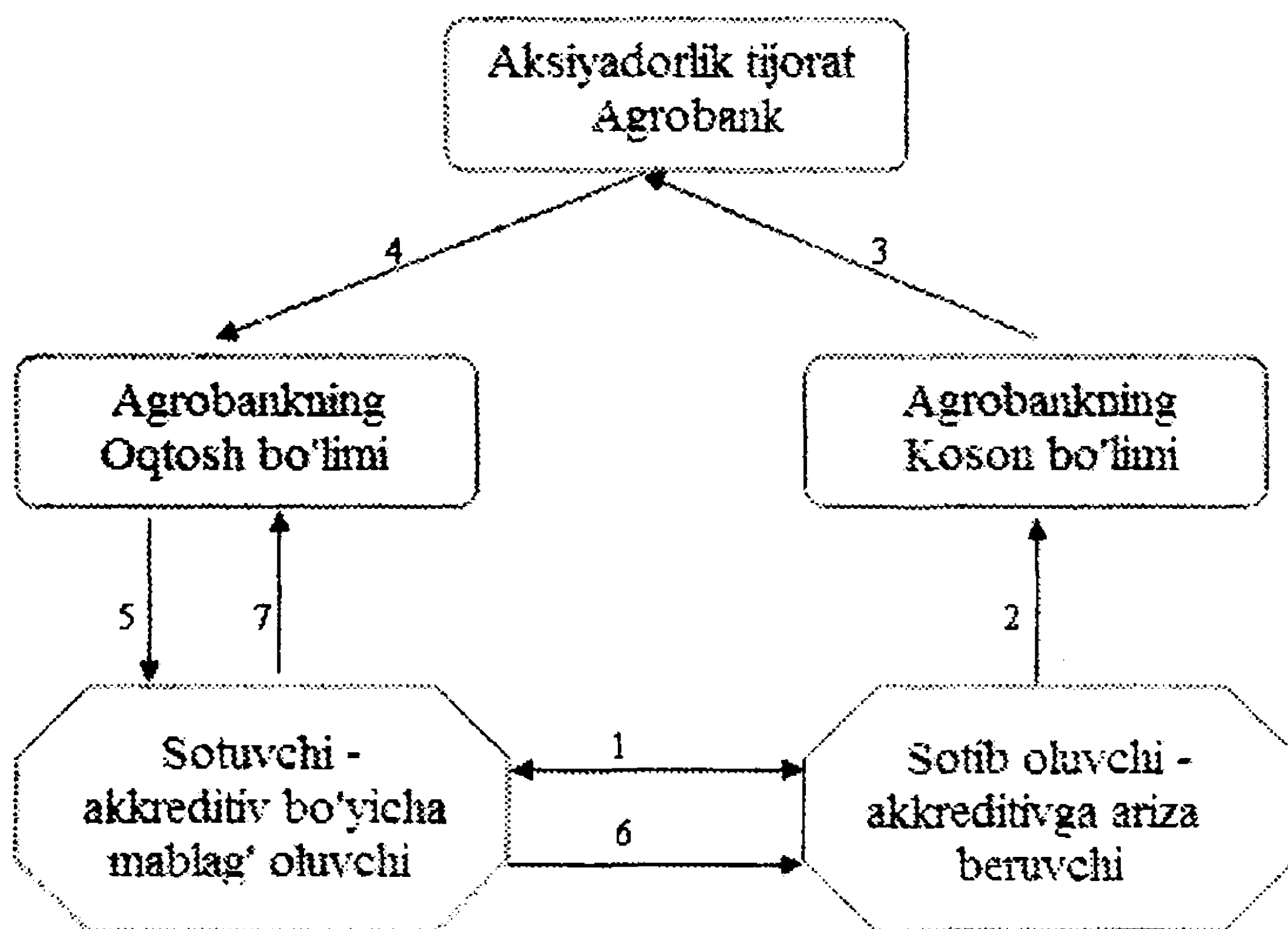
Tasdiqlangan akkreditiv ijrochi bankning roziligisiz o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin emas.

Akkreditiv bilan hisob – kitoblarning ijobiy jihati shundaki, korxonaga jo'natgan tovar va ko'rsatgan xizmatlari uchun to'lov kafolatlanadi. Shu bilan birga aytish lozimki, akkreditiv bilan hisob – kitoblarda mol sotib oluvchi korxonaning mablag'lari ma'lum muddatga o'z ixtiyoridan chiqib ketadi.

Akkreditivlar bilan hisob – kitoblar tartibini ikkita bank bo'limi misolida quyidagi chizmada ko'rib chiqamiz.

Barcha hisob – kitoblarda bo‘lgani singari, dastlab sotuvchi – akkreditiv bo‘yicha mablag‘ oluvchi va sotib oluvchi – akkreditivga ariza beruvchi o‘rtasida shartnoma tuziladi (1), sotib oluvchi shartnomada ko‘rsatilgan summani sotuvchining hisobiga deponentlash uchun akkreditivga arizani bankka taqdim etadi (2), bank emitent o‘z navbatida akkreditiga arizada ko‘rsatilgan summani sotuvchining hisobiga o‘tkazish maqsadida elektron arizani bosh bankka jo‘natadi(3), bosh bankda Koson bo‘limi vakillik hisobidagi mablag‘ Oqtosh bo‘limi vakillik hisobvarag‘iga o‘tkaziladi va bu haqda elektron akkretivga arizani bank bo‘limiga jo‘natadi (4), sotuvchining banki shartnomada ko‘rsatilgan akkreditiv summa uning hisobiga deponentlanganini xabar qiladi (5), sotuvchi o‘z navbatida tegishli tovarlarni sotib oluvchiga jo‘natadi yoki xizmatlarni ko‘rsatadi (6), sotuvchi tovarlarni jo‘natganligi yoki xizmatlar ko‘rsatganligini tasdiqlovchi hujjatlarni bankka taqdim etadi (7), bank o‘z navbatida deponentlangan summaning uning hisobiga o‘tkazadi.

Qoplangan akkreditiv bilan hisob – kitoblarda hujjatlarning aylanish tartibi

Mablag‘ oluvchining bankida akkreditivning amal qilish muddati tugaganda, akkreditiv shartlarida ko‘zda tutilgan tartibda mablag‘

oluvchi uni bekor qilish haqidagi ariza berganda, to'liq chaqirib olinganda akkreditiv yopiladi.

Akkreditiv bilan hisob – kitoblarni amalga oshirishda qator ijobiy va salbiy jihatlari mavjud bo'lib, uning salbiy jihatlari asosan mablag' to'lovchining zimmasiga to'g'ri keladi. Ushbu salbiy holatlar quyidagilar bilan izohlanadi:

– pul to'lovchining hisobvarag'idan mablag'ni akkreditiv hisobvarag'iga deponent qilinishi natijasida ushbu mablag'ning oborotdan vaqtinchalik chiqib ketishi (odatda akkreditiv summasi 20 – 30 kunga deponent qilinadi);

– to'lovchi ta'minlanmagan akkreditivdan foydalangan holda ham olingan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uning talabiga to'liq mos kelmagan hollarda to'lovni amalga oshirishga rad javobining berolmasligi yoki ushbu jarayonning vaqtni olishi hamda qo'shimcha hujjatlarni talab etilishi ortiqcha ishlarni keltirib chiqaradi;

– yuqorida akkreditiv bo'yicha hujjatlarning aylanishidan ham ko'rinib turibdiki, ushbu jarayon bir muncha murakkabroq.

Akkreditivlar bilan hisob – kitoblarda mol jo'natuvchiga qator qulaylik jihatlari mavjud bo'lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

– akkreditiv shartnomasi tuzilgandan keyin tovarlarni ishlab chiqarishga kirishishi mumkin. Chunki ushbu tovarlarni sotib oluvchi tayin va undan tegishli iqtisodiy foyda kelishi kafolatlanadi;

– jo'natilgan tovar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lov kafolatlangan. Chunki ta'minlangan akkreditivda pul to'lovchi tovar va xizmatlar uchun to'lanadigan mablag'ni alohida hisobvarag'iga deponentlab qo'yadi. Ta'minlanmagan akkreditivda esa tovar va xizmatlar uchun to'lanadigan mablag' pul to'lovchining banki tomonidan kafolatlanadi.

3.4.4. Inkasso topshiriqnomalar bilan hisob – kitoblar

Bizga ma'lumki, xo'jalik yurituvchi subyektlarning bankdagi hisobvaraqlaridan mablag'larni faqatgina ularning topshirig'i (to'lov topshiriqnomasi, akkreditiv, hisob – kitob va pul cheki) va roziligi (to'lov talabnomasi, kredit bo'yicha muddatli majburiyatlar, shartnomalarda kelishilgan bo'lsa, memorial order) bilangina o'tkazish qonunchilik hujjatlarida belgilab qo'yilgan.

Bozor munosabatlarida xo'jalik subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning ko'pqirraligi va kutilmaganda vujudga kelgan ziddiyatlarni hal qilishda qo'llaniladigan shunday to'lov hujjatlari ham mavjudki, ushbu to'lov hujjati tegishli muassasalar tomonidan bankka taqdim etilganda mijozning hech qanday roziligini olmasdan turib, bank bo'limi uning hisobvarag'idan mablag'ni hujjatda ko'rsatilgan manzilga o'tkazib berishi lozim. Ushbu to'lov hujjati inkasso topshiriqnomasidir.

Inkasso topshiriqnomasi – bankka mijoz (to'lovchi)ning hisobvarag'idan so'zsiz tartibda mablag'larni hisobdan chiqarish to'g'risidagi talabini anglatadi.

Inkasso topshiriqnomalari bankka quyidagi tashkilotlar tomonidan taqdim qilinishi mumkin:

- o'z vaqtida to'lanmagan soliqlar va Davlat byudjetiga o'tkaziladigan soliqdan tashqari to'lovlar (penya, jarimalar)ni undirib olishda soliq idoralari;

- byudjetdan tashqari fondlar – o'z vaqtida to'lanmagan to'lovlarni undirib olishda, agarda bu qonuniy hujjatlarda ko'zda tutilgan bo'lsa;

- bojxona organlari – o'z vaqtida to'lanmagan bojxona to'lovlarni undirishda;

- sud organlari ularga berilgan ijro hujjatlari bo'yicha;

- moliyalashtirishga ortiqcha o'tkazilgan mablag'larni qaytarishda, yuqori moliya organlari quyi byudjet tashkilotlarga, davlat kafolati ostida berilgan muddati o'tgan kreditlarni qaytarishda va boshqa holatlarda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligidan inkasso topshiriqnomalari qabul qilinadi;

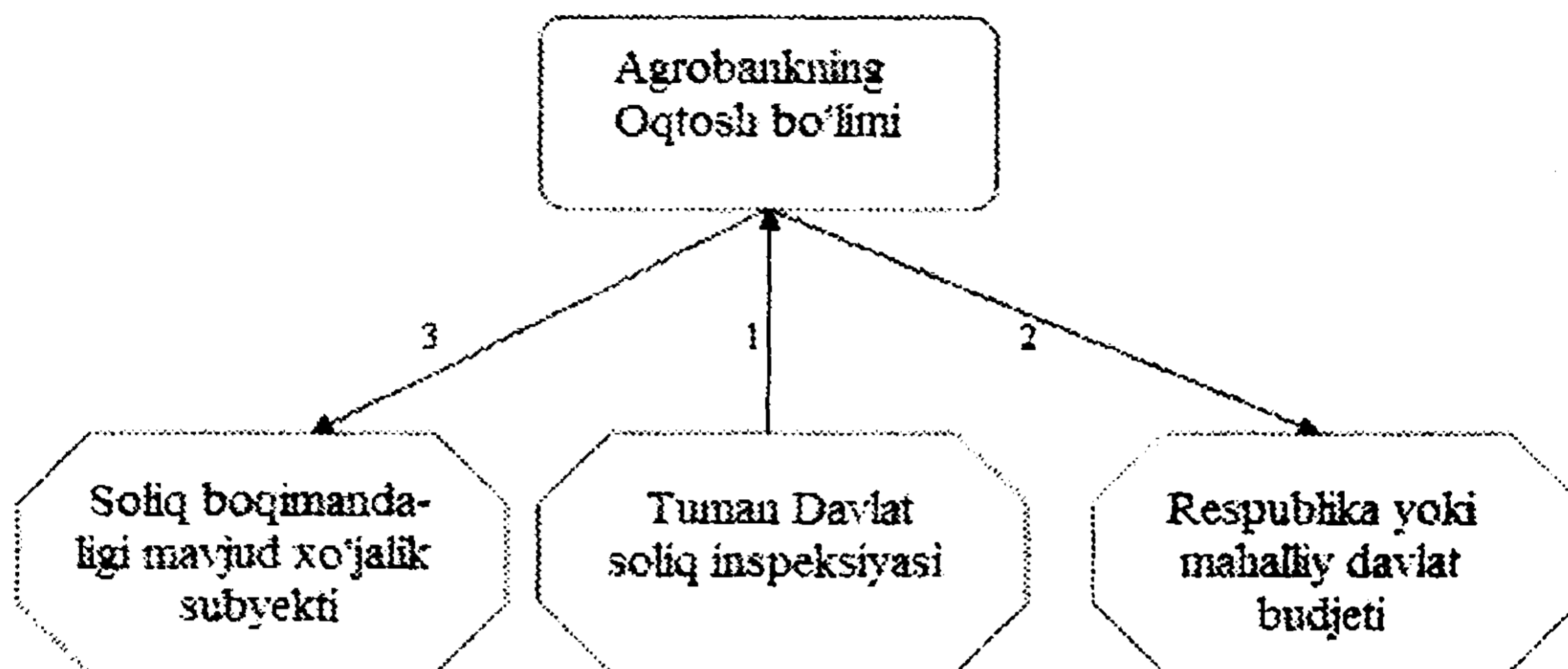
- qonuniy hujjatlarga asosan boshqa organlar.

To'lovchining hisobvarag'ida mablag' bo'lmaganda inkasso topshiriqnomasi 2 – kartotekada to'lovini kutayotgan hujjatlar qatoriga joylashtiriladi va qonunchilikda o'rnatilgan tartibda to'lanadi.

Tuman Davlat soliq inspeksiyasi belgilangan soliqlarni o'z vaqtida to'lamagan xo'jalik subyektlariga nisbatan inkasso topshiriqnomalarini banklarga taqdim etadi (1), tijorat banklari xo'jalik yurituvchi subyektning hisobvarag'ida mablag'lar mavjud bo'lsa, inkasso topshiriqnomasida ko'rsatilgan summani so'zsiz ravishda respublika yoki mahalliy davlat byudjetiga o'tkazadi (2), va to'lovchiga bu haqda xabar beradi (3). Agar mablag' yetarli bo'lmasa

yoki umuman mavjud bo'lmasa to'lov hujjatlari ikkinchi kartotekaga kirim qilinadi, ushbu hujjatlar to'lovchining hisobvarag'ida mablag'lar paydo bo'lib, to'lovlar amalga oshirilgunga qadar hisobga olib boriladi.

Inkassa topshiriqnomalari bilan hisob – kitoblarda hujjatlarning aylanish tartibi

Inkasso topshiriqnomalari bilan hisob – kitoblarni amalga oshirilmaganligi iqtisodiy jarayonlarning ijobiy tashkil etilganligi va xo'jalik subyektlarining soliqlar bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirayotganligidan dalolat beradi.

3.4.5. Cheklar bilan hisob – kitoblar

Hisob – kitob cheklari asosan aholi o'rtasida bo'ladigan savdo munosabatlarida keng qo'llanilib, Davlat tijorat Xalq banki bo'limlari amaliyotida uchraydi. Shuni ta'kidlash lozimki, hisob – kitob cheklari bilan to'lovlar naqd pulsiz shaklda amalga oshirilib, ularni naqd pulga aylantirish ta'qiqlanadi.

Tijorat banklari o'rtasida cheklar bilan hisob – kitoblarning asosan qo'lda amalga oshirilishi, mijozning hisobvarag'ini debetlash orqali mablag'ni o'tkazib berish lozimligi, bank bo'limida vakillik hisobvarag'ida mablag'lar taqchilligi paytida qabul qilingan cheklar bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirilmasligi, cheklarning yo'lda yo'qolishi va ayrim hollarda rekvizitlarining aniq bilinmasligi va to'g'ri rasmiylashtirilmaganligi kabi muammolar mavjud.

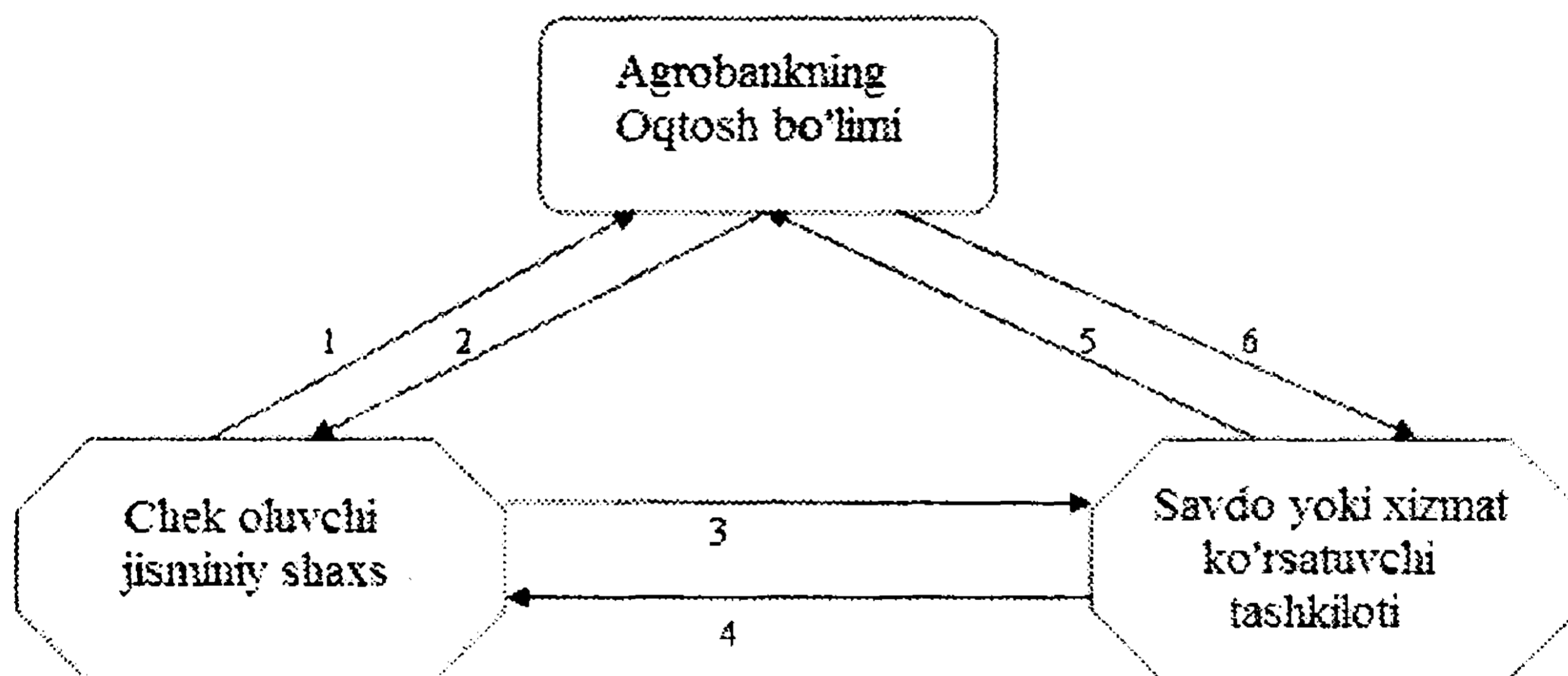
Hisob – kitob cheki bu mijozning xizmat ko'rsatuvchi bankka chek beruvchining hisobvarag'idan chek qabul qiluvchining hisobvarag'iga ma'lum miqdordagi mablag'larni o'tkazib berish uchun bankning maxsus blankasida – bankka bergan topshirig'idir.

Chek blankalari tijorat banklari buyurtmasiga ko'ra tayyorlanadi. Bunda chek raqami va seriyasi, bank – emitentning nomi va firma belgisi tipografiya usulida yoziladi.

Hisob – kitob cheklari faqat tovar va xizmatlar uchun xo'jalik subyektlari va jismoniy shaxslar orasidagi naqd pulsiz hisob – kitoblar qilishda qo'llaniladi.

Hisob – kitob chekining maksimal summasi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'ratadi, minimal summasi esa tijorat banklari tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi.

Cheklar bilan hisob – kitoblarda hujjatlarning aylanish tartibi

Jismoniy shaxs naqd pul hisobiga yoki bankdagi omonati hisobidan hisob – kitob cheki olish uchun bankka murojaat etadi (1), bank jismoniy shaxs topshirgan naqd pul yoki omonat hisobidagi mablag'lar evaziga hisob – kitob chekini beradi (2), jismoniy shaxs hisob – kitob chekini savdo tashkiloti yoki xizmat ko'rsatuvchi korxonaga taqdim etadi (3) va ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovarlarni oladi (4), savdo yoki xizmat ko'rsatuvchi tashkilot sotilgan tovar uchun mablag'larni undirish uchun chekni o'z bankiga taqdim etadi (5), bank bo'limi chekdagi summani savdo tashkiloti hisobvarag'iga o'tkazganligini tasdiqlovchi hujjatni beradi (6).

Hisob – kitob cheklari bilan to‘lovlar amalga oshirilganda qator qiyinchiliklar mavjudligini yuqorida ta’kidlagan edik, agar ushbu jarayon bir shahar yoki ikkita bank o‘rtasida amalga oshirilsa masala yanada murakkablashadi. Shu boisdan bo‘lsa kerak, mamlakatimizda cheklar bilan hisob – kitob shakli judayam keng tarzda rivojlanmagan.

3.4.6. Plastik kartochkalar bilan hisob – kitoblar

Mamlakatimizda bozor munosabatlarning tobora takomillashib borishi tijorat banklari tomonidan ko‘rsatilayotgan bank xizmatlarining turlarini ko‘paytirmoqda. Xuddi shunday bank xizmatlaridan biri bu plastik kartochkalar bilan amalga oshiriladigan hisob – kitoblar hisoblanadi.

Hozirgi kunda mamlakatimizdagi barcha tijorat banklarining plastik kartochkalari bo‘lib, ular orqali naqd pullarni bankomatlardan olish va savdo shaxobchalarida foydalanish mumkin. Plastik kartochkalar asosan aholi o‘rtasida qo‘llanilib, naqd pulga bo‘lgan talabni kamaytirish, olib yurishdagi qulayligi, vaqtincha foydalanmasdan turgan mablag‘larni daromad keltirish kabi ijobiy jihatlari mavjud.

Plastik kartochka tegishli bankda kartochka egasining hisobvarag‘i mavjudligini tasdiqlovchi va naqd pulsiz tovarlar, ishlar yoki xizmatlarni sotib olish huquqini beruvchi, shaxsi belgilangan, bank tomonidan chiqarilgan to‘lov vositasini o‘zida ifoda etadi.

Plastik kartochkalar jismoniy shaxslar, yuridik shaxslar yoki yakka tartibdagi tadbirkorlar, bir tomondan, hamda mahsulotni sotuvchi, ish bajaruvchi yoki xizmat ko‘rsatuvchi yuridik shaxslar yoki yakka tartibdagi tadbirkorlar (keyingi matnda – savdo yoki xizmat ko‘rsatish korxonalarini), ikkinchi tomondan, o‘rtasidagi bo‘ladigan naqd pulsiz hisob – kitoblarda, shuningdek, naqd pul berish punktlari (NPBP) va bankomatlardan naqd pul olishda qo‘llaniladi.

Vakolatli banklar xalqaro plastik kartochkalar chiqarishi va ular bo‘yicha xizmat ko‘rsatishi mumkin, bunda ular xalqaro to‘lov tizimlari bilan tuzilgan shartnomalarga va tegishli me‘yoriy hujjatlarga muvofiq, bajariladigan operatsiya qoidalariga amal qilishlari shart.

Bitta elektron kartochkada bir necha “elektron xamyonlar” joylashgan bo‘lishi mumkin.

Plastik kartochkada, uni shaxs nomiga biriktirishda, quyidagi rekvizitlar yozilgan bo‘lishi shart:

- a) identifikatsiya belgilari (kartani raqami, seriyasi va boshqalar);
- b) bank – emitent (kartochkalarni chiqaruvchi bank)ning kodi;
- d) hisobvaraqa raqami va kartochka egasining familiyasi, ismi, otasining ismi (tashkilot nomi);
- e) kartochkaning amal qilish muddati;

Plastik kartochkada bir necha xamyonlar mavjud bo'lganda, identifikatsiya belgilari har bir hamyonni bir xil ma'noli identifikatsiyalashi lozim. Ko'rsatilgan rekvizitlardan tashqari, kartochkaga operatsiyalarni amalga oshirish va ular hisobini yuritish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha belgilar kiritilishi mumkin.

Plastik kartochkalar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar qog'oz ko'rinishida (slip, elektron terminal kvitansiyasi) yoki elektron shakldagi (elektron terminal jurnalidan yoki bankomatdan olingan xujjat) xujjatlarni, shuningdek, hisob – kitoblar qatnashchilari o'rtasida tuzilgan shartnomalarda belgilangan boshqa hujjatlarni (bankomat kvitansiyasi va boshqalar) tuzish lozimligini ko'zda tutadi.

Elektron hujjatlar bank – ekvayer (savdo yoki xizmat ko'rsatish korxonalariga xizmat ko'satuvchi bank)ga, bank – emitentga yoki kliring markaziga, shartnomada kelishilgan davriylikda jo'natiladi.

Bitta bank bo'limlari o'rtasida kartochkalar bo'yicha hisob – kitoblar qilish texnologiyasi, Bosh bank tomonidan, o'z imkoniyatlari va foydalanadigan kartochkalar turlaridan kelib chiqqan holda, mustaqil belgilanadi.

Kartochkalar bo'yicha banklararo hisob – kitoblar texnologiyasi quyidagi variantlarni ko'zda tutadi:

a) hisob – kitoblarni amaldagi elektron to'lovlar tizimi (ETT) orqali yalpi hisob – kitob asosda o'tkazish;

b) hisob – kitoblarni hisob – kitoblar qatnashchilari tomonidan tashkil etilgan protsessing markazlaridan kun davomida o'tkazilib, yakuniy o'zaro majburiyatlar hisoblangan holda, tijorat banklarining vakillik hisobvaraqlaridan yakuniy hisob – kitoblar summasini o'tkazish.

ETT orqali plastik kartochkalardan foydalangan holda, amalga oshirilgan operatsiyalar bo'yicha yalpi hisob – kitoblar qilish, quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1) bank – emitent tomonidan avtorlashtirilmagan holda amalga oshirilgan hisob – kitoblarda:

a) bank – ekvayer xizmat ko'rsatilayotgan savdo yoki xizmat

ko'rsatish tashkilotidan olingan, kartochkalardan foydalangan holda, tuzilgan elektron hujjatlarga asosan, mablag'larni uning hisobvarag'iga o'tkazadi, bunda elektron to'lovlar tizimi orqali bank – emitentga jo'natiluvchi debetli elektron memorial orderi avtomatik ravishda shakllantiriladi;

b) bank – emitentda olingan debetli elektron memorial orderga asosan mijozning kartochkali hisobvarag'idan dasturiy ravishda mablag'lar hisobdan chiqariladi. Debetli elektron memorial order bosmadan chiqariladi va kunlik hujjatlarga tikiladi.

2) bank – emitent tomonidan oldindan shart bo'lgan tartibda avtorizatsiya qilinadigan hisob – kitoblarda:

a) bank – ekvayerda xizmat ko'rsatilayotgan savdo yoki xizmat ko'rsatish tashkilotidan olingan, kartochkalardan foydalangan holda tuzilgan elektron hujjatlarga asosan, ETT orqali avtorizatsiyalash va o'tkazmani amalga oshirish uchun bank – emitentga jo'natiladigan elektron ma'lumot, foydalanilayotgan texnologiya qoidalariga muvofiq, avtomatik ravishda shakllantiriladi;

b) bank – emitent, olingan elektron ma'lumotlarga asosan, tranzaksiyalar avtorizatsiyasini o'tkazadi, mijozning kartochka hisobvarag'idan mablag'larni hisobdan chiqarish uchun avtomatik ravishda elektron memorial orderni shakllantiradi, savdo va xizmat ko'rsatish tashkilotining talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'iga mablag'larni o'tkazish uchun elektron to'lovlar tizimi orqali bank – ekvayerga jo'natadi;

d) bank – ekvayerda, bank – emitentdan olingan elektron memorial orderga asosan, mablag'lar savdo yoki xizmat ko'rsatish tashkilotining talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'iga o'tkaziladi. Memorial order bosmadan chiqariladi va bankning kunlik hujjatlariga tikiladi.

Protssessing markazlari orqali hisob – kitoblarni o'tkazish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

a) kun davomida kartochkalar bo'yicha barcha tranzaksiyalar, hisob – kitoblar uning qatnashchilari tomonidan tasdiqlangan tartibda, protssessing markazi orqali o'tkaziladi va hisob – kitoblarda qatnashuvchi har bir bank uchun alohida ochilgan shaxsiy hisobvaraqlarda aks ettiriladi;

b) hisob – kitoblar qatnashchilari kelishuviga asosan, hisob – kitoblar bo'yicha yakuniy summalar (majburiyatlar) tijorat banklarining

Markaziy bankning Xisob – kitoblar markazida ochilgan vakillik hisobvaraqlari orqali, shartnomada qayd etilgan davriylikda o‘tkaziladi;

d) banklar, protsessing markazidan olingan ma’lumotlarga asosan, kartochkalardan foydalangan holda amalga oshirilgan operatsiyalar bo‘yicha, mablag‘larni mijozlarning hisobvaraqlariga kiritadilar yoki chiqaradilar.

Umuman olganda, tijorat banklari o‘rtasida amal qilayotgan plastik kartochkalar bilan hisob – kitoblar kelgusida yanada rivojlanadi, bu naqd pulsiz hisob – kitoblar tizimini rivojlanishiga va naqd pulli aylanmalar hajmini qisqarishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bugungi kunda respublikamiz tijorat banklari tomonidan ko‘plab bankomatlar o‘rnatilib, plastik kartochkalardagi mablag‘larni naqd pulga aylantirish muammosi mavjud emas. Shu bilan birga, naqd pullarni bank muassasalarida elektron pullarga aylantirish ham mumkin.

Bobga oid savollar

1. Pul aylanmasining iqtisodiy mohiyati va tarkibi.
2. Pul aylanmasi tarkibida naqd pulsiz hisob kitoblarning ulushini ortib borishiga qanday omillar ijobiy ta’sir qiladi?
3. Markaziy bank naqd pul muomalasini tashkil etishda qanday ishlarni bajaradi?
4. Pul muomalasini tartibga solishda tijorat banklariga qanday vazifalar yuklatiladi?
5. Yuridik shaxslar kassa limitidan ortiqcha summa bo‘yicha qanday qaror qabul qilishi zarur?
6. Tijorat banklari qanday manbalar hisobidan naqd pullarni qabul qiladi?
7. Tijorat banklari qanday maqsadlar uchun naqd pullarni beradi?
8. O‘zbekistonda naqd pulsiz hisob – kitoblarning qanday shakllari qo‘llaniladi?
9. To‘lov talabnomalar bilan hisob – kitoblarning qanday salbiy jihatlari mavjud?
10. Akseptli va akseptsiz to‘lov talabnomalarning bir – biridan qanday farqlari mavjud?
11. Akkreditivning qanday turlari mavjud va ular bir – biridan nimasi bilan farq qiladi?
12. Inkasso topshiriqnomalarning o‘ziga xos jihatlari?

Bobga oid testlar

1. *O'zbekiston tijorat banklarida elektron to'lov tizimi qachon joriy etildi?*

- A. 1995 yil dekabr oyida.
- B. 1996 yil aprel oyida.
- D. 1997 yil mart oyida.
- E. 1998 yil mayda.

2. *Quyidagilardan qaysi biri naqd pulsiz hisob – kitoblarni tashkil etish qoidalari hisoblanmaydi?*

A. Naqd pulsiz hisob – kitoblar jarayonida ishtirok etayotgan har ikkala tomonning ham bankda tegishli hisobvaraqlari mavjud bo'lishi lozim.

B. Mijozning hisobvarag'idan mablag'larni boshqa manzilga o'tkazish va kirim qilish Markaziy bank tomonidan qa'tiy belgilangan to'lov hujjatlari asosida hamda ulardagi rekvizitlarni to'liq to'ldirilgan holda amalga oshiriladi.

D. Bank mijozning hisobvarag'idan uning xabari bo'lmagan hollarda memorial order bilan hisob – kitoblarni amalga oshirishi mumkin.

E. Bank mijozning pul mablag'larini o'tkazish haqidagi topshirig'ini uning hisobvarag'ida mablag' bo'lgandagina qabul qiladi.

3. *To'lov topshiriqnomasi bu:*

A. Sotib oluvchining bankka o'z hisobvarag'idan mablag'ni sotuvchi hisobiga o'tkazib berish haqidagi yozma topshirig'i.

B. Sotuvchi jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun mablag'ni talab qilishi haqidagi hujjat.

D. Bankning sotuvchiga to'lovni amalga oshirish to'g'risidagi yozma topshirig'i.

E. Sotuvchi va sotib oluvchi o'rtasidagi shartnomaga ko'ra to'lovni amalga oshirish bo'yicha mablag' oluvchining yozma topshirig'i.

4. *To'lov talabnoma bu:*

A. Sotib oluvchining bankka o'z hisobvarag'idan mablag'ni sotuvchi hisobiga o'tkazib berish haqidagi yozma topshirig'i.

B. Sotuvchi jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun mablag'ni talab qilishi haqidagi hujjat.

D. Bankning sotuvchiga to'lovni amalga oshirish to'g'risidagi yozma topshirig'i.

E. Sotuvchi va sotib oluvchi o'rtasidagi shartnomaga ko'ra to'lovni amalga oshirish bo'yicha mablag' oluvchining yozma topshirig'i.

5. Akkreditivning shakllari qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A. Qoplangan va qoplanmagan akkreditiv.

B. Kreditlanadigan va kreditlanmaydigan.

D. To'lanadigan va to'lanmaydigan.

E. Daromadli va daromadsiz.

6. Aktseptli to'lov talabnomalarda:

A. Bank dastlab to'lovni amalga oshiradi so'ng mijozning roziligini oladi.

B. Bank dastlab belgilangan muddatda mijozning roziligini oladi, so'ng to'lovni amalga oshiradi.

D. Bank belgilangan muddatda to'lovni amalga oshirib bu haqda mijozga xabar beradi.

E. Bank hujjat kelib tushgan zahoti to'lovni amalga oshiradi va bu haqda mijozga xabar beradi.

7. Aktseptsiz to'lov talabnomalarda:

A. Bank dastlab to'lovni amalga oshiradi so'ng mijozning roziligini oladi.

B. Bank dastlab belgilangan muddatda mijozning roziligini oladi, so'ng to'lovni amalga oshiradi.

D. Bank belgilangan muddatda to'lovni amalga oshirib, bu haqda mijozga xabar beradi.

E. Bank hujjat kelib tushgan zahoti to'lovni amalga oshiradi va bu haqda mijozga xabar beradi.

8. Banklarda ikkinchi kartoteka qanday hollarda yuritiladi?

A. Bank keladigan barcha to'lov hujjatlar to'lovdan oldin dastlab kirim qiladi.

B. Mijozning hisobvarag'ida mablag'lar mavjud bo'lmagan yoki yetarli bo'lmagan hollarda kirim qilinadi.

D. Mijozning topshirig'iga asosan ayrim hujjatlar kirim qilinadi.

E. To'lovlar vaqtincha kechiktirilganda ayrim to'lov hujjatlar mijozning roziligi bilan kirim qilinadi.

9. Inkasso topshiriqnomasi:

A. Bankka to'lovchining hisobvarag'idan so'zsiz tartibda mablag'larni hisobdan chiqarish huquqini beradi.

B. Mijozning hisobvarag'iga uning rozilgisiz mablag'larni kirim qilish huquqini beradi.

D. Mijozning o'z hisobvarag'idan mablag'ni so'zsiz ko'chirish haqidagi topshirig'i hisoblanadi.

E. Mablag' to'lovchi o'z hisobidan to'lovlarni amalga oshirish bo'yicha topshirig'i.

10. Naqd pulsiz hisob – kitoblarning eng ko'p qo'llaniladigani shakli bu:

A. To'lov talabnomalari.

B. Akkreditivlar.

D. To'lov topshiriqnomalar.

E. Inkasso topshiriqnomalar.

IV BOB. PUL MUOMALASI, PUL MASSASI VA PUL AGREGATLARI

4.1. Pul muomalasi tushunchasi va tarkibi

Pul muomalasi tovar ishlab chiqarishga asoslangan har qanday iqtisodiyotning, jumladan bozor iqtisodiyotining ham asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot, uni ayriboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish bilan bog'liq jarayonlar pul ishtirokida yuz berib, tovar ishlab chiqarish siklining ibtidosi pul bilan boshlanib, uning intiqosi ham pul bilan yakunlanadi. Yoki, iqtisodiyotning barcha bo'g'inlarida yuz berayotgan obyektiv iqtisodiy munosabatlar albatta pul ishtirokida amalga oshiriladi.

Iqtisodiy subyektlar o'rtasida pul orqali amalga oshiriladigan iqtisodiy munosabatlar *pul muomalasi deyiladi*. Pul yuz berayotgan iqtisodiy munosabatlarda ishtirok etar ekan, u doimiy harakatda bo'ladi, yangilanib turadi va muntazam takror aylanadi. Iqtisodiy jarayonlarni amalga oshirishda pulning ma'lum davrdagi harakatlar yig'indisi *pul aylanmasini* tashkil etadi.

Naqd pul muomalasi naqd pul orqali amalga oshiriladigan iqtisodiy munosabatlar bo'lib, bunda iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi o'zaro tovarlar va qimmatli qog'ozlar oldi – sotdisi, ko'rsatilgan turli madaniy va maishiy xizmatlar, sug'urta, kommunal to'lovlari, naqd pulda kreditlar olish va qaytarish, lotereya biletlari xarid qilish, korxonalar va tashkilotlar tomonidan ishchi va xizmatchilarga naqd pulda ish haqi to'lash hamda boshqa majburiy to'lovlar amalga oshiriladi.

Shuningdek, naqd pul muomalasi davlat byudjetining naqd pulda shakllanadigan va taqsimlanadigan qismini ham o'zida mujassamlashtiradi. Ushbu jarayon, bir tomondan aholi va yakka tadbirkorlarning byudjet oldidagi soliq va boshqa majburiy to'lovlarni amalga oshirish jarayonlarini, ikkinchi tomondan esa davlat byudjeti tomonidan aholiga naqd pulda pensiya, nafaqa va boshqa ijtimoiy to'lovlarni amalga oshirish jarayonlarida o'z aksini topadi.

Naqd pul aylanmasi esa naqd pullarning ma'lum davrdagi harakatlar yig'indisidan iborat bo'lib, u naqd pul muomalasidagi naqd

pullar harakatidan tashqari pul muomalasini tashkil qilish bilan bog'liq bo'lgan harakatlar yig'indisini ham o'z ichiga oladi. Naqd pullarning aylanmasi va uning tarkibiy qismlarini quyidagi paragrafda batafsil ko'rib chiqamiz.

4.2. Pul massasi va tarkibi

Pul massasi – muomaladagi naqd pullar va naqd pulsiz oborotdagi pullarning yig'indisidir. Bugungi kunda bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat yuritayotgan mamlakatlarning pul oborotida faqat banknota va tanga ko'rinishda emas, balki kredit, chek va elektron yozuvlar ko'rinishida ishtirok etayapti. Shuning uchun iqtisodchilar ushbu pullarni pul massasi deb yuritishadi. Pul massasi mamlakatda muhim iqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, uning hajmi jami ijtimoiy mahsulotning hajmi bilan muvozanatda (pulning aylanish tezligini inobatga olgan holda) bo'lishi zarur.

Pul massasining miqdori va uning tarkibi Markaziy bank tomonidan nazorat qilinadi. Markaziy bank pul – kredit instrumentlari orqali mamlakatda pul massasini oqilona me'yorini ta'minlaydi.

Pul massasi tarkibi asosan ikkita komponentdan tashkil topadi.

Muomaladagi naqd pullar – pul massasining yuqori likvidli mablag'lari hisoblanib, istalgan paytda to'lov vositasi sifatida foydalanish imkoniyatini beradi. Ushbu agregat muomaladagi banknot va tangalarni o'z tarkibiga oladi.

Naqd pulsiz mablag'lar – mulkiy shaklidan qat'iy nazar barcha turdagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning kredit muassasalarida hisobraqamlardagi, shuningdek, plastik kartochkalar va hisob – kitob cheki ko'rinishidagi mablag'lardan iborat.

Muomaladagi likvidlik darajasi past hisoblangan pullar *kvazipullar* deb yuritiladi. Ushbu pullarning tarkibiga nisbatan past likvidli va to'lov vositasi sifatida ishlatilmaydigan qimmatli qog'ozlar kiradi.

Pul massasini miqdoriy o'lchashga nisbatan 2 xil yondashuv mavjud:

transaksion yondashuv - bunda pullarning to'lov vositasi va muomala vositasi sifatida harakatlanishi ko'zda tutiladi. Shu sababli transaksion yondashuvda pul massasining aktiv qismi e'tiborga olinadi;

likvidli yondashuv - bunda pullar eng yuqori likvidli aktiv sifatida tan olinadi.

Aktivlarning likvidliligi deganda tez pulga aylana olish qobiliyati tushuniladi. Likvidli yondashuvga ko'ra nafaqat aktiv pullar balki passiv pullar ham pul massasining tarkibiga kiritiladi.

Pullarga bo'lgan talab nazariyalari ichida J.Keynsning likvidlikka ixlos qo'yish nazariyasi muhim o'rin egallaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra pullarga bo'lgan talabni 3 ta omil belgilaydi:

transaksion omil - tovarlar xomashyo va materiallar sotib olish uchun, ish haqi to'lash uchun kompaniyalarga pul kerak. Aholi ma'lum turdagi tovarlarni xarid qilish uchun, xizmatlar haqini to'lash uchun pul kerak. Shu sababli ular daromadlarining ma'lum qismini pul shaklida saqlaydilar;

extiyotkorlik omili - aholi ham kompaniyalar ham kelgusida yuz berishi mumkin bo'lgan, ko'zda tutilmagan holatlardan himoyalaniish maqsadida pul jamg'aradilar;

spekulyativ (chayqovchilik) omili - aholi va kompaniyalar pul mablag'larini kelgusida daromad olish maqsadida aktivlar sotib olish uchun saqlaydi.

Muomaladagi pul massasining hajmi Markaziy bankning monetar siyosati asosida tartibga solinadi, bu jarayonda iqtisodiyotda pul taklifining ko'rsatkichlari muhim omil bo'ladi. *Pul taklifi* – bu naqd va naqdsiz ko'rinishdagi pul mablag'larining muomlada paydo bo'lishi bo'lib, pulning to'lov vositasi va muomala funksiyalari bilan bog'liq.

Ko'pchilik hollarda Markaziy bank iqtisodiyotda naqd pul taklifi miqdoriga ta'sir qilish orqali uning barqarorligini oshirishga harakat qiladi. Biroq bu iqtisodiyotda naqd pul taqchilligini keltirib chiqarishga sabab bo'ladi. Muomaladagi pul miqdorini kamaytirish uchun quyidagi choralarni amalga oshirish muhimdir.

- iste'mol kreditni rivojlantirish, kreditga qanchalik ko'p tovar sotilsa, shuncha kam miqdorda pul muomalada kerak bo'ladi;

- naqd pulsiz hisob-kitoblarning rivojlanishi;

- pullarning muomala tezligini oshirishga erishish va boshqalar.

Pul massasi darajasini hisoblashning asosiy tamoyillaridan biri mablag'larni likvidlilik darajasi hisoblanadi. Muomaladagi pulning turlari pul agregatlari bilan guruhlariga ajratiladi. Unga ko'ra muomaladagi mablag'lar likvidlilik bo'yicha tasniflanadi, ya'ni dastlab yuqori likvidli mablag'lar past likvidligiga qarab $M_1, M_2, M_3, \dots, M_n$

yoki L agregatlarga ajratiladi. Pul agregatlari tarkibi va soni turli mamlakatlarda turlichadir.

4.3. Pul agregatlari

Pul massasi darajasini hisoblashning asosiy tamoyillaridan biri mablag'larni likvidlilik darajasi hisoblanadi. Muomaladagi pulning turlari pul agregatlari bilan guruhlarga ajratiladi. Unga ko'ra muomaladagi mablag'lar likvidlilik bo'yicha tasniflanadi, ya'ni dastlab yuqori likvidli mablag'lar past likvidligiga qarab $M_1, M_2, M_3, \dots, M_n$ yoki L agregatlarga ajratiladi. Pul agregatlari tarkibi va soni turli mamlakatlarda turlichadir.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarning moliya statistikasida pul massasini aniqlashda quyidagi asosiy pul agregatlaridan foydalaniladi:

M_1 – muomaladagi naqd pullar (banknotalar, tangalar) va joriy bank schyotlaridagi mablag'larni o'z ichiga oladi;

M_2 – M_1 va tijorat banklaridagi muddatli va jamg'arma qo'yilmalaridan (to'rt yilgacha) tarkib topgan;

M_3 – M_2 va ixtisoslashgan kredit muassasalaridagi jamg'arma qo'yilmalarini kiritgan;

M_4 – M_3 hamda yillik tijoriy banklarining depozitli sertifikatlaridan iborat.

AQShda pul massasini aniqlash uchun 4 ta pul agregati, Yaponiya va Germaniyada – 3 ta, Angliya va Fransiyada – ikkita pul agregatidan foydalaniladi.

Pul massasi tarkibi va dinamikasini tahlil qilish Markaziy bank tomonidan to'g'ri pul-kredit siyosati olib borishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Rossiya Federatsiyasida muomaladagi jami pul massasi hisob-kitobi uchun quyidagi pul agregatlari qo'llaniladi.

M_0 – naqd pullar;

M_1 agregati – M_0 agregati va hisob-kitob, joriy va boshqa schyotlar (maxsus schyotlar, kapital qo'yilmalar schyotlari, akkreditiv va chek schyotlari, mahalliy byudjet schyotlari, byudjet, kasaba, uyushmalari, jamoat va boshqa tashkilotlarning schyotlari, davlat sug'urta mablag'lari, uzoq muddatga kreditlash fondi)dagi mablag'lar tijorat banklariga qo'yilmalar va jamg'arma banklaridagi talab qilib olinadigan depozitlarning yig'indisiga teng;

$M2$ – $M1$ agregati va jamg'arma banklaridagi muddatli qo'yimlardan iborat;

$M3$ – $M2$ agregati hamda depozitli sertifikatlar va davlat zayom obligatsiyalari yig'indisidan iborat.

AQShda naqd va naqd pulsiz hisob – kitoblarni amalga oshiradigan pullar lividlilik darajasiga qarab quyidagi pul agregatlari bilan belgilanadi:

$M1$ = naqd pullar (banknotlar va tangalar), talab qilib olguncha ligan depozitlar, pul cheklari, boshqa chek depozitlari;

$M2$ = $M1$ + chek bo'lmagan jamg'arma depozitlar, muddatli jamg'armalar (100 ming dollargacha);

$M3$ = $M2$ + 100 dollardan yuqori muddatli jamg'armalar, jamg'arma sertifikatlar va boshqalar;

L = $M3$ + xazina jamg'arma obligatsiyalari, davlatning qisqa muddatli majburiyatlari, tijorat qimmatli qog'ozlar va boshqalar.

Pul massasi tarkibida naqd pullar ulushining past yoki yuqoriligi muhim o'rin tutadi. MDHga a'zo mamlakatlarning pul massasi tarkibida naqd pullarning ulushi sezilari darajada yuqori. Odatda rivojlangan mamlakatlarning pul massasi tarkibida naqd pullarning ulushi 5 – 10 foizni tashkil etadi.

Pul massasining o'zgarishiga nafaqat muomaladagi pul miqdorining o'zgarishi, balki pul aylanish tezligi ham ta'sir qiladi. *Pul aylanish muomalasi tezligi* – pulning tovarlar va xizmatlar uchun to'lovlarni amalga oshirishda qatnashish sur'atidir.

O'zbekistonda pul agregatlari quyidagi tarkibiy qismlardan iborat³¹.

$M0$ = naqd pullar (Markaziy bankning rasmiy kursi bilan milliy valyutada hisobga yuritiladigan xorijiy valyutalar);

$M1$ = $M0$ + schyotlardagi pul qoldig'i + mahalliy byudjet mablag'lari – byudjet, jamoa va boshqa tashkilotlar mablag'lari;

$M2$ = $M1$ + tijorat banklaridagi muddatli jamg'armalar;

$M3$ = $M2$ + sertifikatlar + maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

³¹ Markaziy bankning rasmiy kursi bilan milliy valyutada hisobga yuritiladigan horijiy valyutalar agregatlar tarkibiga kiritiladi.

Pul massasi tarkibini uning harakatiga qarab ikkiga bo'lish mumkin, ya'ni pul massasining aktiv qismi – bu pul mablag'larining xo'jalik faoliyatidagi turli xil shakldagi hisob-kitoblarni olib borish bilan bog'liq qismi va ikkinchisi, passiv qism – jamg'armadagi pullar va hisob raqamlardagi qoldiqlar hisoblanadi.

Pul muomalasi qonuniga ko'ra, pul muomalasi tezligi pul massa-sining o'sishiga nisbatan proporsional ravishda ortib boradi. Iqtiso-diyotning pul vositalari bilan ta'minlanganligi darajasini aniqlashda mo-netizatsiya koeffitsiyenti ko'rsatkichidan foydalaniladi. Ushbu ko'r-satkich ma'lum davr ichida o'rtacha pul massasi darajasini jami ijtimoiy mahsulotning nominal qiymati o'rtasidagi nisbati asosida aniqlanadi.

Bobga oid savollar

1. Pul muomalasi deganda nimani tushunasiz?
2. Pul aylanmasi deganda nimani tushunasiz?
3. Pul agregatlarining mohiyati nimada?
4. Pul massasi tarkibi asosan qaysi komponentlardan tashkil topadi?
5. Pul massasini miqdoriy o'lchashga nisbatan necha xil yondashuv mavjud hisoblanadi?
6. J.Keynsning pullarga bo'lgan talab nazariyalari mazmun-mohiyatini aytib bering?
7. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda pul massasini aniqlashda asosan qaysi pul agregatlaridan foydalaniladi?
8. O'zbekistonda pul agregatlarining tarkibiy qismlari qaysi ko'rsatkichlardan iborat?

Bobga oid testlar

1. *Naqd pul muomasidagi pul harakatining nechta oqimi mavjud?*
 - A. 2 ta.
 - B. 3 ta.
 - D. 4 ta.
 - E. 5 ta.
2. *Muomalaga pullarni emissiya qilish qanday bank zimmasiga yuklatilgan?*
 - A. Tijorat banki.

- B. Moliya Vazirligi.
- D. Xalq banki.
- E. Markaziy bank.

3. Naqd pullar:

- A. Likvidligi past to'lov vositasi hisoblanadi.
- B. Yuqori likvidlik qobiliyatiga ega hisoblanadi.
- D. Yuqori darajada daromad keltiradigan aktivlar hisoblanadi.
- E. Xarajatsiz va xavfsiz darajasi yuqori mablag'lar hisoblanadi.

4. Naqd pullar bo'yicha talablarni bajarishning asosiy majburiyati:

- A. Hukumat zimmasiga yuklatilgan.
- B. Markaziy bank zimmasiga yukaltilgan.
- D. Tijorat banklari zimmasiga yuklatilgan.
- E. Moliya Vazirligi zimmasiga yuklatilgan.

5. Naqd pul muomalasining asosiy vazifasi nimadan iborat?

- A. Banklar va aholi o'rtasidagi o'zaro aloqalarni ta'minlashdan iborat.
- B. Muomalaga chiqarilishi yoki olinishi lozim bo'lgan naqd pul miqdorini aniqlashdan iborat.
- D. Muomaladagi naqdsiz pullar hajmini oshirish.
- E. Muomaladagi yaroqsiz pullarni qaytarib olish.

6. Pul massasi bu:

- A. Muomaladagi naqd pullar yig'indisi.
- B. Muomaladagi naqdsiz pullar yig'indisi.
- D. Muomaladagi naqd va naqd pulsiz oborotidagi pullarning yig'indisi.
- E. Muomaladagi tanga pullarning yig'indisi.

7. O'zbekistonda qanday pul agregatlari amal qiladi?

- A. M0, M1, M2, M3, M4.
- B. M0, M1, M2, M3.
- D. M1, M2, M3, L.
- E. M0, M1, M2.

8. *“Pul fetishizmi” qanday ma’noni anglatadi?*

A. Pulga sig‘inish.

B. Pulni muomaladan chiqarish.

D. Pulni asrash.

E. Pulni jang‘arish.

V BOB. PUL TIZIMI: MAZMUNI, TURLARI VA ELEMENTLARI

5.1. Pul tizimining mohiyati va turlari

XVI asrning oxiri va XVII asrning boshlarida tovar – pul munosabatlarining rivojlanishi, xalqaro va mahalliy valyuta bozorlarining vujudga kelishi, shuningdek, davlatchilik asoslarining mustahkamlanishi davlat tomonidan pul muomalasini tartibga solish zaruriyatini keltirib chiqardi.

Davlat tomonidan pul muomalasini amalga oshirish tartibini belgilashda mamlakat tarixi, siyosiy holati, milliy an'analari hamda uning iqtisodiy salohiyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Pul tizimi – bu mamlakatda pul muomalasini amalga oshirishning shakli bo'lib, uning asosini milliy valyuta tashkil etadi va milliy valyuta orqali tartibga solinadi.

Kishilik jamiyatining vujudga kelishi, rivojlanishi va takomillashuvi barobarida tovar – pul munosabatlari ham shunga monand holda rivojlanib va takomillashib kelmoqda. Shuningdek, pul tizimi ham mavjud ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlar davomida ikki turdan iborat bo'ldi. Xususan:

– metall pullar tizimi, bunda tovar pul (qimmatbaho metall) muomala vositasini bajaradi, metall pullar to'lov vositasini bajarganda ularda pulning barcha funksiyalari namoyon bo'ladi;

– qog'oz – kredit pullar tizimi, oltin va kumush tanga pullar evolyutsion tarzda qog'oz – kredit pullari tomonidan muomaladan siqib chiqariladi.

Metall pullar tizimi sharoitida metall qanday shaklda bo'lishidan qa'tiy nazar, to'lov vositasi sifatida qabul qilindi. Metall pullar tizimi ikkiga bo'linib, birinchisi, *bimetallizm*, ikkinchisi, *monometallizm* sifatida guruhlanadi.

Bimetallizm – bu pul tizimida davlat qonuniy jihatdan to'lov vositasi ikkita metallni (odatda oltin va kumush) chegaralanmagan miqdorda erkin zarb qilishga ruxsat beradi.

O'z navbatida bimetallizm tizimi uchta shaklda amal qildi:

– birinchidan, parallel valyuta tizimi, ushbu metall pullar oʻrtasidagi munosabat ularning bozor bahosidan kelib chiqqan holda stixiyali ravishda oʻrnatildi;

– ikkinchidan, ikkiyoqlamali valyuta tizimi, metall pullar oʻrtasidagi munosabat davlat tomonidan belgilandi va shuning asosida oltin va kumush tangalar zarb qilindi;

– uchinchidan, «oqsoq» valyuta tizimi – ushbu tizimda oltin va kumush tangalar qonuniy toʻlov vositasi sifatida xizmat qildi, lekin kumush tangalar yopiq holda, oltin tangalar esa erkin zarb etildi. «Oqsoq» valyuta tizimi deyilishiga sabab kumush tangalar ushbu davrda toʻlaqonli valyuta sifatida umum ekvivalent rolini amalga oshirmaydi.

Muomalada ikkita metall pulning vazifasini bajargan paytda ular oʻrtasida bahoni aniqlashda muammolar va ziddiyatli holatlar vujudga keldi. Shu bilan birga, pul tizimining bimetallizm shakli beqaror va bir – biriga oʻzaro qarama – qarshi edi. Shuningdek, rivojlangan tovar – pul munosabatlari sharoiti talablariga yetarli darajada javob bermas edi.

Pul tizimining bimetallizm shakli hukm surgan davri asosan XVI – XVII asrlarga toʻgʻri keladi. Yevropa mamlakatlarida 1866 yillarda bimetallizm pul tizimini saqlab qolish maqsadida kumushning qiymatini oltinga nisbati rasmiy belgilab qoʻyildi. Unga koʻra, oʻsha paytda kumush va oltin oʻrtasida munosabat 15,5:1 nisbatda oʻrnatildi. XIX asrning oʻrtalarida ushbu tenglik oʻrtasida farq kengayib 22:1 tartibda belgilandi. Buning natijasida oltin va kumush tangalar muomaladan chiqib, boylik jangʻarmasini bajara boshladi.

Jamiyatda tovar – pul munosabatlarining rivojlanishi ijtimoiy – iqtisodiy yagona umumekvivalent vazifasini bitta metall pul bajarish zarurligini koʻrsatdi. Buning natijasida monometallizm pul tizimi shakllandi.

Monometallizm pul tizimi sharoitida – bitta qimmatbaho metall (oltin va kumush, asosan oltin) umum ekvivalent vazifasini bajardi. Shu bilan birga, pul tizimining monometallizm davrida muomalaga oltin tangalarga maydalanadigan boshqa pul belgilari (xazina biletlari, banknotlar va mayda monetalar) ham kirib kela boshladi.

Xalqaro valyuta – kredit munosabatlarini amalga oshirishda XIX asrda toʻliq va XX asrning boshlarigacha muomalada oltin asosiy rol oʻynadi. Oltin standartining rivojlangan davri 1880 – 1914 yillarga toʻgʻri keladi.

Monometallizm o'z navbatida *oltin tanga, oltin quyma va oltin deviz standartini* o'z ichiga olar edi.

Oltin tanga standarti tovarlarning bahosi oltinda ifodalanadi, mamlakat bozorlarida oltin to'lov vositasini bajaradi va erkin ravishda zarb etiladi. Oltin pulning barcha funksiyalarini bajaradi. Oltin tanga standarti sharoitida pul tizimi talab va taklif asosida tartibga solinib, muomaladan ortiqcha bo'lgan oltin tangalar "avtomatik ravishda" jamg'armaga yo'naltiriladi, muomalada qo'shimcha to'lov vositasiga ehtiyoj tug'ilganda ular jamg'armadan muomalaga qaytariladi. Oltin tanga standarti sharoitida mamlakatda pul tizimini tashkil etish silliq va samarali tarzda amalga oshirildi, biroq kishilarning tovar moddiy qiymatlarga bo'lgan talabining hajmi iqtisodiyotdagi mavjud oltin zaxiralari hajmidan sezilarli darajada ortib bordi, shuningdek, oltin tanga standarti sharoitida Markaziy banklarda ma'lum darajadagi oltin zaxiralarini shakllantirish zaruriyatini keltirib chiqardi.

Oltin tanga standartining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat edi:

– oltin tangalarni qat'iy o'rnatilgan qiymatlarda erkin ravishda zarb etish;

– o'zining qiymatini oltinda ifoda etadigan pullarni maydalash;

– oltinning mamlakatlar o'rtasida erkin ayirboshlanuvi;

– oltin pulning barcha funksiyalarini bajarishi.

Birinchi jahon urushi juda katta miqdordagi moliyaviy xarajatlarni vujudga kelishiga sabab bo'ldi, buning natijasida hukumat byudjet taqchilligini qoplash maqsadida muomalaga qog'oz pullarni emissiya qildi. O'z navbatida birinchi jahon urushida ishtirok etgan barcha mamlakatlarda (AQShdan tashqari) oltinni qog'oz pullarga almashtirish va xorijga olib chiqib ketish qonunan ta'qiqlab qo'yildi. Birinchi jahon urushidan keyin, birorta mamlakat oltin tanga standartiga qaytish imkoniyatini qila olmadi. 1920 yillarda qator mamlakatlarda *oltin quyma* standarti joriy etildi.

Oltin quyma standarti sharoitida banknotalar davlat tomonidan o'rnatilgan summada oltin quymalarga ayirboshlanadi, oltin quyma standarti sharoitida muomalada oltin tangalarning to'lov vositasi sifatida harakati va erkin zarb qilinishi amal qilmaydi.

Oltin quyma standartlari asosan oltin zaxiralariga boy bo'lgan AQSh, Angliya, Fransiya va Yaponiyada hukm surdi. Unga ko'ra muomalaga oltin tangalarning erkin zarb qilinishi barham topib, pullarni

oltinga almashtirish quymalarning qiymati asosida chegaralanib qo'yildi. Masalan, Buyuk Britaniyada bir oltin quymasi 12,4 kg.ga to'g'ri kelar edi. Ushbu quyilmani olish uchun 1700 funt sterling zarur edi. Fransiyada bir quyilma 12,7 kg bo'lib, ushbu quyilma 215 ming frankka baholanar edi.

Katta miqdorda oltin zaxiralariga ega bo'lmagan mamlakatlarda (Avstraliya, Germaniya, Daniya, Norvegiya va boshqalar) *oltin deviz standarti* amal qilar edi. Oltin deviz standarti joriy etilgan mamlakatlarda milliy valyutalar devizlarga, ya'ni oltinga erkin almashadigan chet el valyutalariga ayirboshlanishi joriy etildi. Buning natijasida bir mamlakatning ikkinchi mamlakatga valyutaviy bog'liqligi vujudga keldi.

1929 – 1933 yillarda yuz bergan butun jahon iqtisodiy inqirozi natijasida oltin monometallizmining barcha shakllari amal qilish faoliyatini to'xtatdi, AQSh dollarining oltinga nisbatan pariteti saqlanib qoldi. 1930 yillardan boshlab xalqaro va mahalliy hisob – kitoblarda qog'oz – kredit pul tizimi faoliyat yurita boshladi.

Ushbu tizimning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat edi:

- oltinning umumekvivalent sifatida muomaladagi harakati to'xtatildi, bankn otlarning oltinga ayirboshlanishi va maydalanishi barham topdi, oltin ichki va tashqi oborotdan chiqib zaxira sifatida saqlanadigan bo'ldi;

- banklarning kredit operatsiyalari asosida muomalaga naqd va naqdsiz pul belgilari chiqarildi;

- pul oborotining asosiy ulushini naqd pulsiz hisob – kitoblar egallay boshladi;

- davlat tomonidan pul muomalasini tartibga solish kuchaytirildi, iqtisodiyotda pul muomalasini tartibga solishning instrumentlari ishlab chiqildi.

Qog'oz – kredit pullar tizimi. Qog'oz – kredit pullar tizimining evolyutsion rivojlanishi, iqtisodiyotning globallashuvi va xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi sharoitida pul oborotini vaqtdan va moliyaviy jihatdan yanada tejamliroq bo'lishini, shuningdek, uni samaraliroq ishlashini ta'minlamoqda. Agar dastlabki qog'oz pullar taxminan X asrning oxiri XI asrning boshlarida muomalaga chiqarila boshlangan bo'lsa, 1930 yillarning oxiriga kelib ular qatorida kredit pullari to'lov hisob – kitob va pul aylanmalarini amalga oshirishda

ishtirok eta boshladi. Bu o'z navbatida iqtisodiyotda pul – kredit siyosatini amalga oshirish va pul muomalasini tashkil etishga ijobiy ta'sir ko'rsata boshladi.

Iqtisodiyotning rivojlangan hozirgi davrida pulning asosiy turlari banklarning kredit biletlari (banknotlar), tangalar, pul cheklari, elektron–plastik kartochkalar, hisob raqamlarda yozuvda aks ettirilgan pullar hisoblanadi.

Muomalaga pullarni emissiya qilish Markaziy bankka yuklatilgan. Markaziy bank «banklarning banki» sifatida kredit resurslarini shakllantirish va ushbu resurslarni naqd va naqd pulsiz ko'rinishida muomalaga chiqarishi mumkin. Markaziy bank tomonidan muomalaga chiqarilgan naqd pullar uning majburiyati bo'lib, tijorat banklari ushbu pullarni muomalada aylanishini ta'minlaydi. Tijorat banklari qog'oz – kredit pullarni Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'idagi mablag'lari doirasida ishlatishi mumkin.

5.2. Pul tizimining elementlari

Pul tizimi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

- ❖ pul tizimini tashkil etish tamoyillari;
- ❖ pul birligi;
- ❖ baho masshtabi;
- ❖ pulning turlari;
- ❖ pul birliklari va belgilarini emissiya qilish tartibi va ularning ta'minlanganlik asoslari;
- ❖ pul muomalasini tartibga solishning usullari;
- ❖ mamlakatda pul oborotining tarkibi va uni tashkil etish.

Pul tizimini tashkil etish tamoyillari – pul tizimini tashkil etishning asosiy elementlaridan hisoblandi. Pul tizimini tashkil etishda davlat tomonidan pul tizimini tashkil etishning tartib va qoidalari nazarda tutiladi. Ta'kidlash joizki, bozor iqtisodiyoti amal qilayotgan barcha mamlakatda muomalaga pul belgilarini emissiya qilish, bank tizimining tarkibi bir – biriga o'xshasada har bir mamlakatda pul – kredit va moliya siyosatini amalga oshirishning o'ziga xos tamoyillari mavjud. Ushbu tamoyillarning asosiylari quyida keltirilgan.

Pul tizimini markazdan boshqarishi tamoyili. Pul tizimini boshqarishning ushbu tamoyili mamlakatni ma'muriy – taqsimlash

modeliga xos bo'lib, bu jarayonda barcha pul munosabatlari tegishli ko'rsatma va reja asosida amalga oshiriladi. Mamlakatda faoliyat yuritadigan barcha banklar va ularning filiallari davlat ixtiyorida va nazorati ostida faoliyat yuritadi. Muomalada pul massasini tartibga solish tegishli reja va direktiv ko'rsatmalar orqali bajariladi.

Pul tizimini talab va taklif asosida tartibga solish tamoyili. Pul tizimini tashkil etishning ushbu tamoyilida asosiy e'tibor milliy valyutaning sotib olish qobiliyatini mustahkamligi va inflyatsiya darajasining normal me'yoriga qaratiladi. Mamlakat Markaziy banki mustaqil ravishda pul – kredit siyosatini amalga oshiradi, kredit muassasalari Markaziy bank tomonidan belgilangan tegishli iqtisodiy normativlarga rioya etgan holda o'zining faoliyatini tashkil etadi.

Pul birligi. Pul birligi va uning nomi hukumatning tegishli qonun va me'yoriy hujjatlari asosida belgilanadi. Qonun va tegishli me'yoriy hujjatlar asosida belgilab qo'yilgan pul belgilari mamlakatda yagona to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Mamlakat iqtisodiyotida muomalada bo'lgan pul birligi o'zining nomiga ega bo'ladi. Milliy valyutaning nomi barcha mamlakatlarda turlicha nomda yuritiladi. Masalan, AQShda dollar, Buyuk Britaniyada funt sterling, Xitoyda yuan va boshqalar (quyidagi jadvalda jahon mamlakatlarining pul birliklarining nomlari keltirilgan).

Jahon mamlakatlari milliy pul birligining nomlari

Mamlakat	Milliy puli	Mamlakat	Milliy puli	Mamlakat	Milliy puli
Avstraliya	<i>Dollar</i>	Kanada	<i>dollar</i>	Ruminiya	<i>leu</i>
AQSh	<i>Dollar</i>	Qatar	<i>riyal</i>	Salvador	<i>colon</i>
Albaniya	<i>lek</i>	Keniya	<i>shilling</i>	Samoa	<i>tala</i>
Aljir	<i>dinar</i>	Kipr	<i>pound</i>	Saudiya Arabiston	<i>riyal</i>
Angola	<i>kwanza</i>	Qirg'iziston	<i>som</i>	Senegal	<i>frank</i>
Argentina	<i>peso</i>	Qozog'iston	<i>tenge</i>	Singapur	<i>dollar</i>
Armaniston	<i>dram</i>	Kongo	<i>frank</i>	Slovaniya	<i>koruna</i>
Afg'onistan	<i>afghani</i>	Koreya	<i>won</i>	Sudan	<i>pound</i>
B.A.E	<i>dirham</i>	Kosta Rika	<i>colon</i>	Suriya	<i>pound</i>
Bangladesh	<i>taka</i>	Quvayt	<i>dinar</i>	Serra – Leon	<i>leone</i>

Baxrayn	<i>dnar</i>	Latviya	<i>lats</i>	Tojikiston	<i>somoni</i>
Belarussiya	<i>rubel</i>	Leviya	<i>Omani</i>	Tanzaniya	<i>shilling</i>
Bolgariya	<i>lev</i>	Litva	<i>litas</i>	Togo	<i>frank</i>
Boliviya	<i>boliviano</i>	Mavritaniya	<i>ouguiya</i>	Trinidad va Tobago	<i>dollar</i>
Bosnya va Gersogavena	<i>marka</i>	Makao	<i>pataca</i>	Turkiya	<i>lira</i>
Botsvana	<i>pula</i>	Makedoniya	<i>denar</i>	Uganda	<i>shilling</i>
Braziliya	<i>real</i>	Malayziya	<i>ringgit</i>	Ukraina	<i>hryvnia</i>
Burundi	<i>frank</i>	Mali	<i>frank</i>	Urugvay	<i>peso</i>
Buyuk Britaniya	<i>sterling</i>	Marokko	<i>dirham</i>	Filippin	<i>peso</i>
Vengriya	<i>forint</i>	Meksika	<i>peso</i>	Hindiston	<i>rupee</i>
Venesuela	<i>bolivar</i>	Misr	<i>pound</i>	Xitoy	<i>yuan</i>
Vetnam	<i>dong</i>	Mozambik	<i>metical</i>	Chad	<i>frank</i>
Gvatemala	<i>quetzal</i>	Moldoviya	<i>lev</i>	Chexiya	<i>koruna</i>
Gong Kong	<i>dollar</i>	Mongoliya	<i>togrog</i>	Chili	<i>Peso</i>
Grenada	<i>dollar</i>	Namibiya	<i>dollar</i>	Shvetsariya	<i>frank</i>
Gruziya	<i>lari</i>	Nigeriya	<i>frank</i>	Shvetsiya	<i>krone</i>
Daniya	<i>krone</i>	Niderlandiya	<i>guilder</i>	Shimoliy Afrika	<i>rand</i>
Dominika	<i>peso</i>	Nikaragua	<i>cordoba</i>	Shri Lanka	<i>rupee</i>
Yevropa Ittifoqi	<i>euro</i>	Norvegiya	<i>krone</i>	Ekvador	<i>sucre</i>
Jordan	<i>dinar</i>	Ozarbayjon	<i>manat</i>	Eron	<i>rial</i>
Zambiya	<i>kwacha</i>	Paragvay	<i>guarani</i>	Estoniya	<i>kroon</i>
Zimbabe	<i>dollar</i>	Pokiston	<i>rupee</i>	Efiopiya	<i>birr</i>
Indoneziya	<i>rupiah</i>	Polsha	<i>zloty</i>	Yamayka	<i>dollar</i>
Iroq	<i>dinar</i>	Panama	<i>balboa</i>	Yaman	<i>rial</i>
Isroil	<i>sheqel</i>	Rossiya	<i>ruble</i>	Yangi Zelandiya	<i>dollar</i>
Kamerun	<i>frank</i>	Ruanda	<i>frank</i>	Yaponiya	<i>yen</i>

Baho masshtabi – bu qiymatning pul birligida aks ettirish vositasidir, pulning o‘ziga xos bo‘lgan texnik funksiyasi ham hisoblanadi. Muomalada oltin va kumush tangalar pul vazifasini bajargan paytda baho masshtabi, ya’ni milliy valyutaning bahosi bevosita oltin va kumush tangalar orqali aniqlangan. Ya’ni, qog‘oz

pullar ma'lum miqdorda oltin va kumush tangalar bilan ta'minlangan. 1971 – 1973 yillarda rasmiy ravishda oltinning pul vositasi vazifasini bajarishi va qog'oz pullarning oltin bilan ta'minlanganligi bekor qilindi. Natijada, milliy valyutaning baho masshtabi tovarlar va xizmatlar hamda xorijiy valyutalarga nisbatan talab va taklif asosida aniqlanadigan bo'ldi, ko'pchilik mamlakatlar milliy valyutaning qiymatini aniqlashda dunyoning yetakchi valyutalari hisoblangan AQSh dollari, yevro, yuan kabi valyutalarni asos qilib oladi. Mamlakatda baholar masshtabi milliy pul birligi va uning elementlari orqali o'lchanadi. Masalan, O'zbekistonda "So'm" va 100 tiyin.

Pulning turlari – mamlakatdagi qonuniy to'lov vositasi hisoblanadi. Hozirgi paytda hech qanday mamlakatda metall pul tizimi amal qilmaydi. Pulning asosiy turlari sifatida kredit biletlari (banknota), shuningdek, davlatning xazina biletlari va tangalar to'lov vositasini bajaradi.

Banknota (bank biletlari) – bu qonuniy to'lov vositalari hisoblanib, mamlakat Markaziy banki tomonidan muomalaga chiqariladi va tartibga solinadi.

Xazina biletlari – qog'oz pul bo'lib, mamlakat Moliya vazirligi tomonidan davlat byudjeti taqchilligi va qo'shimcha xarajatlarni qoplash maqsadida muomalaga chiqariladi. Banknotalardan farqi shundaki, ushbu pullar hech qanday qimmatbaho metall bilan ta'minlanmagan bo'lib, oltin va kumushga almashtirish mumkin bo'lmagan. Xazina biletlari pul tizimining dastlabki davrlarida joriy etilgan bo'lib, mamlakat Moliya vazirligi Markaziy bank bilan bir qatorda pul chiqarish huquqini o'zida saqlab qolgan. Hozirgi paytda barcha mamlakatlarda milliy valyuta va pul muomalasi barqarorligiga to'liq Markaziy bank mas'ul ekanligi tufayli hech qanday mamlakatda Moliya vazirligi xazina biletlarini muomalaga chiqarmaydi. Agar byudjet taqchilligini qoplash uchun mablag' zarur bo'lsa ushbu mablag'ni Markaziy bankdan kredit sifatida oladi.

Tanga – metall quymadan, mamlakatning qonuniy to'lov vositasi sifatida turli qiymatlarda muomalaga chiqariladi. Iqtisodiy adabiyotlarda tangalar "maydalovchi pul" tarzida ham talqin etiladi, buning boisi shundaki, tangalar kichik qiymatda muomalaga chiqarilib, savdo – sotiq ishlarida qaytimlarni berishda qo'llaniladi. Albatta, buning uchun mamlakat milliy valyutasi barqaror va sotib olish qobiliyati yuqori bo'lishi maqsadga muvofiq.

Pul birliklari va belgilarini emissiya qilish tartibi va ularning ta'minlanganlik asoslari. Har bir mamlakat o'zining milliy valyutasini emissiya qilish tartibi va qoidalarini mustaqil ravishda amalga oshiradi. Mamlakatda milliy valyutani emissiya qilish, muomalaga pullarni chiqarish va muomaladan qaytarib olish tartibini Markaziy bank amalga oshiradi. Muomaladagi pul birliklari Markaziy bankning barcha aktivlari va mamlakatdagi moddiy tovar qiymatliklar bilan ta'minlanadi.

Pul muomalasini tartibga solishning usullari. Mamlakatda pul muomalasini tartibga solishning asosiy maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat bo'lib, ushbu vazifani Markaziy bank amalga oshiradi. Markaziy bank pul muomalasini tartibga solishning asosiy instrumentlari sifatida majburiy zaxiralar siyosati, qayta moliyalash siyosati, ochiq bozordagi operatsiyalari, depozit siyosati va valyuta siyosatini amalga oshiradi. Markaziy bank ushbu instrumentlar orqali tovar massasi va pul massasi o'rtasidagi o'zaro mutanosiblikni tartibga soladi. Bundan asosiy maqsad mamlakat milliy valyutasining barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Mamlakatda pul oborotining tarkibi va uni tashkil etish. Pul oboroti o'z tarkibiga naqd pulli va naqd pulsiz hisob – kitoblarni oladi. Iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan pul oborotining asosiy qismi naqd pulsiz hisob – kitoblar ulushiga to'g'ri keladi. Pul oborotining tarkibi, tartibi va nazorati Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi.

Har bir mamlakatda pul tizimining tarkibi, amal qilish usullari va tartibi davlatning tegishli qonunlari asosida o'rnatiladi.

Pul tizimining mustahkamligi va uning barqarorligiga turli omillar ta'sir qiladi. Xususan:

a) *mamlakat Markaziy bankining pul – kredit siyosatini amalga oshirishdagi mustaqilligi.* Ko'pchilik hollarda Markaziy bank pul – kredit siyosatini amalga oshirishga hukumatning aralashuvi va tazyiqi natijasida milliy valyutaning sotib olish qobiliyati zaiflashadi, mamlakat bank tizimiga aholining ishonchi pasayib ketadi. Buning natijasida pul tizimi nobarqaror bo'lib, Markaziy bank tomonidan olib borilayotgan pul – kredit siyosati o'zining tegishli samarasini bermaydi.

b) *xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligi.* Mamlakatning iqtisodiy jihatdan mustahkamligi va ishlab chiqarilayotgan tovarlar va ko'rsatilayotgan xizmatlarning

raqobatbardoshligi pul tizimining barqarorligini ta'minlashga bevosita xizmat qiladi. Chunki bozor munosabatlarining chuqurlashuvi mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy integratsiyani rivojlanishiga va iqtisodiyotning globallashuviga olib keladi. Ushbu sharoitda olib borilayotgan makro va mikroiqtisodiy siyosat tegishli samarani bermasa, mamlakatda importning hajmi eksportga nisbatan ortib ketishi kuzatiladi. Bu esa o'z navbatida pul tizimining barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, pul tizimi va uning elementlarini rivojlanishi, shuningdek, samarali tashkil etilishiga qator omillar ta'sir qiladi. Bulardan asosiylari sifatida mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligi va barqarorligini ta'minlanganligi hisoblanadi.

Bobga oid savollar

1. Pul tizimi deganda nimani tushunasiz?
2. Metall pullar tizimi qanday turlarga bo'linadi va ularning mazmun-mohiyati nimalardan iborat?
3. Bimetalizm tizimi qanday shakllarda amal qilgan?
4. Bimetalizm va monometalizm tizimlarining farqli jihatlari nimalardan iborat?
5. Oltin tanga standartining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
6. Oltin quyma standartining joriy etilishiga asosiy sabab nimalardan iborat?
7. Oltin deviz standartining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
8. Pul tizimining elementlarini sanab o'ting.
9. Pul tizimini tashkil etish tamoyillarini aytib bering.
10. Pul tizimini markazdan boshqarish tamoyilining mazmun-mohiyatini aytib bering.
11. Pul tizimini talab va taklif asosida tartibga solish tamoyilining mazmun-mohiyatini aytib bering.
12. Pul birligi deganda nimani tushunasiz?
13. Baho masshtabi deganda nimani tushunasiz?
14. Pulning qanday turlari mavjud?
15. Markaziy bank tomonidan pul muomalasi qanday usullar yordamida tartibga solinadi?

16. Pul tizimining mustahkamligi va uning barqarorligiga qanday omillar ta'sir etadi?
17. Haqiqiy pullar deganda nimani tushunasiz?
18. Pul o'rmini bosuvchi vositalar deganda nimani tushunasiz?
19. Kamida 30 ta mamlakat pul birliklarini sanab bering.
20. MDH mamlakatlari pul birliklarini sanab bering.

Bobga oid testlar

1. Bimetalizm tizimining asosiy xususiyati to'g'ri keltirilgan qatorni aniqlang.

A. Bu pul tizimida davlat qonuniy jihatdan to'lov vositasi bitta metallni (odatda faqat oltin) chegaralanmagan miqdorda erkin zarb qilishga ruxsat beradi.

B. Bu pul tizimida davlat qonuniy jihatdan to'lov vositasi ikkita metallni (odatda oltin va kumush) chegaralanmagan miqdorda erkin zarb qilishga ruxsat beradi.

D. Bu pul tizimida davlat qonuniy jihatdan to'lov vositasi uchta metallni (odatda oltin, kumush va mis) chegaralanmagan miqdorda erkin zarb qilishga ruxsat beradi.

E. Bu pul tizimida davlat qonuniy jihatdan to'lov vositasi sifatida qog'oz pullarni chegaralanmagan miqdorda erkin muomalaga chiqarishga ruxsat beradi.

2. Pul tizimi deganda nima tushuniladi?

A. Pul tizimining asosini milliy valyuta tashkil etadi va milliy valyuta orqali tartibga solinadi.

B. Pul tizimining asosini xorijiy valyuta (odatda AQSh dollari) tashkil etadi va xorijiy valyuta orqali tartibga solinadi.

D. Pul tizimining asosini erkin konvertirlanadigan valyutalar tashkil etadi va xalqaro valyuta fondi orqali tartibga solinadi.

E. Pul tizimining asosini oltin tashkil etadi va oltin fondi orqali tartibga solinadi.

3. Haqiqiy pullar to'g'ri keltirilgan qatorni aniqlang.

A. Qog'oz pullar.

B. Kredit pullar.

D. Elektron pullar.

E. Oltin va kumush tangalar.

4. Monometalizm tizimining asosiy xususiyati to'g'ri keltirilgan qatorni aniqlang.

A. Ikkita qimmatbaho metall (oltin va kumush) umumiy ekvivalent vazifasini bajardi.

B. Qog'oz pullar umumiy ekvivalent vazifasini bajardi.

D. Uchta qimmatbaho metall (oltin, kumush va mis) umumiy ekvivalent vazifasini bajardi.

E. Bitta qimmatbaho metall (oltin yoki kumush, asosan oltin) umumiy ekvivalent vazifasini bajardi.

5. Oltin tanga standartining asosiy xususiyatlari to'g'ri keltirilgan qatorni aniqlang.

A. Muomalada oltin tangalarning to'lov vositasi sifatida harakati va erkin zarb qilinishi amal qilmaydi.

B. Tovarlarning bahosi oltinda ifodalanadi, mamlakat bozorlarida oltin to'lov vositasini bajaradi va erkin ravishda zarb etiladi.

D. Milliy valyutalar oltinga erkin almashadigan chet el valyutalariga ayirboshlanishi joriy etiladi.

E. Erkin suzib yuruvchi kurs tizimi amal qiladi.

6. Oltin quyma standartining asosiy xususiyatlari to'g'ri keltirilgan qatorni aniqlang.

A. Muomalada oltin tangalarning to'lov vositasi sifatida harakati va erkin zarb qilinishi amal qilmaydi.

B. Tovarlarning bahosi oltinda ifodalanadi, mamlakat bozorlarida oltin to'lov vositasini bajaradi va erkin ravishda zarb etiladi.

D. Milliy valyutalar oltinga erkin almashadigan chet el valyutalariga ayirboshlanishi joriy etiladi.

E. Erkin suzib yuruvchi kurs tizimi amal qiladi.

7. Oltin deviz standartining asosiy xususiyatlari to'g'ri keltirilgan qatorni aniqlang.

A. Muomalada oltin tangalarning to'lov vositasi sifatida harakati va erkin zarb qilinishi amal qilmaydi.

B. Tovarlarning bahosi oltinda ifodalanadi, mamlakat bozorlarida oltin to'lov vositasini bajaradi va erkin ravishda zarb etiladi.

D. Milliy valyutalar oltinga erkin almashadigan chet el valyutalariga ayirboshlanishi joriy etiladi.

E. Erkin suzib yuruvchi kurs tizimi amal qiladi.

8. *Oltin tanga standartidan voz kechilishining asosiy sabablari to'g'ri keltirilgan qatorni aniqlang.*

A. Ikkinchi jahon urushi juda katta miqdordagi moliyaviy xarajatlarni vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

B. Birinchi jahon urushi juda katta miqdordagi moliyaviy xarajatlarni vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

D. 1929-1933 yillarda yuz bergan butun jahon iqtisodiy inqirozi.

E. AQSh dollarining jahon puli sifatida tan olinishi.

9. *Nechanchi yillardan boshlab xalqaro va mahalliy hisob-kitoblarda qog'oz-kredit pul tizimi faoliyat yurita boshladi?*

A. 1920 yillardan.

B. 1940 yillardan.

D. 1930 yillardan.

E. 1950 yillardan.

10. *Qaysi standartda oltinning umumekvivalent sifatida muomaladagi harakati to'xtatildi?*

A. Oltin tanga.

B. Oltin deviz.

D. Oltin quyma.

E. Oltin tanga va oltin quyma.

11. *Pul tizimini asosiy tartibga soluvchi organ qaysi qatorida to'g'ri keltirilgan?*

A. Emission banklar.

B. Tijorat banklari.

D. Investitsion banklar.

E. Davlat banklari.

12. *Banknotalar qaysi organ tomonidan muomalaga chiqariladi va tartibga solinadi?*

A. Mamlakat tijorat banklari.

B. Mamlakat davlat banklari.

D. Mamlakat Markaziy banki.

E. Mamlakat investitsion banklari.

13. Xazina biletlari qanday maqsadlar sharoitida muomalaga chiqariladi?

A. Davlat byudjeti taqchilligi va qo'shimcha xarajatlarni qoplash maqsadida.

B. Markaziy bank daromadini oshirish va xarajatlarini qoplash.

D. Tijorat banklari daromadlarini oshirish va xarajatlarini qoplash.

E. Davlat banklari daromadlarini oshirish va xarajatlarini qoplash.

14. Qaysi davrda rasmiy ravishda oltinning pul vositasi vazifasini bajarishi va qog'oz pullarning oltin bilan ta'minlanganligi bekor qilindi?

A. 1973-1975 yillarda.

B. 1969-1971 yillarda.

D. 1975-1977 yillarda.

E. 1971-1973 yillarda.

15. O'zbekistonda 100 so'm necha tiyinga teng?

A. 100 tiyin.

B. 1000 tiyin.

D. 10000 tiyin.

E. 100000 tiyin.

VI BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI PUL TIZIMI VA UNING ELEMENTLARI

6.1. O‘zbekiston pul tizimining tashkil topishi va rivojlanishi

O‘zbekistonda pul tizimining tashkil topishi milliy valyuta so‘mning muomalaga joriy etilishi bilan bevosita bog‘liqdir. Milliy valyuta so‘m muomalaga joriy etilgan davrlarni asos qilgan holda mamlakatimiz pul tizimini vujudga kelishini shartli ravishda *uchta bosqichga* guruhlash orqali o‘rganish maqsadga muvofiq.

Birinchi bosqich. Pul tizimining birinchi bosqichi 1991 yil sentyabrdan 1993 yil noyabr oyigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Ushbu davrda O‘zbekiston pul tizimi Rossiya pul tizimiga bevosita bog‘liq edi. Chunki bu davrda mamlakatimiz milliy valyutasi muomalaga kiritilmagan, barcha hisob kitoblar sobiq Ittifoq va Rossiya rubli bilan amalga oshirilar edi. Bu davrda pul – kredit tizimi o‘z boshidan murakkab va og‘ir davrni kechirdi.

“Mustaqillikning birinchi yillarida O‘zbekiston hukumati siyosiy va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish paytida ikki o‘zaro ziddiyatli, biri ikkinchisini inkor qiladigan holatga duch kelib qoldi: bir tomondan siyosiy mustaqillik, boshqa tomondan – yagona rubl, demak, iqtisodiy qaram zonada turganlik holati edi. Bu holat nafaqat O‘zbekiston, balki sobiq Ittifoqning boshqa respublikalari uchun o‘ziga xos xususiyat edi”³².

Buning natijasida mamlakatimiz pul tizimini tashkil topishining birinchi bosqichida quyidagi muammolar mavjud edi:

– banklar orqali mijozlar va aholini naqd pul bilan ta‘minlashdagi muammolar. Dastlab Rossiya Davlat banki “rubl zonasida”gi mamlakatlarga berayotgan har bir rublini 25 foizi miqdorida to‘lov belgilagan, ya‘ni o‘zi bergan 100 rublning 25 rublini qaytarib olib qolish sharti bilan mablag‘ bergan bo‘lsa, asta sekin bu to‘lov miqdori oshib bordi. Rossiyada tovarlarga, jumladan, oziq – ovqat mollari va paxtaga ehtiyojning kuchayganligi sababli o‘zidan

³² Mullajonov F.M. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi. T.: O‘zbekiston, 2001. 33 b.

olib kelayotgan mablag'ni 100 foiz tovar bilan ta'minlash shartini qo'ydi. Ya'ni O'zbekiston o'zi olib ketayotgan qadrsizlangan qog'oz pullar o'rniga jahon bozorida qiymati oltin bilan o'lchanadigan paxta tolasi berishga majbur bo'layotgan edi³³;

– sobiq Ittifoq respublikalari o'rtasida iqtisodiy munosabatlarning uzilishi bilan bog'liq, shuningdek, hisob – kitoblarni amalga oshirishda vujudga kelgan muammolar. Sobiq Ittifoq barham topgan bo'lsada, uning tarkibiga kirgan respublikalar o'rtasidagi mavjud iqtisodiy aloqalarni birdan to'xtatib qo'yishning imkoniyati mavjud emas edi. Bu o'z navbatida pul mablag'lari bilan bog'liq hisob – kitoblarni tashkil etishni talab etardi. Biroq sobiq Ittifoq davrida amal qilgan rubllarning keskin qadrsizlanishi, shu bilan birga, o'zaro hisob – kitob ishlarining izdan chiqishi ushbu ishlarni amalga oshirishni qiyinlashtirib yubordi. Shu bois ham, 1993 yil may oyidan mamlakatimiz Markaziy banki milliy valyutasini joriy etgan MDH mamlakatlari va O'zbekiston o'rtasidagi tuzilgan bitimlarni qayta ko'rib chiqib, tijorat banklariga Markaziy bank vakillik hisobvarag'ini chetlab o'tib, to'g'ridan – to'g'ri hisob – kitoblarni olib borishi ta'qiqlandi;

– O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mustaqil pul – kredit siyosatini amalga oshirishdagi muammolar. Pul tizimini tashkil topishining birinchi bosqichida buning imkoniyati mavjud emas edi, chunki muomalaga chiqarilayotgan pullar Rossiya Markaziy banki tomonidan amalga oshirilib, ularni tartibga solish imkoniyati mavjud emas edi.

Yuqorida qayd etilgan holatlar nafaqat mamlakatimiz bank tizimida, balki barcha sobiq Ittifoq mamlakatlari bank tizimida ham qator ijtimoiy – iqtisodiy muammolar vujudga kela boshladi. Natijada ular 1992 yilning may – iyun oylaridan boshlab o'z milliy valyutalarini muomalaga kiritishni boshladi.

Quyidagi jadvalda milliy valyutalarni muomalaga kiritgan mamlakatlar va ularning sanasi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Buning natijasida, o'z milliy valyutasini joriy qilgan davlatlarda sobiq Ittifoqning 1961 – 1992 yillar namunasidagi rubllar qadrini yo'qotgan “oddiy qog'oz” sifatida mamlakatimizga kirib kela boshladi, bu jarayon mamlakatimiz iste'mol bozoridan tovar va mahsulotlar juda katta hajmda chetga oqib ketishi ro'y berdi.

³³ Mullajonov F.M. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi. T.: O'zbekiston, 2001. 38 b.

**MDHga a'zo mamlakatlari tomonidan milliy
valyutalarining joriy etilishi³⁴**

Mamlakatlar	Rubl hududidan chiqish sanasi (asosiy (oraliq) valyutaning joriy etilishi)
Belarus	1992 yil may (belorus rubli)
Estoniya	1992 yil iyun (krona)
Latviya	1992 yil iyul (latviya rubli)
Ozarbayjon	1992 yil avgust (manat)
Litva	1992 yil oktyabr (litva taloni)
Ukraina	1992 yil noyabr (karbovanets) grivina
Qirg'iziston	1993 yil may (som)
Gruziya	1993 yil avgust (kupon)
O'zbekiston	1993 yil noyabr (so'm – kupon) so'm
Armaniston	1993 yil noyabr (dram)
Qozog'iston	1993 yil noyabr (tenge)
Moldova	1993 yil noyabr (ley)
Turkmaniston	1993 yil noyabr (manat)
Tojikiston	1995 yil may (tojik rubli) somoni

Albatta, bunday sharoitda iste'mol bozorini himoya qilishning yagona va eng to'g'ri yo'li zudlik bilan muomalaga milliy valyutani kiritish edi. Lekin, jahon tarixidan ma'lumki milliy pul birligini kiritish uchun zarur tashkiliy va iqtisodiy shart – sharoit mavjud bo'lishini taqozo etardi, to'g'rirog'i esa ularni yaratish lozim edi. Bu esa o'z o'rnida ma'lum vaqt talab qilardi.

Ammo, bu vaqt ichida iste'mol bozorini qog'ozga aylanib borayotgan rubllardan himoya qilib borish ham zurur edi. Aks holda, mamlakat iqtisodiyotini izdan chiqib ketish xavfini oldini olib bo'lmasdi. Shuning uchun, dastlabki vaqtlarda iste'mol bozorini himoya qilish maqsadida qator tadbirlar amalga oshirildi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1993 yil 15 mayda "Pul muomalasini tartibga solish va respublika iste'mol bozorini himoyalashni kuchaytirish to'g'risida" qaror qabul qildi. Mazkur qarorga ko'ra aholining tovar sotib olishi va depozit operatsiyalarining bajarilishida pasport va kupon tizimi joriy etildi.

³⁴ Transition Report. 2000. EBRD va boshqa manbalar.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari 1993 yil 10 maydan boshlab, banklarga qo'yiladigan omonatlar pasport asosida qabul qilinishi joriy etildi, qiymati 25 ming rubldan yuqori bo'lgan tovarlarni kuponlar asosida sotilishi belgilab qo'yildi, 25 ming rubldan yuqori qiymatdagi tovarlar bank omonatchilarning topshirig'iga ko'ra, pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshirilishi joriy etildi.

Ikkinchi bosqich 1993 yil noyabrdan 1994 yil iyun oyiga to'g'ri keladi. Ushbu davrda, ya'ni 1993 yil 15 noyabrdan muomalaga oraliq «so'm – kupon»lar kiritildi.

1993 yil 15 noyabrdan boshlab Rossiyaning nominali 5000 va 10000 bo'lgan rubllari muomaladan chiqarildi. Bu pullar Jamg'arma bank muassaslarigagina topshirilishi kerak edi. Shu bilan birga, bu kupyuralarni bank muassasalarida qiymati past bo'lgan kupyuralarga almashtirish ta'qiqlandi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 22 noyabrdagi «Iste'mol bozorini himoyalash va respublikada pul muomalasini mustahkamlashga doir qo'shimcha chora – tadbirlar to'g'risida»gi qaroriga muvofiq 1993 yil 1 dekabrdan boshlab sobiq SSSR Davlat bankining 1961 – 1992 yillar namunasidagi 200, 500 va 1000 rubllik pul biletlarining muomalada to'lov vositasi vazifasini bajarishi to'xtatildi.

Bu kupyuralar 25 ming rublgacha bo'lgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar haqi tarzida hamda Jamg'armabank muassasalari tomonidan doimiy turar joy ro'yxatida bo'lgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolaridan 1993 yil 1 dekabrgacha qabul qilindi. Fuqarolarning Jamg'armabank muassasalariga qo'yadigan omonatlarining cheklangan summasi kupyuralar qiymatidan qat'i nazar 200000 rubl miqdorida belgilandi. Ushbu miqdordan oshgan summalar 1993 yil 4 dekabrgacha alohida maxsus foizsiz hisobvaraqlarga kiritildi.

Mazkur qarorda 1961 – 1992 yillar namunasidagi qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50 va 100 rubl bo'lgan kupyuralar cheklovlarsiz parallel to'lov vositasi sifatida muomalada bo'lishi qayd etilgan edi. 50 va 100 rubl qiymatidagi kupyuralar 1993 yil 15 dekabrgacha, qiymati 1, 3, 5, 10 va 25 rubl bo'lgan kupyuralar esa, 1994 yil 1 yanvargacha muomalada bo'ldi. Ushbu banknotlarni 1993 yil 6 dekabrdan boshlab Jamg'armabank muassasalari tomonidan omonatlarga qabul qilish to'xtatildi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 30 noyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi hududida “so'm – kupon”lar-

ning muomalada bo'lish tartibini yanada takomillashtirish chora – tadbirlari to'g'risida” gi qarorida O'zbekiston Respublikasi hududida 1993 yil 15 noyabrda muomalaga chiqarilgan, qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5.000, 10.000 bo'lgan so'm – kuponlar qonuniy to'lov vositasi hisoblanishi belgilab qo'yildi. Bunda, Rossiya Davlat bankining 1993 yil namunasidagi barcha qiymatdagi banknotlari dastlabki davrda O'zbekiston Respublikasi hududida so'm – kuponlar bilan bir qatorda cheklovlarsiz to'lov vositasi sifatida qabul qilindi.

Shu tarzda, 1993 yilning dekabr oyida O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi uch turdagi pul birligi muomalada bo'ldi: so'm – kuponlar, sobiq SSSR Davlat bankining qiymati 100 rublgacha bo'lgan kupyuralari va Rossiya Davlat bankining 1993 yil namunasidagi kupyuralari.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 11 aprelda qabul qilingan “Pul muomalasini mustahkamlash va “so'm – kupon”ning xarid qobiliyatini oshirishning kechiktirib bo'lmaydigan chora – tadbirlari to'g'risida”gi qarori pul muomalasini barqarorlashtirish, so'mning xarid qobiliyatini oshirish uchun zarur shart – sharoitlarni yaratishda muhim tadbir bo'ldi. Ushbu qarorga muvofiq, 1994 yil 15 apreldan boshlab O'zbekiston Respublikasi hududida Rossiya banki banknotalarining muomalada bo'lishi hamda yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan turli to'lovlarga qabul qilinishi ta'qiqlab qo'yildi³⁵.

Pul tizimining uchinchi bosqichi 1994 iyuldan to hozirgi kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122 – moddasi va “O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida”gi qonunning 11 – moddasi, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1993 yil 3 sentyabrdagi 952 – XI – sonli qaroriga muvofiq 1994 yil 1 iyuldan boshlab O'zbekiston Respublikasi hududida qonuniy to'lov vositasi bo'lgan milliy valyuta “So'm” muomalaga kiritildi.

Bank muassasalari tomonidan 1994 yil 1 iyul holatiga ko'ra mulkchilik shaklidan qat'i nazar, respublika hududida ro'yxatga olingan yuridik shaxslarning hisob – kitob va joriy hisobvaraqlaridagi barcha pul mablag'larini, shuningdek, inventarlash va buxgalterlik hisobi ma'lumotlari asosida 1000 so'm – kupon – 1 so'm nisbatida

³⁵ Mullajonov F.M. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi. T.: O'zbekiston, 2001. 25-45 b.

barcha asosiy va aylanma fondlarning balans qiymati, boshqa moddiy boyliklar, debitorlik va kreditorlik qarzdorliklari, byudjetga qarzdorlik hamda bank balansi aktiv va passivlarining barcha qolgan moddalari, respublika va mahalliy byudjetlar mablag‘lari qoldiqlari, shuningdek, tashkil topish manbalaridan qat’i nazar, byudjetdan tashqari fondlarning mablag‘lari to‘lig‘icha qayta hisoblandi.

Aholiga pulli to‘lovlar sifatida banklardan yangi pul belgilarini berish hamda so‘m – kuponlarni bir oy mobaynida chakana savdo, xizmat ko‘rsatish sohasi orqali va omonatlarga jalb etib muomaladan chiqarildi. Shu bois, 1994 yil iyul oyi davomida respublika hududida milliy valyuta “so‘m” va “so‘m – kupon”lar parallel ravishda muomalada bo‘ldi.

Shu tarzda mamlakatimiz pul tizimining asosi bo‘lib hisoblanadigan milliy valyuta barcha hisob – kitoblar va to‘lovlar bo‘yicha yagona to‘lov vositasi sifatida amal qila boshladi. Bu o‘z navbatida, Markaziy bank va tijorat banklariga pul tizimini nafaqat siyosiy jihatdan, balki iqtisodiy jihatdan ham to‘liq mustaqil boshqarish imkoniyatini vujudga keltirdi.

6.2. O‘zbekiston pul tizimining elementlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakat pul tizimi elementlari muhim ahamiyat kasb etadi, pul tizimi elementlarining to‘liq amal qilishi va barqarorligi milliy iqtisodiyotining rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

O‘zbekiston pul tizimining elementlari mamlakatimiz 1991 yilda mustaqillikka erishgandan boshlab tashkil topa boshladi. U o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

- pul birligi “so‘m” bo‘lib, 1 so‘m 100 tiyindan iborat;
- baho masshtabi tovarlar va xizmatlarga bo‘lgan talab va taklif asosida belgilanadi;

- muomalada qog‘oz va tanga pullar to‘lov vositasini bajaradi. Qog‘oz pullar 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000, 50000 so‘m qiymatdagi banknotlardan, tanga pullar 1, 3, 10, 50 tiyin, 10, 25, 50 va 100 so‘mdan iborat;

– banknot va tangalarni emissiya qilish va muomaladan qaytarib olish O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga yuklatilgan bo‘lib, muomaladagi barcha pullar uning majburiyati hisoblanadi;

– Markaziy bank pul – kredit siyosati instrumentlari asosida mamlakatda pul muomalasini tartibga soladi;

– mamlakatda pul aylanmasi va naqd pulsiz hisob – kitob shaklidan iborat bo‘lib, pul aylanishi tarkibida asosiy ulush naqd pulsiz hisob – kitoblar hissasiga to‘g‘ri keladi. Markaziy bank pul muomalasi aylanmasini tashkil etadi va hisob – kitoblarning shakllarini belgilaydi.

Milliy valyuta so‘mni muomalaga kiritish jarayonlari

Mustaqillikka erishgandan so‘ng ma‘lum davr mobaynida mamlakatimizda sobiq ittifoqning rubllari pulning muomala va to‘lov vositasi funksiyalarini bajardi. 1992 yilning yanvaridan iste‘mol bozorini himoyalash va mahsulotlarni faqat O‘zbekiston fuqarolariga sotish uchun bir martalik kuponlar bosib chiqarilgan. 1993 yilning 15 noyabrida so‘m-kupon chiqarilganidan so‘ng 1 hafta o‘tib - 22 noyabrgacha oddiy qog‘ozda chop etilgan va tashkilotining muhri uriladigan kartochkasi qirqib olinuvchi bir martalik kuponlar amal qilgan.

Oziq-ovqat do‘konlari, umumiy ovqatlanish korxonalarida kuponlarning naqd pulda to‘lanishi kerak bo‘lgan hisobga yarasha

qismi qirqib olingan. Bunday kuponlar 10+25=35, 50, 100, 150, 200, 350, 500, 1000, 2000, 3000, 5000 rublga yarasha kartochkalar bilan chop etilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi hududida parallel to‘lov vositasi sifatida “so‘m-kuponlar”ni muomalaga kiritish to‘g‘risida”gi 1993 yil 12 noyabrdagi № 550-sonli qaroriga ko‘ra, ichki bozorni ortiqcha rubl massasidan himoyalash, aholiga pul mablag‘larini to‘lashni o‘z vaqtida ta‘minlash maqsadida 1961–1992 yillarda amalda bo‘lgan sovet rubliga 1:1 nisbatda 1993 yil 15 noyabrdan boshlab muomalaga kiritiladi. 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000 so‘mlik pullarning barchasining old qismida O‘zbekiston gerbi va pul nominali, orqa qismida esa Samarqanddagi Registon maydonida joylashgan Sherdor madrasasining surati tushirilgan edi. 1, 3, 5, 10, 25 so‘mlik pullar 120 x 61 mm o‘lchamda, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000 so‘mlik pullar 144 x 69 mm o‘lchamda yasalgan. So‘m-kupon Angliyadagi «Harrison & Sons Ltd» bosmaxonasida chop etilgan.

So‘m-kuponlar 9,5 oy muomalada bo‘lib, 1994 yilning 1 iyulidan boshlab O‘zbekistonning milliy valyutasi — so‘m muomalaga

kiritilganidan so'ng parallel ravishda 1994 yilning 1 avgustiga qadar amal qilgan.

O'zbekistonning amaldagi milliy valyutasi so'm — O'zbekiston Respublikasi Oliy kengashining 1993 yil 3 sentyabrdagi №952-XII qaroriga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 16 iyundagi PF-870 sonli farmoniga binoan, 1994 yilning 1 iyulida, o'zigacha amalda bo'lgan so'm-kuponga 1:1000 nisbatda muomalaga kiritilgan. So'm dastlab 1, 3, 5, 10, 20, 50 tiyinlik tangalar hamda, 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 so'mlik qog'oz kupyuralar bilan bir vaqtning o'zida muomalaga kirgan. 1 so'm 100 tiyinga maydalangan. Aytish joizki, so'm muomalaga kiritilgan kunda valyuta birjasida 1 AQSh dollarining qiymati 7 so'm bo'lgan.

1994 yilda muomalaga kiritilgan 100 so'mgacha bo'lgan jamiki qog'oz pullar Germaniyaning «Giesecke & Devriyent» firmasida chop etilgan. (Hozir bu yerda EI valyutasi — yevro ham chop etiladi). 1997 yili muomalaga kiritilgan 200 so'mlikdan boshlab, keyingi barcha kupyuralar Toshkentdagi «Davlat belgisi» DICHB davlat korxonasida bosilmoqda.

So'm dizaynida qadimiy naqshlarga, yurtimizdagi osori atiqalar tasviriga katta e'tibor berilgan. 1 so'mlikning orqa tarafida Toshkent shahridagi Alisher Navoiy nomidagi davlat akademik Katta teatri, 3

soʻmlikda — Buxorodagi Chashmai Ayyub maqbarasi, 5 soʻmlikda — Oʻzbekiston milliy bogʻidagi Alisher Navoiy sharafiga oʻrnatilgan haykal va meʼmoriy kompozitsiya, 10 soʻmlikda — Samarqanddagi Goʻri Amir maqbarasi, 25 soʻmlikda — Samarqanddagi «Shohi Zinda» tarixiy-meʼmoriy ansambli, 50 soʻmlikda Samarqanddagi Registon tarixiy-meʼmoriy ansambli, 100 soʻmlikda — Istiqlol saroyi (sobiq Xalqlar doʻstligi saroyi) tasvirlangan.

Keyinchalik 144 x 78 mm oʻlchamda chop etilgan katta kupyuralarning dizayni oʻzgartirilgan, old qismida Oʻzbekiston Respublikasining kattalashtirilgan gerbi, orqa qismida asosan mustaqillik yillarida barpo etilgan inshootlar tasvirlangan.

200 soʻmlikda Samarqanddagi Registon ansamblining Sherdor madrasasida tasvirlangan, quyosh orqalagan sherning ramziy tasviri, 500 soʻmlikda Toshkentda Amir Temurga oʻrnatilgan haykal, 1000 soʻmlikda Toshkentdagi Temuriylar tarixi muzeyi binosi, 5000 soʻmlikda Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunchilik palatasi binosi, 10000 soʻmlikda Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi senati binosi tasvirlangan.

Ayni paytda eng yirik kupyura boʻlib turgan 50 ming soʻmlik pul mutlaqo zamonaviy dizaynga ega boʻldi. 50000 soʻm boʻlgan pul belgilari 144 x 78 mm. oʻlchamdagi himoyalangan qogʻozda tayyorlangan. U 2017 yilning 22 avgustidan muomalaga kiritilgan,

AQSh dollariga ayirboshlansa, hozirgi o‘rtacha kurs bilan qariyb 6,10 dollarga teng bo‘ladi.

Banknotning o‘ng tarafidagi keng oq rangli sathda O‘zbekiston Respublikasi Gerbi va “50000” raqami ko‘rinishida suv belgisi mavjud. Oq rangli sathning chap tarafidan qog‘oz qatlamida “Darcha” va “3D” effektli yuzaga chiqib, ichkariga botuvchi eni 4 mm. bo‘lgan himoya ipi o‘tkazilgan. Banknot old tomonining markazida Mustaqillik maydonidagi «Ezgulik» arkasi tepasidagi parvozga shaylangan laylaklar tasvirlangan.

Banknotning markazida “ANJUMANLAR SAROYI” me‘moriy binosi tasvirlangan. Tasvirning yuqori chap burchagida bir-birini kesib o‘tuvchi “50000” va “SO‘M” yozuvlari mavjud bo‘lib, ularning tepasida banknotning qiymati so‘z bilan “ELLIK MING” ko‘rsatilgan.

Tanga so‘mlar. So‘m qadri tushib borishi bilan past nominaldagi qog‘oz pullar muomalada ko‘proq ushlab turilishi uchun tanga ko‘rinishidagi so‘mlarga almashtirib borilgan. Jumladan, 1997 yilda ilk marta 1, 5 va 10 so‘mlik tangalar muomalaga kiritilgan. Bunday

ko‘rinishdagi tanga so‘mlar 1998, 1999 yillarda ham ishlab chiqarilgan. 2000 va 2001 yillarda 1, 5 va 10 so‘mlik tangalarning hajmi kichraytirilgan va dizayni o‘zgartirilgan.

Bundan tashqari, po‘lat, mis va nikel qotishmali 50 so‘mlik (2001) va 100 so‘mlik (2004) tangalar ham muomalaga kiritilgan.

Rasmiy xabarga ko‘ra, Markaziy bank 2018 yil mobaynida mayda kupyuralarni 50, 100, 500 so‘mlik yangi namunadagi tangalarga almashtirish hamda 200 so‘mlik tangalarni chiqarish masalasi ko‘rib chiqadi.

Esdalik tangalari. Markaziy bank tomonidan turli yubiley sanalari va boshqa shaxslarga atab esdalik tanglari ham chiqarilgan. Jumladan, qimmatbaho bo‘lmagan metallar — nikel bilan qoplangan po‘latdan Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligiga atab 25 so‘mlik (1999), Shahrizabz shahrining 2700 yilligiga atab 50 so‘mlik (2002), Toshkent shahrining 2200 yilligiga atab ikki xil 100 so‘mlik (2009), O‘zbekiston Mustaqilligining 20 yilligiga atab 500 so‘mlik (2011) esdalik tangalari katta tirajda chiqarilgan va real muomalaga ham kiritilgan.

2001 yilda Alisher Navoiy tavalludining 560 yilligiga atab 100 so‘mlik jez tanga chiqarilgan;

Tilla qoplangan qimmatbaho bo‘lmagan metallardan ishlab chiqarilgan tangalar:

1994 — Mirzo Ulug‘bek tavalludining 600 yilligiga bag‘ishlangan 1 so‘mlik tanga;

1994 — O‘zbekiston Mustaqilligining 3 yilligiga bag‘ishlangan 10 so‘mlik tanga;

1999 yilda chiqarilgan «Buyuk siymolar» seriyasidagi kumush tangalar (1999):

Ularning barchasi kumushdan tayyorlangan va ramziy 100 so‘mlik qiymatga ega. Har biri 31,1 gramm og‘irlikdagi 999 sifatdagi kumushdan 1000 donadan tayyorlangan. Tangalarda Abu Ali ibn Sino, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Rayhon Beruniy, Muso al-Xorazmiy, Mirzo Ulug‘bek, Bobur, Amir Temur, Alisher Navoiy siymolari tasvirlangan.

«O‘zbekiston mustaqilligiga 10 yil» seriyasidagi kumush tangalar (2001). Bu tangalarning ham barchasi kumushdan tayyorlangan va ramziy 100 so‘mlik qiymatga ega. Har biri 31,1 gramm og‘irlikdagi 999 sifatdagi kumushdan 1000 donadan tayyorlangan.

Tangalarda Toshkentdagi Alisher Navoiy haykali, Toshkentdagi Amir Temur haykali, Toshkent kuranti, Samarqanddagi Registon maydoni, Oq saroy, Oliy Majlis binosi, Temuriylar tarixi muzeyi, Toshkentdagi Mustaqillik maydonidagi monument, Toshkent tennis korti fonidagi tennischi, Milliy kurash tushayotgan polvonlar, futbol maydoni fonidagi futbolchi, Olimpiya shon-shuhrati muzeyi fonida mash‘ala ushlagan sportchi tasvirlangan.

Bundan tashqari, turli yillarda biror seriya bilan umumlash-tirilmagan, 10, 50, 100 so‘mlik kumush tangalar cheklangan muo-malaga chiqarilgan. Tilla qoplangan kumush tangalar 1996 yilda — 50 so‘mlik Mustaqillikning 5 yilligiga atab, 100 so‘mlik pul Amir Temurning 660 yilligiga atab chiqarilgan. Albatta, ular keng muomalaga chiqmagan va numizmatlar kolleksiyasidan o‘rin olgan. 999 sifatdagi, 31,1 gramm sof oltindan 1997 yilda ishlab chiqarilgan cheklangan seriyadagi 100 so‘mlik tanga Amir Temurga atalgan.

Markaziy bank va Kun uz materiallari asosida tayyorlangan.

(cbu.uz/uzc/banknoty-i-monety/banknoty)

(kun.uz/news/2018/02/26/)

Bobga oid savollar

1. Nima uchun mustaqillikni dastlabki davrida O‘zbekistonda erkin pul – kredit siyosatini amalga oshirish mumkin emas edi?
2. Mustaqillikning dastlabki davrida “rubl zonasida” qolishning obyektiv zarurligi?
3. “Rubl zonasida” hisob – kitoblar amalga oshirilganda qanday muammolar vujudga keldi va ularni bartaraf etish bo‘yicha qanday choralar ko‘rildi?
4. Rossiya Davlat banki naqd pullar bilan ta‘minlashda qanday talablar qo‘ydi?
5. O‘zbekiston pul tizimini tashkil topishi qaysi bosqichlarni o‘z ichiga oladi?
6. Qachon va nima maqsadda muomalaga oraliq “so‘m – kupon”lar kiritildi?
7. Milliy valyuta “so‘m” muomalaga qachon va qanday tartibda kiritildi?
8. Muomalaga kiritilgan milliy valyuta “so‘m” oraliq “so‘m – kupon” larga qanday nisbatda ayirboshlandi?
9. “So‘m – kuponlar” va milliy valyuta “so‘m” qancha vaqt davomida va qachon parallel ravishda muomalada bo‘ldi?
10. O‘zbekiston pul tizimi elementlari va ularning amal qilishi.

Bobga oid testlar

1. *O'zbekistonda 1991 – 1993 yillarda nima uchun mustaqil pul – kredit siyosatini amalga oshirishning imkoni yo'q edi?*

- A. Bank tizimi rivojlanmagan edi.
- B. Muomalada sobiq ittifoq va Rossiya rubllari yetishmaganligi sababli.
- D. Milliy valyuta joriy etilmaganligi tufayli.
- E. Pul – kredit siyosati ishlab chiqilmagan edi.

2. *O'zbekiston Respublikasi pul tizimini shartli ravishda nechta bosqichga ajratish mumkin?*

- A. 2 ta.
- B. 3 ta.
- D. 4 ta.
- E. 5 ta.

3. *O'zbekiston pul tizimining tashkil topishini birinchi bosqichi qaysi davrni o'z ichiga oladi?*

- A. 1991yil sentaybrdan 1994 yil iyulgacha bo'lgan davr.
- B. 1993 yil noyabrdan 1994 yil 1 iyulgacha bo'lgan davrni.
- D. 1994 yil 1 iyuldan 1994 yil 31 iyulgacha bo'lgan davrni.
- E. 1991 yil sentyabrdan 1993 yil noyabrgacha bo'lgan davrni.

4. *Oraliq "so'm kupon"lar qachon muomalaga kiritildi?*

- A. 1993 yil 1 yanvardan.
- B. 1993 yil 1 oktyabrdan.
- D. 1993 yil 15 noyabrdan.
- E. 1994 yil 1 iyuldan.

5. *Oraliq "so'm kupon" muomalada qachongacha to'lov vositasini bajardi?*

- A. 1994 yil 1 iyulgacha.
- B. 1994 yil 1 avgustgacha.
- D. 1994 yil 1 yanvargacha.
- E. 1995 yil 31 iyungacha.

6. *Milliy valyuta so'm va oraliq «so'm kupon»lar qanday nisbatda almashtirildi?*

- A. 1:500.
- B. 1:1000.
- D. 1:1500.
- E. 1:2000.

7. *O'zbekiston hududida qanday davrda uch turdagi valyuta muomalada to'lov vositasini bajardi?*

- A. 1993 yil noyabr.
- B. 1994 yil iyul.
- D. 1993 yil dekabr.
- E. 1994 yil sentyabr.

8. *Sobiq Ittifoq respublikalari qaysi paytdan boshlab milliy valyutalarni muomalaga kirita boshladi?*

- A. 1993 yil iyul – avgust.
- B. 1992 yil yanvar – fevral.
- D. 1992 yil may – iyun.
- E. 1992 yil iyul – avgust.

9. *Rossiya Federatsiyasining yangi namunadagi banknotalari to'lov vositasi sifatida amal qilishi qachon bekor qilindi?*

- A. 1994 yil 1 iyuldan.
- B. 1994 yil 15 apreldan.
- D. 1993 yil 15 noyabr.
- E. 1991 yil avgust.

10. *Quyidagidlardan qaysi biri O'zbekiston pul tizimi elementlari hisoblanmaydi?*

- A. Pul birligi so'm.
- B. Baho masshtabi talab va taklif asosida belgilanadi.
- D. Markaziy bank pul muomalasini tartibga solinadi.
- E. Qat'iy belgilangan valyuta kursi.

VII BOB. INFLYATSIYA VA UNGA QARSHI KURASHISH YO'LLARI

7.1. Inflyatsiyaning mohiyati va turlari

Muomalada qog'oz pullar va tanga pullarning mavjudligi inflyatsiyani vujudga keltiruvchi iqtisodiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. "Inflyatsiya" termini – lotincha so'zdan olingan bo'lib – "*shishirilgan*", "*bo'rttirilgan*", "*ko'pchigan*" kabi ma'nolarni anglatadi. Inflyatsiyaning iqtisodiy mohiyati muomaladagi naqd pullarning sotib olish qobiliyatini pasayishi, tovarlar va xizmatlarning bahosini o'sib borishini anglatadi.

Inflyatsiya so'zi birinchi marta amerikalik iqtisodchi A.Delmar tomonidan 1864 yilda iqtisodiy oborotga kiritildi. Bunga AQSh Federal hukumati 1861 – 1865 yillarda mamlakat fuqarolar urushi davrida davlatning xarajatlarini qoplash maqsadida muomalaga juda katta miqdorda qog'oz pullarni emissiya qilishi sabab bo'ldi. G'arbiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiy adabiyotlarida inflyatsiya termini birinchi jahon urushidan keyin, sobiq ittifoq adabiyotlarida esa 1920 yillarning o'rtalaridan keng miqyosda paydo bo'ldi.

Biroq, shuni ta'kidlash joizki, inflyatsiya natijasida pullarning qadrsizlanishi, ularning to'lov qobiliyatining pasayishi kabi muammolar tarixan qog'oz pullar muomalaga chiqarilishi va tangalarning zarb qilishi davridan boshlangan. Dastlabki davrlarda inflyatsiyaning vujudga kelishining asosiy sabablaridan biri, hukumat tomonidan iqtisodiyotga haddan ortiqcha sifati va og'irligi talab darajasidan past bo'lgan haqiqiy qiymatga ega bo'lmagan tanga pullar muomalaga chiqarilishi hisoblanadi. Masalan, Qadimgi Yunonistonda miloddan avvalgi VI asrda metall tangalarning tarkibida qimmatbaho metallarning hajmini yarmidan ko'prog'ini oddiy metallarga, ya'ni haqiqiy qiymatga ega bo'lmagan metallarga almashtirildi. Xuddi shu holat Rim Imperatorlari tomonidan ham amalga oshirildi. O'rta asrlarga kelib, ko'pchilik davlatlarning hukumdorlari kumush tangalarni mis tangalarga, keyinchalik oddiy alyumin metallarga almashtirdi. Bu jarayon hukumatga qimmatbaho metallarni tejash evaziga mamlakat xazinasiga

juda katta boylik sifatida qabul qilindi. Biroq, pullarning to'lov qobiliyatini pasayishi va qadrsizlanishiga olib keldi.

Muomalada qog'oz pullarning paydo bo'lishi natijasida tanga – pul bilan bog'liq inflyatsiya muammosi qog'oz – pulga o'z o'rini bo'shatib beradi. Davlatning burjuaziya boshqarish tuzumining vujudga kelishi davrida o'rta asrlarda pul muomalasida paydo bo'lgan muammolarni barqaror pul tizimini tashkil etish orqali bartaraf etishga urinishlar bo'ldi.

XVIII – XIX asrlarda va XX asrning boshlarida birinchi jahon urushiga qadar inflyatsiya muammosi ayrim mamlakatlarda mavjud bo'lib, davriy xarakterga ega edi. Masalan, inflyatsiya muammosi Fransiyada – 1789 – 1791 yillarda Buyuk frantsuz revolyutsiyasi davrida, Angliyada Napoleon bilan urush davri – XIX asrning boshlarida mavjud edi. Oltin monometallizm tizimi joriy etilgan mamlakatlarda uzoq yillar davomida barqaror pul tizimi amal qildi.

Birinchi jahon urushi davrida oltin monometallizm tizimining barbod bo'lishi va qog'oz pullarning oltin tangalarga qat'iy belgilangan kurs asosida ayirboshlanishi bekor qilinishi natijasida davlat o'zining inflyatsiyaga qarshi kurashish mexanizmidan mahrum bo'ldi. Shu davrdan boshlab, inflyatsiya iqtisodiyotda doimiy xarakterga ega bo'lgan va keng qamrovli muammo sifatida barcha mamlakatlarda namoyon bo'la boshladi.

Inflyatsiyaning mohiyati iqtisodiy adabiyotlarda turli iqtisodchi olimlar tomonidan turlicha talqin etiladi. Xususan, K.R.Makkonnell, S.Bryu va K.Eklund inflyatsiyani iqtisodiyotda baholarning o'rtacha ko'tarilishi sifatida³⁶, P.Xeyni esa pulning sotib olish qobiliyatining pasayishi yoki qiymatining yo'qolishi ekanligini ta'kidlaydilar³⁷.

Markazlashgan iqtisodiyot sharoitida inflyatsiyani vujudga kelishi 1930 yillarda muomalaga haddan ziyod qog'oz va tanga pullarni chiqarilishi natijasida iqtisodiyotning “pul kanallari” to'lishi yuz beradi, bu o'z navbatida inflyatsiyaga olib kelishi ta'kidlandi, 1940 yillarda esa inflyatsiyaning sababi iqtisodiyotda qog'oz pullar to'lov vositasini bajarishi har qanday holatda inflyatsiyani keltirib chiqarishini e'tirof etishdi, 1950 yillarda inflyatsiyani kelib chiqishining

³⁶ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономика: Принципы, проблемы и политика. В. 2 т.: Пер. с англ. Т. I. М.: Республика, 1992. С. 163.

³⁷ Хейне П. Экономической образ мышления. М., 1991. С.484.

asosiy sababi sifatida uning yetarli darajada oltin va boshqa moddiy qimmatliklar bilan ta'minlanmaganligi ekanligini qayd etdilar.

1960 yillarda iqtisodchi olimlar inflyatsiya murakkab, ko'p omilli ijtimoiy – iqtisodiy jarayon ekanligini, uni tashqi va ichki omillar ta'sir qilishi natijasida vujudga keladigan iqtisodiy kategoriya sifatida baholadilar.

Inflyatsiyaning iqtisodiy mohiyatiga qator xorijiy va mahalliy olimlar o'zlarining fikrlarini bildirishgan. Xususan, Rossiya iqtisodchi olimlari V.A.Shegortsov va V.A.Taranlar “Inflyatsiya – bu tovarlar va xizmatlar sifati va iste'mol qiymati o'zgarmagan holda ularning bahosini o'sib borishidir, bu jarayonda pulning qadri pasayib boradi.”³⁸, deya ta'kidlaydilar.

Mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan, professor Sh.Abdullaeva inflyatsiyaning iqtisodiy mohiyatiga: “Inflyatsiya so'zining iqtisodiy mohiyati –muomalada mavjud bo'lgan tovarlar va ularning bahosiga nisbatan ko'p pul chiqarish degan ma'noni anglatadi” deya ta'rif beradi³⁹.

Guvohi bo'lganimizdek, inflyatsiyaning mohiyatiga turlicha fikrlar bildirilgan. Fikrimizcha, “*Inflyatsiya – bu tovarlar va xizmatlar bahosining ortib ketishi natijasida muomaladagi qog'oz va tanga pullarning sotib olish qobiliyatining pasayishidir*”.

Tovarlar va xizmatlar bahosining ortib ketishini har doim ham inflyatsiya sifatida qaralishi maqsadga muvofiq emas, agar muomaladagi pul massasi tegishli tovarlar va xizmatlar massasi bilan ta'minlanmasligi natijasida ularning bahosi ortisagina bunday holat inflyatsiya sifatida qaralishi mumkin. Muomalada ortiqcha pul massasi paydo bo'lmagan holatda yalpi talabning yalpi taklifga nisbatan ortib ketishi natijasida bozor kon'yukturasining o'zgarishi, ya'ni bozorda tovarlar va xizmatlar bahosining ortib ketishi iqtisodiyotda inflyatsiya mavjudligini anglatmaydi. Bunday holatda baholarning ortishi noinflyatsion omillar ta'siri natijasida paydo bo'ladi. Xususan, iqtisodiy va tabiiy resurslarning taqchilligi natijasida ularning bahosini ortishi, mavjud tovarlar va xizmatlar sifatining pastligi natijasida kam hajmdagi sifatli tovarlar va xizmatlar bahosining ortib ketishi kabilar shular jumlasidandir.

³⁸ Деньги, кредит, банки: Учебник для вузов/ Под. ред. В.А. Щегорцова. М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2005. С. 81.

³⁹ Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. Т.: Иқтисод – Молия, 2007. 71 б.

Umuman olganda, ta'kidlash joizki, iqtisodiyotda inflyatsiyaning vujudga kelishi muomalada pul mablag'lari hajmining haddan ortiq ko'payishi natijasida pul muomalasi bilan bog'liq iqtisodiy inqirozdan dalolat beradi. Bu tovarlar va xizmatlar umumiy bahosining sezilarli sur'atlarda o'sib borishida (1), tovarlar va xizmatlar taqchilligida (2), rezidentlarning milliy valyutadan "qochishi", ya'ni ularning xorijiy valyutalarni jamg'arishga bo'lgan iqtisodiy manfaatdorligini ortib borishida (3), milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan kursining pasayishida (4), mablag'larni ko'chmas mulklarga joylashtirilishida (5), tovar va xizmatlarning baholarini boshqa barqaror pul birliklariga bog'lab aniqlash kabilarda namoyon bo'ladi.

Iqtisodiyotda inflyatsiya darajasini aniqlashning turli yo'llari mavjud bo'lib, ulardan asosiylari iste'mol baholari indeksi (1) va inflyatsiya darajasini (2) aniqlovchi tengliklar hisoblanadi.

$$IBI = \frac{JDIKB}{O'DIKB} \times 100\% (1)$$

bu yerda:

1. IBI – iste'mol baholari indeksi;
2. JDIKB – joriy davrdagi iste'mol savatchasi baholari;
3. O'DIKB – o'tgan davrdagi iste'mol savatchasi baholari.

$$\text{Inflyatsiya darajasi} = \frac{I_{\text{нб}}^1 - I_{\text{нб}}^0}{I_{\text{нб}}^0} \times 100\% (2)$$

bu yerda:

1. $I_{\text{нб}}^1$ – joriy davr iste'mol baholari;
2. $I_{\text{нб}}^0$ – bazaviy davr iste'mol baholari.

Iste'mol savatchasi – odamlarning birinchi darajali ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan tovar va xizmatlar yig'indisi. Iste'mol savatchasi yordamida odamlarning yashash uchun zarur bo'lgan eng kam miqdordagi xarajatlar miqdori hisob – kitob qilinadi. Iste'mol savatchasiga Rossiyada 407 ta, AQShda 300 ta, Fransiyada 250 ta, Angliyada 350 ta, Germaniyada 475 ta tovar va xizmatlar turlari kiradi.

Inflyatsiya juda ko'p qirrali bo'lib, u asosan quyidagi *shakllarda namoyon bo'lishi* mumkin:

- sudraluvchan inflyatsiya;
- shiddatli inflyatsiya;

- giperinflyatsiya;
- kutilgan va kutilmagan inflyatsiya;
- ochiq inflyatsiya;
- yopiq inflyatsiya;
- talab xarajatlar inflyatsiyasi;
- taklif (xarajatlar) inflyatsiyasi.

Sudraluvchan inflyatsiya sharoitida baholar yiliga 6 – 8 foiz miqdorida o'sishi kuzatiladi. Sudraluvchan inflyatsiya juda ko'p mamlakatlar iqtisodiyotiga xos bo'lib, milliy iqtisodiyotga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmaydi. G'arbiy Yevropa mamlakatlari iqtisodchilari ushbu inflyatsiya sharoitida iqtisodiyotning rivojlanishini ijobiy holat sifatida baholaydilar.

Shiddatli inflyatsiya davrida baholarning darajasi yil davomida 20 foizdan 200 foizgacha o'sadi. Inflyatsiya darajasi sezilarli ravishda shiddat bilan ortib boradi, uning darajasi ortib borgan sari milliy iqtisodiyotga salbiy ta'sir sezilib boradi. Aholining milliy valyutaga nisbatan ishonchi pasayib, o'z mablag'larini ko'chmas mulklarga, qimmatbaho taqinchoq va xorijiy mamlakatlarning barqaror valyutalariga almashtirishga ehtiyoji ortib boradi.

Giperinflyatsiya sharoitida baholar juda tez va yirik miqdorda oshib boradi, asosan giperinflyatsiya sharoitida tovarlar va xizmatlarning bahosi astronomik darajada ortib, yiliga 1000 foiz, oyiga 100 foiz darajasida o'sishi kuzatiladi. Mamlakatda iqtisodiyotni boshqarish va pul muomalasi buzilishi natijasida, pul – kredit siyosati to'liq izdan chiqib ketadi.

Giperinflyatsiya birinchi jahon urushidan keyin Germaniya iqtisodiyotiga juda katta salbiy ta'sir qilgan. Bu haqda E.M.Remark shunday yozadi. "Inflyatsiya nima ekanligini shunda bilganman. Mening oylik ish haqim ikki yuz milliard markani tashkil etar edi. Ish haqi bir kunda ikki marta berilar edi, ish haqi berilgandan so'ng ishdan yarim soatga ruxsat berilardi. Biz bu vaqtdan foydalanib kursni ikki martaga oshib ketishidan va olgan ish haqimiz o'z qiymatini yo'qotishidan qo'rqib qandaydir tovar yoki iste'mol mollarini sotib olish uchun do'konlarga yugurar edik⁴⁰".

Kutilgan inflyatsiya mamlakatdagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlar asosida prognoz qilinib, uning yuz berishi oldindan ma'lum bo'ladi.

⁴⁰ Ремак Э.М. Три товарища. М., 1985. С.196.

Buning ijobiy jihati shundaki, davlat byudjeti xarajatlari va aholining kelgusidagi xarajatlari shunga monand ravishda oshib borishi oldindan ma'lum bo'ladi. Buning uchun davlat, yuridik va jismoniy shaxslar kelgusiga mo'ljallangan rejalarini oldindan tuzib, shunga qarab o'z faoliyatini tashkil etadilar.

Kutilmagan inflyatsiya iqtisodiyotda yuz beradigan ko'zda tutilmagan iqtisodiy inqirozlar, ziddiyatlar, urushlar, qurg'oqchilik va boshqa holatlarda yuz berishi mumkin.

Ochiq inflyatsiya mamlakatda tovarlar va xizmatlar bahosini ortib borishi bilan izohlanadi. Inflyatsiyaning ushbu shakli hukumat tomonidan e'tirof etiladi va uni bartaraf etish yuzasidan ochiqchasiga tegishli chora – tadbirlar amalga oshiriladi.

Yopiq inflyatsiya sharoitida tovar va xizmatlar bahosi sun'iy ravishda pasaytirib ko'rsatiladi, mamlakatda qattiq pul – kredit siyosati joriy etiladi. Yopiq inflyatsiya sharoitida aholi mamlakatdagi real inflyatsiya darajasi haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lmaydi.

Talab inflyatsiyasi sharoitida yalpi talab hajmi real ishlab chiqarish hajmiga nisbatan tez su'ratlar bilan o'sib boradi, buning natijasida tovar va xizmatlar bahosi ortib ketadi.

Taklif (xarajatlar) inflyatsiyasi ishlab chiqarish vositalari va resurslaridan samarali foydalanilmaslik oqibatida ishlab chiqarish xarajatlari ortib ketadi, tovar va xizmatlar bahosi ko'tariladi. Natijada aholining real daromadlariga nisbatan tovarlar va xizmatlarning bahosi nomutanosib ravishda tez ko'tarilib ketadi. Dastlabki bosqichda muomaladagi ortiqcha pul massasi mamlakatda ishlab chiqarish va realizatsiya jarayonlarini tezlashtirish hamda ishsizlik darajasini pasaytirish hisobiga baholarning muvozanatligini ta'minlaydi. Natijada, ishlab chiqarish rivojlanib, ishsizlik darajasi pasayishi natijasida mamlakatda tovarlar hajmi ortishi talabni qondirish bilan birga, undan ortib ketadi. Bu o'z navbatida, ishlab chiqarishning samarasizligi va ishsizlik darajasini oshishiga sabab bo'ladi.

7.2. Inflyatsiyaning vujudga kelish sabablari

Inflyatsiya – pul muomalasi qonunining buzilishi, iqtisodiyotda tovar massasi hamda pul massasi o'rtasidagi nomutanosiblik jarayonida vujudga keladi. Inflyatsiyani vujudga kelishiga qator omillar ta'sir qilib, ularni ichki va tashqi omillarga ajratish mumkin.

Ichki omillar tarkibiga ortiqcha pul massasi vujudga kelishi, milliy valyutaga nisbatan ishonchning pasayishi, mamlakatning nomutanosib to'lov balansi kabilarni kiritish mumkin.

Tashqi omillarga mamlakat tashqi siyosatining beqarorligi, iqtisodiy inqirozlar, moliya va fond bozorlarida indekslarning o'zgarishi kabilarni keltirish mumkin.

Ta'kidlash joizki, oltin va kumush tangalar pul vazifasini bajaragan davrda iqtisodiyotda inflyatsiya muammosi mavjud bo'lmagan. Metall pullar o'rmini qog'oz va tanga pullar egallagandan so'ng iqtisodiyotda inflyatsiya bilan bog'liq ziddiyatli holatlar vujudga kela boshladi. Chunki, qog'oz va tanga pullar o'zida haqiqiy qiymatni aks ettirmaydi. Dastlabki davrda ushbu pullar oltin va kumush metallar hamda tovarlar bilan ta'minlangan edi.

Inflyatsiyaning vujudga kelishiga muomala va ishlab chiqarish sohasi, shuningdek, mamlakatdagi iqtisodiy – siyosiy omillar ham sabab bo'ladi.

Inflyatsiyaning vujudga kelishida pul muomalasi omillariga byudjet taqchilligini qoplash maqsadida muomalaga qo'shimcha tarzda chiqarilgan pullar, iqtisodiyotda asossiz ravishda berilgan kreditlar hajmining ortib borishi, mamlakat pul – kredit siyosatiga aholi ishonchining pasayishi va boshqalar sabab bo'ladi.

Ishlab chiqarish va iqtisodiy siyosiy omillarga mamlakatda import hajmining eksport hajmidan ortib ketishi, tovarlar va ko'rsatilayotgan xizmatlar hajmi va sifatining pastligi, byudjet – soliq siyosati, mamlakatning tashqi va ichki iqtisodiy munosabatlar doirasida amalga oshirayotgan siyosati va boshqalar sabab bo'ladi.

Inflyatsiyaning vujudga kelishining asosiy sabablaridan biri iqtisodiyotdagi yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanatning buzilishidir. Inflyatsiya sharoitida kapital ishlab chiqarish doirasidan muomala doirasiga oqib o'ta boshlaydi, chunki ishlab chiqarish jarayoni iqtisodiy jihatdan samarasiz sohaga aylanib boradi. Muomala jarayoni ko'p vaqtni talab etmaganligi bois, dastlabki bosqichlarda uning ishtirokchilariga ma'lum miqdorda iqtisodiy foyda keltiradi, lekin inflyatsiya jarayonlarini tezlashtirishga xizmat qiladi. Inflyatsiya mexanizmi o'z – o'zidan rivojlanib, barcha soha va tarmoqlarni qamrab oladi, uning ta'sirida jamg'armalar hajmi qisqaradi, kredit, investitsiya va tovarlar taklifi kamayadi.

Inflyatsiyani keltirib chiqaruvchi *birinchi sabab* – mamlakatda bozor mexanizmlarining to‘liq joriy etilmasligi, davlatning byudjet daromadlari va xarajatlari ustidan monopol tartibni joriy etishi hisoblanadi. Bunda davlat byudjetining daromadlaridan ortiqcha bo‘lgan xarajatlari, ya‘ni byudjet taqchilligi muomalaga qo‘shimcha pullar chiqarish yo‘li bilan qoplanadi. Byudjet taqchilligini qoplash uchun muomalaga chiqarilgan pullar tovar moddiy qiymatliklari bilan ta‘minlanmaganligi oqibatida mamlakatda inflyatsiya darajasining ortishiga olib keladi.

Ikkinchi sababi – asossiz ravishda ish haqi va boshqa to‘lovlarining oshirilishi, ushbu to‘lovlar davlat byudjeti xarajatlari tarkibida ko‘zda tutilmagan bo‘lsa, muomalaga qo‘shimcha emissiya hisobiga amalga oshiriladi. Buning natijasida iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlarning bahosi oshadi va inflyatsiya darajasi ortib boradi.

Uchinchi sababi – mamlakatda ishlab chiqarilayotgan tovarlarning eksport qilish darajasining pastligi va import darajasining yuqoriligi bilan ifodalanadi. Mamlakatga kirib kelayotgan import tovarlar hisobiga xorijiy valyutalarning chetga oqib ketishi yuz beradi, natijada mamlakatda ishlab chiqarilayotgan tovarlar nafaqat tashqi ehtiyojlarni, balki ichki ehtiyojlarni qondirishga ham xizmat qilmay qo‘yadi. Buning oqibatida milliy valyutaning sotib olish qobiliyati tobora salbiylashib, inflyatsiya darajasi ortib boradi.

Yuqorida ta‘kidlangan inflyatsiyani keltirib chiqaruvchi omillar faqat bizning davrimizgagina xos bo‘lgan holat bo‘lmasdan, ushbu holatlar turlicha ko‘rinishda uzoq tarixda ham mavjud bo‘lgan.

7.3. Inflyatsiyaning ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlari

Iqtisodiyotda inflyatsiyaning vujudga kelishi mamlakatning barcha jabhalarida ijtimoiy – iqtisodiy jihatdan salbiy holatlarni keltirib chiqaradi. Iqtisodchi olimlar va mutaxassislarining fikricha, mamlakatda sudraluvchan inflyatsiya iqtisodiyot rivojiga kuchli salbiy ta‘sir ko‘rsatmaydi. Odatda iqtisodiyotda inflyatsiya darajasi yillik 12 – 14 foizdan ortgandan so‘ng uning salbiy ta‘siri seziladi. Inflyatsiyaning salbiy ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlari sifatida quyidagilarni ta‘kidlash maqsadga muvofiq.

1. Aholi va korxonalarining nominal daromadlari hajmi ortib borsada real daromadlari pasayadi. Natijada aholining turmush

darajasi pasayadi, ularning yillik olayotgan daromadlarining real qiymati pasayib boradi. Korxonalarda xom-ashyo va ishlab chiqarish xarajatlari ortib boradi, buning natijasida ularning moliyaviy holati yomonlashadi.

2. *Mamlakatning boylik va daromadlari bir guruh kishilar o'rtasida qayta taqsimlanadi.* Kreditorlar bu borada yutadilar, debitorlar esa yutqazadilar. Dj.Millning fikriga ko'ra "Barcha tovarlarning bahosi surunkali o'sib borishi, boshqacha so'z bilan aytganda pulning sotib olish qiymatining tushib ketishi, kimgadir iqtisodiy jihatdan keltiradigan foydasi qo'shimcha ishlab chiqarish hisobidan emas, balki kimningdir hisobidan amalga oshadi"⁴¹.

3. *Pulning moddiy boylikka almashtirish jarayoni tezlashadi.* Aholi o'z ixtiyoridagi pullarga tovar, ko'chmas mulk, qimmatbaho buyumlarni, shuningdek, barqaror xorijiy valyutalarni sotib olishga bo'lgan iqtisodiy qiziqish ortib boradi.

4. *Uzoq muddatli investitsiyalarga yo'naltiriladigan mablag'lar kamayib boradi va oxir oqibat to'xtaydi.* Chunki, investitsiyalar hisobidan kelgusida olinadigan daromadlar o'z qadrini yo'qotgan pullarda olinadi.

5. *Aholining barcha shakldagi pul jamg'armalarining* (omonat, naqd pul, obligatsiya, qimmatli qog'ozlar va boshqalar) qiymati tushib ketadi. Shuningdek, korxonalarining jamg'armalari, asosan amortizatsion fondlarining qiymati inflyatsiya ta'sirida tushib ketadi va asosiy vositalarni yangilash hamda rekonstruksiya qilishga imkoniyat qolmaydi.

6. *Omonatlar bo'yicha foizlar miqdorining tushib ketishi.* Foizlar nominal ko'rinishda o'sishi mumkin, lekin real qiymati pasayib boradi. Natijada aholining banklardagi omonatlarining hajmi pasayib, mablag'larning bankdan tashqari oborotining hajmi ortib boradi.

7. *Mikroiqtisodiy darajada ishlab chiqarishga bo'lgan manfaatdorlik yo'qoladi,* buning natijasida korxonada yangi ilmiy texnikani joriy etish darajasi tushib ketadi. Ishchilarning mehnatini rag'batlantirish pasayadi.

8. *Milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonlari markazlashadi.* Milliy valyutaning qadrini pasayishi natijasida muomalada xorijiy valyutalarning ishtiroki ortib boradi. Mamlakat iqtisodiyotini boshqarishda qiyinchiliklar vujudga keladi.

⁴¹ Милль Дж. С. Основы политической экономики. М.: Прогресс, 1992. Т.2. С. 309.

9. *Iqtisodiy ma'lumotlarning haqqoniyligi, ishonchliligi, barqarorligiga shubha tug'iladi.* Natijada aholining davlat tomonidan olib borayotgan makroiqtisodiy siyosati va pul – kredit tizimiga ishonchi pasayadi.

7.4. Inflyatsiyaga qarshi siyosat

Milliy iqtisodiyotda inflyatsiyaga qarshi siyosatni tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, inflyatsiya mamlakatning ijtimoiy – iqtisodiy siyosatini izdan chiqaradi. Ishlab chiqarishga va aholining turmush darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Inflyatsiyaga qarshi siyosatni amalga oshirishda, iqtisodchilarning fikricha, uning ikkita yo'li mavjudligi e'tirof etiladi:

– *umumiy talabni tartibga solish;*

– *umumiy taklifni tartibga solish.*

Umumiy talabni tartibga solish orqali inflyatsiyaga qarshi kurash *keynschilik yo'nalishi* sifatida e'tirof etiladi. Ular inflyatsiyaga qarshi kurashda umumiy talabni tartibga solish taklifining oshishiga samarali ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Taklifning oshishiga samarali ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillar davlat xarajatlarini oshirish va imtiyozli kreditlarning miqdorini ko'paytirishdir. Ular o'z navbatida mamlakatda investitsion talabni keltirib chiqaradi, investitsion talab taklifning o'sishiga olib keladi, taklifning o'sishi esa baholarning pasayishiga, baholarning pasayishi inflyatsiyani oldini olish va giperinflyatsiyani bartaraf etish imkoniyatini beradi.

Inflyatsiyaga qarshi kurashning *monetaristik yo'nalishi* vakillarining diqqat markazida asosiy masala *yalpi taklifni tartibga solishga* qaratiladi. Monetaristlarning fikricha, inflyatsiyaga qarshi kurashning keynschilar tomonidan ilgari surilgan usuli mamlakatni inflyatsiyadan qisqa muddat ichida chiqishiga imkoniyat beradi, lekin mamlakatda yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi nomutanosiblik holati saqlanib qoladi. Buning natijasida, ma'lum vaqtdan keyin, mamlakatda inflyatsiya jarayoni vujudga keladi. Monetaristik siyosatning asoschilaridan hisoblangan Milton Fridmanning fikricha – inflyatsiya – bu bevosita pul bilan bog'liq bo'lgan holat bo'lib, uning kelib chiqishini asosiy sababi davlatning iqtisodiyotni boshqarishga nooqilona aralashuvi natijasida vujudga keladi. Shuning uchun davlat byudjeti taqchilligini qo'shimcha emissiya evaziga emas, balki mamlakatda

yalpi taklif hajmini oshirish yo'li bilan bartaraf etish lozimligini ta'kidlaydi.

Monitaristlar kreditning foiz stavkasini oshirish, byudjet taqchilligini qisqartirish va soliq stavkalarini pasaytirishni ilgari suradilar. Ularning fikricha, buning natijasida, iste'molga bo'lgan ehtiyoj qisqaradi, investitsiya hajmi ortadi, samarasiz xo'jalik subyektlari bankrot bo'ladi, mamlakatda kuchli raqobat muhiti shakllanadi. Bular o'z navbatida mamlakatda inflyatsiya darajasining tushishiga olib keladi.

Ko'pchilik mamlakatlar inflyatsiyaga qarshi kurashda keynschilik va monetaristik yo'nalishning u yoki bu jihatlarini hamoxang ravishda amaliyotga joriy etadi.

Bobga oid savollar

1. Inflyatsiyaning iqtisodiy ma'nosi va vujudga kelish sabablari sanab bering.

2. Inflyatsiyaning qanday turlari mavjud?

3. Talab va taklif inflyatsiyasi nima?

4. Inflyatsiyani keltirib chiqaruvchi omillar qaysilar?

5. Inflyatsiyaning ijtimoiy – iqtisodiy omillarini ayting.

6. Inflyatsiya va ishsizlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik mavjudmi?

7. Inflyatsiyaning baholarni oshishi bilan qanday bog'liqlik mavjud? Baholarning oshishi doimo ham inflyatsiya mavjudligidan dalolat beradimi?

8. Inflyatsiya jarayoni milliy iqtisodiyotga qanday ta'sir ko'rsatadi?

9. Yuqori inflyatsiya sharoitida ishlab chiqarish jarayonida qanday holat vujudga keladi?

10. Inflyatsiyaga qarshi qanday siyosat olib boriladi?

Bobga oid testlar

1. Inflyatsiyani keltirib chiqaruvchi omil qanday javobda noto'g'ri keltirilgan?

A. Pulning sotib olish qobiliyati pasayadi.

B. Pul o'zining qadrini yo'qotadi.

D. Muomalada tovar va xizmatlar bahosi pasayadi.

E. Talab va taklif o'rtasidagi muvozanat buziladi.

2. *Inflyatsiya tushunchasi iqtisodiy oborotga qachon kirib kelgan?*

- A. 1861 yilda.
- B. 1863 yilda.
- D. 1864 yilda.
- E. 1866 yilda.

3. *Inflyatsiya bilan bog'liq muammolar qachon vujudga kelgan?*

- A. Muomalada oltin tangalar amal qilgan davrda.
- B. Muomalaga kumush tangalar kiritilganda.
- D. Qog'oz pullar to'lov vosita sifatida amal qila boshlagandan.
- E. Oltin va kumush tangalar hajmi kamaytirilganda.

4. *Iqtisodiyotda inflyatsiya sharoitida qanday holat yuz bermaydi?*

- A. Tovarlar va xizmatlar taqchilligi kuzatiladi.
- B. Aholining xorijiy valyutalarni jamg'arishga bo'lgan iqtisodiy manfaatdorligi ortib boradi.
- D. Milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan kursi barqarorlashadi.
- E. Mablag'larni ko'chmas mulklarga joylashtirish jarayoni kuchayadi.

5. *Quyidagilardan qaysi biri inflyatsiyaning shakliga kirmaydi?*

- A. Sudraluvchan inflyatsiya.
- B. Shiddatli inflyatsiya.
- D. Monopol inflyatsiya.
- E. Giperinflyatsiya.

6. *Giperinflyatsiya sharoitida pul muomalasi qanday holatda bo'ladi?*

- A. Pul muomalasi barqarorlashadi.
- B. Pul muomalasi izdan chiqadi.
- D. Pul muomalasini tartibga solish mumkin bo'ladi.
- E. Pul muomalasida o'zgarish bo'lmaydi.

7. *Inflyatsiyani keltirib chiqaradigan omillar qanday javobda noto'g'ri keltirilgan?*

- A. Muomalada oshiqcha pul massasining vujudga kelishi.

- B. Milliy valyutaga nisbatan ishonchning pasayishi.
- D. Tovar massasiga nisbatan pul massasining kamayishi.
- E. Mamlakatning nomutanosib to'lov balansi.

8. *Inflyatsiyaga qarshi qanday siyosat mavjud?*

- A. Umumiy talabni tartibga solish siyosati.
- B. Muomaladagi pullarning hajmini oshirish siyosati.
- D. Markaziy bank tijorat banklariga kreditlarni berish siyosati.
- E. Majburiy zaxira siyosati stavkasini pasaytirish siyosati.

9. *Sudrahuvchi inflyatsiyaning yillik darajasi necha foizni tashkil etadi.*

- A. 6-8 foiz.
- B. 20-50 foiz.
- D. 10-15 foiz.
- E. 0-2 foiz.

10. *Yevrohudud uchun EMB tomonidan belgilangan inflyatsiya darajasining yillik normasini ko'rsating.*

- A. Yillik 2 foiz.
- B. Yillik 5 foiz.
- D. Yillik 6 foiz.
- E. Yillik 4 foiz.

11. *XVF ekspertlarining fikriga ko'ra inflyatsiyaning oylik darajasi necha foizdan oshishi giperinflyatsiya deb hisoblanadi.*

- A. 50 foiz.
- B. 100 foiz.
- D. 75 foiz.
- E. 70 foiz.

12. *XTTB ekspertlarining fikriga ko'ra inflyatsiyaning oylik darajasi necha foizdan oshishi giperinflyatsiya deb hisoblanadi.*

- A. 50 foiz.
- B. 100 foiz.
- D. 75 foiz.
- E. 70 foiz.

VIII BOB. PUL ISLOHOTLARI

8.1. Pul islohotlarini amalga oshirishning zarurligi va shart-sharoitlari

Pul islohotlari – milliy valyutani mustahkamlash, pul birligini barqarorlashtirish va pul muomalasini tartibga solish maqsadida davlat tomoni (Emission bank)dan mamlakat pul tizimini to‘liq yoki qisman qayta tashkil etishdir. Pul islohotlari qog‘oz pul belgilarining barchasi yoki bir qismi qadrsizlanganda va ularning hajmi ko‘payib, yangisi (qog‘oz yoki metall) bilan almashtirish lozim bo‘lganda yoki valyuta kursi o‘zgarganda, pul tizimiga o‘zgartish kiritish zarur bo‘lganda o‘tkaziladi.

Pul islohotlari mamlakatdagi iqtisodiy holatga, pulning qadrsizlanish darajasiga va davlatning siyosatiga bog‘liq holda turli usullarda: ortiqcha qog‘oz pullarni yo‘q qilish bilan pul hajmini kamaytirish (deflyatsiya); eski pul belgilarini yo‘q qilib, yangi qog‘oz pul belgilarini zarur miqdorda chiqarish (nullifikatsiya); eski pul belgilarini yirikroq yangi pul belgilariga almashtirish (denominatsiya); pul birligi yoki qog‘oz pul birligi kursining metall qiymati va chet el valyutasiga nisbatan kursini pasaytirish (devalvatsiya); pul birligidagi metall qiymati yoki qog‘oz pul kursini tashqi davlatlar valyutasiga nisbatan oshirish (revalvatsiya) va boshqa shakllarda amalga oshiriladi.

8.2. Pul islohotlarini amalga oshirish usullari

Inflyatsiya sur‘atlari yuqori bo‘lgan sharoitda denominatsiya o‘tkazish ko‘zda tutilgan samarani bermasligi mumkin. Faqat pul islohotini o‘tkazish yo‘li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin bo‘ladi.

Pul islohotini o‘tkazish quyidagi yo‘llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

- muomaladagi pul massasini kamaytirish maqsadida, deflyatsiya kursi bo‘yicha pullarni yangi pullarga almashtirish;

- aholi va korxonalarining banklardagi jamg'armalarini vaqtincha (to'liq yoki qisman) harakatsiz ushlab turish (qotirib qo'yish);

- ikkala usulni birgalikda qo'llash yo'li orqali pul islohotini o'tkazish: bu usul xalqaro amaliyotda "shok yo'li" bilan davolash nomi bilan mashxurdir.

Bu usul 1948 yilda G'arbiy Germaniyada harbiy davlat boshqaruvidan bozor iqtisodiga o'tishda qo'llanilgan. "Shok yo'li" bilan davolashda ish haqini to'lashni to'xtatib qo'yish, ishlab chiqarishni qisqartirish, pul islohotini o'tkazish, ish o'rinlarini qisqartirish kabi qattiq choralar qo'llanilishi mumkin. Masalan, G'arbiy Germaniyada 1948 yilning iyun oyida o'tkazilgan pul islohotida aholining naqd pullari va jamg'armalari 6,5 yangi nemets markasiga 100 eski reyxs marka almashtirildi. Aholining pul jamg'armalarini to'lash vaqtincha to'xtatilgan, keyinchalik faqat 30 foiz atrofida to'langan va har bir kishiga 60 nemets markasi miqdorida nafaqa ajratilgan. Natijada davlatning reyxs markasidagi qarzi, mamlakatda bo'lgan disbalans tugatilgan va shu yo'l bilan inflyatsiyaning o'sish sur'atlari to'xtatilgan. "Shok yo'li" bilan davolash Yaponiyada 1949-50 yillarda o'tkazilgan va u "Dodj rejasi" degan nomni olgan. Bu rejaga asosan Yaponiyada inflyatsiyaga qarshi juda qattiq chora-tadbirlar amalga oshirilgan.

Erkin bahoga o'tish bilan bir vaqtning o'zida yer islohoti o'tkazildi, byudjet kamomadini yo'qotish yo'llari ishlab chiqildi. Yaponiyada mavjud zarar bilan ishlovchi korxonalariga davlat tomonidan beriladigan subsidiya bekor qilindi, korxonalar, tashkilotlarga kredit berish shartlari mukammallashtirildi, aholi jamg'armalari ishlatilmasdan qotirib qo'yildi. Iqtisodni "shok yo'li" bilan davolash Sharqiy Yevropa mamlakatlari - Yugoslaviya, Polsha kabi mamlakatlarda ham qo'llanilgan.

8.3. Denominatsiya va nullifikatsiyaning mohiyati hamda ularni qo'llash tartibi

Denominatsiya o'z mohiyatiga asosan milliy pul birligidagi ortiqcha nollarni olib tashlab muomalaga yangi pullarni chiqarishdan iborat. Denominatsiya usulida Rossiya (3 dona nolni olib tashladi) va Turkiya (liradan 6 dona nolni olib tashladi) xukumatlari foydalanishdi.

Inflyatsion jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solib turish o'z mohiyatiga asosan mamlakatda mahsulotlar, bajarilgan ishlar, ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narx-navolarni o'sib borishini cheklash va pul tizimini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan aniq chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iborat. Ushbu chora-tadbirlar ikki yo'nalishda olib boriladi:

Deinflyatsion siyosat. Ushbu siyosat mamlakatda pulga bo'lgan talabni pul-kredit va moliya mexanizmlari yordamida tartibga solib turiladi. Deinflyatsion siyosat davlat xarajatlarini qisqartirish, kreditlar uchun foiz stavkalarini oshirish, soliq yukini kuchaytirish (soliqlar soni va ularni foiz stavkalarini ko'tarish) va pul massasini cheklashni o'z ichiga oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, deinflyatsion siyosat mamlakatdagi iqtisodiy o'sishni sekinlashuviga sabab bo'ladi.

Daromadlar siyosati. Ushbu siyosat olib borishda davlat tomonidan mahsulotlar, ko'rsatilgan xizmatlar, bajarilgan ishlarga bo'lgan narx-navo va ish haqi ustidan birdaniga nazorat yuritiladi hamda ularni o'sishini ma'lum chegarasi o'rnatiladi yoki butunlay "muzlatib" qo'yiladi. Daromadlar siyosati o'z mohiyatiga ko'ra qat'iy siyosat hisoblanadi va u aholi o'rtasida norozilikni kelib chiqarishi mumkin. Lekin inflyatsiya bilan kurashishda ayrim mamlakatlarda daromadlar siyosatidan foydalaniladi.

Xalqaro amaliyotda rivojlanayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaga qarshi kurash olib borish tajribasida biz ta'kidlab o'tgan ikki yo'nalishdan oqilona birgalikda foydalanilgan.

Iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaga qarshi kurashish va milliy pul tizimini mustaxkamlash uchun asosan quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda:

- milliy iqtisodiyotni sog'lomlashtirish, investitsiya faoliyatining tushib ketishini bartaraf etish va iqtisodiy rivojlanishning oqilona darajasini ta'minlash;

- raqobatbardosh, yuqori texnologik ishlab chiqarishni tashkil etish va uni rivojlantirish maqsadida davlat strategiyasini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish;

- xalq iste'mol tovarlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining tarkibini o'zgartirish va unda zamonaviy texnika hamda texnologiyalarni joriy etish;

- tijorat banklarining investitsiya va kredit faoliyatini rag'batlantirish;

- soliq tizimini takomillashtirish va ushbu yo‘nalishda asosiy e‘tiborni soliqlarning rag‘batlantiruvchi funksiyasiga qaratish;
- davlat tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash;
- mamlakat ichida mahsulotlar, valyuta, kredit yer, ko‘chmas mulk, mehnat va qimmatli qog‘ozlarning yagona bozorini shakllantirish hamda uni rivojlantirish;
- pul-kredit siyosatini iqtisodiyotning rivojlanishi holatiga asosan o‘zgartirib turish;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va mahsulotlar, ishlar, xizmatlarni eksport qilishni rag‘batlantirish;
- erkin bozor baholarini saqlagan holda daromadlar, xarajatlar va narx-navoni davlat tomonidan tartibga solish va uni nazorat qilish;
- davlat byudjet taqchilligini noinflyatsion yo‘llar bilan qisqartirish;
- davlatning strategik oltin-valyuta zahiralarini chuqur tahlil etish va ulardan oqilona foydalanishdan iboratdir.

8.4. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan pul islohotlari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari

O‘zbekistondagi inflyatsiya bu mustaqil O‘zbekiston zaminida vujudga kelgan inflyatsiya emas. Tarixan bu inflyatsiya sobiq SSSRda yuzaga kelgan. Bu inflyatsiyaning umumiy iqtisodiy sababi davlat boshqaruvida iqtisodga nisbatan siyosatga ko‘p e‘tibor berilganidadir. Natijada ishlab chiqarish sur‘atlari tushib ketdi. Tovar kamyoblighi yashirin jarayon bo‘lib, tovarlarni ishlab chiqarish uchun ko‘p xarajat qilinsada (xom-ashyolarning narxi yuqoriligi tufayli) tovarlar past bahoda sotilgan. Farq davlat byudjetidan qoplana borgan. 1992 yilning boshidan erkin baholarga o‘tish natijasida (oziq-ovqat va yoqilg‘i resurslardan tashqari) inflyatsiya yuzaga otilib chiqdi va tez sur‘atlar bilan rivojlanib ketdi.

Shu tufayli O‘zbekistondagi inflyatsiya sobiq SSSR davrida yuzaga kelgan inflyatsiyaning qoldig‘idir va uni davolash uzoq vaqtni talab qiladi. Sobiq SSSRda, jumladan O‘zbekistonda 90-yillardagi inflyatsiyaning asosiy sabablari:

- iqtisodiy muvozanatning yo'qligi, ishlab chiqarish sur'atlarining tushib ketishi natijasida rejali iqtisodiyotdagi inqiroz;

- mahsulotlar sifatining, mehnat unumdorligining pastligi;

- ishlab chiqarishda xarajatlar salmog'ining oshib ketishi, behuda sarflar, iqtisod prinsiplariga rioya qilmaslik va boshqalar hisoblanadi.

Undan tashqari rivojlangan bozor sharoitiga o'tmasdan turib baholarning erkinlashuvi, tovar massasi ustidan ba'zi bo'limlarining yakka hukmronlik o'rnatishi, baholarni xohlagancha boshqarish, kredit, moliya siyosatlarining noto'g'ri olib borish, iqtisodning "dollarlashuvi", "rubl zona"sining yemirilishi, valyuta tushumlari va milliy boylikning chetga oqib ketishi va boshqalar inflyatsiya jarayonining yana rivojlanishiga olib kelgan.

Inflyatsiya jamiyatning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Mamlakat iqtisodiy ahvolini tang holga olib keladi:

- ishlab chiqarish hajmi tushib ketadi va baholarning oshib borishi ishlab chiqarish istiqbollari to'g'anoq bo'ladi;

- kapitalning asosiy qismi ishlab chiqarishdan savdo (muomala) sohasiga, vositachilik sohasiga oqib o'tadi. Chunki ishlab chiqarishdan ko'ra, savdo sohasidagi kapital tezroq va ko'proq foyda keltiradi;

- baholarning o'zgarib turishi olibsotarlikni rivojlantiradi, arzon vaqtida olib, qimmat bo'lganda sotish, tovar zaxiralarini yashirish jarayonlari avj oladi;

- kredit berish jarayonlari cheklangan bo'ladi. Qarz oluvchilar ko'payadi, qarz beruvchilar soni qisqaradi, chunki qarz bergan yutqazishi mumkin;

- davlatning moliya resurslari qadrsizlanadi va h.k.

Aholining kam daromad oluvchi qismining ijtimoiy ahvoli yomonlashadi. Ularning real daromadlari kamayadi. Nominal daromadning baholar o'sishidan tushishi natijasida aholining turmush darajasi pasayadi.

Ayniqsa, nafaqa, davlat tashkilotlaridan maosh oluvchilarning ahvoli qiyinlashishi mumkin. Inflyatsiya aholi jamg'armalarining qadrsizlanishiga olib keladi. Inflyatsiya aholi ba'zi qatlamlarining (savdo-sotiq sohasida) boyishiga olib keladi. Davlat aholining daromadlar darajasini tenglashtirish maqsadida daromad va soliqlarni indeksatsiya qilib boradi.

Bobga oid savollar

1. Pul islohotlarini amalga oshirishning zarurligi nimada?
2. Pul islohotlarini amalga oshirish shart-sharoitlarini aytib bering.
3. Pul islohotlarini amalga oshirishning zarurligini belgilovchi omillar nimalardan iborat?
4. Pul islohotlarining muvaffaqiyatini ta'minlash shartlarini aytib bering.
5. Pul islohotlarini amalga oshirish usullarini yoritib bering.
6. Denominatsiya va uni amalga oshirish tartibini tushuntirib bering.
7. Nullifikatsiya va uni amalga oshirish tartibini tushuntirib bering.
8. Devalvatsiya siyosatining mazmunini tushuntirib bering.
9. Revalvatsiya siyosatining mazmunini tushuntirib bering.
10. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan pul islohotlari va ularning o'ziga xos xususiyatlarini yoritib bering.
11. O'zbekistonda so'm kupon oraliq valyutani qabul qilishning zarurligi nimalardan iborat edi?
12. Deinflyatsion siyosat nima?
13. Daromadlar siyosati nima?
14. Iqtisodiy bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaga qarshi kurashish va milliy pul tizimini mustaxkamlash uchun asosan qanday chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda?
15. Inflyatsiya jamiyatning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Bobga oid testlar

1. *Pul islohotini o'tkazishning zarurligi nimada?*
 - A. Metal pulning iqtisodiyotda muomalada bo'lishini ta'minlash.
 - B. Davlatning xalqaro munosabatlarini yaxshilash maqsadida.
 - D. davlatning siyosiy mustaqillikka erishishi sababli.
 - E. milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash.
2. *Pul islohotlarining qanday turlari mavjud?*
 - A. Denominatsiya, devalvatsiya, revalvatsiya, nulifikatsiya.
 - B. Bir metal puldan ikkinchi metal pulga o'tish, pul tizimining bir shaklidan ikkinchi shakliga o'tish, milliy valyutalarni oltinga yoki kumushga almashtirishni joriy etish.

- D. Urushlar davrida muomalada katta miqdordagi qog'oz pullar va banknotalarni chiqarilishi natijasida o'tkaziladigan islohot.
- E. Dematerilizatsiya, demonetizatsiya.

3. *Denominatsiya bu...?*

- A. Muomalaga yangi xorijiy valyutalarni kiritish
- B. Milliy valyutaning qadrini xorijiy valyutaga nisbatan pasaytirish.
- D. Milliy valyutaning qadrini xorijiy valyutaga nisbatan pasaytirish.
- E. Eski pul birligini yangi pul birligiga ma'lum nisbatda almash-tirish.

4. *"Emissiya qilish" va "muomalaga pul chiqarish" terminlari ma'nosi jihatidan bir-biridan farqi mavjudmi?*

- A. Deyarli farq mavjud emas.
- B. Tubdan farq qiladi.
- D. Qisman farq qiladi.
- E. Qo'llanilishida farq mavjud.

5. *O'zbekiston Respublikasida milliy valyutani muomalaga kiritish nechta bosqichda amalga oshirilgan?*

- A. Bir bosqichli.
- B. Ikki bosqichli.
- D. Uch bosqichli.
- E. To'rt bosqichli.

6. *O'zbekiston Respublikasida milliy valyutani muomalaga kiritishning birinchi bosqichi qaysi sanadan boshlangan?*

- A. 1994 yil 1 iyuldan.
- B. 1993 yil 15 iyuldan.
- D. 1993 yil 15 noyabrdan.
- E. 1994 yil 1 noyabrdan.

7. *O'zbekiston Respublikasida milliy valyutani muomalaga kiritishning ikkinchi bosqichi qaysi sanadan boshlangan?*

- A. 1994 yil 1 iyuldan.
- B. 1993 yil 15 iyuldan.

- D. 1993 yil 15 noyabrdan.
- E. 1994 yil 1 noyabrdan.

8. *O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasi 1 so'm necha so'm kupon nisbati bilan muomalaga kiritilgan?*

- A. 1 so'm kupon.
- B. 100 so'm kupon.
- D. 1000 so'm kupon.
- E. 10000 so'm kupon.

9. *O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 1994 yil 1 iyulda qanday nominallardagi so'mliklar muomalaga kiritilgan?*

- A. 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 so'm.
- B. 1, 5, 10, 25, 50, 100 so'm.
- D. 1, 3, 10, 25, 50, 100 so'm.
- E. 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200 so'm.

10. *O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 1994 yil 1 iyulda qanday nominallardagi tiyin metall tangalar muomalaga kiritilgan?*

- A. 1, 3, 5, 10, 20, 50, 100 tiyin.
- B. 1, 5, 10, 20, 50 tiyin.
- D. 1, 3, 10, 20, 50, 100 tiyin.
- E. 1, 3, 5, 10, 20, 50 tiyin.

11. *O'zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarni yengillashtirish maqsadida qaysi yildan 200 so'mlik pullar muomalaga kiritilgan?*

- A. 1996 yildan.
- B. 1997 yildan.
- D. 1998 yildan.
- E. 1999 yildan.

12. *O'zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarni yengillashtirish maqsadida qaysi yildan 500 so'mlik pullar muomalaga kiritilgan?*

- A. 1996 yildan.
- B. 1997 yildan.
- D. 1998 yildan.
- E. 1999 yildan.

13. O'zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarni yengillashtirish maqsadida qaysi yildan 1000 so'mlik pullar muomalaga kiritilgan?

- A. 1999 yildan.
- B. 2000 yildan.
- D. 2001 yildan.
- E. 2002 yildan.

14. Deinflyatsion siyosat o'z ichiga qanday tadbirlarni qamrab oladi?

A. Davlat xarajatlarini oshirish, kreditlar uchun foiz stavkalarini kamaytirish, soliq yukini kamaytirish (soliqlar soni va ularni foiz stavkalarini kamaytirish) va pul massasini oshirish.

B. Davlat daromadlarini qisqartirish, depozitlar bo'yicha foiz stavkalarini oshirish, to'g'ri soliq yukini kuchaytirish (soliqlar soni va ularni foiz stavkalarini ko'tarish) va M2 agregatini cheklash.

D. Davlat xarajatlarini qisqartirish, kreditlar uchun foiz stavkalarini oshirish, soliq yukini kuchaytirish (soliqlar soni va ularni foiz stavkalarini ko'tarish) va pul massasini cheklash.

E. Davlat daromadlarini oshirish, kreditlar uchun foiz stavkalarini kamaytirish, soliq yukini kamaytirish (soliqlar soni va ularni foiz stavkalarini kamaytirish) va M0 agregatini oshirish.

15. Qanday turdagi siyosatni olib borishda davlat tomonidan mahsulotlar, ko'rsatilgan xizmatlar, bajarilgan ishlarga bo'lgan narxnavo va ish haqi ustidan birdaniga nazorat etiladi hamda ularni o'sishini ma'lum chegarasi o'rnatiladi yoki butunlay «muzlatib» qo'yiladi?

- A. Deinflyatsion siyosat.
- B. Daromadlar siyosati.
- D. Pul-kredit siyosati.
- E. Fiskal siyosat.

IX BOB. KREDITNING ZARURLIGI, FUNKSIYALARI, SHAKLLARI VA TURLARI

9.1. Kreditning zarurligi va mohiyati

Jamiyatda tovar – pul munosabatlaridan keyingi vujudga kelgan muhim ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlardan biri *kredit munosabatlari* hisoblanadi.

Kredit bu *kreditor va kredit oluvchi* o'rtasida tuzilgan ssuda bitimiga asosan, kreditor tomonidan kredit oluvchilarga pul yoki tovar shaklidagi moddiy ne'matlarni ma'lum bir muddatga uning qiymatini qaytarib berishi va foydalangan davri uchun qo'shimcha to'lov (foiz) to'lanishini aks ettiruvchi iqtisodiy munosabatlardir. Demak, bu sharoitda kredit munosabatlarining subyektlari bo'lib kreditor va kredit oluvchilar hisoblansa, uning obyekti bo'lib tuzilgan bitimga binoan ma'lum muddatga foydalangan uchun berilgan pul yoki tovar shaklidagi moddiy buyumliklar hisoblanadi. Kreditning maqsadi bo'lib foiz ko'rinishida qo'shimcha daromad olish hisoblanadi.

Kredit, pul kabi iqtisodiy kategoriya bo'lib, pul mablag'larining samarali ishlashiga, xo'jalik yurituvchi subyektlar va jismoniy shaxslarning ortiqcha vaqt va mablag' sarf qilmasdan qo'shimcha pul mablag'lariga bo'lgan talabini qondirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda kredit munosabatlarining yuzaga kelishining asosiy sabablari sifatida quyidagilar aks ettirilgan.

*Birinchi*dan, ishlab chiqarish jarayonida kapitalning aylanish davrining turlichaligi. Ma'lum bir tovarni ishlab chiqarish davri bir necha soatni tashkil etsa, boshqa bir tarmoqda bu davr (P–T–I/Ch–T¹–P¹) bir necha oylar hattoki yillarni tashkil etishi mumkin. Bu sharoitda qaysi tarmoqlarda mahsulot ishlab chiqarish davri qisqa bo'lsa ular bozorda sotuvchi sifatida tayyor, lekin boshqa bir tarmoqda ishlab chiqarish davri uzoqroq davom etsa ular bozorda sotib oluvchi sifatida tayyor bo'lmaydi. Bu sharoitda ular tovarlarni kredit hisobidan sotib olishga yoki banklardan kredit olib mahsulot sotib olishga majburdirlar.

Ikkinchidan, kapitalizmga kelib ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlar hajmining keskin oshishi. Masalan, mehnat taqsimotining dastlabki davrlarida bir etikdoʻz bir juft etik tiksa uni kreditsiz bemaol sotishi mumkin edi. Biroq kapitalizm sharoitida oyoq kiyim fabrikasida bir kunda bir necha yuz minglab etik ishlab chiqarila boshladi. Bu esa oʻz navbatida mahsulotning bir qismini kreditga sotish zaruriyatini vujudga keltirdi.

Uchinchidan, kapitalizm davrida mahsulot ishlab chiqaruvchilar va isteʼmolchilar orasidagi masofaning uzayishi. Avvallari etikdoʻz tikkan etigini shu kunning oʻzida sotgan boʻlsa, endi bir mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlar boshqa davlatlarda sotilmoqda. Bu esa oʻz navbatida mahsulot ishlab chiqaruvchining mahsuloti sotilgunga qadar (T^1-P^1) maʼlum bir davrni talab etadi. Bu davrda ishlab chiqaruvchi tovarlarni sotguncha oʻz faoliyatini yuritib turishi uchun kreditdan foydalanishga majbur boʻladi.

Kredit munosabatlari iqtisodiy fanlarning barcha boʻgʻinlarida bevosita yoki bilvosita alohida ijtimoiy – iqtisodiy jarayon sifatida oʻrganiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda “kredit” soʻzi lotincha “*creditum*” – ssuda, qarz soʻzidan paydo boʻlganligi qayd etiladi. Ayrim iqtisodchi olimlar “*credo*”, yaʼni “*ishonaman*” degan maʼnoni anglatishini qayd etadi⁴². Albatta, kredit munosabatlarida ishtirok etayotgan subyektlarning bir – biriga boʻlgan ishonchi asosiy omil hisoblanadi. Bu yerda kreditor, kreditni berishda asosiy masala kredit oluvchiga nisbatan “ishonchi” muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq, kredit iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishi uchun birgina ishonchning oʻzi yetarli boʻlmaydi. Kredit va kredit munosabatlarining vujudga kelishida ishonch bilan birgalikda shunday bir kategoriya mavjudki, bu kreditor va kredit oluvchi oʻrtasida oʻzaro iqtisodiy hamkorlikni amalga oshirishga undaydi. Buni kreditor va qarz oluvchi nuqtai nazardan koʻradigan boʻlsak, kreditorni ushbu munosabatlarni rivojlantirishiga asosiy omil bu iqtisodiy manfaatdorlik, yaʼni kredit foizi hisoblanadi. Qarz oluvchi uchun esa ishlab chiqarish jarayonini uzluksizligini taʼminlash orqali tegishli iqtisodiy manfaatdorlikka erishishdir.

⁴² Деньги, кредит, банки: Учебник/Под ред. В.В.Иванова, Б.И.Соколова. М.: ТК Велби, Проспект, 2008. С.410.

Bundan ko‘rinib turibdiki, kredit va kredit munosabatlarini vujudga kelishi va rivojlanishida har ikkala tomonning ham iqtisodiy manfaatdorligi kuchli moliyaviy mexanizm hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kreditning zarurligi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

– kredit munosabatlarida ishtirok etuvchi tomonlarning iqtisodiy manfaatdorligini ta‘minlanishi. Xususan, kreditor kredit hisobidan foiz to‘lovlari sifatida foyda olsa, qarz oluvchi ishlab chiqarishning uzluksizligini ta‘minlash orqali tegishli foydani shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘ladi;

– iqtisodiyotda vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘lar ssuda kapitali sifatida jamg‘arilib, tegishli maqsadlarga yo‘naltiriladi;

– iqtisodiyotda ishlab chiqarish siklining davriyligi. Bunda ayrim tarmoqlarda vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘lari vujudga kelsa, boshqalarida qo‘shimcha moliyaviy resurslarga ehtiyoj tug‘iladi, ushbu jarayon kredit orqali tartibga solinadi;

– ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonida qo‘shimcha moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyojning asosiy qismi kreditlar orqali qondiriladi.

Zamonaviy iqtisodiyotda kredit muhim moliyaviy element sifatida mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishining ajralmas qismi hisoblanadi. Kredit va kredit munosabatlarining vujudga kelishi va rivojlanishining asosida tovar ishlab chiqarish, yanayam aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak – kapital muomalasi va aylanishi yotadi. Jamiyatda kapital muomalasi va aylanishi doimo ham bir maromda amal qilmaydi, bular yuqorida ta‘kidlanganidek qator omillar bilan izohlanadi.

Kreditning mohiyatiga qator iqtisodchi olimlar tegishli ta‘riflarni shakllantirgan. Xususan, Shegorsov V.A. tahriri ostida tayyorlangan darslikda, “Kredit – qaytarish va to‘lov sharti bilan qarzdorga vaqtinchalik foydalanish maqsadida pul mablag‘i yoki moddiy buyum ko‘rinishida berish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimidir” tarzidagi ta‘rifi shakllantirilgan⁴³.

Professor O.I.Lavrushin tahriri ostida nashr etilgan darslikda kreditning mohiyatiga aniq ta‘rif berilmagan. Biroq, ularning fikricha, kredit ijtimoiy munosabatlarning bir ko‘rinishi bo‘lib, iqtisodiy kategoriyadir. Shu bilan birga, kredit turlicha ijtimoiy munosabatlarda

⁴³ Деньги, кредит, банки: Учебник для вузов/ Под. ред. В.А.Щегорцова. М.:ЮНИТИ – ДАНА, 2005. С.176.

emas, balki iqtisodiy munosabatlarni aks ettiruvchi qiymatning harakati jarayonida namoyon bo'ladi. Darslikda, kreditning mohiyatini aniq aks ettirish uchun uning tarkibi, harakat qilish jarayoni va vujudga kelish asosiga e'tibor qaratish lozimligi ta'kidlanadi⁴⁴.

Boshqa rossiyalik iqtisodchi olimlar "Pulli (tovarli) kredit to'lov asosida amalga oshiriladigan bir toifadagi ekvivalentning turli vaqtdagi o'zaro harakatining yig'indisidir.", degan ta'rifni berishgan⁴⁵.

O'zbekistonlik iqtisodchilardan professor Sh.Abdullayeva tomonidan nashr ettirilgan darslikda: "Kredit – bu vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini pul egasi yoki boshqalar tomonidan ma'lum muddatga, haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir" tarzidagi ta'rif berilgan⁴⁶.

Kreditning iqtisodiy mohiyatiga berilgan ta'riflardan ko'rinib turibdiki, bu borada iqtisodchi olimlarning fikrlari bir – biridan sezilarli darajada farq qiladi. Shu bois, "*Kredit – tegishli tamoyillar asosida (qaytarishlik, to'lovlilik, ta'minlanganlik, muddatlilik va maqsadlilik) qiymat va moddiy buyum ko'rinishida, jismoniy va yuridik shaxslarga taqdim etiladigan iqtisodiy kategoriyalarning bir shaklidir*" tarzidagi ta'rifni shakllantirishga jazm etdik.

Kreditning mohiyatini yanada aniqroq va to'liqroq ochib berishda uning subyektiv va obyektiv mohiyatiga e'tibor qaratish lozim. Kredit munosabatlarning vujudga kelishida, shuningdek, uning mohiyatini ochib berishda kreditning subyektiv mohiyati ham alohida o'rin tutadi. Kreditning subyektiv mohiyati bir – biriga bog'liq bo'lgan "*kreditor*" va "*kredit oluvchi*"ning munosabatlarida namoyon bo'ladi.

"Kreditor" va "kredit oluvchi" o'rtasida vujudga keladigan munosabatlarning asosida tovar – pul aylanmasi yotadi. Jamiyatda vaqtinchalik bo'sh mablag'larning mavjudligi va tovar aylanmasining mavjudligi kredit va qarz oluvchining manfaatlarini bir – biriga to'qnashishiga xizmat qiladi. Agar, ushbu manfaatlar bir – biriga mos kelsa ular o'rtasida kredit munosabatlari vujudga keladi.

Kreditor – kredit munosabatlari tashkil etishda kredit beruvchi sifatida maydonga chiqadi. Kreditor pul mablag'larini vaqtinchalik

⁴⁴ Деньги, кредит, банки: Учебник/Кол. авт. Под ред. О.И.Лавшурина М.: КНОРУС, 2007. С. 237 – 238.

⁴⁵ Деньги, кредит, банки: Учебник/Под ред. В.В.Иванова, Б.И.Соколова. М.: ТК Велби, Проспект, 2008. С.428.

⁴⁶ Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. Т.: Иқтисод – Молия, 2007. 165 б.

foydalanishga beruvchi subyektlar hisoblanadi. Bunday subyektlar banklar, kredit uyushmalari, mikrocredit tashkilotlar, lombardlar, davlat va boshqa moliyaviy tashkilotlar bo'lishi mumkin. Kreditor ssuda sifatida beradigan pul mablag'lari ularning *o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'lari* hisobidan shakllantiriladi. Kreditor subyektlar ichida, banklar va kredit uyushmalari nafaqat o'z mablag'lari hisobidan, balki chetdan jalb qilingan mablag'lar hisobidan kreditlar beradi. Mablag'larni jalb qilishning turli yo'llari mavjud bo'lib, bozor iqtisodiyoti sharoitida aksiyalar va obligatsiyalarni muomalaga chiqarish asosiy va samarali yo'llaridan biri hisoblanadi.

Kreditor jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni tegishli shartlar asosida jalb qilib, ushbu mablag'larni kreditning qayta taqsimlash funksiyasi orqali real sektorning zarur bo'lgan bo'g'inlariga joylashtiradi. Bu jarayon iqtisodiyotdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini samarali ishlashini, ya'ni kapital aylanmasini to'xtovsizligini ta'minlash bilan birga, kreditor jamlangan mablag'larni zarur maqsadlarga joylashtirish asosida ushbu mablag'larni o'z maqsadi va kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaatlari yo'lida xizmat qilishiga erishadi.

Kredit oluvchi – kredit munosabatlarida kredit oluvchi sifatida ishtirok etadi. Kredit oluvchi subyektlar sifatida xo'jalik yurituvchi subyektlar, aholi, davlat, banklar va boshqa shaxslar maydonga chiqadi. Iqtisodiy adabiyotlarda kredit oluvchini qarzdor sifatida talqin etish holatlari uchraydi, shuningdek, kredit va qarzning bir – biridan iqtisodiy jihatdan farqlanishi xususida ham tortishuvlar ko'zga tashlanadi. Albatta, "kredit" va "qarz" o'rtasida o'zaro bog'liklik bo'lishi mumkin, lekin iqtisodiy mohiyatan bu ikki tushuncha o'rtasida bir – biridan jiddiy farq qiladigan jihatlari mavjud. Kredit iqtisodiy kategoriya sifatida tegishli ijtimoiy – iqtisodiy qonunlar va tamoyillar asosida amal qiladi. Kredit munosabatlarida ishtirok etuvchi har ikkala tomonning iqtisodiy manfaatlari mavjud bo'lib, ushbu manfaatlar o'zaro mujassamlashganda kredit munosabatlari ro'y beradi.

Kreditor berilgan kredit uchun iqtisodiy manfaatdorlik (foйда)ni foiz ko'rinishida undirsa, kredit oluvchi kredit yordamida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash orqali qo'shimcha qiymat yaratish imkoniyatiga ega bo'ladi. Kredit munosabatlarida kreditor uchun kredit oluvchi shaxsning qanday shaxs ekanligi, qanday faoliyat bilan shug'ullanishi judayam muhim emas, asosiysi berilgan

kredit o'z vaqtida va tegishli foiz to'lovi bilan to'liq qaytishi muhim hisoblanadi.

Qarz munosabatlarida esa qarz beruvchi uchun birlamchi masala shaxs hisoblansa, berilayotgan qarz summasi uchun tegishli manfaatdorlikni ustama to'lov sifatida olishga umid bog'lamaydi, ya'ni ko'pchilik hollarda berilgan qarz uchun qo'shimcha haq talab etilmaydi.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish munosabatlarining chuqurlashuvi, tovar – pul munosabatlarining mavjudligi, ishlab chiqarish siklining davriyligi, o'zaro iqtisodiy manfaatlarning bir – biriga mos kelishi kreditning zarurligiga zamin yaratuvchi asosiy omillar bo'lib qolaveradi. Kredit munosabatlari jarayonida ishtirok etuvchilar, mavjud ijtimoiy – iqtisodiy holat esa uning mohiyatini u yoki bu darajada yoki ko'rinishda namoyon bo'lishiga xizmat qiladi.

9.2. Kreditning funksiyalari va tamoyillari

Kreditning mohiyati uning funksiyalarida yanayam yaqqolroq namoyon bo'ladi. Kreditning funksiyalari turli iqtisodiy adabiyotlarda turlicha va miqdorda keltiriladi. Ayrim adabiyotlarda iqtisodchi-olimlar kreditning funksiyalarini beshta ekanligini ta'kidlashsa⁴⁷, ayrimlarida uning funksiyalari ikkitadan iboratligi ta'kidlanadi⁴⁸.

Iqtisodchi – olimlarning kredit funksiyalari haqidagi fikrlariga, shuningdek, kreditning tovar–pul munosabatlari va ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlardagi ishtirokiga tayangan holda, uning *qayta taqsimlash (1), muomala jarayonini tezlashtirish (2), pullarni muomalaga chiqarish va naqdlashtirish (3) hamda pul kapitalini jamg'arish va markazlashuvini jadallashtirish (4) funksiyalarini* bajarishini ta'kidlash mumkin.

Kreditning funksiyalari ichida *qayta taqsimlash funksiyasi* asosiy funksiyalardan biri hisoblanadi. Kredit ushbu funksiyasi orqali jismoniy va yuridik shaxslarining taqsimlangan daromadlarining vaqtinchalik foydalanilmagan qismini tegishli fondlarga jalb qiladi. Jalb qilingan mablag'lar iqtisodiyotning qo'shimcha resurslarga ehtiyoji mavjud tarmoqlariga qayta taqsimlanadi.

⁴⁷ Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. Т.: Иқтисод – Молия, 2007. 168 – 170 б.

⁴⁸ Деньги, кредит, банки: Учебник/Кол. авт. Под ред. О.И.Лавшурина. М.: КНОРУС, 2007. С. 251 – 252.

Kredit ushbu funksiyasi orqali vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larining sohiblariga qo'shimcha daromad olish imkoniyatini yaratsa, kreditorga qo'shimcha mablag'larga ehtiyoji mavjud shaxslarga tegishli foizlar berish asosida daromad olishga, kredit oluvchilarga esa ishlab chiqarish jarayonini uzluksizligini ta'minlash natijasida qo'shimcha qiymat yaratish imkoniyatini yaratadi.

Demak, kreditning qayta taqsimlash funksiyasi orqali ssuda kapitali iqtisodiyotning tarmoqlari o'rtasida, qaytarishlik asosida joylashtiriladi, bu kredit munosabatlarida bevosita ishtirok etayotgan tomonlarning iqtisodiy manfaatdorligini ta'minlash bilan birga, vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini kreditor ixtiyoriga yo'naltirgan shaxslarga tegishli daromad olishiga xizmat qiladi.

Kreditning qayta taqsimlash funksiyasini amal qilishida pulning jamg'arma funksiyasining bevosita va bilvosita ta'siri mavjud. Ushbu masalaga klassik va neoklassik maktab vakillari alohida e'tibor qaratishgan. Xususan, A.Marshall "odamlar sotib olish imkoniyatiga ega bo'lishiga qaramasdan, ular uni (pulni) ishlatmasliklari mumkin", deydi. Ko'rinib turibdiki, ushbu e'tirof Sey qonunini to'lig'icha inkor etmaydi. Aksincha, neoklassik – iqtisodchilar shunday to'xtamga kelishdiki, Sey qonuni bir shart bilan bajariladi, bu vaqtda faqat jamg'arma (S) investitsiya (I) ko'rinishini oladi. Ularning ta'kidlashicha, bu vaqtda kapital bozoridagi talab va taklifning muvozanati foiz stavkasining barqarorligi hisobiga yuz beradi. Agar jamg'arma (kapitalning taklifi) hajmi mo'ljallangan investitsiya qilish hajmidan kam bo'lsa, natijada foiz stavkasi oshadi, buning oqibatida investitsiyaga bo'lgan talab kamayadi, jamg'armaga nisbatan taklif esa ortadi.⁴⁹ Ushbu holat o'rtasidagi o'zaro muvozanat jamg'arma va kreditning foiz stavkasi asosida tartibga solinadi.

Agar klassik maktab vakillari investitsiya va jamg'armaning hajmiga foiz stavkasining ta'sirini asosiy omil qilib ko'rsatsalar, keynschilar esa uning hajmiga uy xo'jaligi a'zolari tomonidan olayotgan daromadlar miqdori ta'sir qiladi, deb ta'kidlaydilar. Albatta, bu jarayon kreditning qayta taqsimlash funksiyasiga bilvosita ta'siri mavjud.

Kreditning *muomala jarayonini tezlashtirish* funksiyasi mam-lakat pul muomalasi, pul massasi, pulning aylanish tezligiga bevosita

⁴⁹ Ядгаров Я.С. История экономических учений. М.: ИНФРА – М, 2001. С.313.

ta'sir qiladi. Bu jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini tegishli fondlarga jalb etish orqali ularni pul aylanmasiga kiritadi.

Ma'lumki, mamlakat pul massasining tovar massasiga nisbatning ta'minlanishi milliy valyutaning barqarorligi va sotib olish qobiliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayonda kredit mamlakat pul massasining umumiy hajmini oshirmagan holda iqtisodiyot tarmoqlarining qo'shimcha mablag'larga bo'lgan ehtiyojni ta'minlaydi.

Odatda berilayotgan kreditlar asosan moliya muassasalari orqali bir hisobvaraqdan ikkinchi hisobvaraqqa o'tkaziladi. Bu o'z navbatida muomaladagi pullarning aylanish tezligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Kredit paydo bo'lishi bilan birga, kredit pullarining oddiy shakli bo'lgan veksellarni paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Albatta, veksellar xo'jalik yurituvchi subyektlarning vaqtinchalik pul mablag'lari bilan bog'liq muammolarni hal etishda, kredit munosabatlari yordamida muhim moliyaviy qurol sifatida maydonga chiqadi.

Kreditning *pullarni muomalaga chiqarish va ularni naqdlashtirish funksiyasi* asosan Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati orqali amalga oshiriladi. Ma'lumki, Markaziy bank muomaladagi pul massasini tartibga solish maqsadida qayta moliyalash stavkalari asosida tijorat banklariga kreditlar beradi, berilgan kreditlar iqtisodiyotdagi pul massasini oshirish bilan birga, Markaziy bank tomonidan kreditlar ko'rinishida muomalaga chiqarilgan naqdsiz pullarni u yoki bu yo'l bilan naqdlashtiradi.

Kredit *pul kapitalini jamg'arish va markazlashuvini jadallashtirish* funksiyasi yordamida yirik ssuda kapitalini tegishli fondlarda jamg'aradi. Jamg'armalar yordamida mamlakatlar, hududlar, mintaqalar, qit'alar yoki ayrim kompaniyalarda mablag'larning markazlashuvi ro'y beradi. Kredit mablag'larining markazlashuvi hududning iqtisodiyoti va moliya – kredit tizimi rivojlangan joylarda yuz beradi.

Kreditning funksiyalarini to'laqonli amal qilishida uning tamoyillari alohida o'rin tutadi. Kredit quyidagi tamoyillarni bajaradi:

– *muddatlilik tamoyili* (kreditlar kredit shartnomasiga asosan ma'lum muddatga beriladi. Mamlakatimiz bank tizimida kreditlar muddatiga qarab, qisqa yoki uzoq muddatli kreditlarga guruhlanadi);

– *to'lovlilik tamoyili* (kreditor barcha kreditlar uchun tegishli to'lovlarni foiz ko'rinishida kredit oluvchidan undiradi);

– *ta'minlanganlik tamoyili* (berilgan kreditlarning barchasi u yoki bu darajada tegishli risk bilan bog'liq bo'ladi, kreditor ushbu

riskni pasaytirish maqsadida kredit oluvchidan uning ta'minlanganligini talab etadi. Odatda, kreditlar mol – mulklarni garovga qo'yish, sug'urta polisi va uchinchi shaxslarning kafolat xatlari bilan ta'minlanadi);

– *qaytarishlik tamoyili* (kreditor tomonidan vaqtincha foydalanishga berilgan mablag'lar tegishli muddatlardan so'ng to'liq qaytarilishi lozim bo'ladi);

– *maqsadlilik tamoyili* (kreditor berayotgan kredit bo'yicha tuzilgan shartnomada kreditni yo'naltirilishi lozim bo'lgan aniq maqsadlarni qayd etadi va olingan kreditni shu maqsadga ishlatishi belgilab qo'yiladi).

Xulosa qilib aytganda, kreditning funksiyalari va tamoyillarini to'laqonli amal qilishiga qator omillar ta'sir etadi. Mazkur omillar mamlakat bank tizimining holati, milliy iqtisodiyotdagi ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlari, davlatning ichki va tashqi siyosati natijalari sifatida namoyon bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida aynan shu munosabat va siyosatlarni samarali jarayonlarini ta'minlanganligi kredit funksiyalari va tamoyillarida o'z aksini topadi.

9.3. Kreditning shakllari va turlari

Iqtisodiy adabiyotlarda, iqtisodchi olimlar va mutaxassislar tomonidan kreditning turlari va shakllari xususida turlicha fikr yuritiladi va talqin etiladi. Masalan, O'zbekistonlik olim, professor Sh.Abdullaeva kreditning shakllari xususida aniq fikrlarni bayon etmagan bo'lsada, uning turlarini "qisqa muddatli kreditlash" va "uzoq muddatli kreditlash" dan iborat ekanligini ta'kidlaydilar⁵⁰, xuddi shuningdek, rossiyalik iqtisodchi olimlar ham kredit shakllari bo'yicha turlicha fikrlarni ilgari suradilar. Shu bois, ushbu paragrafda kreditning turlariga atroflicha to'xtalishga qaror qildik.

Kreditning turlari asosan uning mohiyatini aniqroq tushunish imkoniyatini beradi. Shu bilan birga, ta'kidlash joizki, kreditning nafaqat turlari va shakllari o'rtasida, balki tasniflanishi ham ulardan ajralgan holda o'rganilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Kredit an'anaviy ravishda qator belgilarga qarab tasniflanishi mumkin. Xususan, kredit qarzdor va kreditor toifasi bo'yicha (1),

⁵⁰ Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. Т.: Иқтисод – Молия, 2007. 181 б.

kreditni taqdim etish muddatiga qarab (2) va kreditni berish shakllariga (3) qarab tasniflanadi.

Agar kreditning bu tartibda tasniflanishiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, asosan bunday tasniflanish kredit subyektlari o'rtasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar jarayonida yuz beradi. Shuningdek, uning e'tiborli jihati material qiymatni o'zida aks ettirganligi bo'lib, amaliyotda taqdim etish bilan bog'liq holatlarni o'zida namoyon etishi hisoblanadi.

Yuqorida qayd etilganlarga va iqtisodiy adabiyotlardagi manbalarga tayanib, kreditning *a) tovar, b) pul va v) aralash* shakllari mavjudligini ta'kidlash mumkin.

Kreditning *tovar shakli* uning juda oddiy shakli hisoblanib, kredit bilan bog'liq dastlabki munosabatlar aynan ushbu shakl doirasida rivojlangan. Mavjud iqtisodiy adabiyotlarda bayon etilishicha, kreditning tovar shaklida u asosan buyum ko'rinishida taqdim etilib, qarzdor kreditorning kreditini qoplashda xuddi shu miqdordagi buyumni unga qaytargan. Manbalarga ko'ra, kreditning ushbu shakli antik jamiyat davrida, qadimgi Rimda vujudga kelgan va rivojlangan⁵¹.

Hattoki, o'sha davrning huquqshunoslari "ssuda" va "kredit" iqtisodiy kategoriyalari o'rtasidagi bir – biriga o'xshashlik va farqlar xususidagi ayrim fikrlarni ilgari surishgan. Ma'lumki ushbu masala hozirgi kunda ham iqtisodchi olimlar va mutaxassislar o'rtasidagi munozarali holatlardan hisoblanadi. Bir guruh olimlar, "ssuda" va "kredit" o'rtasida jiddiy farqlar mavjud emasligini ta'kidlashsa, ikkinchi guruh olimlari buni inkor etadilar.

E'tiborli jihati shundaki, Rimda o'sha davrning huquqshunoslari "ssuda" va "kredit" (qarz) o'rtasidagi farqni quyidagicha izohlab berishga urinishgan. Ularning fikricha, ssudada qarzdor, ya'ni tovar shaklida kredit oluvchi kreditni qaytarishda undan olgan aynan shu tovar yoki buyumni kreditorga taqdim etishi zarur bo'ladi. Masalan, qarzdor kreditga otni olgan bo'lsa, ushbu kreditni qaytarishda aynan shu ot unga qaytarilishi zarur bo'ladi.

Kreditda esa tovar shaklida olingan kreditning o'rniga shunga o'xshash turdagi tovar bilan qaytarilishi mumkin ekanligini e'tirof etishadi. Masalan, tovar shaklida olingan bug'doyning o'rniga shu navdagi va miqdordagi bug'doy yoki boshqa mahsulot bilan qaytarilishi kredit sifatida tavsiflanadi.

⁵¹ Деньги, кредит, банки: Учебник/Под ред. В.В.Иванова, Б.И.Соколова. М.: ТК Велби, Проспект, 2008. С. 517.

Iqtisodiy adabiyotlarda kreditning tovar shaklidagi jihatlari bo'yicha ham fikrlarning xilma – xil ekanligining guvohi bo'lish mumkin. Yuqorida kreditning tovar shakliga berilgan tasnifdan farqli o'laroq, professor V.A.Shchegortsova tahriri ostida nashrdan chiqqan darslikda⁵², kreditning tovar shaklida mashina, stanok va boshqa jihozlarga to'lovni kechiktirish, ularni ijruga va hatto lizingga berish ekanligi haqidagi fikrlar ilgari suriladi.

Fikrimizcha, bu yerda rossiyalik olimlar kreditning tovar shaklini uning turi bilan aralashtirib yuborgan. Kreditning tovar shakli kishilar o'rtasida pul munosabatlari vujudga kelib, to'liq taraqqiy etgan vaqtgacha qo'llanilgan, keyinchalik ushbu kredit pul – tovar ko'rinishida qo'llanilgan.

Jamiyatda tovar – pul munosabatlarining rivojlanishi va mehnat taqsimotining tobora takomillashuvi kreditning tovar shakli zamirida uning *pul shaklini* vujudga kelishiga zamin bo'ldi. Kreditning pul shaklini vujudga kelishi, uning kreditor va qarzdorga qulaylik jihatlari xususida batafsil to'xtalishga, firkimizcha, ehtiyoj mavjud emas. Chunki, kreditor jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini tegishli shartlar asosida o'ziga jalb etib, ushbu mablag'larga ehtiyoji bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarga qaytarishlik, to'lovlilik, muddatlilik va ta'minlanganlik asosida beradi. O'z o'mida qarzdor ham ushbu kredit summasini belgilangan muddatlarda tegishli to'lovlar asosida kreditorga pul ko'rinishida qaytaradi.

Pul juda likvidli va qulay ayirboshlash vositasi bo'lganligi tufayli kreditning pul (qiymat) shakli keng tarqaldi, buning natijasida kreditning tovar shakli o'z o'mini sekinlik bilan kreditning pul shakliga bo'shatib berdi.

Kreditning yuqorida qayd etilgan shakllari bilan birga uning *aralash shakli* ham amal qiladi. Kreditning ushbu shakli uning tovar va pul shaklini o'zida mujassam etadi. Bunda kredit tovar yoki pul shaklida berilishi mumkin, uni qaytarishda ham qarzdor olgan kreditini pul yoki tovar ko'rinishida kreditorga qaytarishi mumkin. Aynan mana shu teskari bog'liqlik kreditning aralash shaklini o'zida ifoda etadi. Kreditning ayirboshlash shakliga misol sifatida tijorat kreditini keltirishimiz mumkin. Masalan, tovar sotuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi tashkilot sotib oluvchining moliyaviy muammolari mavjud

⁵² Деньги, кредит, банки. Учебник для вузов/ Под. ред. В.А.Щегорцова. М.:ЮНИТИ – ДАНА, 2005. С. 181.

hollarda sotilgan tovarlar va xizmatlarga to'lovni kechiktiradi, kechiktirilgan to'lov keyinchalik qo'shimcha to'lov asosida amalga oshiriladi. Mazkur masala keyingi paragraflarda batafsil ko'riladi.

Umuman olganda, yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, kreditning shakllari xususidagi turli fikrlarning mavjudligi mazkur masalalar ustida qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirishni davom ettirish zarurligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, kreditning shakllari uning turlarida yanayam aniqroq namoyon bo'ladi.

Xususan, kreditning turlari bo'yicha ham turlicha qarashlar mavjud bo'lib, rossiyalik ayrim iqtisodchi olimlar kreditning firmalar o'rtasida (xo'jalik) krediti (1), bank krediti (2), fuqarolik (shaxslar o'rtasidagi) kredit (3), davlat krediti (4), xalqaro kredit (5) va iste'mol kreditlari (6) mavjudligini ta'kidlaydilar⁵³.

Rossiyalik boshqa iqtisodchi olimlar bank krediti (1), xo'jalik (tijorat) krediti (2), davlat krediti (3), xalqaro kredit (4), fuqarolar (xususiy, shaxsiy) kreditlari (5) mavjudligini e'tirof etishadi⁵⁴. Yana bir taniqli iqtisodchi olim, professor O.I.Lavrushin tahriri ostida tayyorlangan darslikda kreditning bank krediti (1), xo'jalik (tijorat) krediti (2), davlat krediti (3), xalqaro kredit (4), ishlab chiqarish va iste'mol kreditlari (5) amal qilishi hamda bulardan tashqari kreditning bevosita va bilvosita, namoyon bo'luvchi va yopiq, eski va yangi, asosiy va qo'shimcha, rivojlangan va rivojlanmagan turlari mavjudligi ta'kidlanadi⁵⁵. Ayrim iqtisodchilar kreditning bank, tijorat, iste'mol, davlat, xalqaro va sudxo'rlik turlari mavjudligi xususidagi fikrlarni bayon etadi⁵⁶.

Bizning fikrimizcha, kreditning turlarini aniqlashda uning *subyektlari, obyekti va maqsadiga* e'tibor qaratilmog'i lozim.

Kreditning subyektlari bo'lib, kredit munosabatlarida ishtirok etuvchi shaxslar tushuniladi, ya'ni kreditor va kredit oluvchilar.

Kreditning obyekti bo'lib esa kredit munosabatlarida ishtirok etuvchi pul yoki tovar shaklidagi moddiy boyliklar hisoblanadi.

Kredit berishdan maqsad esa vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'laridan qo'shimcha daromad olish (foiz shaklida) bo'ladi, yoki

⁵³ Деньги, кредит, банки: Учебник/Под ред. В.В.Иванова, Б.И.Соколова. М.: ТК Велби, Проспект, 2008. С. 517.

⁵⁴ Деньги, кредит, банки: Учебник для вузов/ Под. ред. В.А. Щегорцова. М.:ЮНИТИ – ДАНА, 2005. С. 182.

⁵⁵ Деньги, кредит, банки: Учебник/Кол. авт. Под ред. О.И.Лаврушина. М.: КНОРУС, 2007. С. 263 – 265.

⁵⁶ Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. Т.: Иқтисод – Молия, 2007. 182 – 192 б.

ishlab chiqarish davrining uzluksizligini (tovar krediti olinganda) ta'minlashga bo'lgan talabini qondirish hamda davlat byudjetining vaqtinchalik kamomadini qoplashdan iborat bo'lishi mumkin.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, iqtisodchi olimlar kreditning turlariga mavjud ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlardan kelib chiqib turlicha yondashganlar. Fikrimizcha, kreditning turlariga tavsif berishda ularning amaliyotda qo'llanilishi va iqtisodiy samaradorligiga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Shu nuqtai nazardan, davlat krediti, bank krediti, iste'mol (ipoteka) kreditlari, tijorat krediti, xalqaro kredit mavjudligini e'tiborga olish maqsadga muvofiq.

Davlat krediti. Ushbu kreditning asosiy belgilaridan biri kreditni berish yoki olish jarayonida davlat bevosita ishtirok etadi. Ko'pchilik hollarda esa davlat kreditor sifatida yuridik va jismoniy shaxslarga kreditlar beradi.

Davlat krediti munosabatlari jarayonida uning subyektlari sifatida davlat nomidan markaziy va mahalliy davlat boshqaruv organlari maydonga chiqsa, ikkinchi tomondan yuridik va jismoniy shaxslar ishtirok etadi. Davlat kreditining vujudga kelishida an'anaviy ravishda ko'pchilik hollarda davlat byudjeti taqchilligini qoplash yoki yirik investitsion loyihalarni amalga oshirish maqsadida o'z nomidan qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqaradi. Davlat byudjetining taqchilligini qoplashda davlat tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan sotib olinadi. Bunda yuridik va jismoniy shaxslar kreditor sifatida namoyon bo'ladi. Davlat byudjeti taqchilligini qoplashning boshqa manbalari ham mavjud bo'lib, ularning asosiylari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- amaldagi soliq stavkalari miqdorini oshirish;
- muomalaga qo'shimcha pullarni (xazina biletlarini) emissiya qilish;
- Markaziy bankdan kredit qarzlarini olish;
- xalqaro kredit va moliyaviy yordam so'rash;
- davlatning qimmatli – qog'ozlarini muomalaga chiqarish.

Davlat byudjeti taqchilligini qoplash uchun amaldagi soliq stavkalari miqdorini oshirish iqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday holatda, xo'jalik yurituvchi subyektlar soliq bazasini kamaytirib ko'rsatish, ikkilamchi buxgalteriyani yuritish hamda xufyona iqtisodiyotning rivojlanishiga moyillik tug'iladi.

Natijada, mamlakatda iqtisodiyotning rivojlanishi va aholining turmush farovonligini ta'minlashda salbiy holatlar yuz beradi.

Muomalaga qo'shimcha pullarni chiqarish hisobiga davlat byudjeti taqchilligini qoplanishi iqtisodiyotda tovar va pul massasi o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni, pul massasi tovar massasiga nisbatan ortib ketadi, bunday holatda milliy valyutaning sotib olish qobiliyati pasayadi va inflyatsiya darajasining ortishiga sabab bo'ladi.

Markaziy bankning krediti davlat byudjeti taqchilligini qoplashning boshqa manbalariga nisbatan bir muncha samaraliroq hisoblanadi, lekin Markaziy bank tomonidan berilgan kreditlar asosan 3 oy muddatga berilib, ushbu muddatdan ortib ketishi mumkin emas.

Davlat byudjeti taqchilligini qoplashda halqaro kredit va xorijiy mamlakatlarning moliyaviy yordamini olish doimo ham ijobiy natijalarni bermaydi. Chunki, kreditor mamlakat qarz oluvchi mamlakatga qator shartlarni qo'yadi. Ayrim holatlarda kreditlar berish orqali kreditor mamlakat siyosiy va iqtisodiy tazyiq o'tkazish holatlari ham amaliyotda uchrab turadi. Shuning uchun davlat byudjetining taqchilligini qoplashning eng qulay usuli davlatning qimmatli qog'ozlarni yuridik va jismoniy shaxslarga sotish orqali kredit olishi hisoblanadi. Shu bilan birga, alohida ta'kidlash lozimki, davlat krediti faqatgina byudjet taqchilligini qoplash uchun emas, balki iqtisodiyotni tiklash (asosan tabiiy ofatlar yoki urushlardan so'ng), mamlakatda ijtimoiy – iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan qurilish ishlarini bajarish yoki sanoat tarmoqlarining alohida sohalarini rivojlantirish uchun uzoq muddatlarga (5, 10 yil) olinishi mumkin.

Bank krediti – kreditning eng rivojlangan shakli bo'lib, ushbu kredit tijorat banklari tomonidan vaqtincha bo'sh pul mablag'larni jalb qilish hisobiga, qo'shimcha moliyaviy resurslarga ehtiyoj tug'ilgan yuridik va jismoniy shaxslarga beriladi. Kreditning shakllari tarkibida bank krediti asosiy ulushga ega bo'lib, jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'lar asosan banklarda jamlanadi. Buning natijasida, banklar ushbu mablag'lar hisobidan foyda topish maqsadida, ularni iqtisodiyotning turli sohalariga bank krediti shaklida joylashtiradi.

Bank kreditining boshqa kredit shakllariga qaraganda afzalliklari juda ko'p bo'lib, xo'jalik yurituvchi subyekt istagan paytda va miqdorda kredit olish uchun bankka murojaat qilishi mumkin. Bank krediti pul shaklida namoyon bo'ladi, shu bois bu sharoitda kreditning

obyekti bo'lib pul kapitali hisoblanadi. Bank krediti qarz oluvchiga pul shaklida berilishi tufayli tijorat kreditining hajmini chegaralashga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Pul shaklida olingan kredit qarz oluvchi tomonidan korxonada ishlab chiqarish faoliyatining istagan jarayoniga yo'naltirish imkoniyatini beradi.

Bank kreditini yo'naltirish va qarz oluvchi tomonidan foydalanish maqsadiga qarab turlicha nomlanishi mumkin. Masalan, bank krediti ishlab chiqarishni kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalni ko'paytirishga yo'naltirilsa, bank krediti ssuda kapitali bo'ladi. Agar bank krediti xo'jalik yurituvchi subyektning kassadagi mablag'larning yetishmasligiga yo'naltirilsa bank krediti pul ssudasi deyiladi. Pul ssudasi faqat xo'jalik faoliyatining oborot kapitalini to'xtovsiz davom etishini ta'minlaydi, lekin uning miqdorini ko'paytirishga olib kelmaydi. Ssuda kapitali esa qarz oluvchining kapitali miqdorini ko'paytiradi.

Banklar turli toifadagi kredit oluvchilarga bank kreditini beradi. Xususan, korxonalar, korporatsiyalar, aholi, kredit muassasalari, mahalliy xokimiyatlar shular jumlasidandir. Kredit oluvchilar faoliyatining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, banklar bilan kredit munosabatlarini tashkil etadi. Kredit munosabatlarini tartibga soluvchi asosiy hujjat ular o'rtasida tuzilgan kredit shartnomasi hisoblanadi.

Bank kreditlari xo'jalik yurituvchi subyektlarning takror ishlab chiqarish jarayonini to'xtovsizligini ta'minlashga va oborot mablag'larining hajmini oshirishga yo'naltiriladi. Bank kreditlari muddati jihatidan *qisqa va uzoq muddatlarga* guruhlanadi.

Qisqa muddatli kreditlar bir yilgacha muddatga berilib, korxonada aylanma kapitalining xarakatini ta'minlash, joriy hisob – kitoblarni amalga oshirish, to'lov qobiliyatini mustahkamlash moliyaviy faoliyatning barqarorligini ta'minlash kabi masalalarga yo'naltiriladi. Qisqa muddatli kredit korxonada va tashkilotlarning aylanma kapitalini shakllantirishning ideal manbasi bo'lib hisoblanadi.

Uzoq muddatli kreditlar korxonada asosiy kapitali harakatini ta'minlashga yo'naltiradi. Xususan, korxonada amalga oshirilayotgan qurilish va faoliyat yuritayotgan tashkilotlarning rekonstruktsiya qilish, yangi texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish bilan bog'liq sohalarga sarflanadi. Qisqa muddatli kreditlar bir kundan bir yilgacha, uzoq muddatli lari esa bir yil va undan yuqori muddatlarga beriladi.

Bank kreditining asosiy turlaridan biri banklararo kredit hisoblanadi, ushbu kreditni banklar bir – biriga berishadi. Banklararo kreditlar bankning vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘laridan samarali foydalanish, o‘zaro likvidlikni ta‘minlash maqsadida beriladi. Banklar vaqtinchalik bo‘sh turgan yoki yuqori daromadlarga qo‘yilma sifatida yo‘naltirilayotgan mablag‘larini banklararo bozorga taklif etadi.

Halqaro bank amaliyotida banklararo kredit qisqa muddatli xarajatlarga ega bo‘lib, bir necha soatdan, bir necha oygacha berilishi mumkin. O‘zaro bitimlar telefon yoki faks orqali tuzilib, so‘ngra tasdiqlovchi hujjatlar bilan ta‘minlanishi ham mumkin.

Ist‘emol (ipoteka) krediti asosan aholiga yashashi uchun zarur bo‘lgan buyumlarni (uy, mashina, televizor, muzlatgich, mebel va boshqalar) olishga beriladi. Iste‘mol krediti pul va tovar ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. Pul ko‘rinishidagi iste‘mol krediti bank muassasalari tomonidan jismoniy shaxslar bilan tuzilgan shartnomalar asosida savdo tashkilotlarining hisobiga o‘tkazib beriladi.

O‘zbekistonda keyingi yillarda iste‘mol krediti hisoblangan ipoteka krediti juda tez sur‘atlar bilan rivojlanib bormoqda. Ipoteka krediti iqtisodiyotning markazlashgan tuzumi sharoitida mavjud bo‘lmagan. Bu holat o‘sha davrda nashrdan chiqqan lug‘atlarda ham e‘tirof etilgan. Xususan, 1988 yilda mamlakatimizda nashrdan chiqqan O‘zbekiston sovet ensiklopediyasida ipotekaga “Ipoteka (yun), uzoq muddatli kredit olish uchun ko‘chmas mulk (yer, imoratlar)ni garovga qo‘yish. Sotsialistik mamlakatlarda yo‘q.”⁵⁷, deb ta‘rif berilgan. Agar ushbu ta‘rifning “sotsialistik mamlakatlarda yo‘q” degan jumlasiga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, haqiqatda ham markazdan rejalashtirish tuzumi sharoitida ushbu kredit turining amal qilmaganligining guvohi bo‘lishimiz mumkin.

Shuningdek, 1984 yilda Moskva shahrida nashrdan chiqqan moliya – kredit lug‘atida ipotekaga berilgan ta‘rif ham buni tasdiqlaydi, unda “Ipoteka – (yunoncha hypotheke so‘zidan olingan bo‘lib – garov, zaklad) ssuda olish maqsadida turli shakldagi ko‘chmas mulklarning (asosan yer va qurilish binosi) garovidir. Qarzdorning to‘lovga layoqatsizligi sharoitida kreditlarning talabi garovga qo‘yilgan mulkni sotish evaziga qondiriladi. SSSR va boshqa mamlakatlarda qo‘llanilmaydi.”⁵⁸, deb ta‘kidlanadi.

⁵⁷ К.Х. Хонназаров ва бошқалар. Ўзбекистон совет энциклопедияси. Энциклопедик лугат. Т. 1. Т., 1988. 323 б.

⁵⁸ В.С.Захаров, Л.А.Дробозина, Л.Н. Красавина и др. Финансово – кредитный словарь. Т.1. М.: МиФ, 1984. С. 477.

bog'liqdir. Tijorat kreditining obyekti bo'lib – savdo kapitali hisoblanadi.

Tijorat krediti sotuvchi tomonidan sotib olingan tovarlarning to'lovini ma'lum muddatga kechiktirish orqali amalga oshiriladi. Xalqaro bank amaliyotida ushbu kreditni *vekselli kredit* sifatida ta'kidlaydi. Veksel tijorat kreditining “qurol” hisoblanib, asosan barcha tijorat kreditlari veksel yordamida amalga oshiriladi. Bunda sotib oluvchi korxonadan olgan tovarlar yoki ko'rsatgan xizmatlari uchun unga vekselni taqdim etadi. Veksellar odatda ma'lum muddatlarga (3 oy, 6 oy va 12 oy) sotib oluvchi tomonidan chiqarilgan bo'lib, ushbu muddatdan kechiktirmasdan qo'shimcha foiz to'lovlari bilan to'lanishi lozim.

Oldingi bo'limda ta'kidlanganidek, veksel kredit puli bo'lib, ular “oddiy” va “murakkab” (o'tkaziladigan) turlariga bo'linadi. Oddiy veksel bu veksel egasining unda aks ettirilgan mablag' summasini ko'rsatilgan muddatda vekselkor shaxsga to'lab berishi to'g'risidagi majburiyatnomasidir.

Murakkab veksellar uchinchi shaxslarga ham o'tkazish imkoniyatini beradi, ya'ni vekselkor shaxs ushbu vekselni uchinchi shaxsdan tovar sotib olish uchun o'tkazishi (berishi) mumkin. Bunday veksellar vekselkor shaxsning unda ko'rsatilgan mablag'larni belgilangan muddatda uchinchi bir shaxsga to'lanishini aks ettiruvchi veksel egasiga buyrug'idir.

Vekselkor shaxslar istalgan ushbu veksellar evaziga tijorat banklaridan pul shaklidagi kredit olish huquqiga egadir. Veksellar tijorat banklar tomonidan ma'lum to'lov evaziga qabul qilinishi yoki veksel garovi evaziga kredit berishlari mumkin. Shu tariqa tijorat kreditlari bank kreditiga aylanadi.

Ayrim iqtisodiy adabiyotlarda tijorat kreditini xo'jalik krediti sifatida ham yuritishadi. Buning sababi shundaki, tijorat kredit bilan bog'liq iqtisodiy jarayonlar xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida amalga oshirilib, ushbu kredit turi kreditor – korxonadan tovar yoki pul ko'rinishida berilishi mumkin. Tijorat kreditida kreditning obyekti tovarlar hisoblanib, tovarlarga to'lovlarni kechiktirish yo'li bilan veksel asosida beriladi. Uning subyektlari ish yurituvchilar hisoblanadi. Bir ish yurituvchi mahsulotlarini boshqa bir ish yurituvchiga kreditga sotayapti. Kreditning maqsadi bo'lib tovarlar doiraviy aylanishini tezlashtirish hisoblanadi.

Xalqaro kredit – bu mamlakatlar, banklar, yuridik shaxslar tomonidan boshqa mamlakatlarga, banklarga, kompaniya va tashkilotlarga beriladigan kreditdir. Bu – xalqaro iqtisodiy aloqalar doirasida pul kapitalining valyuta va tovar moddiy qimmatliklari ko‘rinishida qaytarishlik, muddatlilik va to‘lovlilik asosida beriladigan harakatidir. Xalqaro kreditning subyektlari sifatida ikkita mamlakat, turli davlatlarning yuridik yoki jismoniy shaxslari maydonga chiqadi.

Xalqaro kreditning subyektlari mulkiy shakliga qarab davlat, aralash mulk va shaxsiy mulklarga guruhlanadi. Xalqaro kreditlar kreditor mamlakatning milliy valyutasida yoki uchinchi mamlakatning valyutasi (AQSh dollari, evro)da berilishi mumkin.

Xalqaro kredit, obykti jihatidan pul ko‘rinishida yoki natura shaklida berilishi mumkin. Bozor iqtisodiyotining rivojlanishi natijasida kreditor mamlakatlarning ko‘pchiligi asosan xalqaro kreditni natural ko‘rinishida berishdan manfaatdor bo‘lib, bu orqali ular o‘z mamlakatlarining ishlab chiqaruvchilarini iqtisodiy jihatdan rivojlanishiga imkoniyat yaratadi.

Bobga oid savollar

1. Kreditning iqtisodiy kategoriya ekanligi nimada ko‘rinadi?
2. Kredit so‘zining iqtisodiy mohiyati.
3. Kredit munosabatlarida asosiy omil nimada namoyon bo‘ladi?
4. Kredit munosabatlarida o‘zaro ishonchdan tashqari yana qanday omilga amal qiladi?
5. Kreditning zarurligini belgilovchi asosiy omillar.
6. Kreditning iqtisodiy mohiyatiga iqtisodchi olimlarning yondashuvlari.
7. Kreditning iqtisodiy mohiyati.
8. Kreditning funksiyalari va ularga nisbatan iqtisodchi olimlarning fikrlari qanday?
9. Kreditning tamoyillari.
10. Kreditning iqtisodiyotda tutgan o‘rni.
11. Iqtisodiy adabiyotlarda kreditning shakllari va turlari xususidagi fikrlar nima uchun bir – biriga o‘xshamaydi?
12. Kredit qanday mezonlarga asosan tasniflanadi?
13. Kreditning qanday shakllari mavjud, ular bir – biridan qanday farq qiladi?

14. Kreditning qanday turlari mavjud, bu haqda iqtisodchi olimlarning fikrlari bir – biriga mos keladimi?

15. Bank kreditining asosiy xususiyatlari va kredit turlari o'rtasida tutgan o'rni?

16. Tijorat krediti, uning bank kreditidan farqli jihatlari va afzalliklari?

17. Iste'mol krediti va uning asosiy maqsadi?

18. Ipoteka krediti va uning o'ziga xos jihatlari?

19. Veksellar va ularning qo'llanilish tartibi?

20. Davlat kreditining mohiyati va o'ziga xos xususiyatlari?

21. Xalqaro kredit va uning qo'llanilish doirasi?

22. Bank kreditlarining iqtisodiyot rivojida tutgan o'rni?

Bobga oid testlar

1. Dastlab qanday munosabat vujudga kelgan?

- A. Kredit munosabatlari.
- B. Tovar – pul munosabatlari.
- D. Bank munosabatlari.
- E. Moliya – kredit munosabatlari.

2. Kredit qanday munosabatlar asosida tashkil topdi?

- A. Tovar – kredit munosabatida.
- B. Pul – kreditlar munosabatida.
- D. Tovar – pul munosabatlarida.
- E. Davlat krediti munosabatlarida.

3. Kredit munosabatlari iqtisodiy fanlarning qanday bo'g'inlarida o'rganiladi?

- A. Barcha bo'g'inlarida.
- B. Ayrim bo'g'inlarida.
- D. Moliya bo'limida.
- E. Ma'lum bo'limida.

4. Kreditor va kredit oluvchi o'rtasida asosiy omil nima hisoblanadi?

- A. Mablag'lardan samarali foydalanish.
- B. Iqtisodiy manfaatdorlik.

- D. O‘zaro yaqinlik.
- E. Iqtisodiy hamkorlik.

5. *Kreditning zarurligi qanday javobda noto‘g‘ri keltirilgan?*

- A. Kredit munosabatlarida ishtirok etuvchi tomonlarning iqtisodiy manfaatdorligini ta‘minlanishi.
- B. Iqtisodiyotda vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘lar ssuda kapitali sifatida jamg‘arilib, tegishli maqsadlarga yo‘naltiriladi.
- D. Banklarni moliyaviy muassasa ekanligi.
- E. Iqtisodiyotda ishlab chiqarish tsiklining davriyligi.

6. *Kredit munosabatlarini vujudga kelishining asosiy sababi?*

- A. Kapital muomalasi va aylanishi hisoblanadi.
- B. Savdo kapitali hisoblanadi .
- D. Pul kapitali hisoblanadi.
- E. Davlat mablag‘lari hisoblanadi.

7. *Kreditning mohiyatiga iqtisodchi olimlarning qarashlari.*

- A. Yagona yondashuvga ega.
- B. Yagona yondashuvga ega emas.
- D. Bir – biridan kuchli farq qiladi.
- E. Bir – biriga aynan o‘xshaydi.

8. *Kreditning subyektiv mohiyati nimada namoyon bo‘ladi?*

- A. Kreditor munosabatlarida.
- B. Kredit oluvchining munosabatlarida.
- D. Pul – kredit munosabatlarida.
- E. Kreditor va kredit oluvchining munosabatlarida.

9. *Kreditning funksiyalari qanday javobda to‘liq keltirilgan?*

- A. Qayta taqsimlash, muomala jarayonini tezlashtirish, pullarni muomalaga chiqarish va naqdlashtirish hamda pul kapitalini jamg‘arish va markazlashuvini jadallashtirish funksiyalarini.
- B. Muomala jarayonini tezlashtirish, pullarni muomalaga chiqarish va naqdlashtirish hamda pul kapitalini jamg‘arish va markazlashuvini jadallashtirish funksiyalarini.
- D. Qayta taqsimlash, muomala jarayonini tezlashtirish va pul kapitalini jamg‘arish va markazlashuvini jadallashtirish funksiyalarini.

E. Qayta taqsimlash, muomala jarayonini tezlashtirish, pullarni muomalaga chiqarish va naqdashtirish funksiyalarini.

10. Kreditning tamoyillari qanday javobda to'liq keltirilgan?

A. Muddatlilik, to'lovlilik, ta'minlanganlik, qaytarishlik, maqsadlilik tamoyillari.

B. To'lovlilik, ta'minlanganlik, qaytarishlik, maqsadlilik tamoyillari.

D. Muddatlilik, ta'minlanganlik, qaytarishlik, maqsadlilik tamoyillari.

E. Muddatlilik, to'lovlilik, qaytarishlik, maqsadlilik tamoyillari.

11. Kreditning shakllari qanday javobda to'liq va aniq keltirilgan?

A. Tovarli kredit, aralash kredit.

B. Tovarli kredit, pulli kredit, aralash kredit.

D. Ipoteka krediti, pulli kredit, aralash.

E. Aralash kredit, tovar kredit, davlat krediti.

12. Kredit shakllari ichida ko'proq qaysi biri qo'llaniladi?

A. Tovarli kredit.

B. Pulli kredit.

D. Aralash kredit.

E. Davlat krediti.

13. Bank krediti muddatiga ko'ra qanday kreditlarga bo'linadi?

A. Qisqa, o'rta va uzoq muddatli.

B. O'rta va uzoq muddatli.

D. Qisqa va uzoq muddatli.

E. Yaqin va uzoq muddatli.

14. Qanday iqtisodchilar ssuda va kredit o'rtasida farqni ajratib berishga harakat qilgan?

A. Qadimgi Gretsiya iqtisodchilari.

B. Amerikalik iqtisodiy nazariyachilar.

D. Rimlik huquqshunoslar.

E. Xitoylik moliyachilar.

15. Kreditning qanday turlari mavjud?

- A. Bank, tijorat, iste'mol, ishlab chiqarish, davlat kreditlari.
- B. Bank, tijorat, ishlab chiqarish, xalqaro, davlat kreditlari.
- D. Bank, tijorat, iste'mol, davlat va xalqaro kreditlar.
- E. Bank, tijorat, iste'mol va xalqaro kreditlar.

16. Bank kreditida kreditning obykti nima hisoblanadi?

- A. Tovar kapitali.
- B. Savdo kapitali.
- D. Pul kapitali.
- E. Davlat mablag'lari.

17. Dastlab kreditning qanday shakli vujudga kelgan?

- A. Aralash kredit.
- B. Tovarli kredit.
- D. Pulli kredit.
- E. Bank krediti.

18. Xalqaro amaliyotda tijorat krediti asosan qanday qimmatli qog'oz vositasida beriladi?

- A. Aksiyalar yordamida.
- B. Oddiy aksiyalar.
- D. Vekselda.
- E. Imtiyozli aksiyalarda.

19. Davlat kreditining asosiy belgisi nimadan iborat?

- A. Kreditlar tovar ko'rinishida beriladi.
- B. Faqat davlat kredit oladi.
- D. Kredit berish va olishda davlat bevosita ishtirok etadi.
- E. Kredit berish va olishda davlatning ishtiroki muhim ahamiyat kasb etmaydi.

20. Iste'mol krediti qanday maqsadlarga beriladi?

- A. Yuridik va jismoniy shaxslarga kundalik ehtiyojga zarur bo'lgan tovar va buyumlarni sotib olishga.
- B. Asosan jismoniy shaxslarga kundalik ehtiyojga zarur bo'lgan tovar va buyumlarni sotib olishga.
- D. Asosan jismoniy shaxslarga ishlab – chiqarishni rivojlantirishga.
- E. Asosan yuridik shaxslarga ishlab – chiqarishni rivojlantirishga.

X BOB. KREDIT FOIZ STAVKASI VA UNGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

10.1. Kredit bahosi va uning funksiyalari

Kredit bahosi kreditorning ssudadan foydalanganligi uchun qarzdordan oladigan foiz to'lovi yoki foiz stavkasi bo'lib, moliya-pul bozoridagi talab va taklif asosida bank tomonidan o'rnatiladi⁶⁴. Kredit foiz stavkasining quyi va yuqori chegarasi bo'lib, uning yuqori chegarasi kreditdan foydalanish natijasida olinadigan o'rtacha foyda miqdoridir. Kredit foiz stavkasining quyi chegarasi bankning kredit berishdan olishi mumkin bo'lgan minimal foydasi hisoblanadi. Chunki foiz stavkasi quyi chegarasining bo'lmasligi mablag' egalarining mablag'larni joylashtirishidan manfaatdor bo'lmasligini anglatadi.

Banklarda kredit bahosi darajasiga jalb qilingan mablag'lar bahosi, kredit amaliyoti bo'yicha bankning operatsion xarajatlari, kredit riski bo'yicha ustama va bankning marjasi ta'sir ko'rsatadi. Banklar faoliyatida kredit marjasini ko'p uchratish mumkin. Iqtisodiy adabiyotlarda *kredit marjasi* bankdan yoki kredit muassasidan olgan kredit summasi va uni qaytaradigan summasi o'rtasidagi farqi sifatida ifodalanadi. Marja quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\text{Marja} = [(\text{baho-tannarx}) \div \text{baho}] \times 100.$$

Banklarda kredit marjasi ham yuqoridagi formula asosida aniqlanadi. Kredit marjasining darajasi – bu mamlakat bank industriyasi va milliy iqtisodiyotining holatini belgilovchi o'ziga xos indikator hisoblanadi. Chunki bank kredit marjasi qator omillar ta'sirida bo'ladi, xususan:

- *inflyatsiya ideksi;*
- *qayta moliyalash stavkasi;*
- *likvidlilik;*
- *ishsizlik ko'rsatkichi va boshqalar.*

Kredit marjasining darajasi bank krediti bahosining arzon yoki qimmat bo'lishiga bevosita ta'sir qiladi. Kredit bahosi kredit xizmat-

⁶⁴Борисов А.Б. Большой экономический словарь. М.: Книжный мир, 2006. 860 с.

larini ko'rsatishda bank va mijoz o'rtasida tuzilgan kredit shartnomasiga muvofiq, bank tomonidan belgilangan qo'shimcha to'lovlarni ham o'z ichiga oladi. Mazkur yondashuv bo'yicha kredit bahosi hisoblanishini quyidagi formulada ifoda etamiz:

$$R=Dr+Do+P+S+A$$

bu yerda:

R – bank krediti bahosi;

Dr – bankning jalb qilingan resurslari bahosi;

Do - tijorat banki operatsion xarajatlari qismi;

P - kredit riski bo'yicha ustama;

S - bank marjasi;

A- bank tomonidan belgilanadigan qo'shimcha to'lovlar.

Tijorat banklarida kredit bahosi shakllanishiga bankning jalb qilgan resurslari bahosi, operatsion xarajatlari, jumladan, xodimlarning ish haqi xarajatlari, kreditni rasmiylashtirish, hisobvaraqa ochish, kredit monitoringi, kreditlar bo'yicha tashkil qilinishi mumkin bo'lgan maxsus zaxiralar bilan bog'liq boshqa xarajatlar sezilarli ta'sir etadi. Shu bilan birga, tijorat banklari kredit portfeli tahlili asosida riskli tarmoqlar aniqlanishi va kredit riski bo'yicha ustamaning kredit bahosi shakllantirilishida hisobga olinishi maqsadga muvofiq.

Kredit foiz stavkalari hisoblash usuliga muvofiq *oddiy va murakkab* foiz stavkalariga bo'linadi. *Oddiy foiz stavkasida* foizlarni hisoblash asosiy qarzning qoldiq summasidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. *Murakkab foiz stavkasida* esa, hisoblangan foizlar asosiy qarz qoldig'iga qo'shib foizlar hisoblanadi.

To'lash shakliga ko'ra, foizlar *oddiy va diskontlangan* shaklda bo'lib, oddiy foizlarda kredit bo'yicha foizlarni to'lash olingan kreditni qaytarish grafigiga muvofiq amalga oshiriladi. Diskontlangan foizlar esa, kredit berilgan vaqtda ushlab qolinadi va jadval asosida shartnomada qayd etilgan muddatda asosiy qarz summasi qaytariladi.

Inflyatsiya darajasini hisobga olgan holda kredit foiz stavkalarini nominal va real foiz stavkalariga ajratamiz. Nominal foiz stavkasi rasmiy e'lon qilinadigan va shartnomalarda belgilanadigan foiz stavka bo'lib hisoblansa, real foiz stavkasida inflyatsiya darajasi hisobga olinadi.

Tijorat banklari va mijozlar o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasida iqtisodiyotda yuz beradigan inflyatsion ta'sirini foiz stavkalarining o'zgarishi hisobga olinishi lozim. Bu esa, tijorat banklari

kreditlari va ulardan olinadigan foizli daromadlarning o'zgarishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Suzib yuruvchi foiz stavkalarni qo'llashni shartnoma shartlari sifatida kiritish orqali bank faoliyatida oid stavkalari o'zgarishi riski kamaytiriladi va uni samarali boshqarishga yordam beradi.

Tijorat banklarida kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlarni to'lash davriyligiga muvofiq, antisipativ va dekursiv stavkalarga ajratiladi. Antisipativ foiz stavkasida kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlar belgilangan davrning boshida mijozlardan undirib boriladi. Antisipativ foiz stavkasi rivojlangan mamlakatlar bank amaliyotida inflyatsiya yuqori bo'lgan sharoitda kreditlar qadrsizlanishining oldini olish maqsadida qo'llaniladi. Jahon amaliyotida kredit foizlarini to'lashda keng tarqalgan usullardan biri dekursiv stavkasi orqali amalga oshiriladi. Dekursiv foiz stavkasi qo'llanilganda hisoblangan foizlar belgilangan davr oxirida to'lanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida *bank kredit bahosi o'ziga xos funksiyalarni* bajaradi.

Kredit bahosining taqsimlash funksiyasi orqali jismoniy va yuridik shaxslar ixtiyoridagi vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'lari yig'iladi va ular resurslarga talabi bo'lgan subyektlar foydasiga taqsimlanadi. Bunda moliyaviy vositachilar past foiz stavkada jalb qilingan mablag'larni yuqori foiz stavkada daromad keltiruvchi aktiv operatsiyalarga joylashtiradi. Tijorat banklari jalb qilingan resurslarga o'z marjasini qo'shgan holda resurslar bahosini belgilaydi. Bundan tashqari, davlat byudjet mablag'lari va tashkil etilgan jamg'armalar hisobidan kredit resurslari ma'lum tarmoq yoki sohalarga taqsimlanib, ular faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kredit bahosining rag'batlantirish funksiyasi. Kredit bahosining rag'batlantirish funksiyasi kreditor yoki qarz oluvchi nuqtai nazaridan ikki xil izohlanishi mumkin. Bunda ikkala tomonni rag'batlantirish quyidagicha tushuntiriladi:

– bo'sh turgan mablag' egasi o'z mablag'ini daromad olishga yo'naltiradi, ya'ni vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini bankka yoki boshqa bir sohaga yo'naltirish orqali foyda olishga rag'bat beradi;

– qarz oluvchi olinadigan kreditni foyda olish maqsadida ma'lum muddatga olib, uni tadbirkorlik faoliyatiga yo'naltirish va yuqori daromad olishga harakat qiladi. Ushbu funksiya asosida ishlab chiqarishni va ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirish maqsadida maxsus davlat

dasturlari asosida imtiyozli foiz stavkalarini qo'llash orqali amalga oshirilishi mumkin.

Kredit bahosining keyingi funksiyalaridan biri bu *tartibga solish funksiyasidir*. Kredit bahosining ushbu funksiyasi orqali butun iqtisodiy munosabatlar tartibga solinadi. Kredit bahosining bozor tamoyillari asosida shakllanishiga qaramasdan qator omillar (valyutani tartibga solish xususiyatlari, davlatning ayrim tarmoqlaridagi ulushining yuqori saqlanishi) kredit foiz stavkasining tartibga solish funksiyasini amal qilishiga to'siq bo'ladi. Kredit bahosining tartibga solish funksiyasi xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'z va qarz mablag'laridan samarali foydalanishini ta'minlaydi.

Iqtisodiyotda kreditga bo'lgan talabning o'sishi bank depozitlari salmog'ining o'sishiga muvofiq bo'lishi kerak. Bu esa, o'z navbatida, banklar tomonidan depozitlarga bo'lgan talab va taklif muvozanatga kelgunicha davom etadi. Aksincha iqtisodiyotda kreditga bo'lgan talabning pasayishi oqibatida banklarning kredit qo'yilmalari hajmi qisqaradi va natijada kredit operatsiyalaridan olinadigan daromadlar hajmi kamayadi. Kredit foiz stavkasi ahamiyatining oshishi uning tartibga solish funksiyasi yuzaga chiqishi natijasi bilan izohlanadi. Kredit foiz stavkasining o'zgarishi butun iqtisodiyotga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Agar kredit foiz stavkasi talab va taklif asosida shakllanadigan bo'lsa, iqtisodiyotda ishlab chiqarish resurslari va moliya bozorlaridagi muvozanat to'laligacha ta'minlanadi.

Himoyalash funksiyasi orqali kreditlarning foizi tijorat banki mablag'larini inflyatsiya yoki boshqa salbiy ta'sirlardan himoyalaydi. Bunday sharoitda bank operatsiyalari bo'yicha foizlar va uning darajasi ta'sir qiluvchi iqtisodiy omillar ta'siridan kelib chiqib aniqlanadi.

10.2. Bank krediti bahosi shakllanishi bo'yicha xorij tajribasi va undan O'zbekiston amaliyotida ijodiy foydalanish imkoniyatlari

Rivojlangan mamlakatlar bank amaliyotida kredit bahosini shakllantirish bankning jalb qilingan resurslari qiymati, kredit riski darajasi, kredit amaliyoti xarajatlari, Markaziy bankning pul-kredit siyosati, kreditga bo'lgan talab va taklif, raqobat kabi omillar tahliliga asoslanadi. Rivojlangan mamlakatlar bank amaliyotida kredit bahosini

belgilash turli bosqichlarda va chuqur tahlillar asosida olib boriladi. Chunki kredit bahosini bunday chuqur tahlil qilishdan asosiy maqsad bank kredit operatsiyalarining samaradorligiga erishish va bankning strategik maqsadlarini amalga oshirish hisoblanadi.

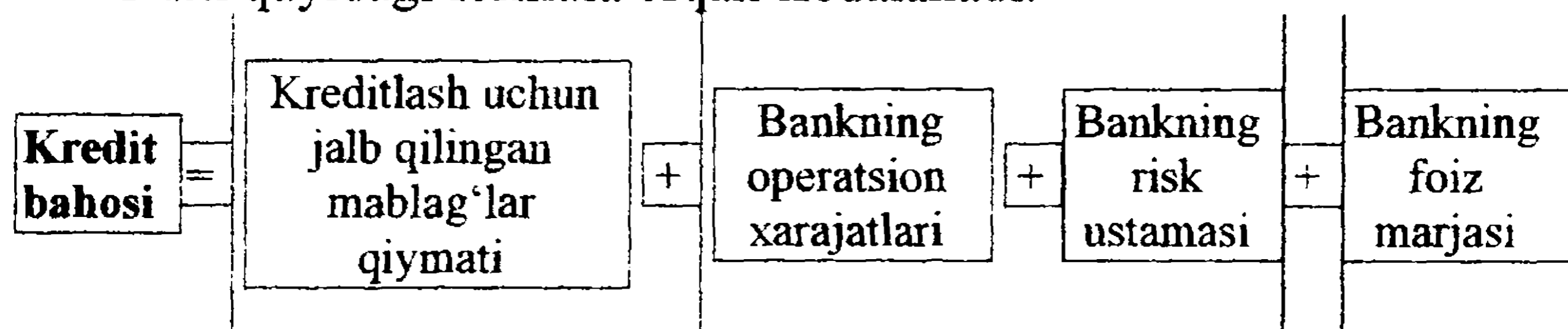
Xorijiy mamlakatlar bank amaliyotida kredit bahosini belgilashda bir qancha modellar qo'llaniladi. Bu modellar bank faoliyatining xususiyatlari, kreditlash usullari, mijozlarni toifalarga ajratish va boshqa jihatlari asosida amalga oshiriladi. Bizning adabiyotimizda asosan AQSh tijorat banklari amaliyotida kredit bahosini belgilashda foydalaniladigan metodlar va modellarga to'xtalib o'tamiz. Kredit tizimi rivojlangan mamlakatlarda kredit bahosini belgilashda quyidagi modellardan keng foydalaniladi:

- “*Qiymat plyus*” modeli;
- “*Baho yetakchiligi*” modeli;
- “*Qiymat – foyda*” modeli.

“Qiymat plyus” modeli. Tijorat banklarida kredit bahosi shakllanishining oddiy modeli “Qiymat plyus” bo'lib, bunda bank tomonidan jalb qilinadigan mablag'lar va kredit amaliyoti bo'yicha bankning operatsion xarajatlari hisobga olingan holda kredit bahosi shakllantiriladi. Mazkur model bo'yicha kredit bahosining shakllanishida quyidagi komponentlar hisobga olinadi va ularning yig'indisi sifatida umumiy qiymat aniqlanadi:

- bank uchun qarz oluvchini kreditlash maqsadida jalb qilingan mablag'lar qiymati;
- bank operatsion xarajatlari, shu jumladan kredit boshqarmasi xodimlarining oylik ish haqlari, kreditni rasmiylashtirish, hisobvaraq ochish, kredit monitoringi va kreditni so'ndirilishi bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar;
- bajarilmasligi mumkin bo'lgan majburiyatlar riski darajasiga to'lov (bankning risk ustamasi);
- kredit bo'yicha bank marjasi yoki bankning oladigan minimal daromadi.

Buni quyidagi formula orqali ifodalanadi:

Ko'rsatilgan komponentlardan har biri kredit summasiga nisbatan yillik foiz shaklida aks ettirilishi mumkin. "Qiymat plyus" modeli oddiyligi va tezkorligi bilan ajralib turadi. Lekin "Qiymat plyus" modelining kamchiliklari sifatida bank o'z xarajatlarini aniqlash jarayonining texnik jihatdan murakkabligi va boshqa kreditorlar tomonidan taklif qilinadigan foiz stavkalar, ya'ni raqobat omilining hisobga olinmasligi hisoblanadi. Tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlar bo'yicha foiz stavkalari Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasiga yuqorida keltirib o'tilgan komponentlarning mos foizlarini qo'shish orqali keltirib chiqariladi. Masalan, bank o'z mijozidan 10 mln. so'mlik kredit buyurtmasini oldi va bazaviy stavka 12 foizni tashkil qildi. Kreditni rasmiylashtirish va nazorat qilish bo'yicha operatsion xarajatlar tahlil natijasida kredit summasining 2 foizini tashkil qilishi aniqlandi. Kredit boshqarmasi kredit riski bo'yicha 2-6 % miqdorida ustama o'rnatilishini belgilab qo'ygan. Bank esa o'z foiz marjasini 2 % qilib o'rnatdi. Shundan kelib chiqib, tijorat banki kreditining bahosi 18 foizni, ya'ni (12%+2%+2%+2%)ni tashkil qilishini ko'rish mumkin.

"Baho yetakchiligi" modeli. "Qiymat plyus" modelida keltirilgan kamchiliklar kredit bahosini shakllanishining boshqa bir modelini, ya'ni "Baho yetakchiligi" (baho liderligi) modelining paydo bo'lishiga olib keldi. 1930 yillardagi buyuk depressiya davrida AQShning eng yirik banklari "Praym-rayt" (gohida u bazaviy yoki ma'lumot stavkasi deb ataladi) nomi bilan mashhur bo'lgan kreditlar bo'yicha unifikatsiyalashgan foiz stavkasini hamda qisqa muddatli kreditlar bo'yicha kreditga layoqatliligi yuqori ishonchli mijozlarga taklif qilinadigan eng past stavkani o'rnatish tartibini joriy etdilar.

Hozirgi vaqtda AQShda "praym-rayt" stavkasi tijorat banklari amaliyotida yetakchi stavka bo'lib, kredit bo'yicha o'z stavkalarini doimiy ravishda e'lon qilib boradigan yirik banklarning, ya'ni "pul markazlari" tomonidan e'lon qilinadigan stavkasi hisoblanadi. Ko'p yillar davomida ushbu stavka barqaror bo'lgan, ammo qimmatli qog'ozlar bozori va inflyatsiyaning shiddatli rivojlanishi sharoitida "praym-rayt" suzib yuruvchi stavkasi qo'llanila boshlandi. Har qanday qarz oluvchiga beriladigan kredit bo'yicha haqiqatdagi foiz stavka quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$K_s = B_s + U + R_m$$

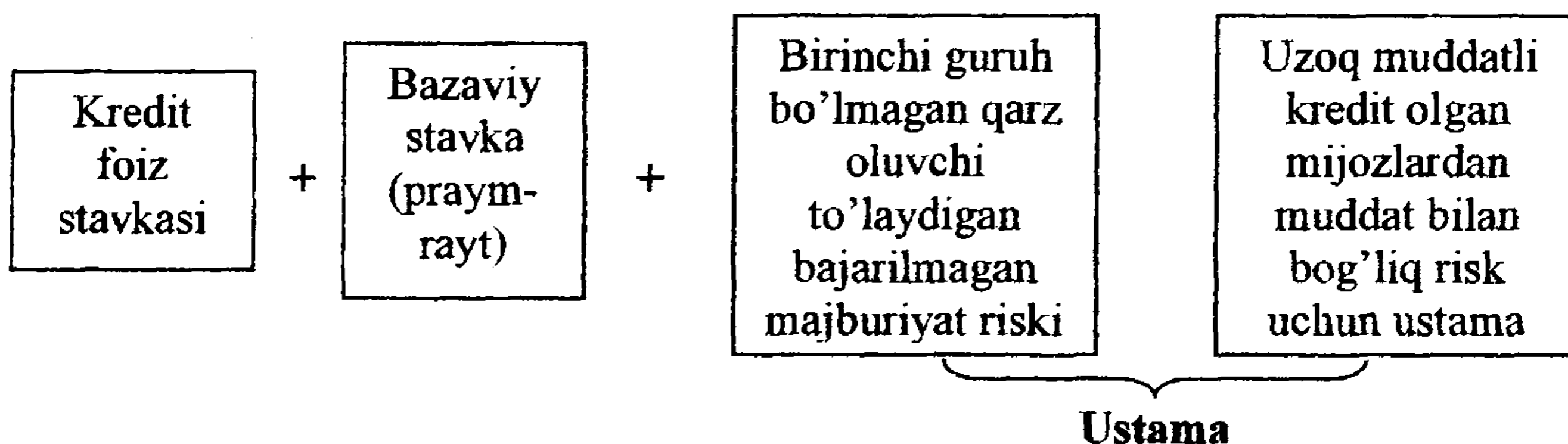
bunda:

Ks – kredit foiz stavkasi;

Bs – bazaviy yoki praym-reyt stavkasi (bank marjasini hisobga olingan holdagi);

U – ustama, birinchi sinfga kirmaydigan mijozlarga majburiyatlarni bajara olmasligi uchun qo'yiladigan ustama;

Rm – risk mukofoti.

“Praym-rayt” stavkasi pul bozorining muhim stavkalari o'zgarishi natijasiga asoslanadi. Yetakchi banklar tomonidan “praym-rayt” suzib yuruvchi stavkani hisoblashning ikki xil usul bilan amalga oshiriladi:

- “praym plyus” usuli;
- “praym ko'paytirish” usuli.

1970 yillardan boshlab, xo'jalik subyektlariga taqdim etiladigan kreditlar bo'yicha asos sifatida ishlatiladigan foiz stavkalar “praym-rayt” bilan bir qatorda tijorat banklari LIBOR (London banklararo taklif stavkasi) stavkasini keng doirada foydalana boshladilar. Bu bank tizimining globallashuvi bilan hamda yetakchi banklar tomonidan yevrodollarni kredit resurs sifatida tobora ko'p ishlatilishi bilan bog'liq.

Kredit bo'yicha “praym-rayt” asosida foiz stavkalarning takomilashgan modeli 1980 yillarda paydo bo'ldi. “Praym-rayt” modelining paydo bo'lishi kuchli raqobat sharoitida yirik banklarning bozorni egallash va mijoz bazasini kengaytirishga qaratilgan faoliyati bilan izohlanadi. Bank kreditlariga talab ortib borgan sari, foiz stavkani kerakli darajada ushlab turish va boshqa banklar bilan raqobatlasha olish muammosi paydo bo'la boshlaydi. Misol uchun AQShda ko'pchilik banklar ba'zi yirik va o'rta korporatsiyalarga “praym-reyt” dan past pul bozori stavkasi bo'yicha bir necha kun va hafta

muddatga operatsion xarajatlar, riskni qoplash va daromad olish uchun unchalik katta bo‘lmagan marja (0,25 foizdan 0,75 foizgacha) qo‘shib boriladigan foizlarda kredit berishni amalda qo‘llay boshladi. Ushbu stavka quyidagi formula asosida aniqlanadi:

Kredit foiz stavkasi ("praym-reyt" dan past)	=	Pul bozorida mablag‘ jalb qilish bo‘yicha xarajatlar	+	Riskni qoplash va daromad olish uchun ustama
--	---	--	---	--

“Praym-reyt” stavkasidan farqli ravishda past stavkalar amaliyotda keng qo‘llanila boshlandi. Bu foiz stavkalar bankning mablag‘larni jalb qilish borasidagi stavkalariga tenglashib qolgan edi. Ushbu stavkalarning joriy qilinishi “praym-reyt” stavkasining bazaviy stavkasi funksiyasini yo‘qolishiga olib keldi.

“*Qiymat–foйда*” modeli asosida kredit stavkasini o‘rnatish. AQShda bank amaliyotida tijorat banklarining barcha xarajatlarini va kreditlash faoliyatida yuzaga keladigan risklarni qoplay oladigan hamda bank uchun yetarli daromadni ta‘minlaydigan kredit bahosi shakllanishining murakkab modellari ishlab chiqilib amaliyotda keng qo‘llanilmoqda. Shunday modellardan biri “Qiymat–foйда” modeli hisoblanadi. Bu modelga muvofiq, bank zarur moliyaviy resurslarni jalb qilishi, kreditlash amaliyoti xarajatlarini qoplashi va natijada yetarli foydaga erishishi ko‘zda tutiladi.

“Qiymat–foйда” modeli bo‘yicha kredit foizini belgilash alohida amaliy ko‘rsatkichlar asosida hisob-kitob qilib ko‘rsatilgan.

Tijorat banklarida mijozlarni toifalarga ajratish va unga mos ravishda kredit bahosini shakllantirish bir qator afzalliklarga ega:

- birinchidan, tijorat banklari yirik mijozlarini kreditlash kichik kredit kreditlarga nisbatan kam xarajatli bo‘lib, yuqori daromad keltirishni ta‘minlaydi;

- ikkinchidan, bankning kichik mijozlari kreditlash amaliyoti xarajatlari oshib, kredit bahosining yuqori shakllanishiga olib keladi.

Shunday ekan, bank mijozlarini pul tushumlariga asosan toifalarga ajratish va ularga mos ravishda kredit bahosini shakllantirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Mijozlarning moliyaviy holatini tahlil qilish, kredit ta‘minoti sifatini baholash, kreditning maqsadi va boshqa omillar tahlili natijasida kredit riski darajasi baholanadi. Foiz stavkalarini belgilash

jarayonida muammolar paydo bo'lsa, u holda har bir mijoz uchun alohida stavka belgilanishi xususida qaror qilinishi zarur.

Ayrim mamlakatlarning (Singapur, Malayziya) bank amaliyotida ba'zi toifadagi mijozlarga nisbatan past foiz stavkada kreditlar taqdim etiladi. Buning sababi, mijoz olgan kreditdan keladigan daromadidan tashqari boshqa operatsiyalarini bajarish orqali bankka ko'proq foyda keltiradi. Natijada bank mijoziga kredit berishdan olinadigan daromad pasayishi kuzatiladi, lekin aslida bankning mijoz bilan bo'ladigan boshqa munosabatlaridan oladigan daromadlari uning o'rini qoplaydi.

Jismoniy shaxslarni kreditlash va ularga taklif etilayotgan foiz stavkalarini o'rganishda Rossiya tajribasiga murojaat qilishni maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Chunki Rossiya tijorat banklari amaliyotida kredit xizmatlari qo'shimcha to'lovlarning joriy qilinishi mijozlarning kreditni qaytarish imkoniyatlarini pasaytirdi va natijada bank kreditlarining qaytmasligiga olib keldi. Shu o'rinda Rossiya bank amaliyotida mavjud ko'rsatkichni keltirib o'tamiz. Rossiya Federatsiyasi Markaziy banki raisi o'rinbosari G.Melikyanning ta'kidlashicha, ayrim tijorat banklari kredit portfelida mavjud muammoli kreditlarning 30 foizi aynan bank kreditlari bo'yicha bahoning noto'g'ri va yuqori shakllantirilganligi hisobiga yuzaga kelgan⁶⁵.

Rossiya bank amaliyotida qarz oluvchi mijozlarga kredit bahosini aniq ifodalovchi kredit foiz stavkalarining ijobiy darajasini ta'minlash bo'yicha majburiy tartib ishlab chiqilgan. Unga muvofiq tijorat banklari jismoniy shaxslarga beradigan kreditlari bo'yicha foiz stavkalarni ijobiy darajasini ta'minlashi va u to'g'risidagi ma'lumotlarni qarzdorga taqdim etishi talab etiladi. Rossiya Markaziy bankining "Jismoniy shaxslarga taqdim etiladigan kreditlar bo'yicha samarali foiz stavkalarni ta'minlash tartibi to'g'risida"gi (29.12.2006 yilda qabul qilingan) tartibiga muvofiq, barcha tijorat banklari kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining ijobiy darajasini ta'minlagan holda, o'z mijozlariga taqdim qila boshladi.

Bobga oid savollar

1. Kredit bahosining mazmun-mohiyati va uning shakllanishini tushuntirib bering.
2. Banklar faoliyatida kredit marjasi qanday aniqlanadi?

⁶⁵ Потребительский кредит ввели на чистый процент/ /Kommersant.2007. №2 (3578).

3. Kredit marjasining darajasi mamlakatda qanday indikator bo'lib hisoblanadi?
4. Kredit marjasiga ta'sir etuvchi omillarni sanab bering.
5. Kredit bahosi qanday hisoblanadi?
6. Kreditlar bo'yicha foiz stavkasini hisoblash qanday usullarga bo'linadi?
7. Kreditlar bo'yicha foizlarni to'lash shakllarini aytib bering?
8. Inflyatsiya darajasini hisobga olgan holda kredit foiz stavkalari qanday turlarga ajratiladi?
9. Bank kredit bahosi qanday funksiyalarni bajaradi?
10. Kredit bahosining taqsimlash funksiyasi mazmun-mohiyatini aytib bering.
11. Kredit bahosining rag'batlantirish funksiyasi mazmun-mohiyatini aytib bering.
12. Kredit bahosining tartibga solish funksiyasi mazmun-mohiyatini aytib bering.
13. Kredit bahosining himoyalash funksiyasi mazmun-mohiyatini aytib bering.
14. Tijorat banklarida kredit bahosi shakllanishining huquqiy asoslarini aytib bering.
15. Kredit tizimi rivojlangan mamlakatlarda kredit bahosini belgilashda qanday modellardan keng foydalaniladi?
16. Antisipativ foiz stavkasida kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlar mijozlardan davriyligiga ko'ra qanday undiriladi?
17. Dekursiv foiz stavkasida kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlar mijozlardan davriyligiga ko'ra qanday undiriladi?
18. Kreditlar bahosi bo'yicha "Qiymat plyus" modelining mazmun-mohiyatini aytib bering.
19. Kreditlar bahosi bo'yicha "Baho yetakchiligi" modelining mazmun-mohiyatini aytib bering.
20. Kreditlar bahosi bo'yicha "Qiymat-foyda" modelining mazmun-mohiyatini aytib bering.

Bobga oid testlar

1. Kredit bahosini belgilovchi asosiy omilni ko'rsating.
 - A. Kredit miqdori.
 - B. Kredit foizi.

- D. Kredit muddati.
- E. Kredit ta'minoti.

2. *Kredit marjasi nimani anglatadi?*

- A. Kreditning boshlang'ich foizi va suzib yuruvchi foizi o'rtasidagi farq.
- B. Kreditning summasi va uning ta'minoti o'rtasidagi farq.
- D. kredit summasi va uni qaytaradigan summasi o'rtasidagi farq.
- E. Bankning krediti bo'yicha foiz stavkasi va Markaziy bank qayta moliyalash stavkasi o'rtasidagi farq.

3.foizlarni hisoblash asosiy qarzning qoldiq summasidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

- A. Oddiy foiz stavkasida.
- B. Diskont foiz stavkasida.
- D. Murakkab foiz stavkasida.
- E. Aralash foiz stavkasida.

4.hisoblangan foizlar asosiy qarz qoldig'iga qo'shilib hisoblanadi.

- A. Oddiy foiz stavkasida.
- B. Diskont foiz stavkasida.
- D. Murakkab foiz stavkasida.
- E. Aralash foiz stavkasida.

5. *Kreditlar bo'yicha qaysi foiz stavkasida inflyatsiya darajasi hisobga olinadi?*

- A. Nominal foiz stavkasida.
- B. Oddiy foiz stavkasida.
- D. Murakkab foiz stavkasida.
- E. Real foiz stavkasida.

6. *Qanday turdagi foiz stavkasi rivojlangan mamlakatlar bank amaliyotida inflyatsiya yuqori bo'lgan sharoitda kreditlar qadrsizlanishining oldini olish maqsadida qo'llaniladi?*

- A. Oddiy.
- B. Antisipativ.
- D. Murakkab.

E. Dekursiv.

7. *Kredit bahosining funksiyalari to'g'ri keltirilgan qatorni aniqlang.*

- A. Maqsadlilik, foizlilik, ta'minlanganlik, qaytarishlilik.
- B. Qiymat, muomala, to'lov, xalqaro.
- D. Bankrotlikdan himoya qiluvchi, zarur mablag', ta'minot, rivojlanish regulyatori.
- E. Taqsimlash, rag'batlantirish, tartibga solish, himoyalash.

8. *Tijorat banklari operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari, xizmat haqi va komission to'lovlar qonun va qonun osti hujjatlariga muvofiq banklar tomonidan qanday belgilanadi?*

- A. Mustaqil ravishda.
- B. Markaziy bank qayta moliyalash stavkasiga ko'ra.
- D. Yirik kreditlar o'rtacha foiz stavkasiga ko'ra.
- E. Depozitlar bo'yicha o'rtacha tortilgan foiz stavkasiga ko'ra.

9. *Qaysi qonunchilik hujjatiga muvofiq kredit shartnomasida bir tomon - tijorat banki yoki boshqa kredit tashkiloti (kreditor) ikkinchi subyektga (qarzdorga)shartnomada ko'rsatilgan miqdorda va belgilangan shartlar asosida pul mablag'larini (kredit) berish, qarz oluvchi esa olingan pul mablag'larini va undan foydalanganlik uchun foizlarni qaytarish majburiyatini oladi?*

- A. "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonun.
- B. "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonun.
- D. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi.
- E. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi.

10. *Qaysi qonunchilik hujjatiga muvofiq banklar kredit operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalari va vositachilik haqi miqdorini mustaqil belgilaydilar?*

- A. "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonun.
- B. "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonun.
- D. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi.
- E. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi.

11. *Qaysi qonunchilik hujjatiga muvofiq banklar o'z mijozlari bilan o'zaro munosabatlarni shartnomalar asosida amalga oshiradi?*

- A. "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonun.
- B. "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonun.
- D. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi.
- E. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi.

12. *AQShda kredit bahosi shakllanishining qaysi modelida bank tomonidan jalb qilinadigan mablag'lar va kredit amaliyoti bo'yicha bankning operatsion xarajatlari hisobga olingan holda kredit bahosi shakllantiriladi?*

- A. "Baho Yetakchiligi" modeli.
- B. "Qiymat-foйда" modeli.
- D. "Qiymat plyus" modeli.
- E. "Praym-rayt" modeli.

13. *«Praym-rayt» stavkasi qaysi muhim stavkalar o'zgarishi natijasiga asoslanadi?*

- A. Moliya bozori.
- B. Pul bozori.
- D. Fond bozori.
- E. Depozit bozori.

14. *LIBOR stavkasining mazmuni nima?*

- A. London banklararo foiz stavkasi.
- B. Lyuksemburg banklararo foiz stavkasi.
- D. Lixtenshteyn banklararo foiz stavkasi
- E. Latviya banklararo foiz stavkasi.

15. *UZIBOR stavkasining mazmuni nima?*

- A. O'zbekiston banklararo depozit stavkasi.
- B. Ukraina banklararo depozit stavkasi.
- D. Urugvay banklararo depozit stavkasi.
- E. AQSh (USA) banklararo depozit stavkasi.

XI BOB. BANKLARNING KELIB CHIQISHI VA BANK TIZIMI

11.1. Banklarning vujudga kelishi va mohiyati

Banklarning vujudga kelishi tovar – pul munosabatlarining asosiy elementlari sifatida, pulning qiymat shakli paydo bo‘lishi bilan bir davrga to‘g‘ri kelgan. Iqtisodiy adabiyotlarda dastlabki banklarning vujudga kelishi haqida aniq ma‘lumotlar mavjud emas. Ayrim iqtisodchi olimlar banklarni feodalizm davrida vujudga kelganligini ta‘kidlashsa, ularning ayrimlari esa kapitalistik tuzumning dastlabki davrlarida paydo bo‘lganligini ta‘kidlaydi. Uchinchi guruh olimlar, banklar faoliyatiga xos bo‘lgan operatsiyalar miloddan ilgarigi davrlarda paydo bo‘lganligini qayd etadilar.

Manbalarga ko‘ra, dastlabki bankirlar kichik – kichik do‘konlarda mahalliy pullarni xorijiy pul birliklariga ma‘lum darajadagi to‘lov evaziga almashtirib berishgan. Shuningdek, yirik pul egalarining pullari va tijorat veksellarini tegishli haq evaziga saqlash bilan shug‘ullangan. Keyinchalik banklar vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larni tegishli shartlar asosida jalb etib, ushbu mablag‘larga ehtiyoji bo‘lgan shaxslarga ma‘lum to‘lov evaziga bera boshlagan.

Tarixiy manbalarga ko‘ra, dastlabki banklar Gretsiyada paydo bo‘lgan, keyinchalik xalqaro savdo munosabatlarining rivojlanishi natijasida Yevropa mamlakatlarida banklar vujudga kelgan. Shuningdek, natural xo‘jalikning barham topishi, tovar – pul munosabatlarining rivojlanishi natijasida hisob – kitoblar va kreditlarning roli shiddat bilan ortib bordi. Bular o‘z navbatida bir maromdagi hisob – kitob va pul muomalasini tashkil etish zaruriyatini keltirib chiqardi. Bu jarayon o‘z – o‘zidan banklarning tashkil topishi va rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi.

Ayrim iqtisodiy adabiyotlarda, dastlabki banklar ibodatxona (butxona)larda tashkil topganligi ta‘kidlanadi. Ibodatxonalar hukumatning va diniy tashkilotlarning zaxira fondlari sifatida xizmat qilgan. Ularda oziq – ovqat zaxiralari va boshqa qimmatbaho buyumlar saqlangan. Keyinchalik ibodatxonalar to‘lov vositalarini bajaradigan

oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallarni saqlash bilan birga, pul muomalasini tashkil etish jarayonlarida ham bevosita ishtirok etishgan. Bunga 2011 yil iyulida Hindistonning ibodatxonalaridan birida yirik miqdorda oltin va boshqa boyliklarni topilganligini misol sifatida keltirish mumkin. Topilma juda katta miqdorga teng bo'lib, qachon va kim tomonidan qo'yilganligi ma'lum emas⁶⁶.

Ibodatxonalar qadimda banklar vazifasini bajarganligining va ularni barqarorligining asosiy sabablaridan biri, davlat va dindorlarning asrlar davomida ibodatxonalarda xizmat qiluvchilarga nisbatan yuqori darajada ishonchning shakllanganligi hisoblanadi. Bu o'z navbatida boshqalarda ham ibodatxonalarda pul mablag'larni saqlashga bo'lgan ishonchini qozongan. Dastlab ushbu an'ana qadimiy Sharqda vujudga kelgan bo'lsa, keyinchalik qadimgi Gretsiya, Rim hamda Yevropaga tarqalgan.

Qadimgi Gretsiyada davlat va uning rasmiy xodimlari, zargarlar, savdogarlar va boshqa zodagonlar ibodatxonalarining (Delfiy, Deloss, Samoss, Efess kabi ibodatxonalar) alohida shaxslariga pul mablag'larini saqlash va tegishli operatsiyalarni amalga oshirishga ishonch bildirib, ularga pul mablag'lari va qimmatbaho metallarni saqlash, shuningdek, ularning topshiriqlariga binoan hisob – kitoblarni amalga oshirishga ruxsat bergan. Buning barobarida, mamlakatda mehnat taqsimoti va iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, o'zaro moliyaviy ayirboshlash hajmining ortishi natijasida ushbu ibodatxonalarda pul ishlari bilan shug'ullangan shaxslar moliyaviy vositachilar sifatida maydonga chiqa boshladi.

Taxminan eramizdan oldingi VII asrlarda yirik ibodatxonalarining kichik – kichik moliyaviy vositachilik do'konlariga aylanib borishi natijasida, shuningdek, pul muomalasini tartibga solishda muammolarning vujudga kelayotganligi sababli metall tangalarni muomalaga chiqarish va pul muomalasini tartibga solish huquqini davlat o'z qo'liga ola boshladi.

Hozirgi kunda, siz bilan biz bank sifatida biladigan moliyaviy muassasalarning dastlabki ko'rinishlari XVI asrda Angliyada vujudga kelgan. E'tiborli jihati shundaki, dastlabki bankirlar oltin metallardan turli zebu – ziynatlar yasaydigan zargarlar yoki yirik savdo bilan shug'ullanadigan savdogarlar ichidan chiqqan. Shuningdek, Florensiya va Venesiyada XVI asrda jirobanklar vujudga keldi. Keyinchalik

⁶⁶ Деньги, кредит, банки: Учебник/Кол. авт. Под ред. О.И.Лавшурина. М.: КНОРУС, 2007. С.319 – 324.

banklar Amsterdam, Gamburg, Milan, Nyurenberg kabi yirik shaharlarda tashkil topa boshlagan. Ushbu banklar asosan yirik savdogarlarning oltin tangalarini saqlash va ularning to'lov hisob – kitoblarini amalga oshirish bilan shug'ullangan.

Jirobanklar o'zaro doimo bir birlari bilan bog'liqlikda ish yurituvchilar va savdogarlar tomonidan tashkil etilgan. Ular ma'lum bir muddatda, masalan haftada bir yig'ilishib, o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshirishgan, yig'ilish yumaloq stol atrofida amalga oshirilgan. Bunda agar bir ishtirokchi to'lovga noloyiq bo'lib qolsa, noto'lovlik zanjiri vujudga kelgan, bu hol ko'pincha "yumaloq stol"ning darz ketishiga, ya'ni bankrot bo'lishiga olib kelgan.

Hozirgi paytda faoliyat yuritayotgan Markaziy bankka o'xshagan bank birinchi marta Stokgolmda 1650 yilda, keyinchalik 1694 yilda Angliyada tashkil topgan bo'lib, bu bank pul emissiyasini amalga oshirish, mamlakatda tijorat banklari faoliyatini tartibga solish kabi ishlarni bajargan. Banklar yirik savdogarlar, zargarlar va boshqa shaxslarning hisob – kitoblarini bajarish bilan birga, jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini jalb qilish asosida juda yirik miqdorda ssuda kapitalini jamg'aradilar, ushbu mablag' kredit sifatida iqtisodiyotning turli bo'g'inlariga yo'naltiriladi. Shu tariqa, kapitalistik jamiyatda "bank" deb yuritiladigan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi "korxonalar" tashkil topdi. Banklarning mohiyatiga iqtisodiy adabiyotlarda turli yondashuvlar mavjud. "Bank" etimologiyasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, "bank" so'zi qadimgi fransuzcha "banque" va italiyancha "bansa" so'zlaridan paydo bo'lib, "almashtirish stoli" ma'nosini anglatishining guvohi bo'lamiz.

Bank – bu moliyaviy muassasa bo'lib, jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini tegishli shartlar bilan jalb etib, ushbu mablag'larga ehtiyoji mavjud bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarga qaytarishlik, muddatlilik, to'lovlilik va ta'minlanganlik asosida kredit beradigan va ular uchun turli vositachilik xizmatlarini ko'rsatuvchi tijorat tashkilotidir.

Boshqa bir adabiyotda, bank – tadbirkorlik faoliyatining o'ziga xos turi bo'lib, uning faoliyati ssuda kapitalining harakati, ya'ni ularni jalb qilish va joylashtirilishi bilan bevosita bog'liqdir, degan fikr ilgari suriladi⁶⁷.

⁶⁷ Банки и банковские операции: Учебник для вузов/ Е.Ф.Жуков, Л.М.Максимова, О.М.Макарова и др. Под ред Е.Ф.Жукова. М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. С. 6.

Bankir ssuda kapitalistidan farqli o'laroq, turli ko'rinishdagi xizmatlarni taklif etadi va pul aylanmasini tashkil qiladi. Ssuda kapitalisti ishlab chiqarishni o'z kapitali hisobidan moliyalashtirsa, bankir ushbu jarayonni chetdan jalb qilingan begona shaxslarning mablag'lari hisobidan amalga oshiradi.

Tijorat banklari mohiyatini teranroq anglash uchun ayrim metodologik masalalarga e'tibor qaratish lozim. Ularning ayrimlari quyida keltiriladi:

– banklarning mohiyatini yoritishda ularning mikrodarajadagi faoliyatiga e'tibor qaratish lozim;

– banklarning mohiyatini yoritishda ular qanday shaklda va maqsadda tashkil etilganligiga emas, balki ularga yagona bank sifatida faoliyat yuritishiga e'tibor qilish lozim;

– banklarning mohiyatini ajralmas qismi sifatida ularning tashkil topish asoslari, ya'ni tashkiliy – huquqiy asoslari muhim ahamiyat kasb etadi;

– banklarning mohiyati – bu o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan obyektning tarkibini anglatadi;

– banklarning mohiyatiga qator ta'riflar shakllantirilgan bo'lib, muammoni o'rganayotgan paytda uning qanday jihatiga e'tibor qaratilayotganligi muhim hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, banklarning vujudga kelishi va ularning mohiyati kishilik jamiyatining vujudga kelishi davridan boshlab shakllanib, rivojlanib va takomillashib kelmoqda. Buning asosiy sababi jamiyatda iqtisodiy munosabatlarning takomillashuvi, mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, tovar va xizmatlar aylanmasi hajmining ortishi kabi qator omillar hisoblanadi. Shuningdek, qayerda savdo va zargarlik ishlari rivojlangan bo'lsa, shuningdek, ishonch yuqori bo'lgan joylarda dastlabki banklar paydo bo'lgan.

11.2. Banklarning turlari

Kapitalistik tuzumning rivojlanishi turli mulkchilik shakllarining rivojlanishiga, moliyaviy mablag'larning alohida moliyaviy muassasalar ixtiyorida markazlashuviga olib keladi. Ikkinchi jahon urushidan keyin ko'pchilik kapitalistik mamlakatlarda ayrim banklarning milliyashtirilishi yuz berdi. Bu o'z navbatida banklarning mulkiy, hu-

quqiy funksiyasi, tabiati va boshqa qator mezonlari bo'yicha tavsiflanishiga sabab bo'ldi. Zamonaviy iqtisodiyotda banklar quyidagi mezonlar bo'yicha tavsiflanadi.

Mulkiy jihatdan – davlat banki, aksiyadorlik banki, kooperativ bank, xususiy va xorijiy kapital ishtirokida qo'shma banklariga bo'linadi. Banklarni mulkchilik nuqtai nazardan tasniflanganda asosan ularning ustav kapitali tarkibida kimning ulushi 51 foizdan yuqori bo'lsa, bank shu shaxslarning nomlarini oladi.

Masalan, bank kapitalining asosiy ulushi xususiy yoki kooperativ tashkilotlar hissasiga to'g'ri kelsa, mazkur banklar xususiy yoki kooperativ bank deya yuritiladi.

Davlat banklari kapitalining asosiy ulushi davlatga tegishli bo'ladi, ko'pchilik mamlakatlarda Markaziy banklar davlat banki hisoblanadi. O'zbekistonda Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, Davlat – aksiyadorlik Xalq banki, aksiyadorlik tijorat "Asaka" banklarning kapitali tarkibida asosiy ulush davlatga tegishli bo'lganligi bois mazkur banklar davlat banklari hisoblanadi.

Mamlakatimizda aksiyadorlik tijorat banklari sifatida, aksiyadorlik tijorat "Agrobank"ni, Aloqabank, Turonbank va boshqalarni keltirish mumkin. Mamlakatimizda yopiq turdagi aksiyadorlik tijorat banklari mavjud emas.

Xorijiy kapital ishtirokida qo'shma banklar mamlakat qonunchiligiga asosan belgilangan miqdordagi ustav kapitali xorijiy ishtirokchilar tomonidan shakllantirilsa mazkur banklar shu maqomga ega bo'ladi. Mamlakatimizda xorijiy kapital ishtirokidagi banklarni tashkil etish O'zbekiston Respublikasining tegishli qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Huquqiy jihatdan – banklar ochiq va yopiq turdagi jamiyatlar sifatida tasniflanadi. Banklarning kapitalini asosiy ulushi yuridik shaxslar hissasiga to'g'ri keladi, ushbu banklar ochiq aksiyadorlik yoki yopiq aksiyadorlik banklari bo'lishi mumkin.

Ochiq yoki yopiq aksiyadorlik banklari deyilishiga sabab ularning aksiyalarini sotish va sotib olish jarayoni bilan bog'liq bo'ladi. Qatnashchilari o'zlariga tegishli aksiyalarini o'zga aksiyadorlarning roziligisiz boshqa shaxslarga berishi mumkin bo'lgan aksiyadorlik jamiyati ochiq aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi.

Aksiyalari faqat o'z muassislari yoki oldindan belgilangan doiradagi shaxslar orasida taqsimlanadigan aksiyadorlik jamiyati yopiq

aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Mamlakatimizda mulkiy jihatdan tashkil topishidan qa'tiy nazar, faoliyat yuritayotgan barcha banklar ochiq aksiyadorlik banklari hisoblanadi.

Banklar bajaradigan funksiyasi (operatsiyalari) jihatidan – emission, tijorat, investitsion, ipotekali va jamg'arma banklar sifatida tasniflanadi. Emission banklar mamlakat iqtisodiyotiga pullarni emissiya qilish, shuningdek, kredit muassasalari faoliyatini tartibga solish va pul – kredit siyosatini amalga oshirish bilan shug'ullanadi. Bunday vazifani hozirgi paytda mamlakat Markaziy banklari bajaradi. Markaziy banklar bevosita mijozlarga bank xizmatlarini ko'rsatmaydi va tijorat faoliyati bilan shug'ullanishi ta'qiqlanadi.

Tijorat banklari mamlakat bank tizimi va kredit muassasalari tarkibidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan moliyaviy muassasalar hisoblanadi. Ular banklar bajarishi mumkin bo'lgan barcha operatsiyalarni bajaradi.

Investitsion banklarning asosiy faoliyati passiv operatsiyalari natijasida shakllantirgan moliyaviy mablag'larini asosiy ulushini qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilishdan iborat bo'ladi. Mamlakatda investitsion banklar faoliyat yuritishi uchun qimmatli qog'ozlar bozori rivojlangan va yetarli darajada investitsion muhit yaratilgan bo'lishi lozim.

Ipoteka banklari jismoniy va yuridik shaxslarga garov asosida uzoq muddatli kreditlar berish bilan shug'ullanadi. Ipoteka atamasi ko'chmas mulklarni garovga qo'yish natijasida vujudga keladigan moliyaviy munosabat bo'lib, uning o'ziga xos xususiyatlaridan biri garovga qo'yilgan ko'chmas mulk kredit (qarz) oluvchining tasarrufida qolishidir. Odatda ipoteka banklari faoliyatining asosiy yo'nalishini ipoteka krediti berishga qaratilgan bo'lishi lozim. Biroq, amaliyotda ushbu qoida doimo ham o'zining isbotini topmaydi, chunki hozirgi kunda faoliyat yuritayotgan ipoteka banklari kredit portfeli tarkibida nafaqat ipoteka krediti, balki boshqa maqsadlarga yo'naltirilgan kreditlarning hajmi salmoqli ulushni tashkil etadi.

Jamg'arma banklarining asosiy mijozlari jismoniy shaxslar bo'lib, ushbu banklarning asosiy faoliyati aholidan muddatli omonatlarni jalb qilishga qaratilgan bo'ladi. Jamg'arma sifatida shakllantirilgan mablag'larni yirik tijorat banklariga, savdo va qurilish tashkilotlariga investitsiya va kreditlar ko'rinishida joylashtiradi.

Banklar bajaradigan operatsiyalarining tabiati jihatidan – universal va ixtisoslashgan banklarga bo‘linadi. Universal banklar banklar bajaradigan barcha operatsiyalarni bajaradi. Bunga misol sifatida tijorat banklarini keltirish mumkin. Ixtisoslashgan banklar esa iqtisodiyotning ma’lum tarmog‘iga xizmat ko‘rsatish va shu tarmoqni rivojlantirish maqsadida tashkil etiladi. Mamlakatimiz mustaqilligining dastlabki yillarida qator ixtisoslashgan banklar (O‘zmevasabzavot, Zaminbank, Yengilsanaot, G‘allabank, Paxtabank) tashkil etildi. Milliy iqtisodiyotning rivojlanishi va bozor munosabatlarining chuqurlashuvi natijasida ushbu banklar universal banklarga aylantirilib, bir – biriga qo‘shib yuborildi yoki universal tijorat banklariga aylantirildi.

Shuningdek, ixtisoslashgan banklar, tashqi iqtisodiy operatsiyalarni bajarish, investitsion faoliyat bilan shug‘ullanishi mumkin. Biroq mamlakatimizda, alohida tarmoqqa xizmat ko‘rsatadigan yoki operatsiyalarni bajaradigan ixtisoslashgan banklar faoliyat yuritmaydi.

Shu bilan birga banklarning faoliyati *xizmat ko‘rsatadigan tarmoqlari, filiallarining soni, xizmat ko‘rsatish doirasi, kapitalining hajmi nuqtai nazaridan ham tasniflanadi.*

Xizmat ko‘rsatadigan tarmoqlari bo‘yicha – banklarning faoliyatiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, ayrim banklar iqtisodiyotning turli tarmoqlariga xizmat ko‘rsatadi. Jumladan, avtomobilsozlik, neft sanoati, qurilish va boshqa sohalar. Masalan, mamlakatimiz Sanoatqurilishbanki ko‘plab tarmoqlarga xizmat ko‘rsatadi, biroq asosiy faoliyati og‘ir sanoat korxonalariga xizmat ko‘rsatishga qaratilgan. Shuningdek, Agrobankning asosiy faoliyati qishloq xo‘jaligi korxonalariga, Asakabank mashinasozlik sohasiga va hokazo.

Filiallarining soni bo‘yicha – ayrim banklarda filiallar umuman mavjud emas, ayrimlarida esa mamlakatning barcha hududlarida filiallari mavjud. Mamlakatimizda bunday banklar sirasiga Agrobank, Xalqbank, Mikro kreditbanklarni kiritish mumkin. Ushbu banklarning mamlakatimiz tumanlarining deyarli barchasida o‘z filiallari faoliyat yuritadi. Banklarning filiallari yuridik shaxs sifatida barcha huquq va majburiyatlarga ega bo‘lmaydi, ular tegishli nizom asosida bosh bank tomonidan berilgan chegaralangan huquq va majburiyatlar doirasida faoliyat yuritadi.

Xizmat ko‘rsatish doirasi bo‘yicha – banklar ma’lum hududga, hududlararo, xalqaro darajada mijozlarga xizmat ko‘rsatishi e’tiborga olinadi. Buning uchun banklar Markaziy bankning tegishli

litsenziyalariga ega bo'lishi talab etiladi. Masalan, mamlakatimizda Markaziy bankning tegishli talablarni bajargan tijorat banklariga milliy valyutada va xorijiy valyutalarda faoliyat yuritishi uchun alohida – alohida litsenziyalar beradi.

Kapitalining hajmi bo'yicha – banklar kichik, o'rta va yirik tijorat banklarga guruhlanadi. Masalan, mamlakatimiz barcha banklari ustav kapitalining 40 foizdan ortig'i TIF Milliy banki hisasiga to'g'ri keladi, yoki mamlakatimizda beshta yirik bankning (TIF Milliy banki, Sanoatqurilishbank, Agrobank, Asakabank, Ipotekabank) kapitali jami banklar kapitalining 80 – 90 foizini tashkil etadi.

Yakuniy so'z sifatida ta'kidlash mumkinki, banklarning turlarini ko'pqirraligi, ularning bajaradigan operatsiyalarining sonini ortib borishi jamiyatning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi bilan bevosita bog'liqdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bularning barchasi tegishli qonun, qoida, tartib va mexanizmlar asosida tartibga solib boriladi.

11.3. Banklarning iqtisodiyotdagi roli

Banklarning mohiyati va funksiyalari, shuningdek, bajaradigan operatsiyalari va ko'rsatadigan xizmatlari ularning iqtisodiyotdagi rolini belgilab beradi. Banklarning iqtisodiyotdagi roli deganda asosiy e'tiborni ularning vujudga kelish omillari, rivojlanish jarayonlari va bajaradigan operatsiyalariga qaratish lozim. Banklarning roli ularning funksiyalari kabi ma'lum darajadagi xususiyatlarga egadir. Banklar mulkiy jihatdan qanday shaklda tashkil topgan bo'lishidan qa'tiy nazar, iqtisodiyotda umum ahamiyatga ega bo'lgan operatsiyalarni bajaradi. Shu bois ham banklar qanday mulkiy shaklda yoki ixtisoslikda tashkil topgan bo'lishidan qa'tiy nazar, ular iqtisodiyotda alohida ahamiyat kasb etadi.

Banklarning iqtisodiyotdagi roli xususida so'z ketganda, dastlab jamiyatda ularning bajaradigan operatsiyalarini zarurligi va turlari, shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholining ularga bo'lgan ehtiyoji doirasida so'z yuritish maqsadga muvofiq. Bularning barchasi banklarning iqtisodiyotdagi ahamiyatini anglatadi.

Albatta, banklarning iqtisodiyotdagi ahamiyati juda ko'pqirrali bo'lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

- jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni tegishli shartlar asosida o'ziga jalb etadi;

- qo‘shimcha moliyaviy mablag‘larga ehtiyoji mavjud xo‘jalik yurituvchi subyektlar va aholiga qaytarishlik, to‘lovlilik, muddatlilik va ta‘minlanganlik asosida mablag‘lar beradi;

- milliy valyutaning emissiyasini tashkil etadi va uning barqarorligini ta‘minlash doirasida pul – kredit siyosatini amalga oshiradi;

- pul aylanmasini tashkil etadi va uning tartibini belgilaydi;

- iqtisodiy munosabatlarga kirishuvchi subyektlar o‘rtasida hisob – kitob va to‘lovlarni amalga oshirishda vositachilik qiladi;

- bozor ishtirokchilariga turli darajadagi komission va maslahat xizmatlarini amalga oshiradi;

- aholiga va mijozlarga trast va depozitar xizmatlarini taklif etadi.

Banklarning iqtisodiyotdagi rolining asosiy jihatlaridan biri, jamiyatdagi vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larini jamg‘arish asosida ularni iqtisodiyotning tegishli tarmoqlariga qayta taqsimlashda namoyon bo‘ladi. Ma‘lumki, jamiyatda faoliyat yurituvchi xo‘jalik subyektlarining asosiy maqsadi iqtisodiy foyda olishga qaratilgan. Shu bilan birga, ishlab chiqarish jarayoni turli tarmoqda turlicha bo‘lganligi bois, ma‘lum davrda ayrim xo‘jalik yurituvchi subyektlarda ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun qo‘shimcha moliyaviy mablag‘larga ehtiyoj tug‘ilsa, ayrimlarida aksincha. Iqtisodiyot tarmoqlarida ishlab chiqarish siklining turli – tumanligi (qishloq xo‘jaligi, qayta ishlovchi korxonalar, qurilish sanoati va boshqalar) sababli, moliyaviy mablag‘lar vaqtinchalik ishlab chiqarish jarayonidan chetlashtiriladi. Bu jarayonda bir tomondan bir guruh iqtisodiyot tarmoqlarida qo‘shimcha moliyaviy mablag‘larga nisbatan qo‘shimcha ehtiyojni keltirib chiqarsa, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida mablag‘larning ishlab chiqarishdan chetlashishini keltirib chiqaradi.

Bu ikki tomonning iqtisodiy manfaatlarini birlashtiruvchi moliyaviy tashkilot sifatida banklar maydonga chiqadi. Birinchi guruh iqtisodiyot tarmoqlarining vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larini tegishli shartlar asosida jalb etib, ushbu mablag‘larga ehtiyoji bo‘lgan ikkinchi guruh iqtisodiyot tarmoqlariga, ya‘ni qo‘shimcha moliyaviy resurslarga ehtiyoj sezgan xo‘jalik subyektlariga qayta taqsimlab beradi.

Bizningcha, ushbu munosabatlarni bankdan bo‘lak birorta moliyaviy tashkilot samarali va tez hal eta olmaydi. Banklarning ushbu o‘ziga xos jihati iqtisodiyotdagi rolini belgilaydi.

Banklarning iqtisodiyotda bajaradigan yana bir o'ziga xos xususiyatlaridan biri, bu ularning xo'jalik yurituvchi subyektlar, aholi va davlat tashkilotlari o'rtasida amalga oshiriladigan hisob – kitoblarni tashkil etishi va ularning ustidan tegishli nazorat ishlarini amalga oshirish hisoblanadi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlari, jismoniy shaxslar o'rtasida har kuni bir necha yuz minglab pul o'tkazmalari amalga oshiriladi. Bularning barchasi banklar tomonidan amalga oshiriladi va tartibga solib turiladi.

Banklarning iqtisodiyotdagi rolini yuqori yoki pastligiga qator omillar ta'sir qiladi. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

A. Aholi va mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchining mustahkamligi. Xalqaro bank amaliyoti va mustaqillikdan keyin bosib o'tilgan qisqa davrda yig'ilgan tajribalarning natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, bozor iqtisodiyotining asosiy o'zagi asosan o'zaro ishonch va halollikka tayanadi. Agar mazkur holatni aholi va mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchi yo'qolishi bilan bog'lab ko'radigan bo'lsak, banklarga nisbatan ishonch yo'qolishi oqibatida ularning jamiyatdagi rolini pasayishiga olib keladi.

Aholi va mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchining zaifligiga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

- banklarning mijozlar oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajarmasa;
- aholi va mijozlarning kreditga, ayniqsa naqd pulga bo'lgan talabi to'liq va o'z vaqtida qondirilmasa;
- mijozlarning hisobvaraqlari bo'yicha mablag'lar qoldig'i va aylanmalari haqida bank siri ta'minlanmasa;
- mijozlarning pul o'tkazmalarini istalgan paytda va zarur miqdorda tegishli manzilga o'tkazilmasa;
- bankda omonatlarni saqlashning iqtisodiy manfaatdorligi pasayib ketishi va boshqalar.

B. Mamlakatda qonun ustuvorligini ta'minlash va bozor mexanizmlari samaradorligini oshirish lozim. Tijorat banklarining xo'jalik subyektlariga kreditlarni berishda, mijozlarning naqd pullarga bo'lgan talabini qondirish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bularning barchasi banklarning iqtisodiyotdagi rolini yanada oshirish lozimligidan dalolat beradi.

Banklarning iqtisodiyotdagi rolini oshishi yoki pasayishiga nafaqat ularning sayi harakatlari, balki milliy iqtisodiyotning rivojlanganlik

darajasi va raqobatbardoshligi bevosita ta'sir qiladi. Chunki, banklar milliy iqtisodiyotdan ajralgan holda, alohida subyekt sifatida samarali faoliyat yuritishi mumkin emas.

Masalan, banklarning asosiy faoliyat turlaridan biri muomalaga pulni emissiya qilishini oladigan bo'lsak, muomalaga emissiya qilingan pul massasi tovar massasi bilan ta'minlangan bo'lishi lozim. Aks holda, milliy valyutaning inflyatsiya darajasi oshishi bilan birga, uning sotib olish qobiliyati pasayib ketadi. Demak, muomalaga emissiya qilingan pullar tegishli tovar massasi bilan ta'minlangan bo'lishi lozim. Bu o'z navbatida iqtisodiyotda ishlab chiqarish va tovarlar aylanmasi samaradorligi ta'minlanganligini talab etadi.

Demak, iqtisodiyotda tovar massasi va pul massasi o'rtasidagi muvozanatlikning ta'minlanishi, birinchidan, bankning iqtisodiyotdagi rolini oshirsa, ikkinchidan, milliy iqtisodiyotning samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Biroq, bu muvozanatlikni ta'minlanishiga qator obyektiv va subyektiv omillar ta'sir qiladi.

Masalan, 90 yillarning oxirlarida Rossiyada, shuningdek, qator sobiq ittifoq respublikalarida, shu jumladan malakatimizda ham pullarni muomalaga chiqarish hajmi ishlab chiqarish hajmidan sezilarli darajada pasayib ketdi. Buning natijasida ishlab chiqarish jarayonida uzilishlarni vujudga kelishiga, shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida debitor – kreditor summalari miqdorining sezilarli darajada oshib ketishiga olib keldi.

Banklarning mamlakat iqtisodiyotiga ta'sirini, ya'ni ularning rolini real sektorni kreditlash munosabatlari misolida ham ko'rishimiz mumkin. Mamlakat real sektori ishtirokchilari bank kreditiga nisbatan doimiy ravishda ehtiyoji mavjud bo'lib, ushbu ehtiyoj ayniqsa, iqtisodiy inqiroz sharoitida ortib ketadi. Inqiroz sharoitida iste'mol tovarlarga nisbatan talabning hamda tovar va xizmatlar bahosining pasayishi, davlat buyurtmalari hajmining qisqarishi, debitorlarning to'lovga layoqatsizligi korxonalarda qo'shimcha moliyaviy resurslarga bo'lgan kuchli talabni paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Albatta, ushbu talab to'lig'icha banklarning kreditlari hisobidan qondirilishi, birinchidan, maqsadga muvofiq emas. Ikkinchidan, banklarda iqtisodiy inqiroz sharoitida ushbu ehtiyojni qondirish uchun yetarli moliyaviy resurslarning taqchilligi paydo bo'ladi.

Bundan tashqari, eng muhimi banklar tomonidan berilgan kreditlarning to'liq qaytmaslik xavfi, ya'ni kredit riski vujudga keladi.

Shu bois, iqtisodiy inqiroz sharoitida banklarning kreditiga talab yuqori bo'lsada, banklar kredit quyilmalari hajmini oshirishga moyillik sezishmaydi. Bu banklarning iqtisodiyotdagi rolini pasayishiga emas, balki banklar ham tijorat muassasa sifatida asosiy e'tiborini iqtisodiy manfaatdorlik olishga qaratishini, eng muhimi banklar risk asosida kredit sifatida beradigan mablag'lari o'z mablag'lari emas, balki chetdan jalb qilingan boshqa shaxslarning mablag'lari hisobiga faoliyat yuritayotganligini unutmaslik lozim.

Xulosa o'rnida ta'kidlash mumkinki, banklarning iqtisodiyotdagi roli nafaqat banklarning o'ziga, balki milliy iqtisodiyotning rivoji va raqobatbardoshligiga bevosita bog'liq. O'z navbatida, iqtisodiyotning rivojlanishi va raqobatbardoshligi mamlakatda barqaror va samarali bank tizimining tashkil etilganligi bilan bevosita bog'liqdir. Bir so'z bilan aytganda, banklar va milliy iqtisodiyot bir – biridan ayri holda rivojlanishining imkoniyati mavjud emas. Ular biri – birini to'ldirgan holda, bir – biriga o'zaro hamohang tarzda rivojlanib va takomillashib boradigan iqtisodiy – moliyaviy subyektlar hisoblanadi.

Bobga oid savollar

1. Banklarning vujudga kelishiga qanday munosabatlar ta'sir qilgan?
2. Dastlabki banklar qayerda paydo bo'lgan?
3. Ibodatxonalarda banklarning tashkil topishiga nima sabab bo'lgan?
4. 2011 yil iyulda qanday mamlakatning qadimgi ibodatxonasidan yirik oltin va boshqa boyliklar topilgan?
5. Davlat qaysi davrdan boshlab pulni tartibga solish huquqini o'z qo'liga ola boshladi va nima uchun?
6. Hozirgi paytda faoliyat yuritayotgan banklarning dastlabki ko'rinishlari qayerda va qachon tashkil topgan?
7. Dastlabki bankirlar qanday soha vakillari ichidan chiqqan?
8. Dastlabki Markaziy banklar qachon va qayerda tashkil topgan?
9. "Bank" so'zining iqtisodiy ma'nosi nimadan iborat?
10. Banklar qanday funksiyalarni bajaradi?
11. Banklarning mulkiy va huquqiy jihatdan turlariga tavsif bering.

12. Emission, tijorat, investitsion, ipotekali va jamg'arma banklar bir – biridan nimasi bilan farqlanadi?
13. Universal va ixtisoslashgan banklarga ta'rif bering.
14. Banklarning iqtisodiyotdagi roli nimada namoyon bo'ladi?
15. Banklarning iqtisodiyotdagi rolining mustahkamligiga nimalar ta'sir qiladi?

Bobga oid testlar

1. *Iqtisodiy adabiyotlarda dastlabki banklarning vujudga kelishi:*
 - A. Miloddan ilgarigi III asrga to'g'ri kelishi ta'kidlanadi.
 - B. Aniq ma'lumotlar mavjud emas.
 - D. Angliya sanoat to'ntarishidan keyingi davrga to'g'ri keladi.
 - E. Buyuk inqirozdan keyingi davrga to'g'ri keladi.
2. *Banklarning vujudga kelishi haqida fikr yuritgan iqtisodchi olimlarni necha guruhga ajratish mumkin?*
 - A. Beshta guruhga.
 - B. To'rtta guruhga.
 - D. Uchta guruhga.
 - E. Ikkita guruhga.
3. *Tarixiy manbalarga ko'ra, dastlabki banklar qayerda tashkil topgan?*
 - A. Angliyada.
 - B. Rimda.
 - D. Gretsiyada.
 - E. Stokgolmda.
4. *Ayrim iqtisodiy adabiyotlarda dastlabki banklar:*
 - A. Karvon saroyda tashkil etilganligi qayd etiladi.
 - B. Ibodatxonalarda tashkil etilganligi qayd etiladi.
 - D. Korxonalarda tashkil etilganligi qayd etiladi.
 - E. Uylarda tashkil etilganligi qayd etiladi.
5. *Hozirgi kunda faoliyat yuritayotgan banklarning dastlabki ko'rinishlari qayerda va qachon vujudga kelgan?*
 - A. Angliyada, XVI asrda.

- B. Rimda, XV asrda.
- D. Gretsiyada, XIX asrda.
- E. Italiyada, XVIII asrda.

6. *“Bank” soʻzi qanday maʼnoni anglatadi?*

A. Qadimgi nemicha “banque” va italiyancha “bansa” soʻzlaridan paydo boʻlgan boʻlib, “almashtirish stoli” maʼnosini anglatadi.

B. Qadimgi frantsuzcha “banque” va italiyancha “bansa” soʻzlaridan paydo boʻlgan boʻlib, “almashtirish stoli” maʼnosini anglatadi.

D. Qadimgi lotincha “banque” va nemischa “bansa” soʻzlaridan paydo boʻlgan boʻlib, “almashtirish stoli” maʼnosini anglatadi.

E. Qadimgi italiyancha “banque” va frantsuzcha “bansa” soʻzlaridan paydo boʻlgan boʻlib, “almashtirish stoli” maʼnosini anglatadi.

7. *Banklar nechta funksiyani bajaradi?*

- A. 3 ta.
- B. 4 ta.
- D. 5 ta.
- E. 6 ta.

8. *Banklarning iqtisodiyotdagi roli nimalarda namoyon boʻladi?*

A. Aholining ishonchi va xoʻjalik yurituvchi subyektlarning ishonchsizlik bildirishida.

B. Bajaradigan funksiyalari va aholining ularga boʻlgan ehtiyojida.

D. Muomalaga pul chiqarishi va toʻlov aylanmasini tashkil etishda.

E. Ularning bajaradigan operatsiyalarini zarurligi va turlari hamda xoʻjalik yurituvchi subyektlar va aholining ularga boʻlgan ehtiyojida.

9. *Banklarning oʻziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon boʻladi?*

A. Tijorat faoliyati va moliyaviy muassasaligida.

B. Ularning xoʻjalik yurituvchi subyektlari, aholi va davlat tashkilotlari oʻrtasida amalga oshiriladigan hisob – kitoblarni tashkil

etishi va ularning ustidan tegishli nazorat ishlarini amalga oshirish hisoblanadi.

D. Korxonalar va tashkilotlarga moliyaviy yordam berishida, shuningdek, turli komission operatsiyalarni amalga oshirishida.

E. Vakillik hisobvaraqlari mavjudligi, aholiga va korxonalariga naqd pullarni yetkazib berishi va muomaladagi naqd pullarni qaytarib olishida.

10. Mulkiy jihatdan banklar tasniflanishi qanday javobda to'liq va to'g'ri keltirilgan?

A. Davlat banki, kooperativ bank, xususiy va xorijiy kapital ishtirokida qo'shma bank.

B. Davlat banki, aksiyadorlik banki, kooperativ bank, xususiy va xorijiy kapital ishtirokida qo'shma bank.

D. Davlat banki, xususiy va xorijiy kapital ishtirokida qo'shma bank.

E. Davlat banki, investitsion bank, kooperativ bank, xususiy va xorijiy kapital ishtirokida qo'shma bank.

11. Banklar bajaradigan funksiyasi (operatsiyalari) jihatidan qanday tasniflanadi?

A. Emission, komission, savdo, ipotekali va jamg'arma bank.

B. Emission, vositachi, qo'shma, ipotekali va jamg'arma bank.

D. Emission, tijorat, investitsion va jamg'arma bank.

E. Emission, tijorat, investitsion, ipotekali va jamg'arma bank.

12. Banklarga bo'lgan ishonchning pasayishiga sabab bo'ladigan omillar qanday javobda noto'g'ri keltirilgan?

A. Mijozlar va aholi oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajarmasa.

B. Mijozlar va aholi oldidagi majburiyatlarini to'liq va to'xtovsiz ravishda bajarsa.

D. Aholi va mijozlarning kreditga, ayniqsa naqd pulga bo'lgan talabining to'liq va o'z vaqtida qondirilmasa.

E. Mijozlarning hisobvaraqlari bo'yicha mablag'lar qoldig'i va aylanmalari haqida bank sirini ta'minlanmasa.

XII BOB. MARKAZIY BANK VA UNING FUNKSIYALARI

12.1. Markaziy banklarning vujudga kelishi

Mamlakat bank tizimining asosiy bo'g'ini Markaziy bank hisoblanadi. Markaziy bank bevosita mijozlarga bank xizmatlarini ko'rsatmaydi, ayrim davlat tashkilotlari bundan mustasno. Barcha mamlakatlarda Markaziy banklarning bajaradigan vazifalari va funksiyalari deyarli bir xil bo'lib, ular turli mamlakatlarda turli nomda yuritilishi mumkin. Xususan, hozirgi kunda, bizga ma'lumki, dunyoning turli mamlakatlarida ushbu banklar "markaziy bank", "xalq banki", "emission banki", "milliy banki", "zaxira banki", "davlat banki" tarzida yuritiladi.

Masalan, AQShda Federal zaxira tizimi, Angliyada Angliya banki, Yevropada Yevropa Markaziy banki, O'zbekistonda Markaziy bank, Qozog'istonda Milliy bank va hokazo. Markaziy banklarning vujudga kelish tarixiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ular mamlakatda pul muomalasini tartibga solib turuvchi moliyaviy muassasa sifatida vujudga keldi.

Ma'lumki, dastlabki banklar, yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, tijorat banklari mustaqil ravishda qog'oz pullarni emissiya qilgan. Har bir tijorat banki muomalaga o'zining "banknota"larini (bank bileti) chiqarishgan. Oldingi bo'limdan ma'lumki, *banknota* – bu ushbu bankning unda ko'rsatilgan mablag'larini xohlagan vaqtda real pulga almashtirib berilishini kafolatlovchi majburiyati hisoblanadi. U bankning "vekseli" hisoblangan. Uning tijorat veksellaridan farqi, banknotalarni xohlagan vaqtda real pullarga almashtirish mumkin bo'lgan. Kapitalizmning dastlabki davrlarida mijozlarning kreditga bo'lgan ehtiyojining ortib borishi banklar tomonidan chiqarilgan banknotalar bilan qoplangan. Banknotalar muomalada pulning to'lov vositasi funksiyasini bajargan. Banklar o'zlarining real pul zaxiralaridan bir necha barobar ko'p miqdorda banknotalarni muomalaga chiqarishgan.

Albatta, bu ma'lum davr davomida mamlakatda pul muomalasini tashkil qilish, hisob – kitoblarni amalga oshirish va muomala jarayonini tashkil etishda o'zining ijobiy natijasini berib kelgan. Biroq,

vaqt o'tishi bilan tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilgan qog'oz pullarning hajmi va turi juda ko'payib ketgan. Bu o'z navbatida pullarning qadrsizlanishini, ayrim hollarda tijorat banklarining bankrot holatiga tushib qolishi iqtisodiyotda pul muomasalasini buzilishiga va boshqa qator salbiy holatlarni vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

Bulaming barchasi mamlakatda pul emissiyasini markazlashgan holda amalga oshirish va pul muomalasini tartibga solish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bu o'z navbatida, tijorat banklari bazasida Markaziy banklarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi, Markaziy banklarning vujudga kelishi davlatga pul emissiyasini markazlashgan holda amalga oshirish va pul muomalasini tartibga solish imkoniyatini berdi.

Masalan, AQShda 1836 va 1860 yillarda 2500 dan ortiq shtat banklari tashkil etilib, ularning 100 dan ortig'i birinchi o'n yil ichida yopilib ketgan. Shu davrda banklar mustaqil ravishda muomalaga pul chiqarish huquqiga ega bo'lib, muomalada ularning 5500 dan ortiq turli pul belgilari amal qilgan. Banklarning stixiyali ravishda pul muomalasini tashkil etishi, umumiy nazoratning mavjud emasligi ularni inqirozga yuz tutishiga, aholining ishonchini pasayishiga, muomaladagi pullarning qadrsizlanishiga sabab bo'lgan, shuningdek, pulning to'lov vositasi funksiyasini bajarmaslik holatlari tez – tez sodir bo'lib turgan. Bu kompaniya va firmalarning moliyaviy yo'qotishlariga sabab bo'lgan. Jumladan, 1862 yilda banklarning inqirozga yuz tutishi natijasida AQShning yirik kompaniya va firmalari 100 mlrd AQSh dollaridan ortiq zarar ko'rgan. Bularning barchasi AQSh hukumati tomonidan tijorat banklari va pul muomalasi ustidan tegishli nazoratni amalga oshirish zaruriyatini keltirib chiqargan, natijada 1913 yilda AQSh Federal zaxira tizimi tashkil etilib, ushbu bankka yagona emissiya huquqi va tijorat banklari faoliyatini litsenziyalash vazifasi yuklatilgan⁶⁸.

Iqtisodiy adabiyotlarda, *dastlabki Markaziy bank* 1650 yilda Shvetsiyaning Stokgolm shahrida tashkil etilganligi qayd qilingan⁶⁹. Ushbu bank oltin tangalar asosida depozit sertifikatlarini muomalaga chiqargan, mazkur depozit sertifikatlari butun shvetsiya hududida to'lov vositasini bajargan bo'lib, taqdim qiluvchiga oltin tanga berilishi bilan kafolatlangan. Dastlabki emission bank 1694 yilda Angliya banki

⁶⁸ Compton, Eric N. Principles of banking. Library of Congress. Printed in the USA. Fourth edition, 1991. P. 8 – 9.

⁶⁹ Деньги, кредит, банки: Учебник /Кол. авт. Под ред. О.И.Лаврушина. М.: КНОРУС, 2007. С. 403.

sifatida tashkil etilgan bo'lib, ushbu bank muomalaga pullarni emissiya qilish va banklarning tijorat veksellarini ro'yxatga olish bilan shug'ullangan⁷⁰.

Milliy iqtisodiyotning rivojlanishi, mamlakatlar o'rtasida xalqaro savdo va hisob – kitoblarning rivojlanishi Markaziy banklar zimmasiga qo'shimcha vazifalarni yuklash zaruriyatini keltirib chiqardi. Endi Markaziy banklar emission bank vazifasini bajarishdan tashqari mamlakatda kredit muassasalari faoliyatini tartibga solish, iqtisodiyotda pul – kredit siyosatini amalga oshirish bilan shug'ullanadi.

Davlat mamlakat milliy valyutasini muomalaga chiqarish, uni tartibga solish, kredit muassasalari faoliyatini nazorat qilish, hisob – kitoblarni tashkil etish bilan bog'liq qator qonunlarni qabul qildi. Shu tarzda davlat kredit muassasalari faoliyatini tashkil etish va pul muomalasini amalga oshirish bo'yicha barcha ishlarni to'liq o'z qo'liga oldi.

Markaziy banklarning tashkil topish shakliga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ular davlat kapitali asosida tashkil topgan markaziy banklar (Buyuk Britaniya, Yevropa ittifoqi, Rossiya), aksiyadorlik shaklidagi markaziy banklar (AQSh, Italiya), aralash kapital ishtirokida markaziy banklar (Yaponiya, Belgiya) ko'rinishida vujudga kelgan.

Ayrim markaziy banklar dastlab aksiyadorlik shaklida tashkil topib, keyinchalik davlat tomonidan milliylashtirilgan. Ta'kidlash joizki, markaziy banklar qanday shaklda tashkil topgan bo'lishidan qa'tiy nazar, ular o'z vazifalarini davlat bilan o'zaro kelishuv va uning siyosatiga hamoxang tarzda olib boradi. Ayniqsa, ularning o'zaro yaqinligi mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy aloqalarning rivojlanishining zamonaviy bosqichida juda chuqurlashdi.

Markaziy bank davlat bilan juda yaqin aloqada faoliyat yuritsada, mamlakatda pul – kredit siyosatini amalga oshirishda davlatdan mustaqil bo'lishi muhim hisoblanadi. Agar davlat Markaziy banklarning pul – kredit siyosatiga bevosita aralashsa, ularga pul – kredit siyosatini amalga oshirish bo'yicha zarur darajadagi mustaqillikni bermasa mamlakat milliy valyutasi va pul muomalasi barqarorligini ta'minlashda qator muammolar vujudga keladi. Shu jihatdan, Markaziy banklar iqtisodiy va huquqiy jihatdan mustaqil hisoblanadi, ularning davlatga bog'liqligi yoki mustaqilligi turli mamlakatlarda turlichadir. Odatda

⁷⁰ Деньги, кредит, банки: Учебник / Кол. авт. Под ред. О.И.Лаврушина. М.: КНОРУС, 2007. С. 403.

mamlakat parlamentiga hisobdor bo'lgan Markaziy banklar ko'proq mustaqil hisoblanadi (AQSh, Rossiya, O'zbekiston), mamlakat Moliya vazirligiga hisobdor bo'lgan Markaziy banklar mustaqilligi nisbatan pastroq hisoblanadi, dunyoda bunday banklar ko'pchilikni tashkil etadi.

Markaziy bank pul – kredit siyosatini amalga oshirishda u yoki bu darajada davlatdan mustaqil bo'lgani bilan o'zining pul – kredit siyosati orqali hukumatning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlantirish rejasini, siyosatini qo'llab – quvvatlashga bevosita va bilvosita mas'ul hisoblanadi. Shunday ekan, Markaziy bank tomonidan amalga oshirilayotgan pul – kredit siyosati hukumatning makroiqtisodiy darajadagi siyosatini amalga oshirish nuqtai nazaridan ishlab chiqilishi va amaliyotga joriy etilishi lozim bo'ladi.

12.2. Markaziy bankning funksiyalari

Ma'lumki, Markaziy bankning asosiy maqsadi mamlakat milliy valyutasining barqarorligini ta'minlashdan iborat. Ular ushbu vazifani bajarish uchun qator funksiyalarni bajaradi, ushbu funksiya va vazifalar davlatning Markaziy bank to'g'risidagi qonunida belgilab qo'yiladi.

Sanoati rivojlangan shaharlarda Markaziy banklar asosan to'rtta funksiyani bajaradi:

- *banknotalar emissiyasi;*
- *pul – kredit munosabatlarini tartibga solish;*
- *banklarning banki;*
- *hukumat banki.*

Banknotalarni emissiya qilish - Markaziy bankning eng asosiy va dastlabki funksiyalaridan biri hisoblanadi. Ma'lumki, muomaladagi pul massasi hajmini oshirish yoki kamaytirish aynan Markaziy bankning banknotlarni emissiya qilish funksiyasi bilan bog'liq bo'lib, uning hajmi iqtisodiyotdagi pul massasining hajmi bilan belgilanadi. Ya'ni, iqtisodiyotdagi pul massasi va tovar massasi o'rtasidagi o'zaro bog'liklikni ta'minlanishi milliy valyutaning barqarorligi va to'lov qobiliyatining mustahkamligiga bevosita va bilvosita ta'sir qiladi.

Markaziy bankning *pul – kredit munosabatlarini tartibga solish* funksiyasining asosiy maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, ushbu funksiya qator pul – kredit instrumentlari orqali amalga oshiriladi.

Ushbu instrumentlar sifatida:

- 1) *tijorat banklariga nisbatan o'rnatilgan majburiy zaxira siyosati;*
- 2) *tijorat banklarini qayta moliyalash siyosati (hisob stavkasi);*
- 3) *ochiq bozordagi siyosati;*
- 4) *valyuta va depozit siyosatlarini keltirish maqsadga muvofiq.*

Markaziy bank *banklarning banki* sifatida mamlakatdagi barcha kredit muassasalariga litsenziya beradi va ularni qaytarib oladi, shuningdek, tegishli iqtisodiy me'yorlar asosida kredit muassasalari faoliyatini tartibga solib, ularning ustidan tegishli nazoratni amalga oshiradi.

Markaziy bank *hukumatning banki* funksiyasini bajarishda asosiy e'tibor hukumatning oltin va valyuta zaxiralarini saqlash va ularni tasarruf qilish, shuningdek, davlat byudjeti taqchilligini qoplash maqsadida tegishli moliyaviy yordamni (kredit) berishga qaratiladi.

Xulosa qilib aytganda, Markaziy banklarning vujudga kelishi va ularning faoliyatini tashkil etilishi ijtimoiy – iqtisodiy jarayon bo'lib, dastlabki Markaziy banklar tijorat banklari bazasida tashkil topgan, ularning faoliyati va bajaradigan funksiyalari doimiy ravishda takomillashib kelmoqda.

12.3. Markaziy bankning pul – kredit siyosati

Markaziy bank milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash maqsadida mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni e'tiborga olib o'zining pul – kredit siyosatini ishlab chiqadi va amalga oshiradi.

Markaziy bankning pul-kredit siyosati iqtisodiyotda pul massasi yoki foiz stavkalarining zarur darajadagi me'yorini ta'minlash, iqtisodiyotning pulga bo'lgan talabini qondirish yoki milliy valyuta kursini xorijiy valyutalarga nisbatan mustahkamlash kabi qator omillar nuqtai nazaridan turlicha ko'rinishda amalga oshiriladi. Shu jihatdan Markaziy bankning *restriksion (qattiq)* va *ekspansion (yumshoq)* pul-kredit siyosati turlarini keltirish mumkin.

Restriksion pul-kredit siyosatida iqtisodiyotda pul massasi va kredit operatsiyalar hajmini kamaytirish va foiz stavkalarini oshirish bilan bog'liq tadbirlar amalga oshiriladi. Buning natijasida milliy iqtisodiyotda kredit, depozit va soliq stavkalari oshishi, ayrim tadbirlarga

davlat byudjeti xarajatlari qisqarishi yuz beradi, inflyatsiya darajasi jilovlanadi, mamlakat to'lov balansini sog'lomlashtirishga bo'lgan tadbirlar amalga oshiriladi.

Ekspansion pul-kredit siyosatida odatda kreditlash hajmini oshirish, iqtisodiyotda pul massasining oshishi ustidan nazoratni susaytirish, soliq va bank foiz stavkalarini pasaytirish masalalariga e'tibor qaratiladi.

Markaziy bankning pul-kredit siyosati restriksion yoki ekspansion bo'ladimi u keng qamrovli yoki selektiv xarakterga ega bo'lishi mumkin. Keng qamrovlida Markaziy bankning pul-kredit siyosati mamlakatdagi barcha kredit muassasalari va ularning barcha operatsiyalariga joriy etiladi, selektivda esa, pul-kredit siyosati alohida olingan tijorat banklar faoliyatida yoki ayrim operatsiyalar uchun tatbiq etilishi mumkin.

Demak, Markaziy bankning pul-kredit siyosati usullari xilma-xil bo'lib, ularni joriy etishda mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy holat muhim o'rin tutadi. Masalan, mamlakatda iqtisodiyotning pasayishi va ishsizlik darajasi yuqori bo'lgan sharoitda Markaziy bank *arzon pullar siyosatini* qo'llashi mumkin. Bunday siyosatning maqsadi kredit foiz stavkalarini pasaytirish orqali iqtisodiyotga pul taklifi va investitsiyalar hajmini oshirishga qaratilgan, bu albatta mamlakatda iqtisodiy o'sish va bandlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Demak, iqtisodiyotda pul taklifini oshishi kredit foiz stavkalarini pasayishiga olib keladi, bunday sharoitda Markaziy bank ko'pchilik hollarda davlatning qimmatli qog'ozlarini sotib olishi, majburiy zaxira normasi va qayta moliyalash stavkasi (hisob stavkasi) darajasini pasaytirishi lozim.

Iqtisodiyotda inflyatsiya darajasi yuqori bo'lgan hollarda Markaziy bank *qimmat pullar siyosatini* qo'llaydi, buning asosiy maqsadi umumiy xarajatlar va umumiy taklifni qisqartirishga qaratiladi. Bunda Markaziy bank tijorat banklarning ortiqcha pul mablag'larini sterilizatsiya qilish maqsadida davlatning qimmatli qog'ozlarini sotadi, majburiy zaxira va hisob stavkalari normasini oshiradi.

Pul – kredit siyosatining qator usullari mavjud bo'lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

- *tijorat banklariga nisbatan o'rnatilgan majburiy zaxira siyosati;*
- *tijorat banklarini qayta moliyalash siyosati (hisob stavkasi);*
- *ochiq bozordagi siyosati;*

– valyuta va depozit siyosati.

Iqtisodiy adabiyotlarda va xalqaro bank amaliyotida Markaziy banklarning pul – kredit siyosati monetar siyosat, monetar instrumentlar tarzida ham yuritiladi. Biroq, Markaziy bankning pul – kredit siyosati qanday tarzda yuritilishiga qaramasdan, ularning maqsadi bitta masalaga, ya'ni mamlakat milliy valyutasining barqarorligini ta'minlashga qaratiladi.

Xalqaro bank amaliyoti va xo'jalik yuritish tajribasidan ma'lumki, milliy valyuta sotib olish qobiliyatining tushib ketishi iqtisodiyotda inflyatsiya darajasining oshishiga va mamlakatda ishsizlik darajasining pasayishiga olib keladi va aksincha. Ya'ni, inflyatsiya darajasining pasayishi esa mamlakatda ishsizlik darajasining oshishiga olib keladi.

Markaziy bank aynan shu iqtisodiy jarayonni milliy iqtisodiyotga salbiy ta'sir etmaydigan darajada ushlab turish va milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash uchun pul – kredit siyosati usullarini amaliyotga joriy etadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining pul – kredit siyosati "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonunning 23 – moddasiga binoan kelgusi yil uchun mamlakat monetar siyosatining asosiy yo'nalishlari sifatida ishlab chiqiladi.

Xususan, ushbu siyosat:

- iqtisodiy kon'yunkturaning tahlili va istiqbol ko'rsatkichlarini;
- muomalada bo'lgan pul massasining iqtisodiy jihatdan asoslangan chegaralarini;
- pul massasi yillik o'sish sur'atining aniq maqsadli ko'rsatkichlarini, shu jumladan, Markaziy bank ichki aktivlarining o'zgarishini;
- valyuta hamda foiz siyosatining asosiy yo'nalishlarini;
- pul – kredit sohasini tartibga solishga doir harakatlarning aniq maqsadli asosiy ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi.

Tijorat banklariga nisbatan o'rnatilgan majburiy zaxira siyosati. Markaziy bankning pul – kredit siyosatini asosiylaridan biri tijorat banklariga o'rnatgan majburiy zahiralar siyosati hisoblanadi. Markaziy bank ushbu siyosati orqali, birinchidan, banklarning resurslarini chegaralashi natijasida iqtisodiyotda pul massasini tartibga soladi, ikkinchidan, bank iqtisodiy jihatdan to'lovga layoqatsiz holatiga tushib qolgan paytda, qisman bo'lsada uning mijozlarining manfaatlarini himoya qiladi.

Tijorat banklari majburiy zaxiralarga mablag'ni «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning 28 – moddasi, «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi Qonunning 24 – moddasiga asosan Markaziy bank tomonidan 2000 yil 25 martda ishlab chiqilgan «Banklar tomonidan Markaziy bankda majburiy zaxiralarni deponentlash tartibi to'g'risida»gi 449 – sonli Nizom asosida o'tkazadi.

Majburiy zaxiralarning obyektlari bo'lib, tijorat banklari tomonidan jalb qilingan mablag'lari hisoblanadi. Banklar chet – el valyutasidagi mablag'lar, jismoniy shaxslar depozitlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari, ipoteka obligatsiyalari chiqarish yo'li bilan jalb qilingan mablag'lar hisobidan zaxiralarni amalga oshirmaydi.

Banklar yoki ularning filiallari har bir oy boshlangandan so'ng uch ish kuni mobaynida Markaziy bankning hududiy Bosh boshqarmasiga bank rahbari va bosh buxgalteri imzolagan majburiy zaxiralar hisob – kitobini taqdim etadi. Bunda bankning jalb qilingan mablag'larining hajmi oshishi natijasida zaxiraga qo'shimcha o'tkazish yoki jalb qilingan mablag'lar hajmining kamayishi natijasida oldin zaxiraga o'tkazilgan summaning bir qismini qaytarish zarurligi ko'rsatiladi.

Markaziy bankning hududiy Boshqarmalari har oyning 8 – kunigacha banklar tomonidan majburiy zaxiralarni deponentlashga doir talablar bajarilishi to'g'risida hisob – kitobni Markaziy bankka taqdim etadi.

Tijorat bankida majburiy zaxiralar summasi 10309 – «Markaziy bankdagi majburiy zaxira hisobvarag'i» da hisobga olinadi. Markaziy bankda esa ushbu summa 21312 – hisobvaraqda yuritiladi.

Markaziy bank o'z faoliyatini boshlagandan buyon mamlakatda samarali majburiy zaxiralar siyosatini olib bormoqda, buning natijasida tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lariga nisbatan o'rnatilgan majburiy zaxiralarining me'yori pasayib borish tendentsiyasiga ega bo'lgan.

Tijorat banklarini qayta moliyalash siyosati (hisob stavkasi). Bozor iqtisodiyotining doimiy ravishda rivojlanib va takomillashib borishi iqtisodiyotda qo'shimcha pul resurslariga bo'lgan talabni keltirib chiqaradi. Tijorat banklari xo'jalik yurituvchi subyektlarining moliyaviy resurslariga bo'lgan talabini iqtisodiyotda vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini o'ziga jalb qilish orqali qondiradi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning ushbu talabining o'z vaqtida va past kredit foizlari asosida ta'minlanmasligi mamlakat iqtisodiyoti-

ning rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Albatta, bu jarayonni iqtisodiyotda pul taqchilligi sifatida ham izohlash mumkin. Bir jihatdan, iqtisodiyotda vujudga kelgan pul taqchilligi milliy valyutaning inflyatsiya darajasini pasayishiga olib keladi, lekin iqtisodiyotda pul taqchilligi darajasining ortib borishi ishlab chiqarish sur'atining pasayishi va ishsizlik darajasining oshishi kabi xavfli ijtimoiy – iqtisodiy tanglikni keltirib chiqaradi. Markaziy bank aynan mana shunday ijtimoiy – iqtisodiy xavfni tijorat banklarining qo'shimcha moliyaviy resurslarga bo'lgan talabini o'zining qayta moliyalash siyosati orqali bartaraf etadi. Ya'ni, Markaziy bank tijorat banklariga arzon moliyaviy resurslarini berishi orqali iqtisodiyotda pul massasi va tovar massasi o'rtasidagi muvozanatni ta'minlaydi.

Demak, Markaziy bank qayta moliyalash siyosati orqali mamlakatdagi pul resurslari bozoridagi foiz stavkasiga ta'sir etib, milliy valyutaning barqarorligini mustahkamlaydi. Chunki qayta moliyalash stavkasining pasaytirilishi iqtisodiyotda pul massasining ortishiga, aksincha uning oshirilishi esa tijorat banklarining pul resurslariga bo'lgan talabini kamayishi natijasida iqtisodiyotda pul massasining pasayishiga olib keladi.

Markaziy bank qayta moliyalash stavkasi orqali faqat pul bozoriga emas, balki mamlakat fond bozoriga ham ta'sir o'tkazadi. Qayta moliyalash stavkasining ortishi pul bozoridagi depozit mablag'larning foizini va bank krediti foizining oshishiga olib keladi. Pul bozorida depozit mablag'larning va bank krediti foizining ortishi o'z navbatida fond bozorida qimmatli qog'ozlarga bo'lgan talabning pasayishiga va ularning taklifini ortishiga olib keladi. Chunki pul bozorida depozit mablag'larga to'lanadigan foizlar miqdorining ortishi pul bozori ishtirokchilarini to'g'ridan – to'g'ri moliyalashtirishga bo'lgan manfaatdorligini oshiradi.

***O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining
qayta moliyalash siyosati tarixidan***

Markaziy bank mustaqillikning dastlabki yillarida o'zining qayta moliyalash stavkasidan inflyatsiyaga qarshi kurashda asosiy qurollardan biri sifatida foydalandi. Milliy valyuta muomalaga kiritilgan paytda qayta moliyalash stavkasi yiliga 150 foizni tashkil etar edi. Ammo milliy valyutani muomalaga kiritilgungacha bo'lgan davrda inflyatsiyaning inertsia kuchi shu darajada katta ediki, tezda

qayta moliyalash stavkasining bu darajada yetarli emasligi ma'lum bo'lib qoldi. Inflyatsiyani kamaytirish borasida yanada qat'iyroq siyosat yuritish maqsadida Markaziy bank 1994 yil oktyabr oyidan boshlab qayta moliyalash stavkasini 150 foizdan 225 foizgacha ko'tardi. 1995 yil fevral oyida 250 foizgacha oshirilgan bo'lsa, mart oyidan boshlab 300 foiz etib belgilandi*.

Inflyatsiya darajasining anchagina kamaytirilishi Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasini ham asta – sekin tushirib borishi uchun zamin yaratdi. 1996 yili qayta moliyalash stavkasi 50 foizni tashkil etgan bo'lib, keyinchalik pasayib borish tendensiyasiga ega bo'lgan. Xususan, 2003 yil 16 iyulda 24%, 2003 yil 10 sentyabrda 20%, 2004 yil 5 iyulda 18%, 2004 yilda 12 yanvarda 16%, 2006 yil 15 iyulda 14%, 2011 yil 1 yanvarda 12% belgilandi**.

* *O'zbekiston Respublikasi bank tizimi. F.Mullajonov tahriri ostida. T.: «O'zbekiston» nashriyoti, 2001y. 59 – 60 – betlar.*

** *O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining e'lon qilingan ma'lumotlari asosida tayyorlandi.*

Ochiq bozordagi siyosati. Markaziy bankning ochiq bozordagi siyosati – bu davlatning obligatsiyalari, xazina veksellari va boshqa qimmatli qog'ozlarini yuridik va jismoniy shaxslarga sotishi va sotib olishi bilan bog'liq operatsiyalaridir. Markaziy bank davlatning va o'zining qimmatli qog'ozlarini sotish orqali iqtisodiyotda pul massasini pasaytiradi. Bu o'z navbatida milliy valyutaning sotib olish qobiliyatini mustahkamlash va inflyatsiya darajasining pasayishiga olib keladi.

Markaziy bank sotilgan qimmatli qog'ozlarni qayta sotib olish orqali muomaladagi pul massasining oshishiga va tijorat banklarining qo'shimcha pul resurslariga bo'lgan ehtiyojini qondirishga zamin yaratadi.

Markaziy bank hozirgi kunda Davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini va o'zining obligatsiyalarini muomalaga chiqarish orqali ochiq bozordagi operatsiyalarini amalga oshiradi. Markaziy bank ushbu operatsiya orqali tijorat banklarining likvidliligiga va qimmatli qog'ozlarning foiz stavkasiga ta'sir qiladi. Markaziy bank obligatsiyalari va davlatning qimmatli qog'ozlarini sotish iqtisodiyotda pul massasini kamaytiradi, ularni muomaladan qaytarib sotib olish esa teskari natijani beradi.

Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari orqali pul – kredit siyosatini amalga oshirishning samarali usullaridan biri hisoblanib, mamlakatning pul va fond bozoriga bevosita taʼsir koʻrsatadi, shuningdek, milliy iqtisodiyotda muhim ahamiyat kasb etadi.

Markaziy bank va hukumat tomonidan chiqariladigan qimmatli qogʻozlar eng avvalo taʼminlanganligi va foizining nisbatan yuqoriligi ularning jozibadorligini oshiradi va yuridik hamda jismoniy shaxslarni sotib olishga undaydi.

Shuningdek, ushbu qimmatli qogʻozlarga fond bozorlarida talabning yuqoriligini taʼminlashga erishish, ularni sotib oluvchilarning likvidli aktivlarining hajmini ortishiga xizmat qiladi. Shu bois, investorlarda qoʻshimcha mablagʻlarga zaruriyat tugʻilganda ularni fond bozorlarida qiyinchiliklarsiz sotish orqali talabini qondirish imkoniyatiga egadirlar.

Shu bilan birga, ochiq bozordagi operatsiyalar oʻzining zaif jihatlari ham ega. Birinchidan, iqtisodiyotda inflyatsiyaning mavjudligi yuridik va jismoniy shaxslarda davlatning va Markaziy bankning qimmatli qogʻozlarini sotib olishga boʻlgan manfaatdorligini tushirib yuboradi. Ikkinchidan, qimmatli qogʻozlarning qaytarish muddati yetib kelganda ularga toʻlanadigan foizlar bilan qaytarib sotib olinishi mamlakatda dastlabki pul massasini ortishiga olib keladi, qimmatli qogʻozlarga toʻlanayotgan foizlarning hajmi tovarlar bilan taʼminlanmagan boʻlsa iqtisodiyotda baho va inflyatsiya darajasining oshishiga zamin yaratadi.

Hukumat tomonidan chiqarilgan qimmatli qogʻozlardan tushgan mablagʻlar asosan davlatning strategik ahamiyatga ega boʻlgan vazifalarini bajarishga va byudjet taqchilligini qoplashga yoʻnaltiriladi. Davlat byudjetining taqchilligini noinflyatsion qoplash manbasi boʻlgan qisqa muddatli obligatsiyalar (DQMO) 1996 yil mart oyidan muomalaga chiqarildi.

Markaziy bank 1998 yil yanvardan boshlab ikkilamchi bozorda davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini sotish va sotib olish operatsiyalarini oʻtkaza boshladi⁷¹.

Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari «Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan Davlat qisqa muddatli obligatsiyalari bilan REPO bitimlarini amalga oshirish toʻgʻrisida»

⁷¹ Ўзбекистон Республикаси банк тизими. Ф.Муллажонов таҳрири остида. Т.: Ўзбекистон, 2001. 62 б.

muvaqqat Nizom, «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yuridik shaxslar uchun obligatsiyalarini chiqarish va ular muomalasi to‘g‘risida», «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining jismoniy shaxslar uchun obligatsiyalarni chiqarish va ular muomalasi to‘g‘risida», «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan banklarga lombard krediti berish tartibi to‘g‘risida nizom» va boshqa me‘yoriy hujjatlar asosida tartibga solinadi.

Valyuta va depozit siyosati. Markaziy bank valyuta siyosatining asosiy maqsadi milliy valyuta kursining xorijiy mamlakatlar valyutasi kursiga bo‘lgan nisbatining barqarorligini ta‘minlashga qaratilgan. Markaziy bank o‘zining vakolati doirasida hukumat bilan hamkorlikda davlatning valyuta munosabatlari bo‘yicha siyosatining asosiy yo‘nalishlarini belgilaydi. Mamlakatda valyuta siyosatining joriy va kelgusi davrdagi holati yuzasidan rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqadi. Bularning ichida eng asosiylari sifatida mamlakatning to‘lov balansi, hukumatning valyuta munosabatlari bo‘yicha ichki va tashqi pul – kredit siyosati va milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursini aniqlashning tartibini ta‘kidlash mumkin.

Markaziy bank valyuta siyosatini olib borishda quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

1. Vakolatli tijorat banklarining o‘zlari va mijozlari nomidan chet el valyutalarini sotish va sotib olishning miqdorini, ya‘ni ochiq valyuta pozitsiyalarini belgilaydi.

Ochiq valyuta pozitsiyasi deganda, bankning tegishli chet el valyutasidagi aktivlarini uning majburiyatidan ortiqchaligi (uzun valyuta pozitsiyasi) yoki ushbu aktivlarning majburiyatdan pastligi (qisqa valyuta pozitsiyasi) tushuniladi.

2. O‘zbekiston Respublikasi valyuta bozorida chet el valyutalarini sotish va sotib olishni tartibga solib boradi;

3. Tijorat banklarida chet el valyutasi va to‘lov hujjatlari hamda boshqa qimmatliklar bo‘yicha kassa operatsiyalarini tashkil etish va amalga oshirishning tartibini belgilaydi;

4. Vakolatli banklarda norezedentlarning O‘zbekiston Respublikasi milliy valyutasidagi hisob – varaqlarining yuritish tartibini belgilaydi;

5. Vakolatli banklarda rezident va norezedent (yuridik va jismoniy shaxs)larga chet el valyutasida hisobvaraqlarni ochish va yuritish tartibini belgilaydi;

6. O'zbekiston Respublikasida korxonalar va tashkilotlarning chet el valyutalarini qabul qilish, hisobga olish, saqlash va kassa intizomiga rioya etishni tartibga soladi;

7. Investitsion loyihalarni erkin valyutalarda kreditlashning tartibini belgilaydi.

Markaziy bank valyuta siyosatini amalga oshirishda valyuta intervensiyasidan keng miqyosda foydalandi. *Valyuta intervensiyasi* — bu Markaziy bankning milliy valyuta kursi va pulning yalpi taklif va talabiga ta'sir etishi uchun moliya bozorida chet el valyutasini sotish va sotib olish bilan bog'liq operatsiyasidir.

Markaziy bank *depozit siyosati* orqali mamlakat resurs bozori, tijorat banklari depozit siyosati va depozit operatsiyalari holatiga ta'sir ko'rsatadi. Odatda tijorat banklari depozit siyosatini ishlab chiqish, depozit siyosatining asosiy yo'nalishlari bo'yicha asosiy mezonlarni aniqlab beradi. Bundan tashqari, Markaziy bank qayta moliyalash stavkalarini o'zgartirish orqali depozitlarning ko'payishi va qisqarishiga ta'sir qilishi mumkin. Umuman olganda Markaziy bank o'zining valyuta va depozit siyosatiga orqali muomaladagi pul massasi hajmiga ta'sir ko'rsatadi.

2017 yil 13 sentyabrda O'zbekiston Respublikasi prezidentining PQ-3272-sonli "*Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida*"gi qarori qabul qilindi. Qarorda mamlakatimizda Markaziy bankning monetar siyosatini yanada takomillashtirish borasida quyidagi vazifalar belgilab qo'yilgan:

➤ O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ichki narxlarning barqarorligini ta'minlashda o'rta muddatli istiqbolda pul-kredit siyosati maqsadlariga erishish prinsip va mexanizmlarini xorijiy markaziy banklari tomonidan qo'llaniladigan inflyatsiyaviy targetlash rejimiga o'tish;

➤ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki 2018 yilning 1 martigacha rivojlantirish va pul-kredit siyosatini amalga oshirishning o'rta muddatli konsepsiyasini hamda 2018 — 2021-yillarda Konsepsiyani amalga oshirish bo'yicha «yo'l xaritasini» ishlab chiqish va tasdiqlash;

➤ umumiy iqtisodiy, soliq-byudjet va pul-kredit siyosatini muvofiqlashtirish amaliyotini takomillashtirish, bunda iqtisodiy o'sish, davlat byudjetining balanslashganligi va iqtisodiyotdagi narxlar

darajasining barqarorligi bo'yicha o'zaro harakatlar va maqsadlarning kelishilganligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratish;

➤ likvidlikni ta'minlash va jalb qilish operatsiyalari bo'yicha pul-kredit siyosatining samarali qo'llaniladigan foiz instrumentlari turlarini kengaytirish;

➤ tijorat banklari tomonidan foiz stavkalarini shakllantirishda, shu jumladan, kreditlar bo'yicha bozor mexanizmlarini keng joriy etish;

➤ ilg'or xorijiy tajribaga muvofiq makroiqtisodiy tahlil va prognozlashni takomillashtirish;

➤ olib borilayotgan pul-kredit siyosatining, jumladan amalga oshirilayotgan siyosatda qo'llanilayotgan instrumentlar va yakuniy maqsadlar to'g'risida axborot yetkazib berish yo'li bilan, shaffoflik va oldindan bashorat qilish imkoniyatini oshirish.

Qarorda ko'rsatilgan vazifalar ijrosini ta'minlanishi kelgusida mamlakatimizda makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash, Markaziy bank pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirishida muhim ahamiyat kasb etadi.

12.4. Muomala uchun zarur bo'lgan naqd pullar miqdorini aniqlash asoslari

Naqd pul muomalasini tartibga solishning *asosiy vazifasi*, bu – *muomalaga chiqarilishi yoki olinishi lozim bo'lgan naqd pul miqdorini aniqlashdan iboratdir*. Ushbu vazifa muomala uchun zarur naqd pul mablag'lariga bo'lgan talabni aniqlash orqali amalga oshiriladi.

Ma'lumki, naqd pullar kichik hajmdagi chakana va uyushmagan savdo hamda naqd pulli xizmatlar uchun to'lovlarda qo'llaniladi. Yoki, naqd pul aylanmasining umumiy pul aylanmasidagi ulushi yuqorida ko'rsatilgan naqd pulli to'lovlarning jami to'lovlardagi ulushi bilan aniqlanadi.

Demak, naqd pulga bo'lgan talab umumiy pul massasiga bo'lgan talabning bir qismidir. Lekin, umumiy pul massasiga nafaqat tovarlar va xizmatlar hajmi, balki pulning aylanish tezligi va bank foiz stavkalarining darajasi ham ta'sir etadi. Ushbu omillar nazariy jihatdan olimlar tomonidan allaqachon asoslanib ulgurilgan va bugungi kunda juda ko'p mamlakatlarning iqtisodiyotini boshqarishda pulga bo'lgan

talab va taklifni tartibga solish mexanizimi sifatida qo'llanilmoqda. Fanda bu usul monetarizm (pulning miqdoriy nazariyasi) nomi bilan mashhur bo'lib ketgan.

Bunda shuni qayd etib o'tish lozimki, klassik – dastlabki monetarizm asoschilari muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini asosan muomaladagi mavjud tovarlar qiymati va turli pulli to'lovlar yig'indisidan kelib chiqqan holda aniqlashga uringanlar.

Keyinchalik kapitalistik tovar ishlab chiqarish rivojlangani sari muomaladagi pul miqdorini belgilovchi yangi obyektiv omillar vujudga kela boshlagan. Ayniqsa, pul muomalasi banklar tomonidan tartibga solina boshlangandan so'ng pulga bo'lgan talab va taklif banklarning ssuda foizlari darajasiga ko'proq bog'lanib borishi kuzatilgan. Natijada, iqtisodchi olimlar tomonidan pulga bo'lgan talab va taklifni boshqarish bilan bog'liq yangi zamonaviy monetarizm vujudga kelgan.

Albatta, ushbu bobda naqd pul muomalasi uchun zarur pul miqdorini aniqlash bo'yicha olimlar tomonidan bugungi kungacha yaratilgan barcha nazariyalarni taxlil qilib chiqish mumkin emas. Lekin, Markaziy banklar tomonidan amalga oshirilayotgan zamonaviy naqd pul siyosatining negizini chuqurroq tushunish uchun ularning ayrimlarini keltirib o'tamiz.

Masalan, ingliz iqtisodchisi U. Petti (1623 – 1687) muomala uchun zarur bo'lgan naqd pullar miqdori aholining bir haftalik pul daromadlari, yer ijarasi uchun to'lanadigan haqning yarmi va barcha eksport qilinadigan tovarlar summasining to'rtidan bir qismining yig'indisiga teng bo'lishi lozim deb hisoblagan.

Ingliz faylasufi J. Lokka (1632 – 1704) muomala uchun zarur bo'lgan naqd pullar miqdorini ish haqining ellikdan bir qismi, yer ijara haqining to'rtidan bir qismi va yillik tovar aylanmasining yigirmadan bir qismlarining yig'indisi sifatida topishni taklif qilgan.

Ingliz iqtisodchisi R. Kantilon (1680 – 1734) muomala uchun zarur bo'lgan naqd pullar miqdori mamlakatdagi mavjud mahsulotlar qiymatining to'qqizdan bir qismi yoki yer ijarasi uchun to'lanadigan haqning uchdan bir qismiga teng bo'lishi lozimligini e'tirof etadi.

Shotland iqtisodchisi A. Smitt (1723 – 1790) ushbu ko'rsatgichni aniqlash mumkin emas deb hisoblagan bo'lsa ham, lekin ko'pgina olimlar uni yillik umumiy ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatining

beshdan, o'ndan, yigirmadan va o'ttizdan bir qismiga teng bo'lishini ta'kidlaganlarini eslatib o'tadi.

Agar, e'tibor berilgan bo'lsa yuqorida sanab o'tilgan nazariyalar klassik, ya'ni dastlabki monetarizmga taalluqli ekanligini sezish qiyin emas.

Zamonaviy monetarizm nazariyasining ilk namoyondalaridan bo'lgan ingliz iqtisodchisi A. Marshall (1842 – 1924) muomala uchun zarur bo'lgan naqd pullar miqdori aholining qo'lida pul ushlab turish istagi va ulardan daromad ololmaslik xavfi bilan o'lchanishini o'rta tashlagan. Yoki, A. Marshall fikricha odamlar qo'lidagi ortiqcha naqd pullardan hech qanday naf ololmaslik hissi muomala uchun zarur bo'lgan naqd pul miqdorini belgilashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Miqdoriy pul nazariyasining yorqin namoyondalaridan bo'lgan mashhur ingliz olimi J. Keyns (1883 – 1946) ilk bor muomala uchun zarur pul miqdorini bank foizlari darajasi bilan bog'liq ekanligini aniqlashga muvaffaq bo'ldi. Uning fikricha bank foizlari stavkasi tushib ketsa, odamlar pullarini banklarda saqlashdan ko'ra o'z qo'llarida ushlab turishni ma'qul ko'radilar va muomalada pulga bo'lgan talab oshib boradi. Agar, bank foiz stavkasi ko'tarilsa, odamlar qo'lidagi pullarini daromad olish maqsadida banklarga qo'yishdan manfaatdor bo'ladilar va muomalada pulga bo'lgan talab pasayib ketadi. Ko'rinib turibdiki, J. Keynsning pulga bo'lgan talabni aniqlash ta'limoti uchun “foizlar nazariyasi” asos bo'lib xizmat qilgan.

Shundan kelib chiqqan holda J. Keyns, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori mamlakat milliy boyligining o'ndan bir qismidan tortib to ellikdan bir qismigacha bo'lgan oraliqda o'lchanishi mumkin deb hisoblagan. J. Keynsning bu fikrini inkor qilib bo'lmasada, lekin uning nazariyasiga ko'ra muomala uchun zarur bo'lgan naqd pulning aniq miqdorini aniqlash mumkin emas edi.

Shu sababli, naqd pul muomalasini samarali boshqarish usullarini qidirish bo'yicha ilmiy ishlar muntazam davom ettirilgan va iqtisodchi olimlar tomonidan pul miqdorini aniq ko'rsatkichlariga erishish bo'yicha bir qancha yangi nazariyalar yaratildi.

Bulardan diqqatga sazovorlisi, ikki amerikalik olim U. Baumol va J. Tobinlar tomonidan bir – biriga bog'liq bo'lmagan holda yaratilgan “portfel tanlovi” nazariyasidir.

Ushbu nazariyaga asosan bitimlarni amalga oshirish uchun naqd pulga bo'lgan talab odamlarning kassa shaklida (qo'lida) saqlanadigan

naqd pullar bo'yicha vujudga keladigan alternativ xarajatlarini (bank foizlari sifatida olinishi mumkin bo'lgan daromadlarini yo'qotilishi nazarda tutilmoqda) hisobga olgan holda aniqlanadi. Yoki, mualliflar yil davomida baholar barqaror va xarajatlar bir xil bo'lgan hollarda, odamlar rejalashtirilgan to'lovlarni amalga oshirish uchun qancha naqd pullarni o'z qo'lida saqlab turishlari maqsadga muvofiq ekanligini aniqlashni o'z oldilariga maqsad qilib qo'yishgan va uni quyidagi formula orqali ifodalashgan:

$$N = \sqrt{iY} / 2F$$

bunda:

N – bankka tashriflar soni;

F – har bir tashrifning xarajatlari qiymati;

Y – qo'ldagi naqd pullar miqdori (aniq kassa qoldiqlari);

i – omonat bo'yicha to'lanadigan bank foiz stavkasi.

Bunga ko'ra, bankka tashriflar soni oshgan sari xarajatlar ko'payadi va odamlar qo'lidagi pul miqdori oshib boradi, ayni paytda esa bankdan olinishi mumkin bo'lgan foizlar ko'rinishidagi daromadlar kamayib boradi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida bizning Respublikada ham boshqa barcha sobiq ittifoqdan ajralib chiqqan mamlakatlar qatori muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori sobiq "SSSR Davlat banki" qo'llagan kassa rejasini tuzish usuli bilan aniqlanib keldi. Ma'lumki, ma'muriy buyruqbozlik boshqarish usuliga asoslangan sotsialistik jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar va pulli xizmatlar narhi hamda unga asosiy qarama – qarshi ko'rsatgich bo'lgan ish haqi miqdori deyarli o'zgarmasdi. Bu esa, bank kassalaridan beriladigan va kelib tushadigan naqd pullar miqdorini aniq belgilash imkonini berardi.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari to'la shakllanib ulgurmagan sharoitda bizning Respublikada ham kassa aylanmalarini homcho't qilish orqali naqd pul muomalasini tartibga solish usulidan foydalanilmoqda. Tijorat banklari kassa aylanmalarini xom – cho'ti faqat choraklik davrlar uchun qo'llanilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki naqd pulga bo'lgan talab va taklifni o'rganish maqsadida statistika organlaridan olingan ma'lumotlarga asosan quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

- xalq iste'mol mollarining umumiy hajmi, turlari bo'yicha ishlab chiqarilishi, chiqarilayotgan mahsulotlar aholi talablariga mos bo'lishi borasida doimiy monitoring olib boradi, tayyor sanoat mahsulot-

larining qoldig'ini, savdoning ahvoli va tovar zahiralarining holatini, chakana savdo tarmog'idagi tovar zahiralarini tarkibini tovar aylanmasining mo'ljaldagi hajmining bajarilishini tahlil qiladi;

- aholining tovarlar va xizmatlarga bo'lgan ehtiyoji qanday qondirilayotganini o'rganadilar hamda ana shu o'rganish natijalaridan aholining to'lovga qobil talabini qondirishni yaxshilash yuzasidan takliflar ishlab chiqadi;

- pul muomalasining holatini hamda uning tavsiflovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilish asosida tegishli idoralar bilan birgalikda pul muomalasini barqarorlashtirish, tashkilotlarning naqd pulga bo'lgan ehtiyojlarini uzluksiz qondirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqib, joylardagi davlat boshqaruv organlari muhokamasiga qo'yadilar.

Bundan tashqari, Markaziy Bank hududiy Bosh Boshqarmalari:

- tegishli hududda pul muomalasini tashkil etadilar va amalga oshiradilar;

- pul muomalasining ahvolini, naqd pul emissiyasining hududiy taqsimlanishini o'rganadilar, banklarning kassa aylanmasini tahlil qiladilar, pul muomalasining holatini ko'rsatuvchi ma'lumotlarni jamladilar va tartibga soladilar;

- kassa resurslarini tartibga soladilar, tashkilotlarning naqd puldagi hisob – kitoblarini o'z vaqtida amalga oshirilishini ta'minlash choralarini ko'radilar;

- banklarning pul muomalasi sohasidagi ishlarini tahlil qiladilar va o'rganadilar.

Shu bilan birgalikda, naqd pulga bo'lgan talabni qisqartirish maqsadida tovarlar va xizmatlar uchun naqd pulsiz hisob – kitoblarni rivojlantirishga qaratilgan choralar ko'radi.

Ushbu tadbirlar albatta naqd pulga bo'lgan mutloq talabni aniqlash uchun katta ahamiyat kasb etadi. Lekin, amaliy jihatdan pulga, xususan naqd pulga bo'lgan talab xo'jalik subyektlari va aholining naqd pulga bo'lgan aniq ehtiyojlarini hisob – kitob qilish orqali belgilanadi. Barcha naqd pul oqimlari harakati bank kassalaridan boshlanib yana bank kassalariga qaytish bilan yakunlanadi. Bu esa, bank kassalari orqali o'tadigan pul oqimlarini o'rganish natijasida yaqin kelajakdagi naqd pulga bo'lgan talabni aniqlash imkoniyatini yaratadi.

Lekin, bozor munosabatlari shakllanib borgan sari eski usul bilan naqd pul muomalasini boshqarish o'z samarasini yo'qotib bormoqda. Chunki, bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlar bahosi va ish haqi

miqdorining o'zgarib turishi sababli zarur naqd pul miqdorini aniq belgilash mumkin emas.

Shundan kelib chiqqan holda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 4 fevraldagi "Pul – kredit ko'rsatkichlarini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish chora – tadbirlari to'g'risida" 63 – sonli qaroriga asosan jami pul massasi ustidan samarali nazoratni amalga oshirish maqsadida pul agregatlarining zamonaviy usullari amaliyotga joriy qilina boshlandi.

Bobga oid savollar

1. Markaziy banklarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan omillarni sanab bering.
2. Markaziy bankning yuridik shaxs sifatidagi maqomini tushuntiring.
3. Markaziy bankni tashkil etish modellari va ularga tavsif.
4. Markaziy banklarnig mulkchilik shakliga ko'ra turlarini sanang va ularga izoh bering.
5. Yevropa Markaziy banki va uning tashkiliy tuzilishini tushuntiring.
6. Markaziy bankning funksiyalarini sanab bering.
7. Markaziy bankning vazifalari va ularga qisqacha izoh bering.
8. Markaziy bankning davlat bilan aloqalari nimalarda namoyon bo'ladi.
9. Markaziy bankning monetar siyosati va uning ahamiyatini tushuntiring.
10. Markaziy bankning aktiv operatsiyalariga nimalar kiradi.
11. Markaziy bankning passiv operatsiyalariga nimalar kiradi.
12. Markaziy bank uchun ta'qiqlangan faoliyat turlarini sanab bering.

Bobga oid testlar

1. *Robert Pill akti qachon qabul qilingan?*
 - A. 1845 yil.
 - B. 1844 yil.
 - D. 1843 yil.
 - E. 1842 yil.

2. AQSh FZT qachon tashkil etilgan?

- A. 1911 yil
- B. 1912 yil
- D. 1913 yil
- E. 1914 yil

3. AQSh FZT boshqaruvchilar kengashi a'zolari soni necha kishidan iborat?

- A. 13
- B. 11
- D. 15
- E. 7

4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosati qancha muddatga ishlab chiqiladi?

- A. 3 oyga, ya'ni har kvartal uchun.
- B. 6 oyga, ya'ni har yarim yillik uchun.
- D. 12 oyga, ya'ni 1 yilga.
- E. 9 oyga.

5. O'zbekiston Markaziy bankining yillik hisobotini taqdim etishning so'nggi muddati:

- A. 15 may.
- B. 1 may.
- D. 15 mart.
- E. 1 iyun.

6. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qaysi organ oldida hisobdor hisoblanadi?

- A. Senat.
- B. Vazirlar Mahkamasi.
- D. Konstitutsion sud.
- E. Hisob palatasi.

7. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ustav kapitali miqdorini aniqlang.

- A. 2 mlrd.sum
- B. 5 mlrd.evro

- D. 7,5 mlrd.sum
- E. 10 mlrd.sum

8. *Markaziy banklar uchun ta'qiqlangan faoliyat turlari.*

- A. Moliyaviy yordam ko'rstish va tijorat bilan shug'ullanish.
- B. Hukumatga kredit berish.
- D. Qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish.
- E. Nobank tashkilotlarga litsenziya berish.

9. *Yaponiya Markaziy banki qachondan boshlab mustaqil faoliyat yurita boshladi?*

- A. 1998
- B. 1990
- D. 1994
- E. 1995

10. *O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risidagi qonun qachon qabul qilingan?*

- A. 1996 yil 25 aprel.
- B. 1995 yil 21 dekabr.
- D. 995 yil 25 aprel.
- E. 1996 yil 21 dekabr.

XIII BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI VA UNING TARKIBI

13.1. O‘zbekiston bank tizimining tashkil topishi va rivojlanishi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakat bank tizimi ikki bo‘g‘indan tashkil topadi. *Bank tizimi* – bu ma‘lum tarixiy davr ichida shakllangan va tegishli qonun hujjatlari asosida mamlakatda pul – kredit munosabatlarini tashkil etadigan va tartibga soladigan muassasalar majmuidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat yuritayotgan davlatlarning deyarli barchasida bank tizimi ikki pog‘onadan iborat bo‘lib, ushbu banklar mamlakatning ijtimoiy – iqtisodiy sharoiti va tarixiy shakllanishiga qarab o‘ziga xos xususiyatlar asosida faoliyat yuritadi.

O‘zbekistonda ham bank tizimi ikki pog‘onadan iborat bo‘lib, ularning faoliyati tegishli qonun hujjatlari asosida tartibga solinadi. Ikki pog‘onali bank tizimida banklar – emission bank (Markaziy bank) va emission bo‘lmagan (tijorat banklari, kredit uyushmalari, mikro-kredit tashkilotlar, lombardlar) banklardan tashkil topadi.

O‘zbekistonda ikki pog‘onali bank tizimining shakllanishi 1987 – 1990 yillarda, sobiq Davlat bankini isloh qilish davriga to‘g‘ri keladi. O‘sha davrda asosiy e‘tibor monopol emission bank hisoblangan Davlat bankining tashkiliy tuzilmasini keskin o‘zgartirish orqali, iqtisodiyotni rivojlantirish va mijozlar bilan ishlaydigan ixtisoslashgan banklarni tashkil etishga qaratildi.

Bank tizimida mustaqillikgacha bo‘lgan davrda amalga oshirilgan islohatlarning asosiy konsepsiyasi sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- ikki pog‘onali bank tizimini tashkil etish;
- davlatning ixtisoslashgan banklarini xo‘jalik hisobi va o‘zini o‘zi moliyalashtirishga o‘tkazish;
- xo‘jalik yurituvchi subyektlarga yangi bank xizmatlarini taklif etish, zamonaviy hisob – kitob shakllarini va kredit munosabatlarini amaliyotga joriy etish masalalari shular jumlasidandir.

Bank tizimida 1987 yilda boshlangan iqtisodiy islohatlar va banklarni qayta qurish natijasida ularning mulkchilik shaklida, xizmat ko'rsatishida, kredit va hisob – kitob munosabatlarida ayrim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Lekin, bank tizimida printsiptial ahamiyatga ega bo'lgan ijobiy o'zgarishlar yuz bermadi. Davlat banki kredit resurslarini markazlashgan holda monopol taqsimlovchi muassasa sifatida o'z mavqiyeni deyarli yo'qotmadi. Natijada, sobiq ittifoq tuzumi davrida 1988 – 1989 yillarda banklarni isloh qilishning ikkinchi bosqichi boshlandi. Ushbu davrda dastlabki aksiyadorlik tijorat banklari vujudga kela boshladi.

O'zbekiston 1991 yilda mustaqillikka erishgandan so'ng, mamlakatda xalqaro bank amaliyotidagi kabi haqiqiy ikki pog'onali bank tizimi tashkil topishi yo'lida qat'iy qadamlar qo'yildi. «1991 yilning o'zidayoq «Banklar va bank faoliyati to'g'risida» gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonunga ko'ra, eski Davlat bankining respublika idorasi bazasida mustaqil O'zbekistonning Markaziy banki tashkil etildi va unga respublika davlat, emission va rezerv banki mavqie berildi»⁷².

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mustaqillikning dastlabki yilarida o'z faoliyatini «Banklar va bank faoliyati to'g'risida» gi Qonun asosida amaga oshirdi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, etmish yildan ortiq markazdan rejalashtirish sharoitida faoliyat yuritib kelgan bank tizimining maqsadi, majburiyati, vazifalari va ishlash tartibi yangidan tashkil etilgan ikki pog'onali bank tizimikidan tubdan farq qilar edi. Shu jihtdan ham uning bazasida tashkil etilgan bank tizimi oldida juda katta va mas'uliyatli vazifalar turar edi. Xususan, mamlakatda iqtisodiy jarayonlarni to'xtatmagan holda bozor iqtisodiyoti sharoitiga asoslangan kredit muassasalari tizimini tashkil etish, muomalaga milliy valyutani joriy etish, sobiq ittifoq respublikalari bilan uzoq yillardan beri davom etib kelgan hisob – kitoblarni amalga oshirish va boshqa qator vazifalar shular jumlasidandir.

Shuning uchun ham mamlakatimiz Markaziy bankining tashkil etilishi, uning mamlakatda pul muomalasini tartibga solish va kredit muassasalari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirishi bilan bog'liq vazifalari doimiy ravishda takomillashib, rivojlanib zamonaviy xalqaro bank andozalariga o'tib bormoqda.

⁷² Ўзбекистон Республикаси банк тизими. Ф. Муллажонов таҳрири остида. Т.: Ўзбекистон, 2001. 34 б.

13.2. O'zbekiston Markaziy banki, maqsadi va vazifalari

O'zbekiston Markaziy banki iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan, yuridik maqomga ega tashkilot hisoblanadi. Markaziy bank o'z daromadlari hisobidan xarajatlarni amalga oshiradi. Agar uning xarajatlari daromadlarga nisbatan ko'p bo'lsa, ushbu farq (zarar) davlat byudjeti hisobidan qoplab beriladi. Hisobot yilining oxirida Markaziy bank ixtiyorida qolgan ortiqcha mablag' (foyda) to'lig'icha davlat byudjeti hisobiga o'tkazib beriladi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Markaziy banki tashkil topganidan buyon hisobot yilini moliyaviy zarar bilan qoplamagan, aksincha hisobot yilning so'nggida juda katta miqdordagi mablag'ni davlat byudjetiga o'tkazib kelmoqda.

Markaziy bankning asosiy daromad manbalari sifatida emission daromad, tijorat banklariga beriladigan qayta moliyalash hisobidan oladigan foizlar, hukumatning oltin va valyuta zaxiralarini tasarruf etishdan oladigan foizlar, tijorat banklaridan iqtisodiy me'yorlarni buzganligi uchun undiradigan jarimalari, tijorat banklari elektron to'lov tizimidan foydalanganliklari uchun to'laydigan to'lovlari va boshqa manbalarni keltirish mumkin.

Mustaqillikning dastlabki yillarida tashkil etilgan O'zbekiston Markaziy banki qisqa muddat ichida banklarning banki sifatida juda katta ishlarni amalga oshirdi, shuningdek, uning faoliyati takomillashib va rivojlanib bordi. Buning natijasida uning faoliyatini amalga oshirish, huquq va majburiyatlarini belgilaydigan alohida huquqiy hujjatni qabul qilish zaruriyati vujudga keldi. Natijada 1995 yil 21 dekabrda "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Ushbu qonun 9 ta bo'lim va 60 ta moddadan iborat bo'lib, Markaziy bankning maqsadi, majburiyat va huquqlarini belgilaydi, shuningdek, Markaziy bankning barcha faoliyat turlari mazkur qonunda aniq va ravshan qilib belgilab qo'yildi.

Mazkur qonunga ko'ra, Markaziy bank tijorat faoliyati bilan shug'ullanishi, xo'jalik yurituvchi subyektlarga moliyaviy yordam ko'rsatishi va ularning kapitalini shakllantirishda ishtirok etishi ta'qiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 30 - moddasiga asosan Markaziy bank va uning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridagi bosh boshqarmalari, shuningdek

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining muassasalari barcha soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lashdan ozod qilinadi, yagona ijtimoiy to'lov bundan mustasno.

Markaziy bank mamlakat banklarining banki hisoblanib, to'g'ridan – to'g'ri aholi va mijozlarga bank xizmatlarini ko'rsatmaydi. "Markaziy bank to'g'risida"gi Qonunning 31 – moddasida belgilangan holatlar bundan mustasno. Unga ko'ra Markaziy bank, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda va shartlarda davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, ayrim davlat qo'mitasi va muassasalari, shuningdek, o'zining huzuridagi korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning asosiy hisobvaraqlariga xizmat ko'rsatish bo'yicha bank operatsiyalarini amalga oshirishi mumkin.

Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat bo'lib, ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

- monetar siyosatni hamda valyutani tartibga solish sohasidagi siyosatni shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish;

- O'zbekiston Respublikasida hisob – kitoblarning samarali tizimini tashkil etish va ta'minlash;

- banklar, kredit uyushmalari, mikrocredit tashkilotlari va garovxonalar faoliyatini litsenziyalash hamda tartibga solish, banklar, kredit uyushmalari, mikrocredit tashkilotlari va garovxonalarni nazorat qilish, qimmatli qog'ozlar blankalari ishlab chiqarishni litsenziyalash;

- O'zbekiston Respublikasining rasmiy oltin – valyuta rezervlarini, kelishuvga binoan hukumat rezervlarini qo'shgan holda, saqlash va tasarruf etish;

- mamlakatda yagona emission organ vazifasini amalga oshiradi.

Markaziy bank o'tgan yil faoliyatini mustaqil auditor tashkilotlar tekshiruvidan keyin hisobotni keyingi yilning 15 mayidan kechiktirmasdan Oliy Majlis Senati ko'rib chiqishi uchun taqdim etadi va hisobot beradi.

Markaziy bankning oliy organi uning Boshqaruvidir. Boshqaruv Markaziy bank siyosati va faoliyatining asosiy yo'nalishlarini belgilab beradi, bankni boshqaradi. Boshqaruv o'n bir kishidan iborat bo'ladi. Boshqaruv tarkibiga Markaziy bank Raisi, uning o'rinbosarlari, shuningdek, bankning asosiy bo'linma rahbarlari kiradi.

Boshqaruvning majlislari oyiga kamida bir marta o'tkazib turiladi, boshqaruv majlisida quyidagi masalalar ko'rib chiqiladi va hal etiladi:

- monetar siyosatning asosiy yoʻnalishlarini, shu jumladan, Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari koʻlami, Markaziy bankning hisob va ssuda berishdagi foiz stavkalari hamda banklarning Markaziy bankdagi majburiy rezervlari normasini belgilaydi;

- Markaziy bankning normativ hujjatlarini tasdiqlaydi;

- Markaziy bankning xalqaro tashkilotlardagi ishtiroki masalasini hal qiladi;

- banknotalar va tangalarning nominal qiymati va namunalarini, shuningdek, pul belgilarini muomaladan chiqarish shartlarini belgilaydi;

- Oʻzbekiston Respublikasi Hukumatiga beriladigan ssudalar miqdori va shartlarini tasdiqlaydi;

- banklar uchun iqtisodiy normativlarni va kredit uyushmalari, mikro kredit tashkilotlari hamda garovxonalar uchun moliyaviy operatsiyalar oʻtkazish qoidalarini tasdiqlaydi, shuningdek ularga rioya etilishini koʻrib chiqadi;

- bank faoliyati bilan shugʻullanish uchun litsenziyalar berish va ularni chaqirib olish toʻgʻrisida qarorlar qabul qiladi, kredit uyushmalari, mikro kredit tashkilotlari va garovxonalar faoliyati, shuningdek qimmatli qogʻozlar blankalari ishlab chiqarish litsenziyalanishini amalga oshiradi;

- Markaziy bankning tashkiliy tuzilmasini belgilaydi;

- Markaziy bank muassasalari hamda korxonalarini tashkil etadi, qayta tuzadi va tugatadi;

- Markaziy bank xarajatlari va daromadlari smetasini tasdiqlaydi;

- Markaziy bankning yillik va moliya hisobotlarini koʻrib chiqadi;

- Markaziy bankning tarkibiy boʻlinmalari, muassasalari va korxonalarini rahbarlarini tasdiqlaydi;

- Markaziy bank tarkibiy boʻlinmalari, uning muassasalari va tashkilotlari rahbarlarining hisobotlari hamda maʼruzalarini tinglaydi;

- Markaziy bank xodimlarini ishga yollash, ishdan boʻshatish, ularning mehnatiga haq toʻlash shartlarini, shuningdek ularning kreditlar olishi va aksiyalar sotib olishi tartibini qonun hujjatlariga muvofiq belgilaydi;

- Markaziy bank vakolati doirasidagi boshqa masalalarni koʻrib chiqadi va hal qiladi.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq, shuningdek pul-kredit siyosati, umuman bank tizimining barqaror faoliyat ko'rsatishi ustidan samarali nazoratni va Markaziy bank faoliyatini yanada takomillashtirishni ta'minlash maqsadida Markaziy bank faoliyatining strategik maqsadli yo'nalishlari deb quyidagilar belgilab olindi:

- a) *narxlar barqarorligi;*
- b) *bank tizimi barqarorligi va rivojlanishi;*
- c) *to'lov tizimi barqarorligi va rivojlanishi.*

Amalga oshirilayotgan islohotlar doirasida Markaziy bank faoliyatining ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilab olindi:

- *birinchidan*, asossiz inflyatsion kutilmalarni oldini olish maqsadida inflyatsion targetlashning printsip va mexanizmlarini bosqichma-bosqich tatbiq qilish bilan pul-kredit siyosati va uning instrumentlarini tubdan takomillashtirish, ushbu usulga o'rta muddatli istiqbolda to'liq o'tish va pul-kredit sohasida amalga oshirilayotgan siyosat va choralarning shaffofligini oshirish;

- *ikkinchidan*, inflyatsiya omillarini chuqur o'rganish va to'lov balansini hisobini yuritish va tahlil qilish tizimini to'liq shakllantirish asosida pul-kredit siyosatini shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish uslublarini takomillashtirish maqsadida statistik, tahliliy va tadqiqot bazasini rivojlantirish;

- *uchinchidan*, bank tizimini tartibga solish va nazorat qilish mexanizmlarini, shu jumladan tijorat banklar faoliyatida yuzaga keladigan muammolarni dastlabki bosqichlarida aniqlash va ularni bartaraf etuvchi choralar ko'rish imkonini beruvchi tijorat banklar tavakkalchiligini boshqarish va baholash tizimini takomillashtirish;

- *to'rtinchidan*, o'rta va uzoq muddat istiqbollarda iqtisodiyotni barqaror o'sishini ta'minlovchi muhim tarkibiy qism sifatida bank tizimini rivojlantirish, tijorat banklar va tadbirkorlik subyektlarining o'zaro to'liq sheriklik munosabatlarini shakllantirish, aholining bank tizimiga ishonchli institutsional sherik sifatida ishonchini mustahkamlash uchun raqobat sharoitlarni yaratish;

- *beshinchidan*, to'lov tizimini yanada rivojlantirish, shu jumladan real vaqt rejimida tezkorlik bilan hisob raqamlarni boshqarish va bank operatsiyalarini o'tkazish imkonini beruvchi masofadan bank

xizmatlari ko'rsatgan holda tijorat banklarining samarali axborot almashinuvi tizimini tashkil etish;

- oltinchidan, nobank kredit tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini kuchaytirish, shuningdek ularning faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- ettinchidan, bank xizmatlari iste'molchilari huquqi va qonuniy manfaatlarini himoyasini ta'minlash, aholi va tadbirkorlik subyektlariga moliyaviy ochiqlikni va ularning savodxonlik darajasini oshirish.

*O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 9 yanvardagi
PF-5296-sonli "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining
faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"
Farmoni asosida tayyorlandi*

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Markaziy banki mamlakat banklarining banki hisoblanib, milliy valyutaning barqarorligiga, kredit muassasalarining moliyaviy jihatdan barqaror faoliyat yuritishiga mas'ul bo'lgan davlatning moliyaviy tashkiloti hisoblanadi.

13.3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining naqd pul muomalasi bo'yicha asosiy vazifalari

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'lov vositasi sifatida banknotlar va tangalar ko'rinishdagi naqd pul belgilarini muomalaga chiqarish va muomaladan qaytarib olish bo'yicha mutloq huquqqa ega.

Shunga muvofiq, muomalaga naqd pul chiqarish, ularni saqlash, muomaladan qaytarib olish va muomala uchun yaroqsiz holatga kelgan pul belgilarini yangi pul belgilariga almashtirish vazifalarini bajaradi. Shuningdek, muomalaga chiqarilmagan pul belgilarini saqlash maqsadida Markaziy bank Rezerv fondlarini tashkil etadi va ular bo'yicha pul mablag'larining tarkibiy qismlarini, ya'ni banknot va tangalar ko'rinishidagi qoldiq limitlarini belgilaydi. Tijorat banklari aylanma kassalarining qoldiq limitlari ham Markaziy bank tomonidan o'rnatiladi.

Markaziy bank Respublika banklarida pul muomalasini va kassa ishlarini tashkil etish hamda ularning buxgalteriya hisobini yuritish bilan bog'liq barcha me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqadi.

Markaziy bank o'zining asosiy maqsadini to'la qonli bajarish, ya'ni pul muomalasini barqaror saqlab turishga hamda milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash uchun pul muomalasi holatini muttasil o'rganadi va tahlil qiladi hamda uni mustahkamlash uchun amaliy choralar ko'radi. Asosiy naqd pul oqimlari tijorat banklari kassalari orqali o'tganligi sababli, Respublikada faoliyat yuritayotgan tijorat banklarining naqd pul muomalasi bilan bog'liq faoliyatini tartibga soladi va nazorat qiladi.

Markaziy bank tomonidan naqd pul muomalasini tartibga solish maqsadida tijorat banklari va ularning mijozlari uchun majburiy bo'lgan quyidagi talablar o'rnatilgan:

- a) kassa operatsiyalarini amalga oshirish tartibi;
- b) tijorat banklari kassalariga naqd pullarni topshirish va olish tartibi;
- d) tijorat banklari aylanma kassalariga limit o'rnatish tartibi;
- e) tijorat banklari aylanma kassalari mustahkamlash uchun zaxira pullarini tashkil qilish tartibi;
- f) tijorat banklari kassa aylanmalarini hom cho't qilish tartibi;
- g) xo'jalik subyektlari naqd pul tushumlarini inkassatsiya xizmati tomonidan tijorat banklari kassalariga topshirish tartibi;
- h) banknotlar va monetalarni to'lovga yaroqlilik qobiliyatini aniqlash tartibi;
- i) xo'jalik subyektlari kassalari qoldig'iga limit o'rnatish tartibi;
- j) naqd pul bilan hisob – kitob qilish tartibi;
- k) kassa operatsiyalarining buxgalteriya hisobi;
- l) chakana savdo korxonalariga naqd pulsiz hisob – kitob qilish tartibi.

Markaziy bank va uning hududiy Bosh boshqarmalari (HBB) zimmasiga Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida pul muomalasini tashkil etish, tijorat banklari naqd pul bilan bog'liq faoliyatini muvofiqlashtiradi va monitoring yuritadi.

Bank muassasalariga kelib tushgan pul birliklari va tangalarning qayta sanalishi, to'lovga yaroqli, eskirgan hamda yaroqsiz, ya'ni to'lov qobiliyatini yo'qotgan pul birliklarini toifalarga ajratilgan holda saralash, taxlash, tegishli ravishda o'rab bog'lash va qayta muomalaga

chiqarilishi kabi ishlarning sifatini yanada oshirish yuzasidan Markaziy bankning barcha muassasalari va tijorat bank bo'limlariga doimiy ravishda tegishli ko'rsatmalar berib boriladi. Pul birliklarining «yaroqli», «eskirgan» va «to'lovga yaroqsiz» toifalar bo'yicha mezonlarini ishlab chiqadi.

Bobga oid savollar

1. Bank tizimining mohiyati.
2. Bozor iqtisodiyoti sharoitidagi bank tizimining tashkil topishi va tarkibi.
3. Dastlabki Markaziy banklarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan omillar.
4. O'zbekistonda ikki pog'onali bank tizimining tashkil topishi va rivojlanishi.
5. Markaziy bankning funksiyalari.
6. Mustaqillikkacha bo'lgan davrda bank tizimida amalga oshirilgan islohatlarning maqsadi va yo'nalishlari.
7. Markaziy bankning huquqiy maqomi va iqtisodiy faoliyati.
8. Markaziy bankning bosh maqsadi va asosiy vazifalari.
9. Markaziy bankning yagona emission organ sifatidagi vazifasi
10. Markaziy bankning kredit muassasalari faoliyatini tartibga solishdagi vazifalari.
11. Markaziy bankning pul – kredit siyosati usullari va uning maqsadi.
12. Markaziy bankning majburiy zaxiralar siyosati.
13. Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati.
14. Markaziy bankning ochiq bozordagi siyosati.

Bobga oid testlar

1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank tizimi asosan qanday tarkibiy tuzilishga ega?

- A. Bank tizimi bir bo'g'indan iborat bo'ladi.
- B. Bank tizimi ikki bo'g'indan iborat bo'ladi.
- D. Bank tizimi uch bo'g'indan iborat bo'ladi.
- E. Bank tizimi to'rt bo'g'indan iborat bo'ladi.

2. *O'zbekistonda ikki pog'onali bank tizimining shakllanishi qanday davrga to'g'ri keladi?*

- A. 1980 – 85 yillarga.
- B. 1987 – 90 yillarga.
- D. 1991 – 1992 yillarga.
- E. 1993 – 1994 yillarga.

3. *O'zbekistonda haqiqiy ikki pog'onali bank tizimi qachon tashkil topdi?*

- A. Mustaqillikdan oldin 1988 – 89 yillarda.
- B. Mustaqillikka erishgandan so'ng, 1991 yilda.
- D. Milliy valyuta muomalaga kiritilgandan so'ng
- E. Markaziy bank to'g'risidagi qonun qabul qilingandan so'ng.

4. *Dastlabki Markaziy bank qayerda va qachon tashkil topgan?*

- A. AQShda, 1913 yilda.
- B. Angliyada, 1621 yilda.
- D. Stokgolmda, 1650 yilda.
- E. Rimda, 1652 yilda.

5. *Dastlabki emission banklar qayerda va qachon tashkil etilgan?*

- A. Germaniyada, 1652 yilda.
- B. Angliyada, 1694 yilda.
- D. Stokgolmda, 1650 yilda.
- E. AQShda, 1752 yilda.

6. *Dastlabki Markaziy banklar mulkiy jihatdan qanday shaklda tashkil topgan?*

A. Davlat kapitali shaklida, xorijiy kapital shaklida, aralash kapital shaklida.

B. Xususiy kapital shaklida, aksiyadorlik kapitali shaklida, aralash kapital shaklida.

D. Davlat kapitali shaklida, aksiyadorlik kapitali shaklida, aralash kapital shaklida.

E. Kredit mablag'lari hisobiga, aksiyadorlik kapitali shaklida, aralash kapital shaklida.

7. *Markaziy bankning asosiy maqsadi qanday javobda to'g'ri keltirilgan?*

A. Tijorat banklariga kredit berish va ularning faoliyatini nazorat qilishdan iborat.

B. Muomalaga pul birliklarini emissiya qilish va ularni muomalandan qaytarib olishdan iborat.

D. Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat.

E. Hukmatning oltin – valyuta zaxiralarini saqlaydi.

8. *Markaziy bankning funksiyalari qanday javobda to'g'ri va to'liq keltirilgan?*

A. Pul – kredit munosabatlarini tartibga solish, mamlakatda banklarning banki va hukumat banki funksiyalarini bajaradi.

B. Banknotalar emissiya qilish, mamlakatda banklarning banki va hukumat banki funksiyalarini bajaradi.

D. Banknotalar emissiya qilish, pul – kredit munosabatlarini tartibga solish, mamlakatda banklarning banki va hukumat banki funksiyalarini bajaradi.

E. Banknotalar emissiya qilish, Pul – kredit munosabatlarini tartibga solish va hukumat banki funksiyalarini bajaradi.

9. *Markaziy bankning pul – kredit siyosati usullari qanday javobda noto'g'ri keltirilgan?*

A. Tijorat banklariga nisbatan o'rnatilgan majburiy zaxira siyosati.

B. Tijorat banklarini qayta moliyalash siyosati (hisob stavkasi).

D. Banklarning faoliyatini litsenziyalash.

E. Ochiq bozordagi siyosati.

10. *Markaziy bank qachon va kimga hisobot taqdim etadi?*

A. Keyingi yilning 15 mayidan kechiktirmasdan Moliya vazirligiga taqdim etadi.

B. Keyingi yilning 15 mayidan kechiktirmasdan Vazirlar Mahkamasiga taqdim etadi.

D. Keyingi yilning 15 mayidan kechiktirmasdan Prezident devoniga taqdim etadi.

E. Keyingi yilning 15 mayidan kechiktirmasdan Oliy Majlis Senatiga taqdim etadi.

XIV BOB. MARKAZIY BANKNING MUSTAQILLIGI

14.1. Markaziy bank mustaqilligining mezonlari va zarurligi

Markaziy bankning iqtisodiyotdagi o'рни va ahamiyati hamda uni mamlakat hududida bo'layotgan iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishdagi roli haqida munozarali bahslar bir necha marotaba o'zining rivojlanish yo'nalishlarini o'zgartirdi va buning oqibatida iqtisodiyotdagi bank tizimining birinchi pog'onasida real o'zgarishlar bo'lishiga sabab bo'ldi. Bu esa birinchi navbatda davlat boshqaruv organlariga bo'lgan munosabatlarda namoyon bo'ldi. Mazkur muammoni tahlil etishda asosiy e'tibor - mamlakat Markaziy bank siyosatining davlat iqtisodiy siyosati yo'nalishiga qaramligi, ya'ni aniqrog'i bu tobelikning darajasiga bog'liq. Markaziy bankning pul-kredit siyosati milliy iqtisodiyotni tartibga solish siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lsa, bunday bog'liqlikni samarali deb hisoblash mumkin. Lekin, shu narsa katta ahamiyatga egaki, bu bog'liqlik Markaziy bank tomonidan qanchalik ixtiyoriy ravishda tuzilgan va u kimga hisobdor va bank tizimida pul-kredit siyosatini tartibga solishdagi metodlarni va yo'nalishlarni tanlashda hamda qonun bo'yicha Markaziy bank mustaqilligi darajasi va bunga haqiqatda erishilganligiga ahamiyat berish lozim.

Markaziy bankning mustaqilligi va iqtisodiyotni tartibga solishdagi o'рни ko'p hollarda milliy urf-odatlardan va bank tizimining milliy xususiyatlaridan kelib chiqadi. Lekin, umumiy yo'nalishlarni ham asosiy iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga taqqoslagan holda ko'rib chiqish mumkin.

Shundan kelib chiqib, Markaziy bankning tartibga solish mexanizmini xarakterli xususiyatlari bilan xuddi shu davrda amal qilayotgan iqtisodiy nazariyalar yo'nalishlari o'rtasida etarli darajada o'xshashliklarni misol qilib keltirish mumkin. Davlat aralashuvi kuchaygan davrda (keynschilar tarafdorlari nazariyasi bo'yicha) Markaziy banklarning o'рни kuchayadi, tartibga solishning ma'muriy metodlarini qo'llash kengayadi, va aksincha, monetaristlar nazariyasining ta'siri kuchayishi va davlatning iqtisodiyotga aralashuvining kamayishi oqibatida marka-

ziy banklarning iqtisodiyotni tartibga solishda bozor mexanizmlaridan foydalanishga o'tishiga majbur bo'ladilar. Markaziy bank shunday vaziyatlarda o'zining vakolatining bir qismini ichki pul-kredit va valyuta siyosatidagi muammolarni echish uchun Moliya Vazirligiga beradi.

Biroq, g'arb iqtisodchilari nuqtai-nazarlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, Markaziy bankning iqtisodiyotdagi o'rnini o'zgarishiga subyektiv omillar ham katta ta'sir ko'rsatishi mumkin, shu jumladan, hatto bank rahbarining shaxsiy sifatlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Misol qilib, G'arbiy Yevropadagi mamlakatlar Markaziy banklarining rolini o'zgarishini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda bir qator iqtisodchilar 70-yillarda Markaziy banklarning kuchayishini shu milliy bank tizimining boshqaruvida ko'zga ko'ringan hukumat va halqaro doiralarda obro'-e'tibori yuqori bo'lgan moliya arboblari boshqarganligini ta'kidlaydilar. Buning oqibatida o'sha davrdagi milliy valyuta raqobatbardoshligiga xavf soluvchi hukumatning iqtisodiy chora-tadbirlariga qarama-qarshi "qattiq siyosat" qo'llash mumkin bo'lgan edi.

U yoki bu Markaziy bankning o'z faoliyatidagi mustaqillik darajasini aniqlash uchun ularning mustaqillik mezoni (belgisi)ga xolis baho berish kerak. Xorijiy adabiyotlarda markaziy banklarning mustaqilligini aniqlashning bir necha usullari qayd etilgan. Asosan markaziy banklarning iqtisodiy va siyosiy mustaqilligi ajralib (farqlanib) turadi.

Markaziy bankning mustaqilligi darajasini aniqlashda uning pul-kredit siyosatini tanlash va o'tkazishda davlat boshqaruv organlariga ko'proq yoki kamroq qaramligiga e'tibor beriladi.

Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligi - bu uning o'z instrumentlaridan o'zi xohlagan yo'nalishda va chegaralanmagan miqdorda foydalana olishiga aytiladi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarning markaziy banklarini turkumlanishi pul-kredit siyosati masalalarini hal etishdagi mustaqilligi xorijiy adabiyotlarda turli mezonlarga qarab amalga oshiriladi.

Umuman olganda markaziy banklarning mustaqilligini ustunligini o'rganish tadqiqotlarida subyektiv yoki obyektiv faktorlarga baho berib ajratish mumkin. Masalan, subyektiv faktorlar sifatiga mamlakat Markaziy banki bilan hukumat o'rtasidagi o'zaro rasmiy munosabatlarni hamda Markaziy bank rahbarlarining hukumat doirasi bilan bo'lishi mumkin bo'lgan norasmiy aloqalarni tanlab ko'rsatishgan.

Chet el mualliflarining tadqiqotlarida mustaqilikning 4 ballik tizimi tanlangan: 1-ballga - markaziy banklarning davlat boshqaruvidan past darajada mustaqilligi, ya'ni to'la qaramligi; 4-ballga - mustaqillik darajasi juda yuqori bo'lgan markaziy banklar kiradi.⁷³

Sanoati rivojlangan mamlakatlar Markaziy banklarining mustaqilligini obyektiv faktorlariga baho berishda, masalan, quyidagi mezonlarni kiritish mumkin:

➤ Markaziy bankning kapitalida va foydani taqsimlashda davlatning ishtiroki;

➤ bank rahbarlarini tayinlash (saylash) dagi tartib va ularning faoliyat ko'rsatishi muddati hamda davlat tomonidan milliy bankning faoliyatini nazorat qilish shakli;

➤ Markaziy bank vazifalarini aniqlashni qonunchilikda yoritilish darajasi;

➤ Markaziy bank rahbariyati qarorini davlat organlari o'rnatilgan qonun bilan to'xtatishini yoki davlatning umumiy iqtisodiy yo'nalishi bilan Markaziy bankning pul-kredit doirasidagi tadbirlarni tartibga solishning mavjudligi;

➤ mamlakat Markaziy bankining davlat harajatlarini to'g'ri va egri moliyalashtirishni tartibga soluvchi qoidaning mavjudligi va shakllari.

Markaziy bankning monetar siyosatni amalga oshirish va faoliyatini tashkil etishda mustaqilligining ta'minlanishi mamlakatda bozor iqtisodiyotining muvaffaqiyatli rivojlanishi va milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash, shuningdek aholi va mijozlarning bank tizimiga bo'lgan ishonchning mustahkamlashda muhim hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risidagi qonunda "Markaziy bank o'z vakolatlari doirasida qarorlar qabul qilish borasida mustaqildir. Davlat Markaziy bankning majburiyatlari yuzasidan, Markaziy bank esa davlatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi, basharti, ular o'z zimmlariga bunday majburiyatlarni olmagan bo'lsalar yoki qonunlarda boshqa qoida nazarda tutilmagan bo'lsa"⁷⁴, deya belgilab qo'yilgan.

Xalqaro amaliyotda Markaziy banklarning mustaqilligi quyidagi mezonlar asosida aniqladi:

⁷³ Тожиёв Р.Р., Жумаёв Н.Х. Марказий банкнинг монетар сиёсати: Укув кулланма.Т.: ТДИУ, 2002. 30 б.

⁷⁴ Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида" қонуни. 6 моддаси. 1995. 21 декабрь.

- pul siyosatining ochiq e'lon qilingan maqsadlari mavjudligi;
- hukumat Markaziy bank bashorat qilgan inflyatsiya ko'rsatkichlarini qabul qilish tartibi;

- Markaziy bankning qaror qabul qilish jarayonida hukumat yoki boshqa organlar tomonidan aralashuv darajasi;

- Markaziy bankka mansabdor shaxslarni tayinlash tartibi.

Maqsadlarni belgilashda mustaqillik, agar asosiy maqsad yoki pul-kredit siyosatining maqsadlari mamlakat qonunchiligida aniq ko'rsatilmagan bo'lsa, markaziy bank o'z faoliyatini mustaqil ravishda belgilashi mumkin.

Operatsion mustaqillik, markaziy bank o'z-o'zidan amalga oshiradigan oraliq va monetar siyosatning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi, bu esa pul-kredit siyosatining yakuniy maqsadlariga erishish orqali milliy valyutaning barqarorligiga yo'naltiriladi. Markaziy bankning pul-kredit siyosatining maqsadlarini mustaqil ravishda belgilash va operativ mustaqillikka erishish huquqi sifatida joylashtirilishi, moyil hukumatning pul-kredit siyosatiga ta'sir ko'rsatish qobiliyatini kamaytirishga yordam beradi deb taxmin qilish mumkin.

Monetar siyosat vositalarining mustaqil bo'lishi, o'z maqsadlariga erishish uchun siyosat vositalarini tanlashda Markaziy bankning to'liq mustaqilligini nazarda tutadi. Bu pul-kredit siyosati sohasida tezkor qarorlar qabul qilish vakolatini pul hokimiyatiga topshirish uchun hukumat (asosiy) va markaziy bank (agent) o'rtasida bir xil kelishuvni tuzish deganidir.

14.2. Markaziy bankning mustaqilligini aniqlovchi indekslar va ularning tavsifi

Iqtisodiy adabiyotlarda Markaziy bankning mustaqilligi tushunchasi turli iqtisodchi olimlar tomonidan turlicha talqin etilgan.

Massachusetts texnologiya universiteti professori Stenli Fisher-ning fikriga ko'ra, Markaziy bank mustaqilligining 2 turi mavjud:

- instrumentlarni tanlashdagi mustaqillik;
- maqsadlarni tanlashdagi mustaqillik.

V. Grilli 1991 yilda fanga Markaziy bankning siyosiy mustaqilligi tushunchasini kiritdi. Uning fikriga ko'ra, Markaziy bankning siyosiy mustaqilligi – bu Markaziy bank rahbariyatini tayinlash jarayonini hukumatdan mustaqilligidir.

Amimo hozirgi davrda Markaziy bankning siyosiy mustaqilligi nafaqat Markaziy bank rahbariyatini tayinlash jarayonidagi mustaqillikni, balki pul-kredit siyosatini amalga oshirishdagi mustaqillikni ham o'z ichiga oladi.

Ko'pchilik iqtisodchi olimlar – (Maskiandaro, Tabellini, Tsukerman, Eyffinger, Shennaev va boshq.) tomonidan Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligini mavjudligi e'tirof etilgan.

Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligi – bu Markaziy bankning o'z ixtiyoridagi mablag'lar va instrumentlardan foydalanishda hukumatdan va davlat boshqaruv organlaridan mustaqilligidir.

Markaziy bankning mustaqilligini belgilovchi indekslar:

- Tsukerman indeksi;
- GMT (Grilli, Maskiandaro va Tabellinilar omonidan asos solingan) indeksi;
- Eyffinger–Shaling indeksi.

Tsukerman indeksi mustaqillikni tavsiflovchi 4 ta guruhga bo'lingan 16 ta ko'rsatkichlarni o'zida mujassamlashtiradi.

1. Kadrlar siyosatini mustaqilligi;
2. Pul-kredit siyosatini ishlab chiqish;
3. Uning maqsadlari va davlat byudjetini moliyalashtirishni chegaralash.

Har bir 16 ta ko'rsatkich 0 dan 1 gacha belgilanishi mumkin.

GMT indeksi 2 qismdan iborat bo'lib, MBning siyosiy va iqtisodiy mustaqilliligini belgilaydi. Har bir qism o'zida indekslarni aks ettirib faqat 2 ta ko'rsatkich bilan belgilanadi. Hozirgi vaqtda GMT indeksi MBning mustaqilliligini baholash uchun ko'plab ishlatilayotgan indeksdir, chunki uni hisoblash uchun etarli ma'lumotlarni olish mumkin bo'ladi

GMT indeksi bo'yicha Markaziy bankning siyosiy mustaqilligi 8 ta mezon bo'yicha baholanadi:

1. Markaziy bank rahbari Hukumatning aralashuvisiz tayinlanadi.
2. Markaziy bank rahbari 5 yildan ortiq muddatga tayinlanadi.
3. Markaziy bank Boshqaruvchilar kengashi a'zolari Hukumatning ishtirokisiz tayinlanadi.
4. Markaziy bank Boshqaruvchilar kengashi bankni 5 yildan ortiq boshqaradi.

5. Markaziy bank Boshqaruvchilar kengashida Hukumat vakillarining majburiy ishtirokiga zaruriyat yo'q.

6. Pul-kredit sohasida qabul qilingan qarorlarni Hukumat tomonidan ma'qullanish zaruriyatining yo'qligi.

7. Markaziy bankda qonun bo'yicha ustuvor maqsadlardan biri sifatida mamlakatda baholar barqarorligini ta'minlash majburiyati bo'lishi kerak.

8. Markaziy bank Hukumat bilan qarama-qarshilikka borib qolganda, uning pozitsiyasini kuchaytirish imkonini beradigan qonunchilik me'yorlarining mavjudligi.

GMT indeksi bo'yicha Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligi 7ta mezon bo'yicha baholanadi:

1. Hukumatga avtomatik tarzda kreditlar berish jarayonining mavjud emasligi.

2. Markaziy bank kreditlari Hukumatga bozor stavkalarida beriladi.

3. Markaziy bank kreditlari Hukumatga ma'lum muddatga beriladi.

4. Kreditlar Hukumatga cheklangan miqdorda beriladi.

5. Markaziy bank davlat qimmatli qog'ozlarining birlamchi ishtirokchisi hisoblanmaydi.

5. Markaziy bank davlat qimmatli qog'ozlarining birlamchi ishtirokchisi hisoblanmaydi.

6. Markaziy bank o'zining foiz stavkalari mustaqil, Hukumat bilan kelishmasdan, o'rnatadi.

7. Markaziy bank bank sektorini nazorat qilish yuzasidan javobgardir. (Bu holatda GMT indeksi asosida MB ga 2 ball o'zlashtiriladi yoki boshqa davlat organi bilan birgalikda amalga oshirilsa 1 ball qo'yiladi).

Har bir mezon 2 ta o'lchamga ega, ya'ni 0 va 1 ball bilan baholanadi.

0 – mustaqillik darajasi past;

1 – mustaqillik darajasi yuqori.

Siyosiy va iqtisodiy mustaqillik indeksleri bo'yicha to'plangan ballar qo'shib, umumiy mustaqillik indeksi aniqlanadi.

Umumiy mustaqillik indeksining eng yuqori darajasi 15 ballga teng.

Shundan:

siyosiy mustaqillik – 8 ball

iqtisodiy mustaqillik – 7 ball.

Eyffinger–Shaling indeksi 3 ta faktor asosida hisoblanadi:

- 1) MBning pul-kredit siyosatini aniqlashdagi mustaqilligi;
- 2) MB boshqaruv organlarida hukumat organlarining mavjudligi;
- 3) Hukumat tomonidan tayinlanadigan MB boshqaruv organlari a'zolarining ulushi;

4) Bu indeks qanchalik shartlarni bajarilishiga ko'ra 1 dan 5 gacha baholanadi.

Bundan tashqari, MB siyosiy mustaqilligi MB boshqaruvini tayinlash jarayonining qonun bilan boshqarilishida ham ko'zga tashlanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda MBning boshqaruvini tanlash va ularning vakolat muddatlarini qisqartirishga hukumatning aralashishi, bank boshqaruvida hukumat vakillari ishtirok etishi hamda hukumat bilan munozaralarda MBning qonuniy himoyasining chegaralanganligi kabilar ularning mustaqil qaror qabul imkoniyatini bermaydi.

Hozirgi davrda dunyo bo'yicha siyosiy mustaqillik darajasi eng yuqori bo'lgan Markaziy bank – bu Yevropa Markaziy bankidir (EMB). Xususan:

- ✓ EMB Yevropa Ittifoqi boshqaruv organlariga va yevrohudud hukumatlariga umuman bo'ysunmaydi;
- ✓ EMB baholar barqarorligiga javob beradi;
- ✓ EMBning vakolatlarini qonunchilik asosida o'zgartirilishi mumkin emas.

EMBning vakolatlari faqatgina Maastrixt shartnomasini qayta ko'rib chiqish natijasida o'zgartirilishi mumkin. Bu esa, juda murakkab jarayon bo'lib, barcha ishtirokchilarning roziligini olishni talab etadi.

AQSh FZTning ham siyosiy mustaqillik darajasi yuqoridir.

FZT Boshqaruvchilar kengashi a'zolari 14 yilga tayinlanadi. AQSh Prezidenti faqat 2 muddatga (8 yil) saylana oladi. FZT Prezidenti nomzodini AQSh Prezidenti Senatga taqdim etadi, shuningdek FZT pul-kredit siyosatini amalga oshirishda mustaqildir.

Ammo FZTning siyosiy mustaqillik darajasi EMBnikidan past, chunki FZTga Kongress ta'sir ko'rsata oladi.

Kanada va Angliya Markaziy banklarining siyosiy mustaqillik darajasi bundan ham pastdir.

Kanada Markaziy bankining Direktori Hukumat tomonidan tasdiqlanadi. Pul-kredit siyosati instrumentlarini mustaqil tanlay olmaydi.

Kanada Markaziy banki va Hukumati o'rtasida kelishmovchilik yuzaga kelsa, Moliya vazirligi direktiva chiqarish huquqiga ega va Markaziy bank uni bajarishga majbur.

Ammo hozirga qadar Moliya vazirligi bironta ham direktiva chiqarmagan. Chunki, direktiva yozma ravishda rasmiylashtirilishi kerak.

O'zbekiston Markaziy bankining siyosiy mustaqilligi:

1. Markaziy bank Raisi hukumatning aralashuvisiz tayinlanadi (1 ball).

2. Markaziy bank Raisi 5 yilga tayinlanadi (0 ball).

3. Boshqaruv a'zolari Hukumatning ishtirokisiz tayinlanadi (1 ball).

4. Boshqaruv a'zolarining vakolat muddati belgilanmagan (0 ball).

5. Boshqaruvda hukumat vakillari ishtirok etmaydi (1 ball).

6. Pul-kredit sohasida qabul qilingan qarorlarni Hukumat tomonidan mahqullanishi qonun hujjatlarida belgilanmagan (1 ball).

7. Markaziy bank to'g'risidagi qonunda baholar barqarorligini ta'minlash majburiyati Markaziy bankka majburiyat sifatida yuklanmagan (0 ball).

8. Markaziy bank va Hukumat o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga kelganda, Markaziy bankning pozitsiyasini kusaytirish imkonini beradigan qonunchilik me'yorlari mavjud emas (0 ball).

Jami: 4 ball.

O'zbekiston Markaziy bankining iqtisodiy mustaqilligi:

1. Hukumatning avtomatik tarzda kreditlash jarayoni mavjud emas (1 ball).

2. Hukumatga bozor stavkalarida kredit berish Markaziy bank to'g'risidagi qonunda ko'zda tutilmagan (0 ball).

3. Hukumatga beriladigan kreditlar ma'lum muddatga, kredit shartnomasi asosidaberiladi (1 ball).

4. Markaziy bank tomonidan hukumatga beriladigan kreditlar bo'yicha cheklovlar Markaziy bank to'g'risidagi qonunda ko'zda tutilmagan (0).

5. Markaziy bank Hukumat qimmatli qog'ozlari birlamchi bozorining ishtirokchisi emas (Markaziy bank to'g'risidagi qonunning 25-moddasi) (1 ball).

6. Markaziy bank o'zining foiz stavkalarini mustaqil belgilaydi (Markaziy bank to'g'risidagi qonunning 27-moddasi) (1 ball).

7. Markaziy bank tijorat banklari, nobank kredit tashkilotlari faoliyatini nazorat qiladi (0 ball).

Jami: 4 ball.

GMT indeksi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mustaqillik darajasi 8 ballni tashkil qilgan bo'lib, bu ko'rsatkich o'rta darajadagi mustaqillik darajasini anglatadi.

Bugungi kunda Markaziy bank mustaqilligini baholash har bir mamlakat uchun bank tizimining nazorat qilinishida va eng asosiysi malakatda monetar siyosatning qay darajada olib borilishini baholashda muhim o'rin tutadi.

Markaziy bank mustaqilligini baholashda xalqaro bank amaliyotida turli xil yondashuvlar mavjud. Ulardan so'ngilari sifatida "The New Index for Central Bank Independence" reytingli baholash ko'rsatkichini keltirish mumkin. Ushbu ko'rsatkich 0-36 ballgacha oraliqda Markaziy bank mustaqillik darajasini aniqlaydi. Bunda asosiy mezon qilib, Markaziy bankning 3 guruh: Monetar siyosat mustaqilligi (MSM), Personal mustaqillik (PM) va Moliyaviy mustaqillik (MM) ko'rsatkichlariga jaratilgan holda ular ham tarkiban balli baholashga asoslanadi.

A. Monetar siyosat mustaqilligi (MSM)

A1. Markaziy bankning konservativlik darajasi yoki samarali maqsad va vazifalarni o'rnatishdagi mustaqilligi:

1) Monetar siyosatning maqsadi faqatgina baholar barqarorligi yoki baholar barqarorligi asosiy hisoblanib, u uzoq muddatga mo'ljallangan monetar siyosatning vazifasi bo'lsa (3 ball.)

2) Monetar siyosatning maqsadi baholar barqarorligi va boshqa aspektlar, masalan, moliyaviy barqarorlik, valyuta kursi barqarorligi hamda bank sektori barqarorligini ifodalasa (2 ball).

3) Monetar siyosatning maqsadi baholar barqarorligi va iqtisodiy o'sish hamda ish bilan bandlik barqarorligini ifodalasa (1 ball).

4) Monetar siyosatning maqsadi to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy o'sish va ish bilan bandlik barqarorligini qisman ta'minlansa yoki baholar barqarorligini ta'minlashga imkoni yo'q bo'lsa (0 ball).

A2. Vazifalar va ko'rsatkichlarni belgilash mustaqilligi:

1) Markaziy bank bir qancha ko'rsatkichlar yoki vazifalarni, masalan, valyuta kursi, pul agregatlari, foiz stavkasi yoki inflyatsiyani o'zi o'rnatishi (3 ball).

2) Markaziy bank va Hukumat birgalikda ko'rsatkichlar va vazifalarni, masalan, siyosiy bitim va kelishuvlar orqali belgilasa (1,5 ball).

3) Hukumatning o'zi maqsadga erishish vazifalarini belgilasa (0 ball).

A3. Markaziy bank qo'llaydigan instrumentlar mustaqilligi darajasi:

1) Markaziy bank o'z maqsadlariga erishishida monetar siyosatning instrumentlarini o'zi belgilasa (3 ball).

2) Markaziy bank va Hukumat birgalikda monetar siyosatning instrumentlarini o'zi belgilasa (1 ball).

3) Hukumatning o'zi instrumentlarini o'zi belgilashda qaror qabul qilsa (0 ball).

A4. Umumiy siyosat yuritishdagi munozaralar (konfliktlar):

1) Markaziy bank siyosat yuritishda Hukumatdan mutlaq ustunligi (3 ball).

2) Hukumat ushbu jarayonda keyinchalik Markaziy bankka ustunlik berishni maqsad qilsa (0,5 ball).

3) Hukumat mutlaq ustunlikka ega bo'lsa (0 ball).

A5. Valyuta kursi siyosati koordinatsiyasi:

1) Markaziy bank valyuta kursi va xorijiy valyuta kursi siyosatlari barqarorligini saqlab turadi va tijorat banklari tomonidan qaraganda Hukumatga bo'ysinadi (1 ball).

2) Markaziy bank valyuta kursi va xorijiy valyuta kursi siyosatlarini Hukumat yo'riqnomalari asosida ishlab chiqsa (0 ball).

A6. Moliyaviy nazorat:

1) Bank nazorati Markaziy bank tomonidan amalga oshirilsa va Hukumat organiga hisobot bersa (1 ball).

2) Bank nazorati Markaziy bank va maxsus hukumat organi bilan birgalikda amalga oshirilsa (0,5 ball).

3) Monetar siyosatning funksiyasi va bank nazorati boshqa yagona moliyaviy institut tomonidan amalga oshirilsa (0 ball).

MSM uchun maksimal ball = 12 ball

B. Siyosiy mustaqillik yoki personal mustaqillik (PM)

B1. Markaziy bank Raisini tayinlash:

1) Markaziy bank Raisi markaziy bank Kengashi yoki boshqa hukumat organlari bilan birgalikda xolisona tayinlansa (2 ball).

2) Hukumat Markaziy bank Raisi nomzodini kiritsa va tayinlasa, masalan, Moliya vazirligi nomzodni kiritsa va Vazirlar Mahkamasi Raisni tayinlasa (0 ball).

B2. Markaziy bank Boshqaruvi vazifasining amal qilish muddati:

1) 5 yildan ortiq muddatga (2 ball).

2) 5 yil muddatga (1 ball).

3) 4 yil muddatga (0,5 ball).

4) 4 yimldan kam muddatga (0 ball).

B3. Markaziy bank Raisi mustaqilligi

1) Markaziy bank Raisi bankning qoniqarsiz faoliyat ko'rsatayotganligi ustidan nazorati yuqoriligi (1 ball).

2) Agar boshqa ishtirokchilar transparent bo'lmasa (0,5 ball).

3) Markaziy bank Raisi Hukumatga bo'ysunsa (0 ball).

B4. Kengash a'zolarini tayinlash:

-Hukumat kengash a'zolarining yarmidan ko'pini tayinlasa yoki boshqa organlar, masalan, Moliya vazirligi nomzodlarni kiritsa va qonunchilik organi tayinlasa (3 ball).

B5. Kengash a'zolarining vazifalarining amal qilish muddati:

1) 5 yildan ortiq muddatga va o'zgartirilgan (2 ball).

2) 5 yil muddatga va o'zgartirilgan (1 ball).

3) 4 yil muddatga va o'zgartirilgan (0,5 ball).

4) 4 yimldan kam muddatga va o'zgartirilgan (0 ball).

B6. Markaziy bank Kengashida Hukumatning ishtiroki darajasi:

1) Hukumatning Markaziy bank Kengashida hal qiluvchi ishtiroki bo'lmasa (2 ball).

2) Hukumatning Markaziy bank Kengashida hal qiluvchi ishtiroki bo'lsa (0 ball).

PS uchun maksimal ball = 12 ball.

D. Fiskal mustaqillik yoki moliyaviy mustaqillik (MM).

D1. Majburiyatlar bo'yicha limitlar (sek'yuteritizatsiya qilinmagan kreditlar bo'yicha):

1) Markaziy bankning Hukumat oldida hech qanday majburiyati bo'lmasa (3 ball).

2) Markaziy bank majburiyatlarning bir qismini zimmasiga olganda (2 ball).

3) Markaziy bank va Hukumat majburiyatlari bo'yicha hech qanday qonuniy cheklov bo'lmasa (0 ball).

D2. Sek'yuteritizatsiya qilingan kreditlar bo'yicha limitlash:

1) Markaziy bankning Hukumat oldida hech qanday majburiyati bo'lmasa (1,5 ball).

2) Markaziy bank majburiyatlarning bir qismini zimmasiga olganda (1 ball).

3) Markaziy bank majburiyatlarni o'z zimmasiga olishida qisman cheklov mavjud bo'lsa (0,5 ball).

4) Markaziy bank va Hukumat majburiyatlari bo'yicha hech qanday qonuniy cheklov bo'lmasa (0 ball).

D3. Markaziy bank kreditlaribo'yicha limitlar o'rnatish ixtisosligi darajasi:

1) Markaziy bank kreditlari absolyut valyuta qiymatida ifodalansa (1,5 ball).

2) Markaziy bank kreditlarining bir qismi Hukumat daromadlari hisobidan amalga oshirilsa (1 ball).

3) Markaziy bank kreditlari to'liq Hukumat xarajatlari hisobiga bo'lsa (0 ball).

D4. Kreditlar muddati:

1) Markaziy bank kreditlari muddati 6 oydan oshmasa (2 ball).

2) Markaziy bank kreditlari muddati 6 oydan ortiq, lekin 1 yildan oshmasa (1 ball).

3) Markaziy bank kreditlari muddati bo'yicha hech qanday cheklov yo'q bo'lsa (0 ball).

D5. Foiz stavkasi:

1) Markaziy bank Hukumatga bozor foiz stavkasida kredit bersa (2 ball).

2) Markaziy bank Hukumatga bozor foiz stavkasidan pastroq, lekin ijobiy stavkada kredit bersa (0 ball).

D6. Hukumat qimmatli qog'ozlari oldi- sotdisida Markaziy bankning birlamchi bozorda ishtiroki:

1) Markaziy bank Hukumatning qimmatli qog'ozlarini birlamchi bozordan sotib oluvchi sifatida emas, balki volantyor bo'lib qatnashsa (2 ball).

2) Markaziy bank Hukumatning qimmatli qog'ozlarini birlamchi bozordan sotib oluvchi va faol ishtirokchi bo'lsa (0 ball).

MM uchun maksimal ball =12 ball.

Maksimal ball: MBM=MSM+PM+MM=36 ball.

14.3. Xorijiy davlatlarda markaziy bankning mustaqilligini belgilovchi xususiyatlar

Markaziy bankning kapitalida va foydasini taqsimlashda davlatning ishtiroki faktori Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligining qanchalik darajadiligini ko'rsatadi. Lekin, bu qaramlik ikkilamchi rol o'ynaydi, chunki Markaziy bankning kapitali to'g'ridan-to'g'ri davlatga tegishli bo'lmasa ham, qonunchilikda ma'lum sharh (izoh) mavjud bo'ladi. Agar mavjud bo'lmasa davlat egri metodlardan foydalanadi.

Misol uchun, Avstriya Milliy banki haqidagi qonunni olaylik. Bu bank xuddi aksionerlik jamiyati shaklida tuzilgan va faoliyat ko'rsatmoqda (Markaziy bankning 50% kapitali Federatsiyaga, qolgan 50% kapitali avstriyalik huquqiy va jismoniy shaxslarga tegishli). Markaziy bank kapitaliga faqat Moliya vazirligidan ruxsat olgan huquqiy va jismoniy shaxslargina ulush qo'sha olish huquqiga egadirlar.

Pay (ulush) meros (vorislik) orqali o'tishi yoki Moliya Vazirligi ruxsati bilan sotilishi mumkin. Shu orqali davlat bilvosita nazoratni amalga oshirishi mumkin.

Bundan tashqari Markaziy bankning funktsiya va vazifalari qonunda ko'rsatilgan. Shu sababli ulush egalari yig'ilishi chegaralangan masalalarnigina echa oladi. Albatta bu masalalar bankning iqtisodiy siyosati bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lmaydi.

Shunday qilib, mamlakat Markaziy bankining kapitalida 100 % davlatning ishtiroki-ko'proq Markaziy bankning prestijiga va an'analarga hamda ulush egalarga ham bog'liq. Yuqoridagilarni isbotiga misol tariqasida AQShning Federal Rezerv Tizimini va Germaniyaning Federal bankini ajratib ko'rsatish mumkin. Ikkala Markaziy bank jahonda eng mustaqil markaziy banklar sifatida tan olingan. Shunday bo'lsa-da, Nemis Federal bankining 100 % kapitali Federatsiyaga, Federal Rezerv Tizimi kapitali esa 100 % a'zo-banklarning to'liq mulkiga tegishli. Va aksincha, banklar va sug'urta kompaniyalarining mulkiga tegishli bo'lgan Italiya Markaziy banki davlat boshqaruv organlariga qaram.

Yuqoridagi omilni tahlilidan ko'rinadiki, markaziy banklarning kapitali egalarining tarkibidan qat'iy nazar, ular uning pul-kredit siyosatidagi mustaqilligiga ahamiyatli ta'sir ko'rsata olmaydi.

Shu narsani alohida ta'kidlab o'tish joizki, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankini ham Germaniya, Buyuk Britaniya,

Frantsiya, Gollandiya, Daniya va Rossiya kabi davlatlarning markaziy banklari guruhlari qatoriga kiritish mumkin, chunki bu guruhlarning kapitalining 100 % davlat mulki bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining iqtisodiyotdagi o'rini ham uning mamlakat hukumati bilan bo'ladigan munosabatidan bilish mumkin. Barcha mamlakatlarda Markaziy banklarning faoliyati Markaziy bank to'g'risidagi qonun bilan tartibga solinadi. Qonunda Markaziy bank faoliyatining barcha jihatlari o'z aksini topgan bo'lishi kerak. Chunki, Markaziy bank uchun hukumatning boshqa qonun hujjatlari "Markaziy bank faoliyati to'g'risida"gi qonun oldida ustivor emas.

Markaziy bankning mustaqilligi darajasini belgilovchi keyingi omil bo'lib, bank rahbarini saylanish tartibi hisoblanadi.

Bu omil Markaziy bankning davlat organlari boshqaruvidan qanchalik darajada siyosiy mustaqilligini belgilashda muhim omil bo'lib hisoblanadi. Birinchi qarashda, mamlakatlar o'rtasidagi farq faqat Markaziy bankning boshqaruv lavozimiga nomzodlarni kim tavsiya etishida namoyon bo'ladi. Ko'pgina rivojlangan davlatlarda (Germaniya, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Yaponiya, AQSh, Daniya, Shveytsariya, Avstriya) bank rahbariyatiga hukumat tavsiya etgan nomzodlarni saylashadi yoki tayinlashadi.

Shu kabi sharoitlarda mamlakat Markaziy bank rahbariyati boshqaruvida etakchi lavozimdagi shaxs katta rol o'ynaydi. Nemis Federal banki rahbarligiga masalan, Frantsiya banki rahbarlariga qarama-qarshi ravishda yuqori tashkilot hisoblangan Moliya Vazirligidan kelib chiqqan xizmatchilar saylanmaydilar. Frantsiya banki raisi va uning birinchi 2-ta yordamchisi Respublika Prezidenti tomonidan maxsus dekret asosida tayinlanadi. Bu dekret Ministrlar Kengashida tasdiqlanadi. Avstriya milliy bankining umumiy yig'ilishida bosh kengashga 6 a'zoni ta'sischi saylaydilar; prezidentni, 2-ta vitse prezidentni va kengashning qolgan 5 a'zosini Moliya Vazirligi tayinlaydi. Bunda, saylanayotgan shaxs ishlashga rozilik bildirmasa yoki boshqa shaxsni nomzodini ko'rsatsa, saylovlar tayin qilinadi, agar - saylangan shaxs vafot etsa, u holda yangi nomzodlikni Moliya Vazirligi tayinlaydi. Kengashning 6 a'zosi saylanish davrida aktsionerlardan etarli ovoz ololmasalar, ularni ham Moliya Vazirligi o'zi tayinlashi mumkin.

Ko'rilayotgan davlatlardan faqatgina Italiya va Gollandiyada Markaziy bankning boshqaruviga saylash uning o'z nomzodlaridan kelib chiqadi. Biroq, bu holda ham saylanish davlat strukturalari tomonidan tasdiqlanishi kerak.

Markaziy banklarning raislari va boshqaruv a'zolarini qonun bo'yicha ishdan olish tadbiri ham qiziqarli holatda rasmiylashtirilgan. Ko'pgina sanoati rivojlangan mamlakatlar (Germaniya, Buyuk Britaniya, Yaponiya, AQSh, Daniya, Avstriya, Shveysariya va Gollandiya)ning markaziy banklar raislarini, boshqaruv a'zolarini saylangan muddatlaridan ilgari vaqtda ishdan olib bo'lmaydi. Hukumatga yuqoridagi davlatlarga nisbatan qaramroq bo'lgan markaziy banklar bunga kirmaydi: Italiya, Frantsiya.

Shunday qilib, Markaziy bank boshqaruvini saylovi va ishdan olish tartibi mamlakat Markaziy bankining davlat boshqaruv organlariga nisbatan bo'lgan mustaqilligini namoyon etadi.

Markaziy bankning siyosiy mustaqilligini ko'rsatuvchi uchinchi omil bo'lib, uning qonunda ko'rsatilgan faoliyati darajasi va maqsadlari hisoblanadi. Bu omil bir tomondan Markaziy bank faoliyatini erkinligiga chegara qo'ysa, boshqa tomondan, uning qonunda ko'rsatilgan vakolatlarini aniqlaydi.

Ko'pgina iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar (Germaniya, Shveysariya, Frantsiya, Yaponiya, Daniya, Avstriya)da Markaziy bankning faoliyat doirasi va asosiy maqsadlari Konstitutsiyada yoki Markaziy bank haqidagi Qonun va banklar faoliyati haqidagi qonunlarda o'z aksini topadi.

Nemis Federal bankining asosiy maqsadi va vazifalari doirasi mamlakat Konstitutsiyasida aniq belgilab qo'yilgan. Bu milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashning kafolatidir.

Nemis Federal banki haqidagi Qonunda bosh bank tizimi oldida uchta asosiy vazifa turadi:

- pul muomalasini tartibga solish;
- iqtisodiyotni kredit bilan ta'minlashni tartibga solish;
- to'lov oborotini amalga oshirish (osushchestvlenie platejnogo oborota).

Nemis Federal bankining vazifalari, maqsadlari va yo'nalishiga yaqinroq bo'lgan Avstriya Milliy bankini misol tariqasida keltirish mumkin. Markaziy bankning vazifasi qonunda umumlashgan holda aks

etgan va ayni vaqtda uning ruxsat etilgan operatsiyalari aniq ko'rsatilgandir.

Avstriya bank qonunchiligining o'ziga xos xususiyati bo'lib, uning Markaziy bank qonunchiligida qatnashish huquqiga ega ekanligi hisoblanadi.

Pul-kredit sohasiga tegishli qonun loyihalarining hammasi Markaziy bankka ko'rib chiqish uchun ma'lum vaqtga beriladi va uning roziligidan so'nggina tasdiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Markaziy bank haqida"gi qonunida Markaziy bankka quyidagi vazifalar yuklatilgan. Bular:

- pul muomalasini tartibga solish;
- so'mning qadrini oshirishni ta'minlash;
- pul-kredit siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- tijorat banklari va boshqa kredit muassasalari faoliyati ustidan nazorat o'rnatish;
- tashqi iqtisodiy faoliyat bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish;
- davlatning tashqi qarzini to'lash va oltin-valyuta rezervlarini boshqarish.

Qonun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga pul-kredit siyosati mexanizmlarini tanlashda katta darajada mustaqillik bergan. Misol tariqasida, kreditlarning foiz stavkasini, banklarga o'rnatilgan iqtisodiy normativlarni, qimmatbaho qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalarni, majburiy rezervlar miqdorini aniqlash va shu kabilarni keltirish mumkin.

Bu borada Angliya Markaziy banki mavqei o'zgachadir⁷⁵. Uning asosiy vazifalari qonuniy tartibda ham qayd qilinmagan, shu bilan birga Moliya Vazirligiga ham bo'ysunmaydi. Angliya Markaziy bankining vazifalari bu sohada milliy urf-odatlariga tayanadi, bu esa o'z navbatida Angliya bankini tashkil topishdagi tarixiy hujjatlariga asoslanadi.

Bir qator mamlakatlarda, masalan, AQSh, Shvetsiya, Buyuk Britaniya va Italiyada Markaziy bank vazifalarining ta'rifi qonunda qayd etilmagan yoki umumiy holda ko'rsatilgan, xolos. Shunday bo'lsa ham, ikkala guruhda juda mustaqil va shu bilan birga qaramroq bo'lgan markaziy banklar bordir.

¹ Financial times. Tuesday April 1. 1997. P. 20: Cavn Davies. Freedom balanced by scrutiny.

Shundan kelib chiqib, bu omilning taʼsirini faqatgina Markaziy bankning tashkil topishi sharoiti va urf-odatlar tahlili bilangina koʻrish mumkin. Markaziy bankning vazifa va maqsadlari qonunda aniqlanish faktori shu sababli ikkinchi darajali rol oʻynaydi.

Markaziy bankning mustaqilligining belgilovchi omillardan biri boʻlib, uning pul-kredit siyosatiga davlat organlarining aralashishini qonun boʻyicha qanchalik darajada oʻrnatilganligidadir. Bu omil birinchi galda Markaziy bankning siyosiy mustaqilligiga taʼsir koʻrsatadi.

Mustaqillik darajasi nisbatan past boʻlgan markaziy banklarga misol qilib, Frantsiya va Italiya markaziy banklarini koʻrsatish mumkin.

Mazkur mamlakatlarda pul-kredit siyosati yoʻnalishini hukumat belgilashi Qonun bilan mustahkamlangan. Markaziy bank esa hukumat koʻrsatmalarini bajaradi va unga maslahatchi vazifasini oʻtaydi.

Ikkinchi jahon urushi vaqtidan boshlab Frantsiya banki Moliya Vazirligi qaramogʻidadir. Pul bozoridagi intervensiyaning tashabbuskori ham, nemis markasiga nisbatan frantsuz frankini kursini ushlash masalasi hamda Yevropa Hamjamiyati bozorini tashkil topishda valyuta operatsiyalarini tartibga solishda ham hukumat ishtirok etmoqda.

Albatta Frantsiya Markaziy banki tomonidan hukumatning pul-kredit siyosatini tartibga solishdagi harakatini qoralab chiqishlar boʻldi. Masalan, 1982 yilda Markaziy bank Moliya Vazirligi talabiga binoan hukumatning kreditlayotgan summa miqdorini oshirishdan bosh tortdi. Biroq, Raisga qarshi tazyiq (siqov)lar boʻldi va Frantsiya banki odatdagidek Moliya Vazirligi koʻrsatmasiga boʻysinishga majbur boʻldi.

Pul-kredit siyosatiga davlatning aralashishini qonun boʻyicha koʻrsatilganligi va uning darajasi kengligi omiliga keyingi mamlakatlar guruhini Buyuk Britaniya, Gollandiya, Shvetsiya va Yaponiya mamlakatlari egallaydi. Bu mamlakatlarda davlat organlarining Markaziy bank siyosatiga aralashishi, unga yoʻl-yoʻriq koʻrsatishi, uning qarorini bekor qilishi va shu kabilar Qonunda aniq belgilangan.

Angliya Markaziy banki tashkil topishda oʻzining haqiqiy mustaqilligini yoʻqotgan. Davlat bilan Markaziy bank oʻrtasidagi munosabatlar 1946 yilda chiqazilgan "Angliya banki haqidagi qonun"ning 1-boʻlimining 4-bandi bilan tartibga solinadi. Shu qonunga

muvoqif, Moliya Vazirligi Markaziy bank ustidan sezilarli ta'sir o'tkazish uchun rasmiy huquqni olgan. Shu sababli, Angliya banki vazifalarni bajarishdagi mustaqilligini yo'qotdi va u hukumat siyosatiga jiddiy qarshilik qila olmaydi.

Angliya banki ma'muriyatining fikrlari Moliya Vazirligi tomonidan tinglanadi va pul-kredit siyosati masalalarini echishda e'tiborga olinadi, biroq, Angliya bankining pul-kredit siyosati Moliya Vazirligining oddiy qarorini o'zida aks etadi. Faqatgina Angliya banki ma'muriyati a'zolarining professionalliklari, biznes aloqalari va obro'e'tiborlari ularning hukumat siyosatiga nisbatan bo'lgan mustaqilliklarini o'zida namoyon qiladi.

Angliya banki faoliyat ko'rsatishga nisbatan ko'proq ta'sir ko'rsatishga ega. Daniya va Avstriya Markaziy banklari esa pul-kredit siyosati yuritishda hukumatning aralashuvidan mustaqillik darajasi bo'yicha oldingi o'rinlarda turishadi. Bu davlatlarning qonunchiligi hukumatning Markaziy bankining pul-kredit siyosatiga aralashuviga rasmiy ravishda yo'l qo'ymaydi, biroq, markaziy banklarni hukumatning iqtisodiy siyosatiga moslab siyosat yuritishlarini o'zaro moslashni talab qiladi.

Avstriya Milliy banki faoliyati ustidan nazoratni Moliya Vazirligi olib boradi. Moliya vaziri bank faoliyatining qonuniyligi bo'yicha qonun oldida javobgardir. U davlat komissari va uning o'rinbosarlarini tayinlaydi, ular Bosh Kengashning yig'ilishlarida o'z ovozlari bilan ishtirok etishlari mumkin hamda spravka va tushuntirish xatlarini talab qilishlari mumkin. Davlat komissari Markaziy bank Bosh Kengashining qarorini orqaga surishga haqqi bor, albatta agar bu qaror komissarning fikricha amal qilayotgan qonunchilikka zid kelsa.

Biroq, Markaziy bank qonunda ko'rsatilgan faoliyatni va operatsiyalarni amalga oshirsa, davlat komissari ham Moliya vaziri ham aralashishga huquqi yo'q. Shu orqali bir tomondan, Avstriya Milliy banki mustaqilligi qonun bilan mustahkamlangan, boshqa tomondan esa, davlat organlari Markaziy bank siyosatiga bevosita rahbarni saylab va nazorat o'ratib ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Oxirgi to'rtinchi guruh mamlakatlarga Germaniya va Shveytsariyani ajratib ko'rsatish mumkin-ki, bu davlatlarning markaziy banklari eng mustaqil bo'lib hisoblanadi. Bu mamlakatlar qonunchiligida davlatning Markaziy bankning pul-kredit siyosatiga aralashuvi ko'rsatilmagan. Shveytsariya Markaziy bankini hukumat iqtisodiy siyosatiga moslashishi xususida qonunchilikda qayd qilinmagan.

Germaniyada Markaziy bank siyosati mamlakat hukumatidan qonun bo'yicha mustaqil qilib belgilab qo'yilgan. 1924 yilda Germaniyada bo'lgan inflyatsion krizis davrida aniq bo'ldiki, Markaziy bank faoliyatini hukumat ta'siridan chegaralash kerak. FRG emissiya bankining to'liq mustaqilligi 1948 yilda qayta tiklandi.

AQShning Federal Rezerv Tizimidan farqli ravishda Nemis Federal banki parlamentga hisobdor emas, u o'z faoliyati vakolatini "Nemis Federal banki haqida"gi qonunga muvofiq amalga oshiradi.

Bank bilan Federal hukumat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar "Nemis Federal banki haqida"gi qonunda quyidagicha ta'riflangan: "Nemis Federal banki o'z vazifalariga muvofiq tarzda hukumatning umumiy-tisodiy siyosatini qo'llab-quvvatlashga majbur. Qonunda belgilanishicha u o'z majburiyatlarini bajarishda hukumatga bo'ysinmaydi".*⁷⁶

50-yillarning o'rtalaridan boshlab Nemis Federal banki o'z siyosati oldiga bosh maqsad qilib "nemis markasini barqarorligini himoyalash va inflyatsiyaga qarshi kurash" qilib belgiladi. Bu maqsad, 1957 yilgi "Nemis Federal banki haqida"gi qonunda o'z ifodasini topgan va mustaqilligi poydevorining asosiy qismini tashkil etadi. Nemis Federal banki va hukumat o'rtasidagi o'zaro munosabat savolining boshqa tomoni ham qiziqarlidir. Aniqrog'i, Nemis Federal Hukumati Markaziy bankning yuqori darajadagi mustaqilligini qanday baholaydi. Konrad Adenauer hukumatning Markaziy bankni mustaqilligiga munosabati pozitsiyasini ta'riflab: "Markaziy bankning mustaqilligi doimo ma'qul emas, lekin bu juda xotirjam qiladi" deb aytgan.⁷⁷ Biroq, bunday hamjihatlik tabiiyki doimo amalda bo'lmaydi. Ko'pgina markaziy banklardan, shu jumladan, hukumatdan mustaqilligi bilan nom chiqazgan milliy banklardan farqli ravishda Nemis Federal banki amaliyotda o'zining alohida mavqega ega ekanligini bir necha bor isbotladi.

Bunga misol tariqasida "qo'shilish" munosabatining birinchi kunidan boshlab Nemis Federal banki tomonidan kalendar yilga pul massasini chegarasini qattiq belgilashini va unga amal qilishini, G'arbiy va Sharqiy Germaniyani qo'shilishidan so'ng yangi federal erlarni rivojlantirish uchun moliyalashtirish bo'yicha sabab bo'lgan munozaralarga imtiyozli yondoshilmagan holda siyosat yurgizganligini keltirish mumkin.

⁷⁶ Каранг: Закон о Немецком Федеральном банке в новой редакции. 22 октября 1992 года. Спец. изд. Немецкого Федерального банка. 1993. №7.

⁷⁷ Каранг: Наумченко О. Роль Центрального банка в денежно-кредитном регулировании экономики. М., 1995.

Nemis Federal bankining o'sha vaqtdagi prezidenti Karl Otto Pel bank islohotining boshidan boshlab uning hamma mexanizmlari yagona bank tizimini rivojlanishi yo'nalishiga istisno va engilliklarsiz amalga oshishi uchun qat'iy turdi.

Markaziy bankning mustaqilligining beshinchi omili hukumatni kreditlashni chegaralanganligini qonunda mavjudligida namoyon bo'ladi. Hukumatni kreditlashni chegaralash Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligiga, siyosiy mustaqilligiga ham ta'sir ko'rsatadi. Biroq, bu omil faqatgina Markaziy bank tomonidan hukumatni bevosita moliyalashtirish tizimini mavjud ekanligida ahamiyatlidir. Bunday tizim dunyoning ko'pgina rivojlangan mamlakatlarida tarqalgan. Istisno tariqasida AQSh va Buyuk Britaniyani ko'rsatish mumkin. Chunki, bu mamlakatlarda davlat zayomlarini taqsimlanishi ochiq bozorda amalga oshiriladi.

Bu belgi bo'yicha ko'proq Germaniya, Avstriya va Gollandiya markaziy banklari mustaqilroqdirlar. Federatsiya hukumatining va erlar (hududiy bo'linmalar)ni boshqaruv organlarini bevosita moliyalashtirish imkoniyatlari masalan, Avstriya Milliy banki uchun qonun bo'yicha chegaralangan. Bu guruhning boshqa mamlakatlari singari istisno tariqasida davlatning qimmatbaho qog'ozlarini chiqarish orqali qisqa muddatli kreditlar beriladi.

Bu belgi bo'yicha mustaqillik darajasining ikkinchi guruhiga Yaponiya va Frantsiya Markaziy banklarini ko'rsatish mumkin. Bu davlatlarda hukumatni kreditlash mamlakat parlamenti tomonidan tasdiqlanadi hamda qonun bo'yicha qat'iy mustahkamlangandir.

Xuddi shu guruhga O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankini ham kiritish mumkin. Qonunning 48-moddasida bu haqda quyidagicha bayon etilgan:

"Kreditlar hukumatga Oliy Majlis tasdiqlagan miqdorda, erkin muomalada bo'ladigan va olti oylik muddat ichida qiymati to'lanadigan qarz majburiyatlari ko'rinishida, tasdiqlangan davlat qimmatli qog'ozlari garovga qo'yilishi sharti bilan beriladi. Bunday qimmatli qog'ozlar Moliya Vazirligi tomonidan chiqariladi, bozor stavkasi bo'yicha to'lanadigan daromad manbaiga ega bo'ladi va Markaziy bankka topshiriladi. Kredit muddatlari erkin muomaladagi qarz majburiyatlarini to'lash muddatlariga muvofiq kelishi lozim.

Kredit berish hukumat va Markaziy bank o'rtasida alohida kredit shartnomasi tuzish bilan rasmiylashtiriladi, unda kreditning miqdori,

qaytarilish muddatlari, to'lanadigan foizlar normasi va ssudani uzish tartibi kelishib olinadi.

Markaziy bank hukumatga obuna bo'yicha badallar uchun yoki respublikaning u yoki bu xalqaro tashkilotga a'zolidan kelib chiquvchi boshqa to'lovlar uchun ancha uzoq muddatli kreditlar berishga haqli.

Markaziy bank hukumatga ushbu moddada nazarda tutilganlardan tashqari hollarda moliyaviy yordam berishga haqli emas".*⁷⁸

Biroq, iqtisodiy krizis, ishlab chiqarish hajmini pasayishi hamda inflyatsiyani o'sish tendentsiyasi davom etayotgan davrda Markaziy bankning byudjetni engilliklar bilan davlat qimmatbaho qog'ozlarini chiqarmasdan moliyalashtirishi davom etmoqda. O'zbekiston bankining Moliya Vazirligini kreditlashdagi asosiy salmog'ini (60 % atrofida) uzoq muddatli kreditlar tashkil etadi hamda bu kreditlar juda past foiz stavkasida berilishi mamlakatda inflyatsiya jarayonlarini chuqurlashishiga ko'mak beradi.

Hukumat bilan Markaziy bank o'rtasidagi kreditlash borasidagi o'zaro munosabatlarni jahon normasiga moslash uchun 1 yilgacha beriladigan kreditlardan tashqari hamma zayomlarni Davlat qarz obligatsiyalari sifatida qayd etish lozim. Shu holatda O'zbekiston banki ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazib, davlatning ichki qarzini investorlarga foydaliroq shartlarda qayta taqsimlashi mumkin.

Shveysariya, Italiya, Shvetsiya va Daniyada hukumatni kreditlash hajmini chegaralash rasman mavjud emasligi, ularning markaziy banklarining bu mezon bo'yicha davlatga qattiq qaramliklarini ko'rsatadi.

Shular orqali, tahlil qilingan beshta omil ichidan uchta asosiy (aniqrog'i: 2,4,5) va ikkita qo'shimcha (1 va 3) omilni ajratish mumkin. Markaziy bankning hukumat boshqaruv organlaridan mustaqilligini belgilovchi asosiy obyektiv faktorlarga:

- bank rahbarini saylash va ishdan ozod qilish tartibi;
- pul-kredit siyosatiga davlatning aralashishi huquqi;
- hukumatni Markaziy bank tomonidan kreditlashni chegaralanganligini mavjudligi va qat'iyligini ajratib ko'rsatish mumkin.

Markaziy bank kapitalida davlatning ulushini va qonunchilikda Markaziy bankning maqsadi va vazifalarini aniq belgilanganligi

⁷⁸ «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонун. Т.: Шарқ, 1997.

yuqoridagi tahlildan ko`rinib turibdiki, u Markaziy bank mustaqilligi darajasini belgilashda hal qiluvchi rol o`ynamaydi va ular ikkilamchi omillar bo`lib hisoblanadilar.

Yuqorida qayd etilganlar asosida shunday xulosa qilish mumkinki, rivojlangan mamlakatlar markaziy banklari o`zlarini mustaqil ta`sir o`tkaza oladigan institut sifatida ko`rsatishlari zarur. Bu bir tomondan, ularga qonun asosida ruxsat etilgan instrumentlar yordamida iqtisodiyotni tartibga solishni amalga oshirish huquqini beradi, boshqa tomondan esa, Milliy bank va pul tizimi manfaatlarini himoyachisi sifatida maydonga chiqadi.

Shu munosabat bilan Markaziy bankning iqtisodiyotni tartibga solish jarayonidagi va umuman iqtisodiyotdagi mavqeini, shuningdek, mamlakat hukumati bilan o`zaro munosabatlarini tahlil qilar ekanmiz, uning pul-kredit tizimi va hukumat organlari o`rtasida oddiy vositachi emasligini, balki ma`lumot, tadqiqot, tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi markaz ekanligini alohida ta`kidlashni istardik.

Biroq, mamlakat pul-kredit sohasidagi Markaziy bankning mustaqillik darajasi savoli hanuzgacha munozarali holatda qolmoqda. Milliy pul birligini qadrini oshirish bilan bog`liq chora-tadbirlar faqatgina pul-kredit sohasiga tegishli emas, balki u yaxlit butun iqtisodiyotga ta`sir o`tkazadi, bu esa har qanday darajadagi iqtisodiy siyosat bilan kelishishni va davlatning barqarorlashtirish dasturi doirasidan chetga chiqmaslikni taqozo etadi.

Bobga oid savollar

1. Markaziy bankning mustaqilligi tushunchasiga izoh bering.
2. Markaziy bank mustaqilligi va uning zarurligini belgilovchi omillar qaysilar?
3. Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligi nimalarda namoyon bo`ladi?
4. Markaziy bankning siyosiy mustaqilligi deganda nimani tushunasiz?
5. Markaziy bankning mustaqillik koeffitsiyentlariga izoh bering.
6. Yevropa Markaziy bankining mustaqillik darajasi qanday belgilanadi?
7. AQSh FZT va uning mustaqillik darajasiga izoh bering.
8. O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki mustaqillik darajasi?

9. GMT indeksi bo'yicha iqtisodiy mustaqillik me'yorlari qanday belgilanadi?

10. GMT indeksi bo'yicha siyosiy mustaqillik me'yorlari qanday belgilanadi?

Bobga oid testlar

1. Markaziy bankning siyosiy mustaqilligi tushunchasini birinchi bo'lib fanga kim tomonidan kiritildi?

- A. 1991 yilda V. Grilli.
- B. 1992 yilda A. Grinspen.
- D. 1991 yilda Tabellini.
- E. 1992 yilda U. Dadli.

2. Mustaqillik darajasi eng yuqori bo'lgan Markaziy bankni ko'rsating.

- A. AQSh FZT.
- B. Angliya banki.
- D. Yevropa Markaziy banki.
- E. Germaniya markaziy banki.

3. AQSh FZT raisi kim tomonidan tayinlanadi?

- A. AQSh Prezidenti tomonidan.
- B. AQSh G'aznachiligi tomonidan.
- D. AQSh Kongressi tomonidan.
- E. AQSh davlat departamenti tomonidan.

4. AQSh FZT raisining vakolat muddati necha yil?

- A. 5 yil.
- B. 4 yil.
- D. 7 yil.
- E. 8 yil.

5. EMBning vakolatlari qaysi shartnomaga muvofiq o'zgartirishi mumkin?

- A. Vena shartnomasi.
- B. Bazel shartnomasi.
- D. Maastrixt shartnomasi.
- E. Gaaga shartnomasi.

6. *Tsukerman indeksi bo'yicha Markaziy bank mustaqilligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar nechtani tashkil qiladi?*

- A. 14
- B. 15
- D. 16
- E. 18

7. *AQSh FZT kimga hisobdor hisoblanadi?*

- A. AQSh Prezidentiga.
- B. AQSh G'aznachiligiga.
- D. AQSh Kongressiga.
- E. AQSh davlat departamentiga.

8. *GMT indeksi bo'yicha MBning siyosiy mustaqillik koeffitsiyentining maksimal darajasi necha ballni tashkil etadi?*

- A. 6 ball.
- B. 7 ball.
- D. 10 ball.
- E. 8 ball.

9. *GMT indeksi bo'yicha MBning iqtisodiy mustaqillik koeffitsiyentining maksimal darajasi necha ballni tashkil etadi?*

- A. 6 ball.
- B. 7 ball.
- D. 10 ball.
- E. 8 ball.

10. *O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki raisining vakolat muddati necha yil?*

- A. 5 yil.
- B. 6 yil.
- D. 7 yil.
- E. 8 yil.

XV BOB. TIJORAT BANKLARI VA ULARNING FUNKSIYALARI

15.1. Tijorat banklari va ularning tashkil topishi

Tijorat banklari mamlakat bank tizimining ikkinchi bo'g'inidagi moliyaviy muassasa hisoblanadi. Qonunchilik hujjatlari va iqtisodiy adabiyotlarda tijorat banklari jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini jalb qilib, ushbu mablag'larni tegishli shartlar (to'lovlilik, qaytarishlik, muddatlilik, ta'minlanganlik, maqsadlilik) asosida iqtisodiyotning turli tarmoqlariga joylashtiradigan, shuningdek jismoniy va yuridik shaxslarga to'lov hisob – kitoblarni amalga oshirish bo'yicha xizmat ko'rsatadigan tijorat tashkilotlari sifatida tasniflanadi.

Zamonaviy sharoitda tijorat banklarining jismoniy va yuridik shaxslarga ko'rsatadigan vositachilik operatsiyalari va xizmat turlari ortib bormoqda. Tijorat banklarining ushbu munosabatlari tijorat asosida tashkil etiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, tijorat banklarining faoliyati tijoratga asoslangan bo'lib, ularning asosiy faoliyati yuqori darajada foyda olishga yo'naltiriladi. Biroq, tijorat banklari ishlab chiqarish korxonalaridan farqli o'laroq, o'z foydasini qo'shimcha qiymat ishlab chiqarish hisobidan emas balki, korxonalar, tashkilotlar va aholi ixtiyoridagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini tegishli shartlar asosida jalb qilib, ushbu mablag'larga ehtiyoji mavjud bo'lgan shaxslarga tijorat yo'sinda berish orqali foydasini shakllantiradigan o'ziga xos moliyaviy muassasa hisoblanadi.

O'zbekistonda tijorat banklarining tashkil etilishi bevosita mustaqillik yillariga to'g'ri keladi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgunga qadar "bank tizimini faqatgina bir necha banklar, ya'ni SSSR Davlat banki, Tashqi iqtisodiy faoliyat banki, Qurilish banki va Davlat mehnat omonat jamg'armalari kassalari mavjud bo'lib, ittifoqdosh respublikalarda ushbu banklarning respublika, viloyat idoralari va tuman bo'limlari faoliyat ko'rsatar edi"⁷⁹.

⁷⁹ Ўзбекистон Республикаси банк тизими. Ф.Муллажонов таҳрири остида. Т.: Ўзбекистон, 2001. 73 бет.

O'zbekistonda dastlabki tijorat banklarini tashkil etilishining huquqiy asosi bo'lib 1991 yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonuni xizmat qildi.

Albatta, mamlakatimizda bozor munosabatlarining takomillashuvi va iqtisodiy islohotlarning chuqurlashuvi natijasida tijorat banklari maqomi, kapitali va faoliyatiga qo'yilgan talablar doimiy ravishda o'zgarib bormoqda. Bularning natijasi o'laroq, O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunining yangi tahrirdagi matni 1996 yil 25 aprelda qabul qilindi. Mazkur qonun mamlakatimiz bank tizimi, xususan tijorat banklarini tashkil topishi va rivojlanishiga mustahkam huquqiy baza bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekistonda tashkil etilgan dastlabki tijorat banki Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki hisoblanadi. Keyinchalik, "1994 – 1995 yillarda ixtisoslashtirilgan "Asaka" bank (avtomobil sanoatini qo'llab quvvatlash uchun), "G'allabank" (g'alla etishtirishni moliyalashtirish uchun), "Paxtabank" (qishloq xo'jaligi korxonalarini qo'llab – quvvatlash uchun) yakka xo'jaliklarni qo'llab – quvvatlash uchun "Tadbirkor" tijorat banki tashkil etildi"⁸⁰.

O'zbekistonda tijorat banklari faoliyatiga litsenziya berish, ularning faoliyatini nazorat qilish va to'xtatish Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan bo'lib, tijorat banklarini tashkil etishda asosiy omillardan biri ularning ustav kapitaliga qo'yilgan talab hisoblanadi. Ta'kidlash joizki, mamlakatimiz tijorat banklari kapitalining minimal miqdoriga qo'yilgan talab doimiy ravishda oshib bormoqda. Quyidagi jadvalda bu haqda ma'lumotlar keltirilgan.

O'zbekistonda tijorat banklari kapitaliga o'rnatilgan minimal talab darajasi va dinamikasi

Joriy etilgan sana	Tijorat banklari uchun	Chet el kapitali ishtirokida ochilayotgan banklar uchun	Xususiy banklar uchun
1.01.1998 y.	1,5 mln. AQSh dol. ekvivalent.	5 mln. AQSh dol. ekvivalent.	0,3 mln AQSh dol. ekvivalent.
1.01.2000 y.	2,5 mln.	5,0 mln.	0,3 mln.

⁸⁰ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2 том. Т.: Ўзбекистон, 1996. 16 – 17 б.

1.01.1999 y.	2,5 mln.	5,0 mln.	1,25 mln.
1.01.2005 y.	5,0 mln.	5,0 mln.	2,5 mln.
1.01.2008 y.	5,0 mln.yevro ekvivalent.	5,0 mln.yevro ekvivalent.	2.5 mln.yevro ekvivalent.
1.01.2011 y.	10,0 mln.	5,0 mln.	5,0 mln.
1.10.2017 y.	100 mlrd so‘m		

Tijorat banklari kapitalining minimal miqdoriga qo‘yilgan talab 2007 yil 31 dekabrgacha AQSh dollari ekvivalentida amalga oshirilgan bo‘lsa, 2008 yil 1 yanvardan boshlab evro ekvivalentida va 2017 yil 1 oktyabrdan so‘shmda jamg‘arilishi joriy etildi. Ta’kidlash joizki, tijorat banklari o‘z faoliyatini dastlab boshlayotgan davrda kapitalning minimal miqdorini shakllantirilishi zarur bo‘ladi. Tijorat banklari Markaziy bankdan litsenziya olib, faoliyatini boshlagandan so‘ng esa kapitalning ushbu minimal miqdorini doimiy ravishda oshirib borishlari lozim bo‘ladi, kapitalni oshirishning asosiy mezon sifatida ularning riskka tortilgan aktivlari hisoblanadi.

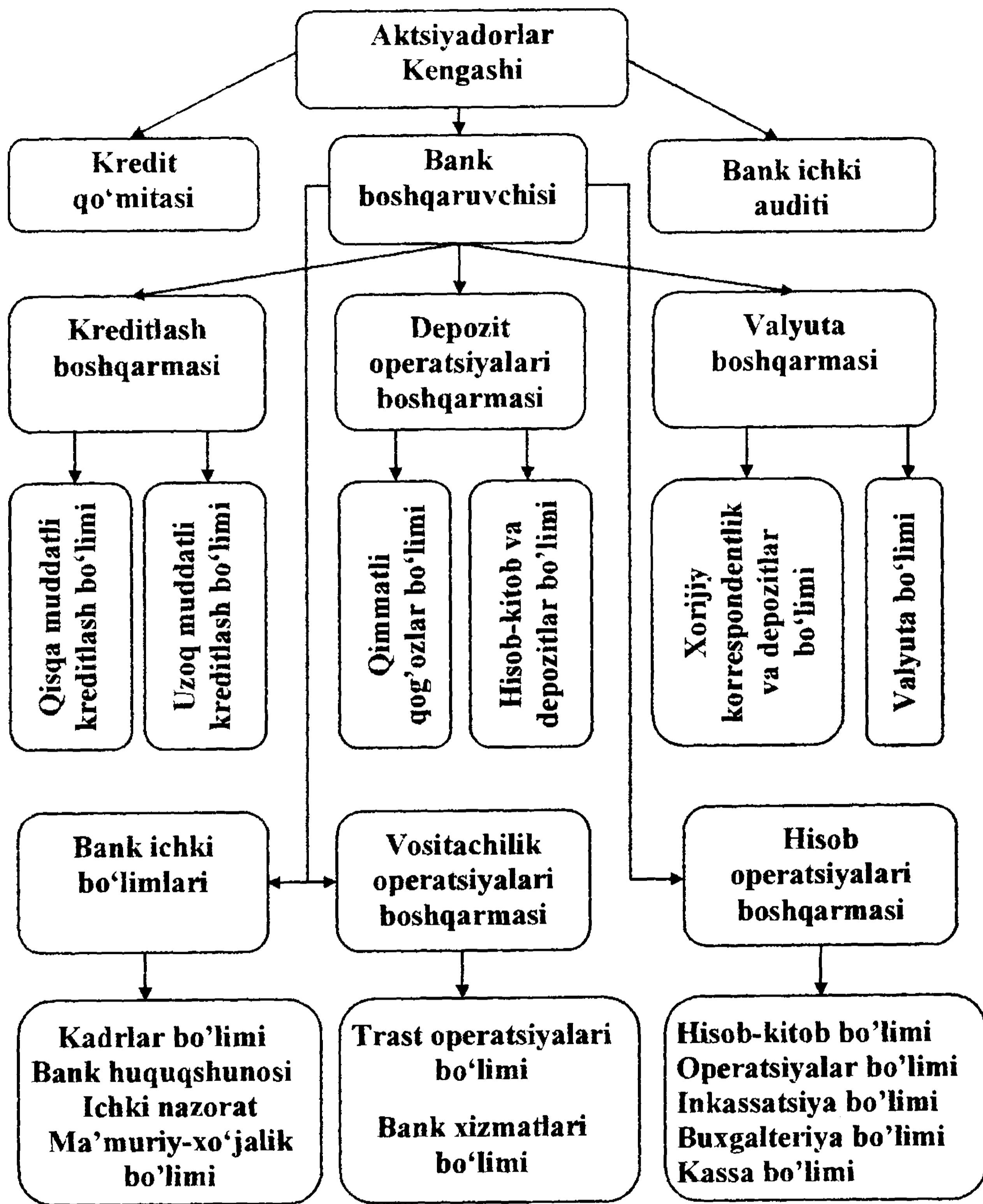
Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari aksiyador mulkchilik shaklida tashkil etiladi. Bu borada 1998 yil 2 oktyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aksiyadorlik – tijorat banklari faoliyatini takomillashtirish chora – tadbirlari to‘g‘risida” Farmoni qabul qilindi. Ushbu farmonga ko‘ra, tijorat banklarini boshqarishda aksiyadorlarning va bank Kengashlarining roli oshirildi. Quyidagi rasmda tijorat banklari tashkiliy tuzilishining namunaviy ko‘rinishi keltirilgan.

Aksiyadorlar umumiy yig‘ilishi bankning oliy boshqaruv organi hisoblanadi. Aksiyadorlar umumiy yig‘ilishining mutloq vakolatiga kiruvchi masalalar bank Kengashi yoki Boshqaruviga topshirilmaydi. Bank Kengashining miqdoriy tarkibi ustav yoki aksiyadorlar umumiy yig‘ilishi qaroriga ko‘ra belgilanadi. Aksiyadorlar soni 500 gacha bo‘lgan ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyati shaklidagi banklarning bank Kengashi miqdoriy tarkibi kamida besh a‘zodan, 501 dan 1000 gacha bo‘lgan banklarda kamida etti a‘zodan va 1000 dan ortiq bo‘lgan banklarda kamida 9 a‘zodan iborat bo‘lishi lozim.

Yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyati shaklidagi banklarning bank Kengashi a‘zolari umumiy soni aksiyadorlar sonidan qat’i nazar beshtadan kam bo‘lmasligi kerak.

Tijorat banklarini tashkil qilish 2009 yil 8 oktyabrda qabul qilingan “Banklarni ro‘yxatga olish va ular faoliyatini litsenziyalash tartibi to‘g‘risida”gi Nizom asosida olib boriladi. Mulkchilik shaklidan

qat'iy nazar mamlakatimizdagi barcha tijorat banklari mazkur nizomga asosan tashkil etiladi va tugatiladi.

1-rasm. Tijorat banklari tarkibiy tuzilishining namunaviy ko'rinishi

Tijorat banklari faoliyati uning boshqaruv organlari tomonidan amalga oshiriladi. Bankning boshqaruv organi quyidagilar hisoblanadi:

- aksiyadorlar umumiy yig'ilishi;

- bank Kengashi (kuzatuv kengashi);
- bank Boshqaruvi.

Markaziy bank tijorat banklariga bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun litsenziya berish yuzasidan qaror qabul qilishda asosiy omil bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- biznes rejaning maqbulligi;
- kapitalning adekvatligi;
- daromadlilikning kelgusi istiqbollari;
- ko'zda tutilayotgan rahbarning malakasi va obro' – e'tibori;
- bankni ochish uchun taqdim etilgan hujjatlarning amaldagi qonunchilikka muvofiqligi;
- monopoliyaga qarshi choralar.

Dastlab tashkil etilayotgan banklarning ustav kapitalida banklarning ishtirok etishiga yo'l qo'yilmaydi, xorijiy kapital ishtirokidagi banklar va shu'ba banklarni tashkil etish hollari bundan mustasno.

Tashkil etilayotgan bankning ustav kapitalida bir aksiyadorning ulushi yigirma foizdan ortsa Markaziy bankdan oldindan rozilik olinishi lozim. Bir aksiyador yoki o'zaro bog'langan aksiyadorlar guruhining tijorat banki ustav kapitalidagi ulushi ustav kapitali umumiy miqdorining 25 foizidan ortiq bo'lishi mumkin emas.

Yangidan tashkil etilayotgan tijorat banklarining muassislari moliyaviy jihatdan barqaror bo'lishlari lozim. Muassislarning moliyaviy barqarorligi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- balansning nolikvidligi;
- to'lovga qobiliyatsizlik yoki bankrotlik;
- yuridik shaxs rasmiy ravishda bankrot deb e'lon qilinishidan qat'i nazar uning passivlari aktivlaridan oshib ketishi;
- yuridik shaxs taqdim etgan shaxs zarur hollarda ustav kapitalini oshira olmasligini ko'rsatsa;
- bankda mulk sotib olinishi ko'zda tutilishi natijasida bankka yoki uning omonatchilariga moliyaviy xavf solinishi mumkinligini ko'rsatuvchi boshqa hollar ma'lum bo'lsa.

Tijorat banklarini tashkil etishda barcha shaxslar ham ishtirok etishi maqsadga muvofiq kelmaydi. Bunday shaxslar tarkibiga:

- bankrotlikka uchragan yuridik shaxsning sobiq rahbarlari, boshqaruvi va kuzatuv kengashi a'zolari yoki yirik ishtirokchisi va yuridik shaxsning bankrotligi ularning harakatlari oqibatida yuzaga kelganligi faktlari ma'lum bo'lsa;

- o'zining ishbilarmonlik va shaxsiy xatti-harakatida ishlarni noto'g'ri boshqarish va vijdonan yuritish mumkin emasligini namoyish qilgan shaxslar;

- offshor hududlarda ro'yxatga olingan norezident yuridik shaxslar;

- davlat hokimiyati organlari, mahalliy boshqaruv organlari, jamoat birlashmalari, jamoat fondlari, byudjetdan tashqari fondlar, byudjet muassasalari va tashkilotlari, agar boshqa holat qonunlarda ko'zda tutilmagan bo'lsa.

Yangidan tashkil etilayotgan tijorat banklari quyidagi ta'sis hujjatlarini Markaziy bankka taqdim etishi lozim:

a) muassislar tomonidan imzolangan va ularning muhrlari bilan tasdiqlangan ta'sis shartnomasi;

b) muassis – aksiyadorlar yig'ilishi tomonidan tasdiqlangan va bank Kengashi raisi tomonidan imzolangan bank ustavi;

d) ta'sis yig'ilishining bayoni. Bu hujjatda bankni tashkil etish, ustav kapitali miqdori, ustav va biznes – rejani tasdiqlash, bank Kengashi, taftish komissiyasi va boshqaruvini saylash to'g'risidagi qaror bo'lishi lozim.

Mustaqillikka erishgandan hozirgi kungacha bo'lgan davrda turli mulk shaklidagi qator banklar tashkil etildi, ularning asosiy qismi mamlakatimiz moliya – kredit bozorida samarali faoliyat yuritib kelmoqda.

Mamlakatimizda bozor munosabatlarining takomillashuvi va iqtisodiy islohotlarning chuqurlashuvi natijasida ularning ayrimlarini maqomi o'zgartirildi, ayrimlari boshqa banklarga qo'shib yoki umuman faoliyatini to'xtatdi. 2018 yil 1 yanvar holatiga mamlakatimizda jami 28 ta tijorat banklari tashkil etilgan bo'lib, ularning uchta davlat banki, beshtasi xorijiy kapital ishtirokidagi qo'shma banklar, 8 tasi xususiy banklar, qolganlari aksiyadorlik tijorat banklari hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, tijorat banklar iqtisodiyotning muhim moliyaviy "qon tomirlari" hisoblanib, ularning faoliyatini tashkil etish va nazorat qilish mamlakatning tegishli qonun va me'yoriy hujjatlari asosida amalga oshiriladi.

Mamlakatimizda bu boradagi jarayon doimiy ravishda rivojlanib va takomillashib bormoqda.

15.2. Tijorat banklarning funksiyalari

Tijorat banklarning mohiyati ularning funksiyalarida yanayam yaqqolroq namoyon bo'ladi. Banklarning funksiyalari ularning nazariy masalalari sifatida e'tirof etiladi. Shu bois ham banklarning mohiyatini yoritishda vujudga kelgan qator mulohazali holatlar ularning funksiyalarini yoritishda ham mustasno emas. Xususan, iqtisodiy adabiyotlarda banklarning funksiyalari haqida qator mulohazali va tushunmovchilik holatlar mavjud. Masalan, ayrim manbalarda banklar bajaredigan operatsiyalar ularning funksiyalari sifatida qayd etiladi. Bu erda bank faoliyati natijasida ular tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalari nazarda tutiladi. Biroq, shuni ta'kidlash joizki, banklarning barcha operatsiyalari ham ularning funksiyalari bo'la olmaydi. Bank funksiyasi uning ma'lum ko'rinishdagi faoliyatini ifodalaydigan iqtisodiy kategoriya bo'lishi lozim.

Shunga qaramasdan, ayrim iqtisodiy manbalarda banklar to'lov aylanmasi, kassaga naqd pullarni qabul qilish va berish, kredit berish, qimmatli qog'ozlarni saqlash va boshqarish, naqd va naqdsiz ko'rinishda xorijiy valyutani sotish va sotib olish, shuningdek, bank tomonidan bajaraladigan boshqa operatsiyalar ularning funksiyalari sifatida ta'kidlanadi.

Bundan tashqari, iqtisodiy adabiyotlarda banklarning qimmatbaho metallar va buyumlarni saqlash uchun maxsus seyflar berish, xo'jalik yurituvchi subyektlarning kapitalini shakllantirishda ishtirok etishi, kreditlash uchun resurslarni jalb etish va boshqa shu kabi operatsiyalari ularning funksiyalari sifatida talqin etiladi. Albatta, bu banklarning pul – kredit siyosatini amalga oshiruvchi muassasa sifatidagi faoliyatini aniqroq tushinishda va ularning imkoniyatlari kengligidan dalolat beradi. Biroq, ushbu operatsiyalarning barchasi banklarning funksiyalari bo'lib hisoblanmaydi. Chunki yuqorida ta'kidlaganimizdek, banklarning har – bir operatsiyasini ularning funksiyalari sifatida e'tirof etadigan bo'lsak, demak zamonaviy banklar 300 dan ortiq funksiyani bajaradi degan fikr paydo bo'ladi.

Tijorat banklarning funksiyalari haqida gap ketganda, bu jarayonni nafaqat banklar nuqtai nazaridan, balki uning mijozlari manfaatlaridan ham kelib chiqib so'z yuritish lozim. Shu jihatdan banklarning funksiyalarini o'rganishda ularni quyidagi mezonlariga e'tibor qaratish lozim:

❖ makroiqtisodiy darajada, banklar va real sektor ishtirokchilari oʻrtasida iqtisodiy munosabatlar;

❖ banklarning tashkiliy – huquqiy va mulkiy shakli jihatidan amal qilishi (Markaziy bank, tijorat banki, ixtisoslashgan bank va boshqalar).

Banklarning funksiyalari toʻgʻrisida fikr yuritganda quyidagi masalalarni eʼtibordan chetda qoldirish kerak emas. Birinchidan, banklarning funksiyalari ularning mohiyatini kengroq ochishga xizmat qilishi lozim, ikkinchidan, banklarning funksiyasi sifatida taʼkidlangan iqtisodiy kategoriya barcha moliyaviy institutlarning xususiyatlariga xos boʻlgan jarayon emas, balki faqat banklargagina xos boʻlgan iqtisodiy kategoriya boʻlishi lozim.

Maʼlumki, banklarning asosiy operatsiyalaridan biri iqtisodiyotdagi boʻsh pul mablagʻlarini tegishli shartlar asosida oʻziga jalb etishga qaratilgan. Bu banklarning funksiyasi boʻla oladimi, degan savol tugʻiladi. Markaziy bankda tijorat banklarining majburiy zaxiralari jamgʻariladi, banklarda esa aholi va mijozlarning vaqtinchalik boʻsh pul mablagʻlari jamgʻariladi. Iqtisodiyotda vaqtinchalik boʻsh pul mablagʻlarni jamgʻarish banklarning qadimiy operatsiyalaridan biri hisoblanadi. Bu erda asosiy masala shundan iboratki, vaqtinchalik boʻsh pul mablagʻlarni jamgʻarish faqatgina banklarga xos boʻlgan operatsiya emas, ushbu operatsiyani jismoniy shaxslar yoki boshqa yuridik shaxslar ham amalga oshirishi mumkin. Chunki, har qanday subyekt u yoki bu obyektни moliyalashtirish uchun dastlab maʼlum miqdordagi moliyaviy mablagʻlarni jamgʻarishi lozim. Biroq, masalaga yanayam chuqurroq yondashadigan boʻlsak, banklar ushbu operatsiyani bajarganda boshqa xoʻjalik yurituvchi subyektlar bajaradigan operatsiyalardan jiddiy farq qiladi. Ular asosan quyidagi holatlarda namoyon boʻladi:

– banklar pullarni jalb etganda oʻz pullarini emas, balki begona shaxslarning mablagʻlarini jamgʻaradi;

– banklar jamgʻargan mablagʻlarni oʻzining ehtiyoji uchun emas, balki boshqa shaxslarning ehtiyojlari uchun sarflaydi (qayta taqsimlash asosida).

Tijorat banklarning funksiyalari xususidagi mulohazalarni chuqurlashtirish fikridan yiroq ekanligimizni taʼkidlagan holda, ularning quyidagi funksiyalari mavjudligini qoʻllab – quvvatlaymiz.

Birinchi funksiyasi, vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni jalb qilish, jamg'arish va ushbu mablag'larni kapitalga aylantirish funksiyasi. Banklarning juda qadimiy funksiyalaridan hisoblanadi. Banklar jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini tegishli shartlar asosida o'zlariga jalb qiladi va ushbu mablag'larni samarali yo'nalishlarga joylashtiradi. Albatta, banklardan tashqari turli investitsion fondlar, moliya – sanoat korxonalari ham pul mablag'larini jalb qilish va jamg'arish bilan shug'ullanadi, biroq ularning pul mablag'larini jalb qilish va jamg'arishi bilan banklarnikidan jiddiy farqlar mavjud. Banklarning itiyorida bo'lgan mablag'larning deyarli 90 foizi chetdan jalb qilingan pul mablag'lari hisoblanadi. Bu banklarning asosiy faoliyati boshqa shaxslarning mablag'lari hisobiga amalga oshirilishi anglatish bilan birga, yuqori darajada riskka bog'liqligini keltirib chiqaradi.

Ikkinchi funksiyasi, korxonalar va tashkilotlar, davlat, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini kreditlash. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va mehnat taqsimotining chuqurlashuvi mulkiy shaklidan qa'tiy nazar barcha xo'jalik yurituvchi subyektlarni aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojini oshiradi. Xususan, korxonalar va tashkilotlar ishlab chiqarish jarayonini modernizatsiyalash va kengaytirish, mehnat taqsimotini takomillashtirish, qo'shimcha aksiyalarni sotib olish va boshqa maqsadlarni amalga oshirishda qo'shimcha moliyaviy mablag'larga kuchli ehtiyoj sezadi. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning bu ehtiyojining asosiy qismi banklarning kredit berish funksiyasi orqali qondiriladi. Albatta, banklar ushbu funksiyani amalga oshirishda kreditning tegishli tamoyillariga (muddatlilik, ta'minlanganlik, to'lovlilik, qaytarishlik va maqsadlilik) amal qilgan holda xo'jalik yurituvchi subyektlarga tijorat asosida taqdim etadi.

Uchinchi funksiyasi, xo'jalik subyektlari pul hisob – kitoblarini amalga oshirishda vositachi hisoblanadi. Iqtisodiyotda faoliyat yuritayotgan xo'jalik subyektlari kun davomida bir necha yuz minglab turli darajadagi pul aylanmalarini (asosan naqdsiz pul ko'rinishida) amalga oshiradi. Banklarning bevosita ishtiroki (vositachiligi) natijasida ushbu o'tkazmalar jo'natuvchidan oluvchiga etib boradi. Shuningdek, banklar pul o'tkazmalari orqali iqtisodiyotning turli tarmoqlariga kapitalni joylashtiradi va kredit liniyalari ochadi. Bularning barchasi banklarning pul hisob – kitoblarni amalga oshirishda vositachilik funksiyasi orqali bajariladi va tartibga solinadi. Banklarning pul aylanmasini tartibga solish funksiyasi orqali Markaziy

bank iqtisodiyotdagi tovar massasi va pul massasi o'rtasidagi o'zaro muvozanatlikni ta'minlaydi. Ma'lumki, ushbu muvozanatning buzilishi iqtisodiyotda inflyatsiya darjasini ortib ketishi yoki pul taqchilligini vujudga kelishiga olib keladi. Shu bois ham Markaziy bank o'zining pul – kredit instrumentlari orqali pul aylanmasi uchun zarur bo'lgan to'lov vositasining miqdorini tartibga solib turadi.

Kredit mablag'larni muomalaga chiqarish banklarning to'rtinchi funksiyasi hisoblanadi. Ta'kidlash joizki, ushbu funksiyani barcha banklar bajarish huquqiga ega emas. Bozor iqtisodiyoti sharoitida muomalaga kredit pullarni chiqarish Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan. Markaziy bank muomalaga chiqarayotgan pul massasini mamlakatda yaratilayotgan tovar massasiga nisbatan muvozanatligini ta'minlashga e'tibor qaratadi. Markaziy bankning ushbu funksiyani samarali bajarayotganligi milliy valyutaning sotib olish qobiliyatini mustahkamligi va inflyatsiya darajasining pastligi belgilaydi.

Demak, tijorat banklari kredit pullarini muomalaga emissiya qilish huquqiga ega emas, ular muomaladagi mavjud pul hajmi doirasida faoliyat yuritadi. Muomaladagi pul massasining hajmini o'zgarishiga tijorat banklari bevosita ta'sir qila olmaydilar, bunga faqat Markaziy bankning huquqi mavjuddir.

Iqtisodiy va moliyaviy maslahatlarni berish banklarning beshinchi funksiyasi hisoblanadi. Banklar iqtisodiyotdagi moliyaviy muassasa sifatida mulkiy shaklidan qa'tiy nazar mamlakatdagi barcha xo'jalik yurituvchi subyektlarga o'zlarining huquqiy imkoniyatlaridan kelib chiqib, turli darajadagi iqtisodiy va moliyaviy maslahatlarni beradi. Albatta, ushbu maslahatlar mijoz va bank o'rtasida tuzilgan tegishli shartnomalar yoki o'zaro kelishuvlar asosida amalga oshiriladi.

Xulosa qilib aytganda, banklarning funksiyalari ularning mohiyatini va bajaradigan operatsiyalarining mazmunini anglashga xizmat qiladi. Banklarning funksiyalari turli iqtisodiy adabiyotlarda turlicha talqin etilishining asosiy sababi ijtimoiy – iqtisodiy hayotda yuz berayotgan va rivojlanib borayotgan munosabatlarning doimiy ravishda yangi qirralarining vujudga kelayotganligi bilan izohlanadi.

15.3. Tijorat banklarning daromad va xarajatlari

Tijorat banklarining daromadi foizli va foizsiz daromadlardan iborat. Ularning daromadlari tarkibida foizli daromadlar asosiy

salmuqni egallaydi. Daromadlar bank balansining passivida hisobga olib boriladi.

Tijorat banklari daromadlarini manbalari turli – tuman bo‘lib, ularni quyidagi tartibda guruhlash mumkin:

1. Mulkiy shaklidan qa‘tiy nazar yuridik va jismoniy shaxslarga qisqa, o‘rta va uzoq muddatga so‘mda va xorijiy valyutalarda berilgan kreditlar bo‘yicha daromadlar.

2. Markaziy bankdagi va boshqa banklardagi vakillik hisobvaraqlar bo‘yicha daromadlar.

3. Qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalar bo‘yicha daromadlar.

4. Trast, lizing, faktoring va forfeyting operatsiyalari bo‘yicha daromadlar.

5. Qimmatbaho metallar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar bo‘yicha daromadlar.

6. Qimmatli qog‘ozlar bilan amalga oshiriladigan REPO bitimlari bo‘yicha daromadlar.

7. Xorijiy valyutalar kursining o‘zgarishi natijasida olinadigan daromadlar.

8. Berilgan kafolatlar va tijorat faoliyatidan olinadigan daromadlar.

9. Qaram xo‘jalik jamiyatlariga, qo‘shma korxonalariga va sho‘ba xo‘jalik jamiyatlariga qilingan investitsiyalardan olingan foyda va dividendlar.

10. Maslahat va vositachilik xizmatlaridan olingan daromadlar.

11. Boshqa daromadlar.

12. Tijorat banklarining foizli daromadlari asosan ular tomonidan berayotgan kreditlar hisobidan shakllanadi.

Tijorat banklarining xarajati foizli va foizsiz xarajatlardan iborat bo‘ladi. Xarajatlar bank balansining aktiv tomonida hisobga olib boriladi.

Tijorat banklari o‘z faoliyatini tashkil etish jarayonida turli xarajatlarni amalga oshiradi, shu bois xarajatlarni moddalar bo‘yicha guruhlariga ajratib o‘rganish maqsadga muvofiq.

Bankning moliyaviy resurslarini shakllantirish va uning bevosita faoliyatini tashkil etish bilan bog‘liq xarajatlar:

– mijozlarning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlariga xarajatlar;

– depozit sertifikatlar, omonatlar va aksiyalarga to‘lanadigan xarajatlar;

– boshqa bank va bank bo‘lmagan tashkilotlardan olingan kreditlar bo‘yicha xarajatlar;

– Markaziy bankdan qayta moliyalash tarzida olingan resurslarga to‘lanadigan xarajatlar;

– naqd pullarni olib kelish, jo‘natish va saqlash bilan bog‘liq xarajatlar;

– qimmatli qog‘ozlar va qimmatli metallar bilan bog‘liq operatsiyalar bo‘yicha to‘lanadigan xarajatlar;

– mahalliy banklarning vakillik hisobvaraqlariga to‘lanadigan xarajatlar;

– xorijiy banklarning «Loro» vakillik hisobvaraqlariga to‘lanadigan xarajatlar;

– qaytarilmagan kreditlar bo‘yicha xarajatlar;

– boshqa xarajatlar.

Xodimlarining ish haqi, ijara va boshqa ma‘muriy xarajatlar:

– ish haqi va moddiy yordam xarajatlari;

– sug‘urta va badallarga xarajatlar;

– xodimlarni ijtimoiy himoya va meditsina xarajatlari;

– ijara, suv, elektr energiya, ta‘mirlash, qo‘riqlash va boshqa xarajatlar.

Xizmat safari, transport va amortizatsiya xarajatlari:

– bank xodimlarining xizmat safari va yashash xarajatlari;

– transport va yoqilg‘i xarajatlari;

– bank binosi va boshqa imoratlariga amortizatsiya xarajatlari;

– transport, mebel va boshqa jihozlarning amortizatsiya xarajatlari;

– nomoddiy aktivlar va ijaraga topshirilgan binolarga amortizatsiya xarajatlari;

– soliq to‘lovlari bilan bog‘liq xarajatlar;

– boshqa xarajatlar.

Bankning imidjini ko‘tarish va xizmatlarining turini ko‘paytirish bilan bog‘liq xarajatlar:

– reklama va e‘lonlarga qilinadigan xarajatlar;

– prezentatsiya va boshqa tadbirlarlarni o‘tkazish bilan bog‘liq xarajatlar;

– kitoblar va davriy nashrlarga qilinadigan xarajatlar,

- homiylik va vasiylik xarajatlari;
- boshqa xarajatlar.

Tijorat banklarining xarajatlari tarkibida asosiy salmoqni yuqorida keltirilgan birinchi va ikkinchi guruhdagi xarajat moddalari egalaydi.

Tijorat bankining yuqori darajada foydaga ega bo'lishi va kapitalning yetarliligini ta'minlanganligi uning iqtisodiy jihatdan mustahkamligini anglatadi. Bankning yuqori foydaga ega bo'lishi uning raqobatbardoshligini va xizmatlarining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Kapitalning yetarligini ta'minlanganligi esa bankning aktiv operatsiyalarining hajmini oshirishga va risk darajasini pasaytirishga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bobga oid savollar

1. Tijorat banklari deb qanday tashkilotga aytiladi?
2. Respublikamizda mustaqillikgacha bo'lgan davrda qanday banklar faoliyat yuritgan?
3. Tijorat banklarining boshqaruv organlariga qaysi organlar kiradi?
4. Bugungi kunda tijorat banklarini tashkil qilish qaysi nizom asosida olib boriladi?
5. Kimlar tijorat banklarining muassislari bo'la olmaydi?
6. Dastlabki ruxsatnomani olish uchun tijorat banklari qanday hujjatlarni taqdim qilishlari lozim?
7. Xorijiy kapital ishtirokidagi banklar tashkil etilayotganda qanday qo'shimcha hujjatlar taqdim qilishlari lozim?
8. Tijorat banklariga Markaziy bank tomonidan litsenziya qanday talablar bajarilganidan keyin beriladi?
9. Tijorat banklarining qanday funksiyalarini bilasiz?
10. Banklarning daromadlari manbalariga nimalar kiradi?
11. Tijorat banklarining xarajatlari qanday guruhlariga ajratiladi?

Bobga oid testlar

1. *O'zbekistonda tijorat banklari faoliyatiga kim litsenziya beradi?*
 - A. Moliya vazirligi.
 - B. Markaziy bank.

- D. Oliy Majlis.
- E. Vazirlar Mahkamasi.

2. *"Bank Kengashi" yana qanday nomlanadi?*

- A. Kuzatuv kengashi.
- B. Tijorat kengashi.
- D. Boshqaruv kengashi.
- E. Nazorat kengashi.

3. *Bankning oliy boshqaruv organi bu?*

- A. Bank kengashi.
- B. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi.
- D. Taftish komissiyasi.
- E. Bank boshqaruvi.

4. *Aksiyadorlari 1000 kishidan ortiq bo'lgan tijorat banklari Kengashi kamida necha a'zodan iborat bo'lishi kerak?*

- A. 5
- B. 9
- D. 7
- E. 11

5. *Yangi tashkil qilinayotgan xususiy banklar uchun ustav kapitalining eng kam miqdori qancha bo'lishi lozim?*

- A. 5 mln. evro ekvivalentida.
- B. 100 mlrd. so'm.
- D. 50 mlrd. so'm.
- E. 5 mln. dollar ekvivalentida.

6. *Chet el kapitali ishtirokidagi banklarda qaysi holatda boshqaruv raisi birinchi o'rinbosari O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lishi lozim?*

- A. Bosh buxgalter chet el fuqarosi bo'lsa.
- B. Boshqaruv raisi o'rinbosarlari soni 1 kishidan ko'p bo'lsa.
- D. Bosh banki Yevropada joylashgan bo'lsa.
- E. Hammasi to'g'ri.

7. *Tijorat banklari muassislari tomonidan barcha zarur hujjatlar taqdim etilgandan so'ng, Markaziy bank qancha vaqt mobaynida dastlabki ruxsatnomani berish to'g'risida qaror qabul qilishi lozim?*

- A. 1 oy.
- B. 3 oy.
- D. 2 oy.
- E. 4 oy.

8. *Dastlabki ruxsatnoma qancha muddatgacha o'z yuridik kuchini saqlab qoladi?*

- A. 1 oy.
- B. 3 oy.
- D. 6 oy.
- E. 12 oy.

9. *Tijorat banklari qaysi funksiyasini amalga oshirishida pul mablag'lari ishtirok etmaydi?*

- A. Vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini jamg'arish.
- B. Yuridik va jismoniy shaxslarni kreditlash.
- D. Iqtisodiy va moliyaviy maslahatlar berish.
- E. Barcha javoblar to'g'ri.

10. *Tijorat banklari uchun xos bo'lmagan funksiyani ko'rsating.*

- A. Vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini jamg'arish.
- B. Muomalaga naqd pullarni chiqarish.
- D. To'lovlarni amalga oshirishda vositachilik qilish.
- E. Barcha javoblar to'g'ri.

XVI BOB. TIJORAT BANKLARINING OPERATSIYALARI

16.1. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari

Tijorat banklari asosan jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni jalb qilish va ushbu mablag'larni tegishli maqsadlarga joylashtirish orqali tegishli foydani shakllantiradi. Banklarning vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalari passiv operatsiyalar hisoblanadi. Banklarning passiv operatsiyalari tegishli xarajatlar evaziga amalga oshiriladi.

Demak, tijorat banklari passiv operatsiyalari natijasida moliyaviy resurslarni shakllantiradi. Resurslar ikkita yirik manba: jalb qilingan mablag'lar va o'z mablag'laridan iborat. Resurslar bank balansining passivida hisobga olib boriladi. Tijorat banklari balansi passivining asosiy ulushini majburiyatlar (jalb qilingan mablag'lar) tashkil etib, ular jami bank resurslari tarkibida 85–90 foizdan iborat bo'ladi.

Majburiyatlarni muddati va vujudga kelish manbasiga qarab: barqaror va beqaror mablag'larga, ular uchun to'lanadigan xarajatlar miqdoridan kelib chiqib: arzon va qimmat mablag'larga ajratish mumkin.

Jalb qilingan mablag'larning manbasi:

Depozitlar:

- chaqirib olinguncha saqlanadigan depozitlar;
- muddatli depozitlar;
- jamg'arma depozitlar.

Xalqaro bank amaliyotida bank resurslari tarkibida depozit mablag'lar, ayniqsa muddatli depozitlar asosiy ulushni tashkil etadi. Bank resurslari tarkibida muddatli depozitlar ulushining yuqoriligi banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga va to'lovga layoqatliligini ta'minlashga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ta'kidlash lozimki, respublikamiz tijorat banklari resurslari tarkibida muddatli mablag'larning ulushi o'sib borish tendentsiyasiga ega bo'lib, ushbu ko'rsatkich 2001 yil 1 yanvar holatiga taxminan 7 – 8 foizni tashkil etgani holda, 2008 yil 1 yanvar holatiga 17 foizga, 2018 yil 1 yanvar holatiga 30 – 35 foizni tashkil etgan.

Depozitsiz mablag'lar:

- banklararo kredit resurslari;
- hukumat hisobvaraqlaridagi vaqtincha bo'sh mablag'lar;
- tijorat banklaridan olingan resurslar;
- boshqa mablag'lar.

Banklarning depozit bo'lmagan mablag'lari tarkibida moliya bozoridan jalb qilingan banklararo kredit resurslari asosiy salmoqni egallaydi. Banklararo kreditlar asosan qisqa muddatli xarakterga ega bo'lib, odatda ushbu kreditlarni berish va olish jarayoni o'zining tezkorligi bilan muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayon bo'yicha asosiy operatsiyalar banklarning vakillik hisobvaraqlari doirasida amalga oshiriladi. Ya'ni, tijorat banklari o'zaro kelishuvga erishganda mablag'lar vakillik hisobvaraqlari orqali o'tkazib beriladi. Shu bilan birga, ushbu kreditlar tijorat banklari uchun nisbatan arzon va muddati jihatidan «uzun» mablag'lar hisoblanadi.

Xalqaro bank amaliyotida banklarning depozit bo'lmagan resurslari tarkibida asosiy yirik manbalardan biri qimmatli qog'ozlar hisoblanadi. Banklar moliyaviy resurslarni shakllantirish maqsadida aksiya, obligatsiya, depozit va jamg'arma sertifikatlarni muomalaga chiqaradi. Shuningdek, tijorat banklari uzoq muddatli resurslarini shakllantirishda ipoteka va subordinar qimmatli qog'ozlari muhim o'rin tutadi. Banklarning qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish orqali resurslarni shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalarini ikkita guruhga ajratish maqsadga muvofiq.

Birinchi guruhga, tijorat banklari ustav va qo'shimcha kapitalini shakllantirish maqsadida aksiya va subordinar qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish bo'yicha operatsiyalari, ikkinchi guruhga esa qisqa va uzoq muddatli resurslarga bo'lgan ehtiyojini qoplash uchun *obligatsiya va ipoteka qimmatli qog'ozlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari* bilan bog'liq operatsiyalari kiradi.

Aksiya va sertifikatlarning bozor bahosi banklarning ushbu bozordagi faoliyatini baholovchi iqtisodiy ko'rsatkich hisoblanadi.

Tijorat banklari aksiyalari va sertifikatlarning bozor bahosi ortib borishi ularning oldi-sotdisiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'pchilik hollarda tijorat banklari o'z aksiyalari va sertifikatlarining ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozoridagi bahosini oshirish maqsadida investitsion kompaniyalar orqali investor sifatida ham maydonga chiqishi mumkin.

Tijorat banklari aksiyalari va sertifikatlarning bozor bahosi moliya bozoridagi mavjud talab va taklif asosida oʻrnatiladi. Aksiya va sertifikatlarning nominal va bozor bahosi oʻrtasidagi farq ijobiy yoki salbiy boʻlishi mumkin. Agar ushbu farq ijobiy boʻlsa, tijorat banklari moliyaviy jihatdan barqaror va raqobatbardosh ekanligidan dalolat beradi. Mazkur holat banklarning qimmatli qogʻozlar orqali resurslarini oshirishga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Tijorat banklari aksiya va sertifikatlarining bahosiga taʼsir qiladigan asosiy omillardan biri ularga toʻlanadigan dividend va foiz toʻlovlari hisoblanadi. Aksiya va sertifikatlarga toʻlanadigan toʻlovlar miqdorining yuqoriligi va barqarorligi banklarning qimmatli qogʻozlar bozoridagi emitent nufuzini oshirishga bevosita taʼsir qiladi. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday faoliyatning asosida iqtisodiy foyda olish yotadi.

Shuni alohida taʼkidlash lozimki, tijorat banklari qimmatli qogʻozlar bozoridagi emitent, investor yoki vositachi sifatidagi ishtirokiga iqtisodiyotdagi inflyatsiya darajasi bevosita taʼsir qiladi. Shu bois, banklar qimmatli qogʻozlar bozorida, ayniqsa emitent sifatida qatnashganida inflyatsiya darajasini inobatga olishi lozim.

Tijorat banklari mablagʻlari ikkinchi yirik manbasini ularning kapitali tashkil etadi. Bank kapitali tarkibida ustav kapitalining tashkil topishi va barqarorligi jihatidan muhim moliyaviy manba boʻlib hisoblanadi.

Oʻz mablagʻlari manbasi:

– umumiy kapital

Asosiy (birinchi darajali) kapital:

- ustav kapitali;
- emission daromad;
- maxsus zaxiralar;
- taqsimlanmagan foyda.

Qoʻshimcha (ikkinchi darajali) kapital:

- joriy yilning sof foydasi;
- qayta baholash zaxirasi;
- subordinatsiyalashgan qarz majburiyatlari;
- shoʻba korxonalariga qilingan quyilmalar.

Yuqoridan koʻrinib turibdiki, tijorat banklari regulyativ kapitali birinchi va ikkinchi darajali kapitaldan tashkil topadi. Iqtisodiy adabi-

yotlar, me'yoriy hujjatlar va Bazel andozalariga ko'ra birinchi darajali kapital asosiy kapital sifatida ham e'tirof etiladi.

Tijorat banklari asosiy (birinchi darajali) kapitali xalqaro Bazel andozalariga asosan ustav kapitalining to'langan qismi, muddatsiz nekumulyativ imtiyozli aksiyalar, emission daromad, sof foyda hisobidan shakllantirilgan zaxira summolari va o'tgan yillarning taqsimlanmagan foydasidan tashkil topadi.

Tijorat banklari ikkinchi darajali (qo'shimcha) kapitali kreditlardan ko'riladigan zararlarni qoplashga mo'ljallangan zaxiraning riskka tortilgan aktivlar miqdori 1,25 foizidan oshib ketmaydigan qismi, qayta baholash zaxirasi, subordinatsiyalashgan qarz majburiyatlari va konsolidatsiyalashgan sho'ba korxonalarini tashkil etish maqsadiga yo'naltirilgan qo'yilmalarni o'z ichiga oladi.

O'zbekiston tijorat banklari kapitalining tarkibi va uning etarililigiga qo'yilgan talablar Markaziy bankning 2015 yil 14 iyuldagi "Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Nizomi asosida tartibga solinadi.

O'zbekiston tijorat banklari birinchi darajali kapitali tarkibiga xalqaro Bazel andozalaridan farqli o'laroq, bankning ustav kapitalidagi valyuta qismiga teng bo'lgan valyuta aktivlarini qayta baholanish hisobiga tashkil etilgan devalvatsiya zaxirasi alohida manba sifatida e'tirof etiladi. Shuningdek, tijorat banklarining joriy yildagi sof foydasi ikkinchi darajali kapitali tarkibiga kiritilgan.

Mazkur paragrafning poyonida ta'kidlash mumkinki, tijorat banklari passiv operatsiyalari natijasida aktiv operatsiyalar uchun zarur bo'lgan resurslarni shakllantiradi, banklarning passiv operatsiyalari xarajatlarni keltirib chiqaradi.

16.2. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari – bu banklarning passiv operatsiyalari natijasida shakllantirilgan mablag'larini iqtisodiy jihatdan daromad (foyda) olish maqsadida turli maqsadlarga joylashtirish va likvidligini ta'minlash bilan bog'liq operatsiyalardir. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari ularning faoliyatida juda muhim hisoblanadi. Chunki ular ushbu operatsiyalar orqali daromadlarni shakllantiradilar va aktiv operatsiyalar doimo ma'lum darajada risk,

ya'ni qarzdorning defolti (to'lovga qobiliyatsizlik) bilan bog'liq bo'ladi.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalari iqtisodiy mohiyatiga ko'ra:

-kassa operatsiyalari;

-ssuda operatsiyalari (kreditlash);

-investitsiya va fond operatsiyalari;

-valyuta operatsiyalari va kafolatlar berish;

-bank faoliyatini amalga oshirish uchun xarajatlar (asosiy vositalar, transport va b.) bilan bog'liq operatsiyalardan iborat.

Banklar ***kassa operatsiyalari*** orqali mijozlarga naqd pullarni berish va ulardan naqd pullarni qabul qilish bilan bog'liq ishlarni amalga oshiradi.

Ssuda operatsiyalari orqali banklar mamlakatdagi faoliyat yuritayotgan mulkiy shaklidan qat'iy nazar barcha xo'jalik subyektlariga tegishli kreditlarni beradi. Ma'lumki, bank kreditlari bir yilgacha – qisqa muddatli, bir yil va undan ko'p davrga – uzoq muddatli kreditlarga bo'linadi.

Investitsiya operatsiyalarida banklar ho'jalik yurituvchi subyektlar va davlatning qimmatli qog'ozlariga moliyaviy mablag'larni joylashtiradi. Albatta ushbu operatsiyalar banklar uchun ma'lum darajadagi riskli operatsiyalar hisoblanib, banklarning foydasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Fond operatsiyalarida banklar qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bajarish bilan birga, fond birjalarida oldi – sotdi qilinadigan qimmatli qog'ozlar va veksellar bilan operatsiyalarni amalga oshiradi.

Banklarning ***valyuta operatsiyalari*** bevosita xorijiy mamlakatlar milliy valyutasini oldi – sotdisi bilan bog'liq operatsiyalar hisoblanib, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan kursini o'zgarishi hisobiga foyda yoki zarar ko'rishi mumkin.

Banklar yirik va yuqori darajadagi to'lov qobiliyatiga ega moliyaviy muassasa sifatida kompaniya, korporatsiya va boshqalarga uchinchi shaxs sifatida ***kafolatlar*** berishi mumkin. Albatta, berilgan kafolatlar evaziga banklar ma'lum darajadagi foydani olishni rejalashtiradi.

Yuqorida qayd eilganlarga asoslanib, banklarning aktiv operatsiyalarini to'rtta guruhga ajratish mumkin.

1. Erkin zahiralar – bunga kassadagi naqd pullar, Markaziy bankdagi vakillik hisobvaraqlaridagi qoldiqlar, boshqa kredit tashkilot-

larning vakillik hisobvaraqlaridagi mablag'lar. Erkin zahirlar yuqori likvidli mablag'lar hisoblanib, bankka qisman yoki umuman daromad keltirmaydi.

2. Berilgan kreditlar va depozit ko'rinishida boshqa moliya muassasalariga, shuningdek Markaziy bankka joylashtirilgan mablag'lar.

3. Investitsiyalar – bu bankning qimmatli qog'ozlarga va nomoddiy aktivlarga, shuningdek pay ko'rinishida xo'jalik faoliyatiga yo'naltirilgan resurslari.

4. Bankning o'ziga (ichki investitsiyalar) moddiy va nomoddiy aktivlarga yo'naltirilgan mablag'lari. Bunga bank faoliyatini tashkil etish uchun zarur bo'lgan binolar, jihozlar va boshqa uskunalar kiradi.

Tijorat banklarining daromadi bankning 2 va 3 guruhiga kiruvchi aktiv operatsiyalari hisobidan tashkil topib, bank aktivlarining risk darajasi qancha yuqori bo'lsa, ushbu operatsiyalardan kelayotgan daromadlar miqdori ham shuncha yuqori bo'ladi va aksincha.

Demak, banklarning aktiv operatsiyalari daromad keltirish darajasiga qarab:

✓ Daromad keltiradigan (kredit va investitsiyalar) aktivlar va daromad keltirmaydigan (erkin zaxiralar, moddiy) aktivlarga bo'linadi.

✓ Aktivlar Markaziy bankning 2015 yil 13 iyundagi 14/5-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish to'g'risida"gi Nizomga asosan banklarning aktivlari sifatiga ko'ra:

standart;

substandart;

qoniqarsiz;

shubhali;

umidsiz toifalarga tasniflanadi.

Aktivlar "**Standart**" sifatida tasniflangan aktivlar bo'yicha qaytarilmagan kredit summasining 1 foizi miqdorida zaxiralar tuzishi shart.

"**Substandart**" sifatida tasniflangan aktivlar bo'yicha bank asosiy qarzning to'lanmagan summasining 10 foiziga teng bo'lgan zaxiralarni shakllantirishi lozim.

Tijorat banki sifati "**qoniqarsiz**" deb tasniflagan aktivlar uchun ularning qaytarilmagan asosiy qarz (qoldiq) summasining 25 foiz miqdorida maxsus zaxira shakllantirishi lozim.

“*Shubhali*” deb tasniflangan aktivlar bo‘yicha bank asosiy qarz to‘lanmagan summasining 50 foizi miqdorida zaxirani tashkil etishi shart.

Bank tomonidan berilgan kreditlar kamida 180 kunga kechiktirilganda bular “*umidsiz*” deb tasniflanadi. Umidsiz deb tasniflangan aktivlar bo‘yicha bank asosiy qarzning to‘lanmagan summasining 100 foizi miqdorida, sud jarayonida ko‘rib chiqilayotgan aktivlarga 150 foizgacha zaxiralar yaratishi kerak.

Bank aktivlari likvidli, ya‘ni tez naqd mablag‘ga aylantirish imkoniyati bo‘lishi kerak. Bank aktivlari likvidlilik nuqtai nazaridan quyidagilarga bo‘linadi:

✓ Yuqori likvidli aktivlar – bevosita pul ko‘rinishidagi mablag‘lar bo‘lib, ushbu aktivlar istalgan paytda bank maburiyatini bajarishga yo‘naltirilishi mumkin;

✓ qisqa muddatli likvidli aktivlar – qisqa muddatli kreditlar va ikkilamchi bozorga ega bo‘lmagan qimmatli qog‘ozlar;

✓ qiyin realizatsiya qilinadigan aktivlar – o‘rta va uzoq muddatli kreditlar, ikkilamchi bozorga ega bo‘lmagan qimmatli qog‘ozlar, pay ulushlari va boshqalar;

✓ past likvidli aktivlar – bankning asosiy vositalariga yo‘naltirilgan mablag‘lar kiradi.

Demak, banklarning aktiv operatsiyalari ularning foydasini shakllantirishga xizmat qilish bilan birga, ma‘lum darajadagi risklarni vujudga kelishiga sabab bo‘ladi. Banklar aktiv operatsiyalarni bajarishda asosiy e‘tiborni mavjud risklarning darajasini pasaytirish orqali balansning likvidligini ta‘minlashga qaratadi.

16.3. Tijorat banklarining noa‘nanaviy operatsiyalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari mijozlarning moliyaviy xizmatlarga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish va foyda manbasini oshirish maqsadida qator noa‘nanaviy operatsiyalarni bajaradi. Bunday operatsiyalar sirasiga *faktoring*, *kredit – ijara (lizing)*, *kontokorrent (overdraft)*, *forfeyting*, *trast* kabi operatsiyalarni kiritish mumkin.

16.3.1. Faktoring operatsiyalari

Faktoring operatsiyalarida banklar tovar sotib oluvchining qarz hujjatlarini sotib oladi, unda asosan uchta tomon ishtirok etadi.

Birinchisi, *faktor – vositachi*, bankning faktoring operatsiyalarini bajaruvchi bo'limi. Odatda, rivojlangan mamlakatlar tajribasida faktoring operatsiyalarini amalga oshirishga ixtisoslashgan faktoring kompaniyalari tashkil etish amaliyoti ham mavjud.

Ikkinchisi, *mijoz (tovar sotuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi)*, faktor – vositachi bilan kontrakt tuzuvchi sanoat yoki savdo firmasi.

Uchinchisi, *tovar sotib oluvchi*.

Mijoz sotilgan tovar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun olinishi lozim bo'lgan pul mablag'ini talab qiluvchi hujjatlar asosida "faktor – vositachi" bilan faktoring operatsiyasi bo'yicha shartnoma tuzadi. Faktor – vositachi imzolangan faktoring shartnomasi asosida, ma'lum komission to'lov hisobiga mijozga sotilgan tovar yoki ko'rsatilgan xizmatlarga to'lovni amalga oshiradi. Soddaroq qilib aytganda, faktor – vositachi mijozdan tovar sotib oluvchiga mablag'larni to'lash bilan bog'liq to'lov hujjatlarni komission to'lov asosida "sotib oladi".

Faktor – vositachi mijoz bilan faktoring operatsiyasini imzolayotganda tovar sotib oluvchining moliyaviy holatini oqilona baholashi juda muhim hisoblanadi. Agar sotib oluvchining moliyaviy holati yomonlashib, faktoring operatsiyasi bo'yicha faktor – vositachi tomonidan mijozga to'lagan summani to'lay olmasa, ushbu zarar faktor – vositachining gardaniga tushadi.

Iqtisodiyotda faktoring operatsiyalarni vujudga kelishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ta'kidlash mumkin:

– sotib oluvchi korxonalar va tashkilotlar olingan tovar yoki ko'rsatilgan xizmatlarga to'lashi lozim bo'lgan mablag'larni o'z vaqtida to'lash imkoniyatlarining mavjud emasligi. Bu qator ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlar tufayli vujudga keladi;

– tovar sotuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi mijozning ishlab chiqarish jarayonini doimiy ravishda davom ettirib turishi uchun moliyaviy mablag'larga bo'lgan ehtiyojini ta'minlashning zarurligi;

– banklarning moliyaviy mablag'lardan samarali foydalanish hisobiga qo'shimcha foydani shakllantirishga bo'lgan ehtiyojining mavjudligi.

16.3.2. Kredit – ijara (lizing)

Iqtisodiy nuqtai nazardan, *kredit – ijara (lizing)* murakkab savdo – moliya – kredit operatsiyalarining bir shakli hisoblanadi. Kredit – ijaraning asosiy xususiyatlari sifatida lizing muddati davomida ijaraga

berilgan vositalarga nisbatan egalik huquqini saqlab qolishdir. Uning asosiy shakllaridan biri mashina va jihozlarni ijaraga berish, asosiy usullaridan biri investitsiyalarni moliyalashtirish va ta'minotni faollashtirish hisoblanadi.

Kredit – ijara (lizing) operatsiyasida odatda uch tomon ishtirok etadi:

➤ ishlab chiqaruvchi (tovar sotuvchi), bo'lajak lizing beruvchiga tegishli mashina va jihozlarni sotuvchi yuridik shaxs;

➤ lizing beruvchi, tovar sotuvchidan mashina va jihozlarni sotib oluvchi, mulkning egasi sifatida lizing shartnomasiga asosan ma'lum muddatga va to'lov evaziga mashina va jihozlarni lizing oluvchiga beruvchi. Odatda, lizing beruvchi sifatida etarli darajada moliyaviy mablag'ga ega bo'lgan banklar, ixtisoslashgan lizing kompaniyalari, korxonalar maydonga chiqadi;

➤ lizing oluvchi, lizing shartnomasiga ma'lum muddat va to'lovga asosan mashina va jihozlarni oluvchi shaxs.

Odatda, lizing oluvchi sifatida asosan yuridik shaxslar maydonga chiqadi. Lizing beruvchi va lizing oluvchi o'rtasida tuzilgan shartnomaga ko'ra, lizinga olingan mashina va jihozlarning shartnoma muddati tugagandan so'ng lizing beruvchiga qaytariladi yoki lizing oluvchining ixtiyorida qoladi. Lizing o'ziga xos bo'lgan shartnoma hisoblanadi, unda ijara elementlari va kredit elementlari mujassamlashadi. Shu bois, lizing so'zi "kredit – ijara" tarzida talqin etiladi.

Lizing iqtisodiy mohiyatiga ko'ra, kredit munosabatlariga xos bo'lib, kreditning iqtisodiy mohiyati va elementlarini o'zida aks ettirsada, kredit sifatida to'liq e'tirof etilmaydi. Chunki, kreditor va qarzdor kapital sifatida pul mablag'i bilan emas, balki ishlab chiqaruvchi jihozlar vositasida o'zaro munosabatga kirishadi. Shu bilan birga, lizing kredit hisoblanib, unda kreditning barcha tamoyillari o'z aksini topadi, shu jihatdan lizing qiymat shaklidagi kredit ko'rinishida emas, balki tovar shaklidagi kredit sifatida namoyon bo'ladi.

Iqtisodiyotda lizingning qator ijobiy jihatlari mavjud bo'lib, ularning asosiylari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

– lizing oluvchi korxonalar va tashkilotlarda mashina va jihozlarni sotib olish uchun zarur bo'lgan moliyaviy mablag'lar etishmovchiligi yoki mavjud emasligi bilan bog'liq muammolarni bartaraf etishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, o'z faoliyatini yangidan boshlayotgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga qimmat va

zamonaviy mashina va jihozlarni sotib olish bilan bog'liq muammolarni echishga yordam beradi. Bu iqtisodiyotda ishlab chiqarishni tashkil etishga va boshqa qator ijtimoiy – iqtisodiy ziddiyatlarni oldini olishda muhim rol o'ynaydi;

– ishlab chiqaruvchi tomonidan ishlab chiqarilgan mashina va jihozlarni sotish bilan bog'liq muammolar bartaraf etilishi natijasida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligi ta'minlanadi;

– lizing beruvchining ixtiyoridagi pul mablag'lari samarali manbalarga joylashtiriladi va buning natijasida ma'lum darajada foyda olish imkoniyati vujudga keladi.

16.3.3. Kontokorrent operatsiyalari

Banklarning no'anaviy operatsiyalaridan biri ***kontokorrent operatsiyalar*** hisoblanadi. Kontokorrent (overdraft) operatsiyalarda mijozlarning banklardagi talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlari bo'yicha ma'lum miqdorda debet qoldiq (overdraft) qolishiga ruxsat beriladi. Albatta, bu iqtisodiy jarayon bank va mijoz o'rtasida tegishli shartnoma asosida rasmiylashtiriladi, kontokorrent shartnomasiga binoan mijozning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlarida mablag'lar mavjud bo'lmagan holda, unga to'lovlarni amalga oshirish uchun tegishli summani debet qoldig'i hisobidan o'tkazilishiga yo'l qo'yiladi.

Kontokorrent (overdraft) operatsiyalarida mijozning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvarag'ining aktiv qismida qolgan qoldiq asosida bank hisobiga tegishli foiz hisoblanadi. Mijoz tomonidan sotilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun kelib tushgan mablag'lar uning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvarag'i tushishi orqali debet qoldiq (overdraft) summasi yopiladi.

Shu tariqa, bank va mijoz o'rtasida tuzilgan shartnomada kelishilgan muddat davomida kontokorrent (overdraft) operatsiyasi amalga oshiriladi. Uning ishtirokchilari bank va bankning mijozi hisoblanib, bank kontokorrent (overdraft) shartnomasini tuzayotganda mijozning moliyaviy holati, balansining likvidligi va boshqa mezonlariga alohida e'tibor qaratadi. Bunda asosan bank bilan uzoq yillardan buyon hamkorlik qilib kelayotgan va asosli to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan hamda ishonchli mijozlari yuqori mavqiega ega bo'ladi.

Kontokorrent (overdraft) operatsiyalarining qator afzalliklari mavjud bo'lib, ularning asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

– mijozning qisqa muddatli moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojini ta'minlaydi va qo'shimcha hujjatlarni rasmiylashtirish uchun ketadigan vaqt va moliyaviy mablag'larni tejash imkoniyatini beradi;

– banklarga moliyaviy mablag'larni ishonchli va samarali maqsadlarga joylashtirish imkoniyatini berish bilan birga, qo'shimcha foyda olishga sharoit yaratadi.

16.3.4. Forfeyting operatsiyalari

Forfeyting operatsiyalari asosan yirik banklar va kompaniyalar o'rtasida uzoq muddatga, juda katta miqdordagi moliyaviy mablag'larni to'lashda qo'llaniladigan operatsiyalar hisoblanadi.

Forfeyting operatsiyasida, faktoring operatsiyasidagi kabi uch tomon ishtirok etadi. Birinchisi, mol etkazib beruvchi, ikkinchisi, mol sotib oluvchi va uchinchisi, vositachi – bank yoki moliyaviy muassasa.

Forfeyting operatsiyalarining faktoring operatsiyalaridan asosiy farqi sifatida ushbu operatsiyalar uzoq muddatga (6 oydan 5 – 6 yilgacha) va yirik summalarga tuzilishini ta'kidlash mumkin.

Forfeyting iqtisodiy termeni odatda majburiyatni sotib olish ma'nosida qo'llaniladi, uni so'ndirish tovar va xizmatlarni sotib olish jarayonida kelgusida yuz beradi. “a forfait” so'zi frantsuzchadan vujudga kelgan bo'lib, “huquqdan voz kechish” ma'nosini anglatadi. Forfeytingda pul mablag'ini olishga talabgor bo'lgan sotuvchi o'tkaziladigan veksel inodassamentiga⁸¹ “to'lovni qaytarish shartisiz” so'zini qayd etish orqali to'lov regressidan⁸² o'zini himoya qiladi. Forfeyting vekselni sotuvchi asosan yirik eksporterlar hisoblanib, ular vekselni to'lov hujjati sifatida aktseptlab sotilgan tovar yoki ko'rsatilgan xizmatlarning summasini diskont asosida zudlik bilan to'lash hisobiga barcha risk va majburiyatlar bilan birgalikda forfetterga (ya'ni vekseldagi summani to'lab beruvchi va o'zida qayd etib boruvchi bankka) o'tkazadi.

Agar importer birinchi darajali to'lov qobiliyatiga va yuqori moliyaviy mavqiega ega bo'lmasa, har qanday forfetterlangan qarz

⁸¹ Индоссамент – векселни бошқа шахсга ўтказиш ҳуқуқини берувчи орқа тарафидаги ёзув.

⁸² Регресс – олдин тўланган суммани қайтаришни талаб этиш.

summa aval⁸³ shaklida kafolatlangan yoki chaqirib olinmaydigan bank kafolatiga ega bo'lishi lozim.

Vekselni forfeterlash paytida undagi summa forfet krediti berilayotgan to'liq muddatga diskont asosida forfetter tomonidan avans tarzida ushlab qolinadi. Eksporter forfet krediti bo'yicha hech qanday majburiyatni o'ziga olmaydi, faqatgina u jo'natayotgan tovarlar va ko'rsatilayotgan xizmatlarning sifati va tuzilayotgan hujjatlarning qonuniyligi hamda haqoniyligini ta'minlashga mas'ul hisoblanadi.

Forfeyting operatsiyalariga misol sifatida AQShning Boing samolyotini ishlab chiqaradigan kompaniya bilan yirik avikompaniyalar o'rtasidagi o'zaro oldi – sotdilarni keltirish mumkin. Chunki, boeng samolyotlarining bahosi juda yuqori bo'lishi aviakompaniyalarga ushbu mablag'larni birdan to'lash imkoniyatini bermaydi, biroq o'z navbatida ishlab chiqarilgan samolyot uchun tegishli to'lovni ololmagan samolyotsozlik kompaniyasida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlashda muammolar vujudga keladi. Aynan shu muammo banklarning ishtirokida forfeyting operatsiyalari orqali hal etiladi. Bundan bank samolyotni sotib olgan aviakompaniyaning boeng kompaniyasi oldidagi majburiyatlarini sotib oladi (savdo trattasi, o'tkazma yoki oddiy veksel shaklida) va to'lovni bir yo'la amalga oshiradi, kelgusida esa bank va aviakompaniya o'rtasida tuzilgan shartnomaga bo'yicha asosiy summa tegishli jadval asosida, qo'shimcha foiz to'lovlari bilan birgalikda undirib boriladi.

16.3.5. Trast operatsiyalari

Xalqaro bank amaliyotida ***trast operatsiyalari*** banklar mijozlarining topshirqlariga asosan ularning mulkini boshqarish yoki ishonchli vakil sifatida ularning nomidan xizmatlarni bajaruvchi shaxs.

Tijorat banklarida trast – bo'limlari trast operatsiyalari doirasida quyidagi uch yo'nalishdagi ishlarni bajaradi:

- mijozlarning vasiyatlariga binoan ularning meroslarini boshqarash;
- ishonchli vakil sifatida xizmatlarni bajarish va otaliqqa olish;
- agentlik (vositachilik) xizmati.

Mijozlarning vasiyatlariga binoan ularning meroslarini boshqarish. Meroslarni boshqarishda ularning asosiy vazifalari sud qarorini

⁸³ Авал – вексел буйича тўланмай қолган суммани тўлаб бериш ҳақида мажбуриятни олиш.

olish, meros bilan bog'liq mol – mulklarni butligi va xafsizligini ta'minlash, ma'muriy xarajatlarni amalga oshirish, qarzlarni to'lash yoki undirish, mol – mulk bilan bog'liq soliqlarni to'lash va vasiyatchining merosxo'rlariga tegishli xizmatlarni ko'rsatish va yordam berish. Masalan, amaliyotda bunday holat mulkdoming farzandlari voyaga yetmaganda erta olamdan ko'z yumushi natijasida vujudga kelishi mumkin.

Mijozning ishonchli vakili sifatida ishlarni bajarish yoki shartnoma asosida vaqtinchalik mol – mulkini boshqarish. Bu shakldagi operatsiyalar mijoz uzoq muddatga safarga yoki jismoniy zaifligi oqibatida o'ziga tegishli mol – mulk (uy – joy, mashina, uy hayvonlari va boshqalar)ni boshqarish imkoniyatiga ega bo'lmagan holatda yuz beradi.

Agentlik (vositachilik) xizmati:

- qimmatli qog'ozlarni saqlashga qabul qilish;
- qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlarni undirish;
- qimmatli qog'ozlar bo'yicha olinadigan daromadlar haqida benefitsarga ma'lumot berib turish;
- muddati tugagan qimmatli qog'ozlarni so'ndirish;
- qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish;
- benefitsarning hisobvaraqlari bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish;
- sug'urta polislarini rasmiylashtirish;
- seyflarni ijaraga berish.

Yakunlovchi fikr sifatida ta'kidlash mumkinki, har qanday iqtisodiyotda banklarning noa'anaviy operatsiyalarini rivojlanishiga qator omillar ta'sir qiladi. Xususan, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan kursining barqarorligi, real inflyatsiya darajasining xalqaro amaliyotda umumqabul qilingan me'yorlarini ta'minlanishi, bank tizimiga aholi va mijozlar ishonchining mustahkamligi kabilar shular jumlasidandir.

Bobga oid savollar

1. Tijorat banklari mamlakat bank tizimida qanday o'rin tutadi?
2. Tijorat banklari faoliyati qanday maqsadga qaratilgan?
3. O'zbekistonda mustaqillikkacha bo'lgan davrda qanday bank tizimi faoliyat yuritgan va mustaqillik davrida qanday rivojlandi?
4. Tijorat banklari faoliyati qanday qonun bilan tartibga solinadi?
5. O'zbekistonda qanday bank dastlabki tijorat banki hisoblanadi va undan keyin qanday tijorat banklari tashkil etildi?

6. Tijorat banklari minimal ustav kapitaliga qo'yilgan talab miqdori qanday?
7. Tijorat banklarini litsenziya olish tartibi va talablari.
8. Tijorat banklari passiv operatsiyalari mohiyati va tarkibi.
9. Banklarning barqaror va beqaror mablag'larining mohiyati.
10. Tijorat banklari aktiv operatsiyalari mohiyati va tarkibi.
11. Banklarning yuqori va past riskli aktivlari.
12. Tijorat banklari noa'anaviy operatsiyalari.
13. Tijorat banklari daromadlari.
14. Tijorat banklari xarajatlari.

Bobga oid testlar

1. *Tijorat banklari mamlakat bank tizimining nechanchi bo'g'ida faoliyat yuritadi?*
 - A. Birinchi bo'g'inida.
 - B. Ikkinchi bo'g'inida.
 - D. Uchinchi bo'g'inida.
 - E. To'rtinchi bo'g'inida.
2. *Hozirgi kunda tijorat banklari mijozlarga necha turdan ortiq xizmatlarini ko'rsatadi?*
 - A. 100 dan ortiq.
 - B. 200 dan ortiq.
 - D. 300 dan ortiq.
 - E. 400 dan ortiq.
3. *Tijorat banklari faoliyatini tartibga soluvchi dastlabki qonun qachon qabul qilingan?*
 - A. 1989 yil.
 - B. 1991 yil.
 - D. 1993 yil.
 - E. 1995 yil.
4. *Tijorat banklari faoliyatini tartibga soluvchi yangi tahrirdagi qonun qachon qabul qilindi?*
 - A. 1996 yil 25 yanvar.
 - B. 1996 yil 25 fevral.

- D. 1996 yil 25 aprel.
- E. 1996 yil 25 iyun.

5. *Aksiyador va xususiy tijorat banklari uchun 2011 yil 1 yanvardan boshlab minimal ustav kapitali qanchadan iborat qilib o'rnatilgan?*

- A. 5,0 mln va 2,5 mln evro ekvivalentida.
- B. 8,0 mln va 4 mln evro ekvivalentida.
- D. 10,0 mln va 5 mln evro ekvivalentida.
- E. 12,0 mln va 6 mln evro ekvivalentida.

6. *Tijorat banklari resurslari nechta yirik guruhga bo'linadi?*

- A. 2 ta.
- B. 5 ta.
- D. 7 ta.
- E. 9 ta.

7. *Tijorat banklari riskli aktiv operatsiyalari natijasida:*

- A. – xarajat qilishga majbur bo'ladi;
- B. – daromad oladi;
- D. – mablag'larni jalb qiladi;
- E. – kapitalini oshiradi.

8. *Quyidagi qanday operatsiyalar bank uchun yuqori riskli aktiv operatsiyalar hisoblanadi?*

- A. Kassa operatsiyalari.
- B. Kredit operatsiyalari.
- D. Asosiy vositalar bilan bog'liq operatsiyalar.
- E. Mijozlar bilan bog'liq operatsiyalar.

9. *Tijorat banklari aktivlari riskka tortilganlik darajasiga qarab nechta guruhga bo'linadi?*

- A. 2 ta.
- B. 3 ta.
- D. 4 ta.
- E. 5 ta.

10. Banklarning noa'naviy operatsiyalari qanday javobda to'liq keltirilgan?

- A. Faktoring, kontokorrent (overdraft), forfeiting, trast.
- B. Faktoring, kredit – ijara (lizing), forfeiting, trast.
- D. Faktoring, kredit – ijara (lizing), kontokorrent (overdraft), forfeiting, trast.
- E. Faktoring, kredit – ijara (lizing), kontokorrent (overdraft), forfeiting.

11. Banklarning daromadlari qanday tarkibdan tashkil topadi?

- A. Foizli
- B. Foizsiz.
- D. Foizli va foizsiz.
- E. Qiymatli va qiymatsiz.

12. Banklarning xarajatlari qanday operatsiyalar guruhiga kiradi?

- A. Passiv operatsiyalar.
- B. Valyuta operatsiyalar.
- D. Aktiv operatsiyalar.
- E. Kapital operatsiyalar.

XVII BOB. NOBANK MOLIYA-KREDIT MUASSASALARI

17.1. Nobank kredit tashkilotlari va ularni tashkil etish

Nobank kredit tashkilotlari deganda tor doirada ixtisoslashgan va alohida bank operatsiyalarini amalga oshirish huquqi bo'lgan kredit tashkiloti tushuniladi. Nobank kredit tashkilotlari har qanday bank operatsiyasini amalga oshira olmaydi. Xususan:

- *yuridik va jismoniy shaxslariga hisob-kitob xizmatlarini ko'rsatish va pul o'tkazmalarini amalga oshirish;*
- *hisob –raqam ochish va yuritish*
- *vakillik hisob varaqlarini ochish va pul mablag'larini o'z nomiga joylashtirish va boshqa shu kabi operatsiyalar shular jumlasidandir.*

Nobank kredit tashkilotlarining vujudga kelishining asosiy sabablaridan biri tez va kichik miqdordagi kreditlarni berish, nisbatan yuqori foiz to'lovlarni to'lash hisoblanadi. Chunki, tijorat banklari kredit summasi qancha bo'lishidan qat'iy nazar barchasiga bir xil talabni qo'yadi va bunga ko'pchilik hollarda ma'lum kun talab etiladi.

Xalqaro amalyotda nobank kredit tashkilotlariga:

- *kredit uyushmalari;*
- *mikrokredit tashkilotlari;*
- *lombardlar;*
- *lizing kompaniyalari;*
- *faktoring kompaniyalari kiradi.*

Lizing kompaniyalari bahosi yuqori va muddatli foydalaniladigan tovarlarni to'la qiymatda sotib olib ularni lizingga beradi:

- a) moliyaviy lizing;
- b) operativ lizing.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyatidagi quyidagi xos xususiyatlariga ega. Nobank kredit tashkilotlari faqat alohida olingan bank operatsiyalarini amalga oshiradi.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyati tor doirada ixtisoslashgan bo'ladi. Bu ularni raqobatbardoshligini ta'minlash imkoniyatini beradi.

Nobank kredit tashkilotlari faoliyati Markaziy bank tomonidan Tijorat banklari faoliyati kabi qattiq nazorat qilinmaydi. Nobank kredit tashkilotlarining resurs bazasi quyidagi manbalardan tashkil topadi:

- ✓ *ustav kapitali;*
- ✓ *boshqa tashkilotlarga berilgan moliyaviy yordam;*
- ✓ *o'z a'zolaridan jalb qilingan pul mablag'lari;*
- ✓ *tijorat banklarining kreditlari;*
- ✓ *sof foyda;*
- ✓ *foyda hisobidan shakllantirilgan zaxiralar;*
- ✓ *o'tgan yillarning taqsimlanmagan foydasi.*

O'zbekiston Respublikasida faktoring kompaniyalari mavjud emas. Faktoring operatsiyalarini tijorat banklari bajaradi. Ammo ular tovar hujjatlarini regress huquqi bilan sotib olishi mumkin emas.

Lizing kompaniyalari uzoq muddatli kreditlar bozorida tijorat banklari bilan raqobat qila oladilar. Ular bahosi yuqori va uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni uzoq muddatli ijaraga beradilar. Lizing shartnomalarining o'rtacha muddati 3-5 yilni tashkil qiladi. Ammo lizing kompaniyalarining zaif jihati bo'lib ularda resurslar yetishmaydi. Ular faoliyatini asosan o'z mablag'lari hisobidan moliyalashtirishga majburdirlar. Shu sababli ular tijorat banklarining uzoq muddatli kreditlarini keng ko'lamda jalb qiladilar.

O'zbekiston Respublikasida lizing operatsiyasi bilan tijorat banklari va lizing kompaniyalari shug'illanadi. Asosiy muammo shundaki, to lizing obyektini lizing-oluvchi tomonidan qabul qilib olinmagunga qadar tijorat banklari lizing kreditiga foiz hisoblay olmaydi.

Kliring uylari (palatalari) nobank kredit tashkiloti hisoblanadi va ular chek va hosilaviy qimmatli qog'ozlar bo'yicha o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Kliring palatasi har bir ishtirokchiga bankda hisob ochadi. Bu hisoblar mazmuniga ko'ra aktiv-passiv hisoblar hisoblanadi, ya'ni bu schyotlar debit yoki kredit qoldiqqa ega bo'lishi mumkin.

Ko'pchilik mamlakatlarda nobank kredit tashkilotlari faoliyati Markaziy bank tomonidan tartibga solinadi va nazorat qilinadi. Ammo Angliya, Germaniya, Lyuksenburg kabi mamlakatlarda ular nazorat funksiyasiga ega emas. Shu sababli ushbu mamlakatlarda nobank kredit tashkilotlarining faoliyati moliya bozorining regulyatori tomonidan nazorat qilinadi. Nazorat jarayonida nobank kredit tashkilotlarining ustav kapitalining minimal miqdoriga nisbatan talablar qo'yiladi.

17.2. Kredit uyushmalari va ularning operatsiyalari

Kredit uyushmasi – mikromoliyalash tashkilotlari tarkibidagi asosiy moliya muassasasi hisoblanib, vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larini jalb qilish asosida mikro kredit va kreditlar berish bilan shug‘ullanadigan tijorat tashkilotidir.

Kredit uyushmasiga Markaziy bankning tegishli me‘yoriy hujjatlarida, kredit uyushmasi – kreditlar berish hamda boshqa moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish maqsadida yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ixtiyoriy teng huquqli a‘zolik asosida tuziladigan kredit tashkiloti sifatida ta‘rif berilgan.

Kredit uyushmalariga iqtisodiy adabiyotlarda notijorat moliyaviy tashkilot sifatida ta‘riflar berilgan. Bizningcha dastlabki kredit uyushmalari notijorat asosida tashkil topgan bo‘lishi mumkin, biroq hozirgi kunda mamlakatimizda tashkil etilayotgan va faoliyat yuritayotgan barcha kredit uyushmalarining asosiy maqsadi foyda olishga qaratilgan.

Kredit uyushmalari faoliyatiga kengroq ma‘noda e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, kredit uyushmalari kooperativ tashkilot bo‘lib, jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larini tegishli shartlar asosida o‘ziga jalb etadi va o‘zining a‘zolariga ushbu mablag‘lar hisobidan kreditlarni taqdim etadi.

Ayrim ma‘nbalarga ko‘ra, dastlabki kredit uyushmalari 1844 yilda Angliyaning Rochdeyl shahrida to‘qimachlik korxonasi ishchilari tomonidan tashkil etilgan. XIX – asrning 60 yillarida kredit uyushmalari tashkil etish g‘oyalari Germaniya va Avstriyalik Fridrix Rayffayzen va German Shultse – Delichlar tomonidan ilgari surildi. Shu davrda kredit uyushmalari faoliyati rivojlandi va moliyaviy muassasalar sifatida mamlakat moliya tizimiga kirib keldi.

Rayffayzen dastlabki qishloq xo‘jaligiga xizmat ko‘rsatadigan kredit klasslari, shuningdek, savdo – sotiqni kreditlaydigan uyushmalarning asoschisi hisoblanadi.

Shultse – Delich tomonidan tashkil etilgan kredit uyushmalarining asosiy faoliyati shaharlarda faoliyat yuritadigan hunarmand, kosib va mayda tadbirkorlarga xizmat ko‘rsatishga qaratildi.

Hozirgi kunda, kredit uyushmalari AQSh, Kanada, Irlandiya, Avstraliya, Janubiy Koreya, Tayvan mamlakatlarida juda keng rivojlangan, shuningdek, ayrim MDX mamlakatlarida (Rossiya,

Qozog'iston, Estoniya) ham jadal rivojlanish bosqichini o'z boshidan kechirmoqda.

Kredit uyushmalari passiv operatsiyalari – bu mablag'larni jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalardir. Kredit uyushmalari mablag'larni *pay badallari, muddatli va jamg'arma depozitlar, boshqa moliyaviy muassasalardan kredit* sifatida jalb qilishi mumkin. Shuningdek, kredit uyushmalarining daromad va foydani shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalarini ham ularning passiv operatsiyalari sifatida tasniflash mumkin.

Kredit uyushmalarini tashkil etishning asosiy passiv operatsiyalari va ularni tashkil etishning talablaridan biri ustav kapitalini shakllantirish hisoblanadi. Kredit uyushmalari pay badallari (ustav kapitali) uning ta'sischilari tomonidan shakllantiriladi.

Kredit uyushmalari ustav fondi pul mablag'laridan, shuningdek, mazkur tashkilot ustav fondi miqdorining yigirma foizidan oshmaydigan boshqa mol – mulk hisobidan shakllantirilishi mumkin. Kredit hisobidan va garovga olingan mablag'lardan hamda boshqa jalb etilgan mablag'lardan kredit uyushmalari ustav fondini shakllantirishga ruxsat berilmaydi.

Kredit uyushmalarining muddatli va jamg'arma depozitlari unga a'zo jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, yakka tartibdagi tadbirkorlik subyektlari hisobidan shakllantiriladi.

Ta'kidlash joizki, kredit uyushmalarida muddatli va jamg'arma depozitlar bo'yicha to'lanayotgan foiz stavklarining yuqoriligi aholining kredit uyushmalarida omonatlarni jamg'arishga bo'lgan ishtiyoqini oshirmoqda. Biroq, bu omonatlar bilan bog'liq risklarni vujudga kelishiga sabab bo'ladi.

Kredit uyushmalari, moliyaviy muassasa sifatida qo'shimcha resurslarga kuchli ehtiyoj sezadi. Kredit uyushmalari, albatta ushbu ehtiyojni ustav kapitali, omonatlar, taqsimlanmagan foyda hisobidan qondirishga alohida e'tibor qaratadi. Shunga qaramasdan, ushbu moliyaviy manbalar hisobidan shakllantirilgan mablag'lar yetarli bo'lmaganda tijorat banklaridan qisqa va uzoq muddatli kreditlarni jalb etadi.

Kredit uyushmalari aktiv operatsiyalari – bu passiv operatsiyalar natijasida shakllantirilgan moliyaviy mablag'larni tegishli foydani shakllantirish maqsadida samarali maqsadlarga joylashtirishi bilan bog'liq faoliyati majmuidir. Kredit uyushmalari aktiv operatsiyalari

iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqqan holda *moddiy va nommoddiy aktivlarga, riskli va risksiz aktivlarga, daromad keltiradigan va daromad keltirmaydigan aktivlar* sifatida guruhlash mumkin.

Kredit uyushmalarining *moddiy aktivlariga* bevosita qiymat va buyum ko'rinishida mavjud bo'lgan aktivlar kiradi. Masalan, kassadagi naqd pullar, kreditlar, asosiy vositalar shular jumlasidandir. *Nomoddiy aktivlarga* kredit uyushmasini faoliyatini tashkil etish uchun sotib olingan dasturiy mahsullar, gudvill va boshqa shu kabilarni kiritish mumkin.

Ma'lumki, kredit muassasalari tomonidan amalga oshirilayotgan barcha operatsiyalarning asosiy qismi bevosita risk bilan bog'liq. Shuningdek, kredit uyushmalarining faoliyati ham bundan holi emas. Shu jihatdan ularning aktiv operatsiyalari ham *riskli va risksiz aktivlardan* iboratdir. Kredit uyushmalarining riskli operatsiyalari bevosita ularning daromadlarini shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalari jarayonida vujudga kelib, risk darajasi qanchalik yuqori bo'lsa ularning daromadlari hajmi ham shu darajada yuqori bo'ladi va aksincha.

Kredit uyushmalarining riskli operatsiyalari sifatida berilgan kreditlar, investitsiyalar, lizinglar va boshqa shaxslardagi omonatlarini keltirish mumkin. Risksiz aktivlar tarkibiga esa kassadagi naqd pullar, tijorat banklaridagi mablag'lari, asosiy vositalar va shunga o'xshash aktivlarini kiritish maqsadga muvofiqdir.

Kredit uyushmalarining barcha operatsiyalari ham daromad keltirmaydi, shunday bo'lsada, uyushmaning faoliyatini tashkil etish maqsadida ular daromad keltirmaydigan operatsiyalarni amalga oshirishga ham majburdirlar. Masalan, kassadagi naqd pul bilan bog'liq operatsiyalari, asosiy vositalar, bankdagi hisobvaraqlaridagi mablag'larni *daromad keltirmaydigan aktivlar* sifatida ta'kidlash mumkin.

Kredit uyushmalarining *daromad keltiradigan aktivlari* tarkibiga kreditlar, investitsiyalar, lizing va boshqa muassasalarga qo'yilgan muddatli jamg'armalarni kiritish mumkin.

17.3. Mikrocredit tashkilotlari

O'zbekiston Respublikasida nobank kredit tashkilotlarining, shu jumladan, mikrocredit tashkilotlarini faoliyat yuritishi va tegishli xizmatlarni ko'rsatishi uchun yetarli darajadagi tashkiliy-huquqiy baza yaratilgan.

O‘zbekiston Respublikasi hududida mikro kredit tashkilotlari o‘z faoliyatlarini yo‘lga qo‘yishlari va olib borishlariga asos bo‘lib hisoblanadi. Mikro kredit tashkiloti atamasi “Mikro kredit tashkilotlari to‘g‘risida”gi qonunning 3 moddasida quyidagicha izohlanadi:

Mikro kredit, mikroqarz, mikro lizing berish sohasida xizmatlar ko‘rsatish bo‘yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va ushbu qonunga muvofiq boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatuvchi yuridik shaxs mikro kredit tashkilotidir.

Mikro kredit tashkilotlari tijorat tashkiloti sifatida tijorat banklarida hisob raqamlarini ochish orqali faoliyatini amalga oshiradi. Hisobvaraqlarni ochish, yopish, boshqa banklarga ko‘chirish Markaziy bankning tegishli yo‘riqnomalari asosida amalga oshiriladi.

Mikro kredit tashkiloti ishlab chiqarish, sug‘urta, savdo-vositachilik kabi faoliyatlar bilan bevosita shug‘ullanishga haqli emas. Mikro kredit tashkiloti quyidagi turlardagi mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatishi mumkin:

- mikro kreditlar yoki mikroqarzlarni berish;
- qarz majburiyatlarini sotib olish va sotish (faktoring);
- mikro kredit tashkiloti lizing beruvchi sifatida ishtirok etadigan mikro lizing (moliya ijarasi) berish;
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa turdagi mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatish, shu jumladan iste‘mol kreditlari berish kabilar shular jumlasidandir.

Shu o‘rinda mikro lizing, mikro kredit va mikroqarzga O‘zbekiston Respublikasining “Mikromoliyalash to‘g‘risida”gi qonunida berilgan ta‘rifni keltirib o‘tamiz.

Mikro kredit - qarz oluvchiga tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun eng kam ish haqining ming baravari miqdoridan oshmaydigan summada to‘lovlilik, muddatlilik va qaytarish shartlari asosida beriladigan pul mablag‘laridir. Mikro kredit qarz oluvchiga pul mablag‘larini shartnomaga muvofiq muayyan maqsadlar uchun ishlatish shartlari asosida (maqsadli mikro kredit) berilishi mumkin.

Mikroqarz - mikro kredit tashkilotlari tomonidan jismoniy shaxs bo‘lgan qarz oluvchiga eng kam ish haqining yuz baravari miqdoridan oshmaydigan summada muddatlilik va qaytarish shartlari asosida, shartnomada nazarda tutilgan hollarda esa to‘lovlilik sharti asosida ham beriladigan pul mablag‘laridir.

Mikrolizing mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilot tomonidan lizing oluvchining topshirig'iga binoan uchinchi tarafdin mol-mulk olish hamda unga egalik qilish va foydalanish uchun lizing oluvchiga shartnomada belgilangan shartlar asosida haq evaziga berish nazarda tutiladigan xizmatdir. Mikrolizing tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun lizing to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq eng kam ish haqining ikki ming baravari miqdoridan oshmaydigan summada beriladi.

Mamlakatimizda keyingi paytlarda aholiga mikro kreditlar, mikroqarzlilar va mikrolizinglar berish borasida banklar bilan bir qatorda mikro kredit tashkilotlari ham o'z xizmatlarini kengaytirib bormoqdalar.

Mikro kredit tashkiloti mikro kreditlar, mikroqarzlilar, mikrolizing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq maslahat va axborot xizmatlari ko'rsatishi mumkin.

Mikro kredit tashkiloti:

- qarz majburiyatlarini chiqarishga hamda yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar (depozitlar) qabul qilishga;

- jismoniy shaxslardan qarz mablag'larini jalb qilishga, bundan o'z muassislari (ishtirokchilari, mulkdorlari) mustasno;

- o'z muassislarining (ishtirokchilarining, mulkdorlarining) majburiyatlari bo'yicha kafil bo'lishga yoki kafolat beruvchi bo'lishga, shuningdek, ularga o'z majburiyatlari bajarilishini ta'minlashning boshqa usullarini taqdim etishga haqli emas.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mikro kredit tashkilotlari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishga doir vakolatlari O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki moliyaviy tizimning barqarorligini saqlash, qarz oluvchilar va kreditorlarning manfaatlari himoya qilinishini ta'minlash maqsadida «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq mikro kredit tashkilotlari faoliyatini tartibga soladi va nazorat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda:

- mikro kredit tashkilotlari ustav fondining eng kam miqdorini belgilaydi;

- moliyaviy va kassa operatsiyalarini amalga oshirish, buxgalteriya hisobi va hisobotini yuritish qoidalarini, shuningdek, iqtisodiy normativlarni belgilaydi;

– ko‘rsatilayotgan mikromoliyaviy xizmatlar uchun foizlarni hisoblash tartibini tasdiqlaydi;

– mikrocredit tashkilotlarining faoliyatini tekshiradi va ularning faoliyatida aniqlangan mikrocredit tashkilotlari to‘g‘risidagi qonun hujjatlari talablarining buzilishlarini bartaraf etishga oid bajarilishi majburiy bo‘lgan ko‘rsatmalar beradi;

– mikrocredit tashkilotining faoliyatini auditdan o‘tkazishga doir talablarni belgilaydi;

– mikrocredit tashkiloti ijro etuvchi organi rahbarining malakasiga doir talablarni belgilaydi;

– mikrocredit tashkiloti tomonidan mikrocredit tashkilotlari to‘g‘risidagi qonun hujjatlari talablari va belgilangan iqtisodiy normativlar buzilgan taqdirda, ustav fondining belgilangan eng kam miqdorining bir foizigacha jarima undiradi;

– mikrocredit tashkiloti tomonidan ayrim moliyaviy operatsiyalar o‘tkazishni uch oygacha bo‘lgan muddatga cheklaydi;

– mikrocredit tashkiloti litsenziyasining amal qilishini to‘xtatib turadi yoki tugatadi.

Quyida “Mega-investment plyus mikrocredit tashkiloti” MChJning hisobotlari keltirilgan.

**“Mega-investment plyus mikrocredit tashkiloti”
MChJning 2016 yil yakuni bo‘yicha balans hisoboti⁸⁴**

ming so‘m hisobida

Ko‘rsatkichlar	Summasi
AKTIVLAR	
Kassadagi naqd pullar va boshqa to‘lov hujjatlari	26 825
Bankdan olinishi lozim bo‘lgan mablag‘lar	57 390
Olinishi lozim bo‘lgan hisoblangan foizlar	102 889
Sotib olingan debitorlik qarzlari – faktoring	0
Kreditlar, sof	2 427 205
Asosiy vositalar, sof	24 834
Boshqa aktivlar	64 029
Jami aktivlar	2 703 172
MAJBURIYATLAR VA KAPITAL	
MAJBURIYATLAR	
To‘lanishi lozim bo‘lgan kreditlar	1 363 569

⁸⁴ Тошкент оқшони. 2017. 2 май. №92 (13.425).

To'lanishi lozim bo'lgan hisoblangan soliqlar	19 671
Boshqa majburiyatlar	26 895
Jami majburiyatlar	1 410 135
KAPITAL	
Ustav kapitali	1 001 043
Taqsimlanmagan foyda	360
Joriy yil foydasi (zarar)	291 634
Jami kapital	1 293 037
Jami majburiyatlar va kapital	2 703 172

Dastlab “Mikrokredit tashkilotlari faoliyatini litsenziyalash tartibi to‘g‘risida”gi Nizom asosida mikrokredit tashkilotlari ustav fondining eng kam miqdori 20 ming yevro ekvivalentda — Toshkent shahrida tuzilayotgan mikrokredit tashkilotlari uchun, 10 ming yevro ekvivalentda — boshqa aholi punktlarida tuzilayotgan mikrokredit tashkilotlari uchun belgilandi.

**“Mega-investment plyus mikrokredit tashkiloti”
MChJning 2016 yil yakuni bo‘yicha moliyaviy
natijalari to‘g‘risidagi hisoboti**

ming so‘m hisobida

Ko‘rsatkichlar	Summasi
1. FOIZLI DAROMADLAR	
Jismoniy shaxslarga berilgan mikroqarzlarni bo‘yicha foizli daromadlar	1 292 067
Jami foizli daromadlar	1 292 067
2. FOIZLI XARAJATLAR	0
Kreditlar bo‘yicha ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlarni baholashgacha bo‘lgan sof foizli daromadlar	969 680
Kreditlar bo‘yicha ko‘rilishi mumkin bo‘lgan zararlar baholangandan so‘ng sof foizli daromadlar	969 680
3. FOIZSIZ DAROMADLAR	
<i>Boshqa foizsiz daromadlar</i>	19 680
Jami foizsiz daromadlar	19 680
4. FOIZSIZ XARAJATLAR	
Ko‘rsatilgan xizmatlar va vositachilik xarajatlari	46 747
Jami foizsiz xarajatlar	46 747
5. OPERATSION XARAJATLARGACHA SOF FOYDA	942 414
6. OPERATSION XARAJATLAR	

Xodimlar ish haqi va ular uchun qilingan boshqa xarajatlar	110 169
Ijara va ta'minot xarajatlari	63 357
Xizmat safari va transport xarajatlari	3 217
Ma'muriy xarajatlar	4 813
Eskirish xarajatlari	9 832
Sug'urta, soliq va boshqa xarajatlar	49 232
Jami operatsion xarajatlar	240 620
7. KREDITLAR BILAN BOG'LIQ BO'LMAGAN KO'RILISHI MUMKIN BO'LGAN ZARARLARNI BAHOLASH	
8. FOYDA SOLIG'I VA BOSHQA TUZATISHLARGACHA BO'LGAN SOF FOYDA	701 794
9. FOYDA SOLIG'I	67 161
10. TUZATISHLARGACHA BO'LGAN FOYDA	634 633
FOYDAGACHA BO'LGAN TUZATISHLAR, SOF	-389 000
13. SOF FOYDA	245 633

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 sentyabr-dagi "Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3270-sonli Qaroriga asosan 2017 yil 1 oktyabrdan mikro kredit tashkilotlari ustav kapitalining minimal miqdori – 2,0 mlrd so'm etib belgilandi.

Mikro kredit tashkiloti filial tashkil qilish uchun:

- qoniqarli moliyaviy holatga ega bo'lishi;
- qonun hujjatlari va Markaziy bankning talablariga javob berishi;
- mikro kredit tashkiloti kunlik jamlama buxgalteriya balansini tuzish uchun kerakli dasturiy-texnik vositalarga hamda malakali buxgalteriya xodimlariga ega bo'lishi;
- mikro kredit tashkiloti litsenziya olingan kundan boshlab kamida ikki yildan ziyod o'z faoliyatini amalga oshirgan bo'lishi;
- Markaziy bank talablariga javob beradigan tegishli xonalar va uskunalarga ega bo'lishi lozim.

Mikro kredit tashkiloti quyidagi holatlarda qoniqarli moliyaviy holatga ega deb topiladi:

- joriy yil natijalariga ko'ra sof foydaga ega bo'lganda;
- muddati o'tgan kreditlarning summasi oxirgi bir yil davomida mikro kredit tashkiloti kredit portfelining 5% dan kam miqdorini tashkil etganda;

– mikrokredit tashkilotining jami kapitalidan ustav fondi va tekinga olingan mulklar chegirilgandan soʻng qolgan kapitali oxirgi bir yil davomida mikrokredit tashkiloti aktivlarining kamida 10% ni tashkil etganda mikrokredit tashkilotlari oʻz filiallarini tashkil etishi mumkin boʻladi.

17.4. Lombardlar va ularning tashkil topishi

Lombardlar – ixtisoslashgan tijorat tashkiloti boʻlib, asosiy faoliyati fuqarolarning harakatdagi mulklari garovi ostida, qisqa muddatli kreditlar berish va buyumlarni saqlash bilan shugʻullanadi. Lombardlarning ixtisoslashganlik darajasiga qarab buyumlar, oltin buyumlar va avtoulavlar garov sifatida qabul qilinadi. Buyumlar tomonlarning oʻzaro kelishuvi asosida baholanadi. Lombard va kredit oluvchi shaxs oʻrtasida tuzilgan shartnoma asosida kredit beriladi.

Dastlabki lombardlar XV asrlarda Fransiyaning Lombard shahrida savdogarlar tomonidan tashkil etilgan. Hozirgi kunda amaliyotda qoʻllanilib kelinayotgan “lombard” termini shu tariqa paydo boʻlgan.

Lombardlarning oʻziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ushbu muassasalar mijozning ehtiyoji uchun zarur boʻlgan summani juda tez fursatda berish imkoniyatiga egaligidir. Bunda lombard va qarz oluvchi oʻrtasida, koʻpchilik hollarda qimmatbaho buyumlar garov sifatida foydalaniladi. Lombard tashkiloti berilgan kredit uchun undirilishi lozim boʻlgan foiz toʻlovini, koʻpchilik hollarda, oldindan kredit summasidan chegirib qoladi.

Lombard kredit uchun hisoblanadigan foiz summalari quyidagi tartibda hisoblanadi.

Masalan, kredit summasi – 1,0 mln soʻm, oylik foiz toʻlovi – 3 %, kreditdan foydalanish muddati – 20 kun.

Kredit summasidan kelib chiqib, ushbu kredit summasiga nisbatan toʻlanadigan foiz toʻlovi quyidagicha aniqlanadi: $1000000 * 0,003 * 20 = 60000$ soʻm. Oʻzbekistonda lombardlar bank tizimining ikkinchi pogʻonasidagi kredit muassasalari tarkibiga kiradi.

Bobga oid savollar

1. Mikromoliyaviy tashkilotlarning mohiyati.
2. Kredit uyushmalari va ularning vazifalari.
3. Kredit uyushmalarini tashkil etishga qo'yilgan talablar.
4. Kredit uyushmalari aktiv operatsiyalari.
5. Kredit uyushmalari passiv operatsiyalari.
6. Kredit uyushmalarining daromadlari.
7. Kredit uyushmalarining xarajatlari.
8. Lombardlarning tashkil etishning zarurligi.
9. Lombardlarni ro'yxatga olish va litsenziya berish.
10. Lombardlarning kredit operatsiyalari.

Bobga oid testlar

1. Mikromoliyalash tashkilotlari bank tizimining qanday bo'g'ini-ga kiradi?

- A. Birinchi bo'g'iniga.
- B. Ikkinchi bo'g'iniga.
- D. Uchinchi bo'g'iniga.
- E. To'rtinchi bo'g'iniga.

2. O'zbekiston qonunchilik hujjatlari asosida mikromoliyalash tashkilotlari tarkibi qanday javobda to'liq keltirilgan?

A. Banklar, kredit uyushmalari, lombardlar va boshqa kredit tashkilotlari.

B. Banklar, mikrokredit tashkilotlari, lombardlar va boshqa kredit tashkilotlari.

D. Kredit uyushmalari, mikrokredit tashkilotlari, lombardlar va boshqa kredit tashkilotlari.

E. Banklar, kredit uyushmalari, mikrokredit tashkilotlari, lombardlar va boshqa kredit tashkilotlari.

3. Qanday tashkilot mikromoliyalash tashkilotlari tarkibida asosiy moliya muassasi hisoblanadi?

- A. Mikrokredit tashkilotlari.
- B. Kredit uyushmalari.
- D. Lombardlar.
- E. Jamg'arma kassalari.

4. *Kredit uyushmalari dastlab qachon va qaerda tashkil etilgan?*

- A. 1844 yilda Angliyaning Rochdeyl shahrida.
- B. 1845 yilda Fransiyaning Parij shahrida.
- D. 1846 yilda AQShning Loiziana shtatida.
- E. 1847 yilda Germaniyaning Doychi shahrida.

5. *Kredit uyushmalarining passiv operatsiyalari:*

- A. Ularga daromad keltiradi.
- B. Ularni xarajat qilishga undaydi.
- D. Riskli operatsiyalar hisoblanadi.
- E. Aktiv operatsiyalar hisoblanadi.

6. *Kredit uyushmalarining aktiv operatsiyalari:*

- A. Ularga daromad keltiradi.
- B. Ularni xarajat qilishga undaydi.
- D. Risksiz operatsiyalar hisoblanadi.
- E. Passiv operatsiyalar hisoblanadi.

7. *Lombardlar qanday moliya muassasa hisoblanadi?*

- A. Tijorat – moliyaviy muassasa.
- B. Hisob – kitoblarni amalga oshiruvchi tashkilot.
- D. Vositachi – moliyaviy muassasa hisoblanadi.
- E. Ixtisoslashgan tijorat tashkiloti.

8. *Lombardlar faoliyatini qanday tashkilot ro'yxatga oladi va litsenziyalaydi?*

- A. Markaziy bank.
- B. Adliya vazirligi.
- D. Moliya vazirligi.
- E. Banklar asotsiatsiyasi.

XVIII BOB. BANK INQIROZLARI

18.1. Bank inqirozlarining kelib chiqish sabablari

Har qanday inqiroz shuningdek, bank inqirozi ham iqtisodiy jarayonlarning buzilishi natijasida yuzaga keladi. U milliy daromadlarni yo'qotilishi natijasida iqtisodiy va moliyaviy mexanizm funksiyalarini samarali amal qilishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bank tizimi istalgan iqtisodiyotning pul, moliya, kredit tizimlarining bir qismi hisoblanib, unda inqirozlar ichki va tashqi omillar yoki boshqa tizimlar ta'sirida yuzaga kelishi mumkin.

Bank inqirozlarining kelib chiqish sabablari bir qator olimlar tomonidan uzoq yillar mobaynida turilicha muhokama qilinib kelingan. Bu xususida ilk qarashlar asosan omonatchilar, bank mijozlari va aksiyadorlari tomonidan vahima (panika) qilish natijasida pul mablag'lari (omonatlari)ni banklardan yoppasiga olish orqali banklarning likvidlilik darajasiga asossiz ravishda ta'sir etishi bilan bog'liqdir.

Omonatchilar, bank mijozlari va aksiyadorlarning bunday harakati banklar likvidlilik holatiga salbiy ta'sir etadi. Natijada banklarga jiddiy moliyaviy bosim oqibatida banklar aktivlarni sotishga majbur bo'ladi. Agarda mavjud siyosatni o'zgartirish orqali bank inqirozlarining oldi olinmasa, ular tizimli hamda tashqi omillar ta'siri ostiga ham tushib qolishi ehtimoldan holi emas.

Bank inqirozlari xususidagi keyingi qarashlar banklarning to'lov qobiliyatiga ega bo'lmaslik holatini keltirib chiqaruvchi balans aktiv qismidagi yo'qotishlarga asoslanadi. Banklar aktivlari sifatida uzoq muddat davomida yo'qotishlarning mavjud bo'lishi, odatda noho'sh makroiqtisodiy jarayonlar, bozor tangligi, hukumat siyosati (yoki aralashuvi) va firibgarliklar bilan bog'liqdir. Shuningdek, mazkur qarashlarning aksariyati iqtisodiyot tamoyillaridagi o'zgarishlar hamda biznes sikllarining tabiiy mahsuli ekanligiga asoslanadi.

Bank inqirozlarining makroiqtisodiy nuqtai-nazardan kelib chiqishi nobarqaror makroiqtisodiy siyosat, global moliyaviy shart-sharoitlar va valyuta kurslari ayriboshlash mexanizmiga oid muam-molarga bog'liq. Haddan ortiq pul-kredit ekspansionistik siyosati va

fiksial siyosat kredit inqirozini, qarzlarni haddan ortiq ko'p jalb qilish va real aktivlarga investitsiyalarni safarbar qilish bank aktivlari sifatining pasayishiga olib keladi.

Amerikalik iqtisodchi olimlar Karmen M. Reynxart va Kennet S. Rogoff bank inqirozlari kelib chiqishining ilk sabablari sifatida kredit inqirozlari va aktivlar narxi bilan bog'liq pufak (ko'pik)larning vujudga kelishini ko'rsatib o'tadilar.⁸⁵ Bu kabi makroiqtisodiy tanglikni iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlarda kuzatish mumkin. Iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlar boshqa mamlakatlardan qisqa muddatli xorijiy valyutadagi qarzlarni jalb qilish orqali valyuta kursining qadrsizlanishi, xalqaro bozorda foiz stavkalarining oshishi va xalqaro savdo shartlarining o'zgarishi natijasida yuqori kredit riskini vujudga keltiradi.

Misol uchun, 1980 yillarda G'arb mamlakatlari banklari Lotin Amerikasi mamlakatlariga iqtisodiy o'sishni ta'minlash va joriy operatsiyalar bo'yicha defitsitni qoplash maqsadida katta miqdorda qarzar (AQSh dollarida)ni ajratadi. Katta miqdordagi xorijiy mablag'larning oqib kelishi qarzdor mamlakatlarda real amalmashuv kursining keskin oshishiga olib kelib, bir qancha qarzdorlarning defolt holatiga kelishiga sabab bo'ldi. Natijada mazkur inqiroz 800 mlrd. AQSh dollaridagi umumiy qarz mablag'larining 250 mlrd. AQSh dollaridan voz kechish orqali yakun topdi.

Bank inqirozlari kelib chiqish sabablarini bir qancha omillar orqali yaqqolroq yoritib o'tishga harakat qilamiz.

Haddan ortiq kredit ekspansiyasi. Mazkur omil natijasida kredit portfeli sifati yomonlashadi, kreditlar ta'minoti bo'yicha ortiqcha qiymat yuzaga keladi va kredit riski ortadi. Kredit portfeli tarkibida kreditlar miqdorining ortishi natijasida ularning monitoringini yuritish bilan bog'liq qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bunga misol sifatida, Yaponiya, 80-yillardagi Lotin Amerika va 90-yillardagi Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida yuzaga kelgan bank inqirozlarini keltirishimiz mumkin.

Inflyatsiya. Inflyatsiya foiz stavkalari orqali bank tizimiga bir qator yo'nalishlar doirasida ta'sir etishi mumkin. Bularga milliy kapitalning chetga oqib ketishi, jamg'arishga bo'lgan moyillikning

⁸⁵ Reinhart, Carmen M, and Kenneth S. Rogoff. 2009. The aftermath of financial crises. *American Economic Review* 99. N.2: 466-472.

pasayishi, aktiv va passiv operatsiyalar tuzilishidagi o'zgarishlarni keltirish mumkin. Shuningdek, bunday holatda bank passivlariga nisbatan (monand bo'lmagan) uzoq muddatli aktivlarga ega bo'lgan bir qator moliyaviy institutlar qiyin ahvolga tushib qoladilar. Mamlakatda o'rtacha narxlar darajasi oshib borayotgan bir sharoitda banklar depozit bazasi mustahkamligini ta'minlash maqsadida depozitlar bo'yicha foiz stavkalarini oshirishga majbur bo'ladilar. Agarda aktiv operatsiyalar bo'yicha daromadlilik darajasini oshirish cheklangan bo'lsa, u holda bank foydasining keskin tushib ketishi kuzatiladi. Aksariyat mamlakatlar tajribasida o'rtacha narxlar darajasining yuqori o'sish sur'atlari mavjud sharoitda banklar kredit shartnomalari muddatlarini qisqartirishga intiladilar. Banklarning fundamental funksiyalaridan biri bu joriy jamg'armalarni uzoq muddatli investitsiyalarga aylantirishdan iborat. Kredit shartnomalari bo'yicha muddatlarning qisqarishi iqtisodiy kon'yunkturadagi tebranishlarda banklarni himoyasiz qilib, bank barqarorligini zaiflashtiradi.

Tovar, moliyaviy aktivlar narxlari va foiz stavkalarining keskin tebranishi. Bunday holatda banklar kredit va bozor risklarini aniqlashda, omonatchilar va nazorat organlari bank moliyaviy holatini baholashda noaniqliklarga duch keladi. 1980 yillarda Shvetsiyada kredit bozorini liberalizatsiya qilish natijasida kredit spekulyatsiyasi va moliyaviy bozorda narxlarning asossiz oshishi jiddiy bank inqiroziga olib kelgan.

Bank tizimida inqirozlar vujudga kelishining tashqi iqtisodiy omillariga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, 1980 yillar boshlarida rivojlanayotgan mamlakatlarda bank inqirozlari neft va boshqa asosiy eksport tovarlari narxining tushib ketishi bilan bog'liqdir. Shuningdek, bank inqirozlarini keltirib chiqarishda Ronald Reygan ma'muriyatining qat'iy inflyatsiyaga qarshi siyosati sharoitida G'arb mamlakatlari tomonidan tashqi qarzlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha foiz stavkalarining keskin oshishi ham muhim rol o'ynadi. Foiz stavkalarining keskin oshishi va milliy valyutalarning keskin devalvatsiyasi banklar to'lovga layoqatsizligining kelib chiqishiga sabab bo'ldi.

Savdo qoidalarining buzilishi. Mazkur holat bank inqirozlarini boshidan kechirgan deyarli barcha mamlakatlarda kuzatildi. Eksport tarkibida asosiy o'rin egallovchi moddalar bo'yicha narxlarning keskin tushishi eksport qiluvchi korxonalar va ularga xizmat ko'rsatuvchi banklar faoliyatiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Xorijiy investitsiyalarni jalb etishda moliviy bozorlarni liberalizatsiyalash. Mazkur holatning barcha ijobiy tomonlarini hisobga olgan holda yana shuni ta'kidlash mumkinki, Lotin Amerikasi (80-90 yillarning birinchi yarmi) va Janubiy-Sharqiy Osiyo (1997-1998 yy.) mamlakatlari tajribasi shuni ko'rsatadiki, qisqa muddatli spekuliyativ pullar va portfel investitsiyalar moliyaviy tizimning foiz stavkalari va valyuta kurslari tebranishlariga bo'lgan ta'sirchanligini oshiradi. Shuningdek, xorijiy investitsiyalarning chiqib ketishi iqtisodiyotni tang ahvolga keltirib qo'yadi.

Belgilangan valyuta kursi. Bunday sharoitda mamlakatda narxlar barqarorligini ta'minlash maqsadida valyuta kursini sun'iy ravishda ushlab turilishi Markaziy bank valyuta zahiralarini kamayishiga sabab bo'ladi. Tashqi qarzlarni bilan bog'liq hisob-kitoblarda muammolar kuchayib, parallel valyuta bozori vujudga keladi. Bu esa, o'z navbatida foiz stavkalarining oshishi va qarzdorlar to'lovga layoqatliligining yomonlashuviga olib keladi.

Yuqorida qayd etib o'tilganlardan kelib chiqib, bank tizimida inqirozni vujudga keltiruvchi turli omillarning ta'sir darajasini quyidagi jadval ma'lumotlari orqali yoritib o'tamiz.

Bank inqirozlarini vujudga keltiruvchi omillarning ta'sir darajasi⁸⁶

№	Bank inqirozi omillari	Ta'sir darajasi, %
1	Nazorat va tartibga solishga oid kamchiliklar	90
2	Bank menejmentiga oid kamchiliklar	69
3	Savdo qoidalarining buzilishi	69
4	Iqtisodiy turg'unlik(tanglik)	55
5	Siyosiy aralashuv	40
6	Afillangan shaxslarga kreditlar	31
7	Spekuliyativ "po'fak(ko'pik)lar"	24
8	Firibgarlik	21
9	Davlat korxonalarini kreditlash	21
10	"Golland kasalligi"	14
11	Kapitalning chiqib ketishi	7
12	Sud tizimida mavjud muammolar	7
13	Omonatchilar tomonidan banklardan depozitlarni olishning faollashuvi	7

⁸⁶ Caprio, Gerald Jr., Daniela (1996). «Bank In solvency: Bad Luck, Bad Policy, or Bad Banking?» In: Michael Bruno and Boris Pleskovic eds., Annual World Bank Conference on Development Economics [5, c. 5].

K. V. Rudiy tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarga ko'ra bank inqirozlarining kelib chiqish sabablari quyidagilardan iborat⁸⁷:

- qadrsiz milliy valyuta;
- dollarizatsiya darajasining yuqoriligi;
- katta miqdordagi tashqi qarz;
- yuqori byudjet defitsiti;
- YaIM o'sish sur'atining pastligi;
- banklarni tartibga solishning zaifligi;
- moliyaviy bozorlarning rivojlanmaganligi va ixtisoslashgan moliya-kredit muassasalari.

18.2. Bank inqirozlarining salbiy oqibatlari, ularning turlari va shakllari

Mamlakat iqtisodiyotiga bank inqirozlarining ta'sirini aniqlash uchun ularning ta'sir doiralari, shuningdek, ularni yuzaga keltiruvchi omillarini tahlil qilish kerak.

Oqibatlariga ko'ra, bank inqirozlarini uch guruhga ajratish mumkin: mikroiqtisodiy darajada ta'sir etuvchi, makroiqtisodiy darajada tarqaluvchi, iqtisodiyotning demonetizatsiyasi va inflyatsiya darajalarining oshishiga olib keluvchi byudjet-moliya tizimining masshtabli nobarqarorligiga olib keladi.

Iqtisodiyotda bank inqirozlarining salbiy oqibatlari Kaminskiy va Reynxartlar⁸⁸ tomonidan empirik tadqiq etilib, ularning fikricha bank inqirozlarining oqibatlari quyidagilardan iborat:

- depozitlarning olinishi;
- pulga bo'lgan talabning pasayishi;
- depozitlarga nisbatan pul oqimlarining o'sishi;
- kreditlash hajmining pasayishi;
- foiz stavkalarining o'sishi;
- M2 agregatining o'sishi va iqtisodiy faollikning tushib ketishi.

Ba'zi bir rivojlanayotgan mamlakatlarda bank boshqaruvi bir kishi qo'lida bo'lsa va banklar shaxsiy "hamyon" yoki sanoat guruhlarining piramida sxemasi funksiyalarini bajarganda bu sharoitlar

⁸⁷ К.В. Рудый. Финансовые кризисы: теория, история, политика. М.: Новое знание, 2003. 398 с.

⁸⁸ Kaminsky, G. & Reinhart, C., 1999. The Twin Crises: The Causes of Banking and Balance-of-Payment Problems. American Economic Review, Vol. 89 (No. 3, 473-500).

yomonroq natijalar ham keltirishi mumkin edi. Bu sharoitlarda o'z mijozlarini kreditlash "insayderlik" mahfiy ma'lumotlar asosida operatsiya amalga oshiriladi va ochiqdan ochiq qalloblik jazolanmay qolaveradi. Shunday qilib, davlat banklari tijorat tamoyillariga asolanmagan, balki siyosiy mezonlariga asoslangan "asosiy agentlik"ga aylanib, boshqa yuqori darajadagi boshqaruvga ega banklarning ichki muhiti, shuningdek, moliyaviy barqarorlikka tahdid soladi.

Bank inqirozlarining quyidagi turlari mavjud:

Bank inqirozining *birinchi turini* byudjet xarajatlarining miqdoridan qat'iy nazar mikroiqtisodiy darajadagi inqiroz deyish mumkin. Bunday holatda cheklangan miqdordagi banklarning bankrot bo'lishi butun moliyaviy tizimga keskin ta'sir ko'rsatmaydi hamda yirik miqyosdagi makroiqtisodiy pasayish kuzatilmaydi. Bunga misol sifatida AQSh (1984-1991 yy.), Shvetsiya (1990-1993 yy.), Finlandiya (1991-1994 yy.) va Fransiya(1991-1998 yy.)dagi bank inqirozlarini keltirish mumkin.

Bank inqirozining *ikkinchi turini* o'ta salbiy oqibatlariga olib keluvchi makroiqtisodiy darajadagi inqiroz deyish mumkin. Misol uchun, Chilida (1981-1984 yy.) yuz bergan bank inqirozi YaIMning 13 % pasayishiga olib keldi. Bank sektorining aksariyat qismi milliylashtirilib, hanuzga qadar davlat xarajatlari to'la kompensatsiya qilinmagan. Mazkur turdagi inqirozlarni bartaraf etish uchun sarflanadigan mablag'lar YaIMning 15-20%ini tashkil etishi mumkin.

Bank inqirozining *uchinchi turi* moliya-byudjet tizimining nobarqarorligi, yuqori inflyatsiya va iqtisodiyotni demonetizatsiya qilish kabi xususiyatlar bilan harakterlanadi⁸⁹.

Yuqorida keltirib o'tilgan bank inqirozlarining turlari bilan bir qatorda ularning quyidagi namoyon bo'lish shakllari ham mavjuddir:

Yashirin inqiroz (bank distress). Bunday sharoitda banklarning ko'pchilik qismi to'lovga layoqatsiz bo'lsalarda faoliyatlarini davom ettiraveradilar.

Inqirozning ochiq shakli (bank runs). Bunga Buyuk Depressiya vaqtidagi bank vahimasi, banklardan yoppasiga omonatlarni olish bilan bog'liq bo'lgan holatlarni aytish mumkin.

Tizimli bank inqirozi (Systemic Banking Crises). Bu esa, o'z navbatida bank tizimining aksariyat qismini to'lovga layoqatsizligini anglatadi. Shuningdek, K.V.Rudiy xorijiy tadqiqot natijalarini

⁸⁹ Марамыгин М.С. Деньги, кредит, банки: Учебник. М.: Экономистъ, 2007. С. 117.

- o'rtta muddatli maqsadlarni ko'zlash (foйда olish imkoni bo'lgan);

- maxsus auditorlar rolini ko'chaytirish kerak.

Barqaror va yetarli darajada kapitallashuv darajasiga ega bo'lmagan banklar:

- vaqtinchalik restrukturizatsiya rejasini ishlab chiqish, xususiy kapitalni jalb qilish;

- intensiv hisobot va monitoring yuritishni nazorat qilish kerak.

Nobarqaror va to'lov layoqatliligiga ega bo'lmagan banklar:

- tugatilishi yuzasidan qisqa muddatda bir qarorga kelish;

- tugatilishi yuzasidan rozilik beruvchi yuqori tashkilotga murojaat qilish;

- depozitlar ishonchli bankka o'tkazib berilishi kerak.

Shuningdek, banklar kapitallashuvida davlat mablag'laridan foydalanishni amalga oshirish kerak.

3-bosqichning asosiy yo'nalishi harakatsiz (taqdim etilmagan) kreditlarga ruxsat berishdan iborat.

Inqirozdan keyingi davrda amalga oshirilishi lozim bo'lgan chora-tadbirlar quyidagilardan iborat:

- yoppasiga kafolatlar berishdan voz kechish;

- administrativ (ma'muriy) choralardan voz kechish;

- davlat (hukumat) mulkidan chiqish;

- inqirozning ikkinchi to'lqinidan himoyalaniش maqsadida korporativ restrukturizatsiyalashni davom ettirish lozim.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganlar bilan bir qatorda, banklar uchun yuqori qarzdorlik va ular vakolatlarining ortishi ayrim siyosiy kelishmovchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Qarz barqarorligi inflyatsiya, YaIM o'sish darajasi va byudjet defitsitiga bog'liqdir. Uni quyidagi formula orqali keltirib o'tamiz.

$$d = (\text{birlamchi defitsit}/\text{YaIM}) - (\text{senoraj}/\text{YaIM}) + \\ + d(\text{real foiz stavkasi} - \text{o'sish darajasi}).$$

Yuqori o'sish, past inflyatsiya va past byudjet defitsiti sharoitida qarzdorlik kamayadi. Yuqori defitsit va real foiz stavkalarining oshishi qarzdorlikni oshiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagi xulosalarni ta'kidlab o'tish mumkin:

- inqirozga qadar institutsional va huquqiy asoslarni tashkil etishni qo‘llab-quvvatlash kerak;
- rasmiy tizimlar xavfsizligi (likvidlilik talablari, depozitlarni sug‘urtalash, kaoflatlash) puxta ishlab chiqilganligiga ishonch hosil qilish kerak;
- mumkin qadar tezkor ravishda vakolatlar berishga harakat qilish kerak;
- davlatning moliya-kredit siyosati shaffofligini ta‘minlash va korporativ restrukturizatsiyalashga e‘tibor qaratish lozim.

Bobga oid savollar

1. Bank inqirozlari kelib chiqish sabablari xususidagi ilk nazariy qarashlar haqida so‘zlab bering.
2. Bank inqirozlari kelib chiqish sabablari xususidagi keyingi nazariy qarashlar va ularning ilk nazariy qarashlardan farqlari nimalardan iborat?
3. Amerikalik iqtisodchi olimlar Karmen M. Reynxart va Kennet S. Rogoff bank inqirozlari kelib chiqishining ilk sabablari sifatida qanday omillarni keltirib o‘tadi?
4. Tarixda xorijiy kapitalni jalb etish bilan bog‘liq bank inqirozlarining asosiy sabablari nimada?
5. Bank inqirozlari kelib chiqishida haddan ortiq kredit ekspansiyasi omili xususida so‘zlab bering.
6. Bank inqirozlari kelib chiqishida inflyatsiya omili xususida so‘zlab bering.
7. Bank inqirozlari kelib chiqishida tovar, moliyaviy aktivlar narxlari va foiz stavkalarining keskin tebranishi omili xususida so‘zlab bering?
8. Bank inqirozlari kelib chiqishida savdo qoidalarining buzilishi omilining ta‘siri qanday?
9. Bank inqirozlari kelib chiqishida fiksirlangan valyuta kursi omilining ta‘siri qanday?
10. K.V.Rudiy bank inqirozlarining kelib chiqish sabablari sifatida qanday omillarni ko‘rsatib o‘tadi?
11. Bank inqirozlarining salbiy oqibatlarini nimalardan iborat?
12. Bank inqirozlarining qanday turlari mavjud bo‘lib hisoblanadi?

- B. Mikroiqtisodiy darajadagi inqiroz.
- D. Yuqori inflyatsiya inqirozi.
- E. Iqtisodiyotni demonetizatsiya qilish.

9. *Bank inqirozining ikkinchi turi.....?*

- A. Makroiqtisodiy darajadagi inqiroz.
- B. Mikroiqtisodiy darajadagi inqiroz.
- D. Yuqori inflyatsiya inqirozi.
- E. Moliya-byudjet tizimining nobarqarorligi.

10. *Bank inqirozining qaysi turi moliya-byudjet tizimining nobarqarorligi, yuqori inflyatsiya va iqtisodiyotni demonetizatsiya qilish kabi xususiyatlar bilan harakterlanadi?*

- A. Birinchi turi.
- B. Ikkinchi turi.
- D. Birinchi va ikkinchi turi.
- E. Uchinchi turi.

11. *Bank inqirozining qaysi shaklida banklarning ko'pchilik qismi to'lovga layoqatsiz bo'lsalarda faoliyatlarini davom ettiraveradilar?*

- A. Inqirozning ochiq shakli.
- B. Tizimli bank inqirozi.
- D. Yashirin inqiroz.
- E. Global bank inqirozi.

12. *Banklardan yoppasiga omonatlarni olish bilan bog'liq bo'lgan holatlar bank inqirozining qaysi shakliga xos?*

- A. Tizimli bank inqirozi.
- B. Yashirin inqiroz.
- D. Global bank inqirozi.
- E. Inqirozning ochiq shakli.

13. *Bank tizimining aksariyat qismi to'lovga layoqatsizligini anglatadigan inqiroz bank inqirozining qaysi shakliga xos?*

- A. yashirin inqiroz.
- B. tizimli bank inqirozi.
- D. global bank inqirozi.
- E. inqirozning ochiq shakli.

14. Inqirozlarni boshqarishning "Standart modellari"da 1-bosqichning asosiy yo'nalishi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni aniqlang?

- A. vaziyatni stabillashtirish va jamoatchilik ishonchini tiklash
- B. byudjet xarajatlarini minimallashtirish
- D. harakatsiz (taqdim etilmagan) kreditlarga ruxsat berish
- E. byudjet xarajatlarini maksimallashtirish

15. Inqirozlarni boshqarishning "Standart modellari"da 2-bosqichning asosiy yo'nalishi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni aniqlang?

- A. vaziyatni stabillashtirish va jamoatchilik ishonchini tiklash
- B. byudjet xarajatlarini minimallashtirish
- D. harakatsiz (taqdim etilmagan) kreditlarga ruxsat berish
- E. byudjet xarajatlarini maksimallashtirish

16. Inqirozlarni boshqarishning "Standart modellari"da 3-bosqichning asosiy yo'nalishi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni aniqlang?

- A. vaziyatni stabillashtirish va jamoatchilik ishonchini tiklash
- B. byudjet xarajatlarini minimallashtirish
- D. harakatsiz (taqdim etilmagan) kreditlarga ruxsat berish
- E. byudjet xarajatlarini maksimallashtirish

XIX BOB. VALYUTA TIZIMI VA PULNING XALQARO MUNOSABATLARDAGI HARAKATLARI

19.1. Valyuta tizimi va uning elementlari

Xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanishida mamlakatlar o'rtasida xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, xalqaro bozorlarning paydo bo'lishi, xo'jalik yuritishning xalqaro tizimini shakllanishi va xalqaro iqtisodiy aloqalarning globallasuvi hamda internatsionallasuvi asosiy omillardan bo'lib hisoblanadi.

Xalqaro valyuta munosabatlari xalqaro ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlarni rivojlanishi bilan bevosita bog'liq. Xalqaro takror ishlab chiqarish va valyuta munosabatlari o'rtasida bevosita va qarama– qarshi aloqa mavjud bo'lib, ular xalqaro daromadli tovarlar, moliyaviy kapital va xizmatlarni ayirboshlash jarayonida namoyon bo'ladi.

Mamlakatlar o'rtasida valyuta munosabatlarining holati milliy va xalqaro iqtisodiyotning rivojlanishi, mamlakatlar o'rtasidagi siyosiy muhit, shuningdek, boshqa qator omillar bilan baholanadi.

Xalqaro iqtisodiyotning globallasuvi va internatsionallasuvi sharoitida ichki ishlab chiqarish jarayonlar tashqi omillarga bog'liq bo'lib qoladi. Jumladan, xalqaro ishlab chiqarish, savdo, fan va texnika taraqqiyoti, xorijiy kapitalning migratsiyasi kabi boshqa jarayonlar valyuta munosabatlari orqali tartibga solib boriladi. Xalqaro valyuta munosabatlarining zaiflashuvi, jahon moliyaviy inqirozlari mahalliy va xalqaro darajadagi takror ishlab chiqarish jarayoniga salbiy tasir ko'rsatadi.

Mamlakatlar o'rtasida xalqaro ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlar – ning rivojlanishi xalqaro valyuta munosabatlarining shakllanishi va mazmunan rivojlanib, takomillashib borishiga zamin yaratdi. Bu o'z navbatida valyuta tizimini shakllanishiga xizmat qildi.

Valyuta tizimi – valyuta munosabatlarini tashkil etish va tartibga solish shakli bo'lib, mahalliy qonunchilik yoki xalqaro kelishuv asosida mustahkamlanadi. Xalqaro iqtisodiy adabiyotlarda – milliy, xalqaro va hududiy valyuta tizimlari mavjudligi e'tirof etiladi.

Dastlab milliy valyuta tizimlari vujudga kelgan. Milliy valyuta tizimlari xalqaro amaliyotdagi normalarni inobatga olgan holda mahalliy qonunchilik hujjatlari asosida tartibga solinadi. Milliy valyuta tizimi mamlakat pul tizimini tashkil etib, erkin ravishda mamlakat hududidan oʻzga hududlarda toʻlov vositasini bajarishi mumkin. Buning uchun qator omillar mavjud boʻlishi lozim. Xususan, milliy iqtisodiyotning barqarorligi va raqobatbardoshligi taminlangan boʻlishi, milliy valyutani sotib olish qobiliyati mustahkam boʻlishi, mamlakat jahon xoʻjaligida yuqori mavqei va reytingga ega boʻlishi kabilar shular jumlasidandir.

Xalqaro valyuta tizimining vujudga kelishining asosini mamlakatlarning milliy valyuta tizimi tashkil etadi va mamlakatlar oʻrtasida oʻzaro kelishuvlar asosida mustahkamlanadi. Dastlabki xalqaro valyuta tizimining vujudga kelishi 1850 yillarga toʻgʻri keladi. Xalqaro valyuta tizimining barqaror samarali amal qilishi, uning tegishli tamoyillariga rioya etilishi, mamlakatlar oʻrtasida siyosiy iqtisodiy barqarorlik taʼminlanishini talab etadi, aks holda xalqaro valyuta tizimi vaqti – vaqti bilan inqirozga uchraydi, buning natijasida amaldagi valyuta tizimi barham topib, uning oʻrniga yangisi tashkil topadi.

Milliy va xalqaro valyuta tizimining amal qilishi, ularning elementlarida namoyon boʻladi.

Milliy valyuta tizimining asosiy elementlari quyidagilardan iborat:

- milliy valyuta;
- konverterlash shartlari;
- milliy valyuta pariteti;
- milliy valyuta kursining rejimi;
- valyutaviy chegaraning mavjudligi yoki chegaralanmaganligi, valyuta nazorati;
- mamlakatning xalqaro valyuta likvidligini tartibga solish tartibi;
- xalqaro kredit mablagʻlaridan toʻlov vositasi sifatida foydalanishi reglamenti;
- mamlakatning xalqaro hisob – kitoblar reglamenti;
- mahalliy valyuta va oltin bozorlarini faoliyat koʻrsatish rejimi (tartibi);
- mamlakat valyuta munosabatlarini tartibga soladigan va boshqaradigan mahalliy organlar.

Xalqaro valyuta tizimining elementlari:

- jahon pulining funksional shakli;
- valyutalarni o'zaro konvertirlash shartlari;
- valyuta pariteti rejimining reglamenti;
- davlatlararo valyutaviy chegaralarni tartibga solish;
- xalqaro valyuta likvidligini davlatlararo tartibga solish usuli;
- xalqaro kredit mablag'lari muomalasini unifikatsiyalash qoidalari;
- xalqaro hisob–kitoblar shakllarini qo'llashning qoidalari;
- xalqaro valyuta va oltin bozorlarining faoliyat yuritish rejimi;
- davlatlararo valyutani tartibga soluvchi xalqaro tashkilotlar.

Milliy valyuta tizimining asosini shu mamlakat milliy valyutasi tashkil etadi. Ushbu valyuta tegishli qonunchilik xujjatlari asosida mamlakatda yagona to'lov vositasi sifatida mustahkamlanadi. Xalqaro hisob –kitoblarda qo'llaniladigan pul (milliy valyutalar) valyuta deb yuritiladi.

19.2. Valyuta tizimining vujudga kelishi va rivojlanish

Klassik oltin standarti (1815 – 1914 yy.)

Jahon sivilizatsiyasining asrlar davomida rivojlanishi, dunyodagi turli mamlakatlar ijtimoiy – iqtisodiy hayot tarziga turlicha ta'sir ko'rsatdi. Shu nuqtai nazardan XIX asrni tom ma'noda g'arb sivilizatsiyasining oltin asri yoki klassik oltin standarti hukmronligi asri deyishimiz mumkin. Bu davrda muomalada oltin bilan birga kumush ham to'lov vositasini bajargan, lekin mamlakatlar o'rtasidagi hisob – kitoblar oltinda amalga oshirilar va jahon mamlakatlari iqtisodiyoti oltin standarti ostida birlashgan edi.

Mamlakatda amal qilgan milliy valyutalar (dollar, funt, frank va h.k.) esa, faqatgina belgilangan oltin qiymatini o'lchov birligi bo'lib xizmat qilgan. Masalan, dollarning nomlanishi – 1/20 unsiya og'irlikka teng bo'lgan oltinni anglatgan, funt sterling nomi esa – oltinning j unsiya og'irligini anglatgan. Shundan kelib chiqib, ayirboshlash kurslari davlat ishtirokisiz qat'iy belgilangan baholarda amalga oshirilgan. Mamlakat milliy valyutalari o'lchov birligiga bog'liq ravishda bir – biriga doimo mos kelgan. Ya'ni, 1 funt (o'lchov birligi)

doimo 16 unsiyaga, xuddi shunday 1 funt sterling (oltin o'lchov birligi) 4,86 dollarga teng bo'lgan.

Xalqaro oltin standarti insonlarga juda katta imkoniyatlar yaratgan va butun jahonda amal qiluvchi universal pul vazifasini o'tagan. AQShning rivojlangan va boy mamlakat darajasiga yetishining asosiy sabablaridan biri sifatida, dunyoning deyarli barcha davlatlarida dollarning to'lov vositasi sifatida amal qilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Buni iqtisodiyotning rivojlanishida mehnat taqsimotida, xalqaro kapital oqimida, xalqaro ishchi kuchi migratsiyasida va boshqalarda ko'rishimiz mumkin.

Shuni qayd etish joizki, oltinni erkin iqtisodiyotda amal qilishi, barcha tovarlarga erkin ayriboshlanadigan umumiy ekvivalent "maxsus tovar" sifatida tan olinishi uchun 100 yillar talab qilindi va davlatning bu jarayonlardagi o'rnini unchalik katta emas. Chunki, oltinni muomalaga chiqishi davlat ixtiyori bilan emas, balki bozor talabidan kelib chiqib belgilangan. Xalqaro oltin standartining amal qilishi mamlakatda sun'iy inflyatsiyani yuzaga kelishiga yo'l qo'ymasligi bilan birga, mamlakat to'lov balansining muvozanatini ta'minlagan.

Mamlakatda pul taklifini ortishi mahalliy tovar va xizmatlar bahosining ortishiga olib keladi. O'z navbatida aholining nominal daromadlari ortadi, bu esa importning o'sishiga ta'sir ko'rsatadi. Chunki, import tovarlar bahosi mahalliy tovarlarga nisbatan ancha past bo'ladi. Natijada mamlakatda eksportning hajmi importga nisbatan qisqaradi. O'z navbatida mamlakat tashqi savdo balansida taqchilikni keltirib chiqaradi. Bu esa mamlakat oltin valyuta zaxiralarini kamayishiga olib keladi. Shu o'rinda aytish joizki, bank depozitlarining sun'iy ravishda oshishi va bank tomonidan beriladigan kreditlar hajmining ortishi ham oltin – valyuta zaxiralarini kamayishiga olib keladi. Chunki, bu holda ham importerlar yoki bank mijozlari depozitlarni oltin miqdorida qaytarishni talab qiladilar. Shuning uchun mamlakatda pul taklifini kamaytirish va uning tegishli me'yorini saqlash lozim bo'ladi. Pul taklifining pasayishi tovarlar narxini tushishiga olib keladi va shu tariqa bozorda narxlar muvozanati ta'minlanadi. Bu esa eksport hajmini oshirish ehtiyojini tug'diradi va mamlakatga oltin oqimining ortishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu holat o'zaro savdo – iqtisodiy munosabatda bo'lgan barcha davlatlarda narxlar muvozanati ta'minlangunga qadar davom etadi.

O'z davrida davlatning oltin standarti pul tizimini mustaqil amal qilishiga aralashuvi, uning samaradorligiga salbiy ta'sir qilgan va ushbu pul tizimining mukammalligidan qat'iy nazar inflyatsiya, retsessiya natijasida iqtisodiy siklning izidan chiqish holatlari yuz bergan. Oltin tangalarni zarb etish ustidan davlat nazoratini o'rnatilishi, qonuniy to'lov vositalarining davlat tomonidan belgilab qo'yilganligi, qog'oz pullarni joriy etilishi va inflyatsiyani rag'batlantirilishi kabi yo'nalishlar orqali davlat erkin pul bozorini boshqarishga harakat qilgan. Davlatning pul muomalasiga ta'sir etish choralarini joriy etilishiga qaramay, ushbu sohadagi o'zgarishlar asosan bozor talabidan kelib chiqib amalga oshirilgan.

Birinchi jahon urushi va undan keyingi davr (1914 – 1926 yy.)

Klassik oltin standarti pul tizimi mukammal bo'lib, hozirgi kungacha insonlar undan samaraliroq va qulayroq pul tizimini o'ylab topa olishmagan. O'z navbatida "Agar oltin standarti mukammal amal qilgan bo'lsa, nima uchun muomaladan yo'qoldi degan savol tug'iladi." Buning asosiy sababi, davlatning pul tizimiga aralashuvining ortishi va banklarning o'z majburiyatlarini to'liq bajarmasligi oqibatida pul tizimining izdan chiqishidir. Birinchi jahon urushi natijasida urushda ishtirok etgan barcha davlatlarda xarajatlarning oshishi natijasida pul taklifini haddan ziyod ko'paytirishga majbur bo'ldilar. O'zaro urushda ishtirok etayotgan mamlakatlarda inflyatsiya darajasi shu darajada yuqori ediki, ular xarajatlarni qoplash maqsadida emissiya qilingan qog'oz pullar oltin va boshqa qimmatbaho metallar bilan ta'minlanmagan edi. Shu tariqa ushbu davlatlar oltin standartidan voz kechdilar va o'zlarini bankrot deb e'lon qildilar.

Urushda ishtirok etgan davlatlar ichidan faqatgina AQShda dollarning taklifi belgilangan me'yoridan orttirilmadi. O'z vaqtida boshqa davlatlarda devalvatsiyaning ortishi, o'zaro turli valyutaviy to'siqlarning yuzaga kelishi, bojxona tariflari va kvotalarining joriy qilinishi natijasida xalqaro savdo va investitsiya faoliyati izdan chiqdi, bu esa mamlakat pul tizimiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi. Inflyatsiya oqibatida Angliya funti, Frantsiya franki, Germaniya markasi oltinga nisbatan qadrsizlandi. Bu hol keyinchalik dollarning ham oltinga nisbatan kursini tushishiga olib keldi. Ushbu vaziyatda dunyo pul tizimi inqirozga uchragan va dunyoning yetakchi ekspertlari va siyosatchilari iqtisodiy barqarorlikni ta'minlovchi oltin standartiga qaytish ustida bosh qotirayotgan edi.

Oltin quyma va oltin deviz standarti (1926 – 1931 yy.)

Birinchi jahon urushi natijasida jahon valyuta tizimi inqirozga uchragan edi. Urushdan keyingi davrga kelib, mamlakatlارaro valyuta – pul tizimini yo‘lga qo‘yish maqsadida oltin standartini joriy qilishning imkoniyatlarini ko‘rib chiqish zaruriyatini yuzaga keltirdi. O‘sha davrda yuzaga kelgan vaziyat shuni taqozo etar ediki, Yevropa mamlakatlari pullarini oltinga nisbatan qadrsizlanishidan kelib chiqib, valyuta kurslari o‘rtasidagi nisbatni pul taklifi va narxlar darajasiga bog‘liq ravishda qaytadan o‘rnatish kerak edi. Chunki, agar urushdan oldingi davrda funt sterling 4,86 dollarga teng bo‘lgan oltin birligiga ayriboshlangan bo‘lsa, urush so‘ngida inflyatsiya oqibatida valyuta bozoridagi funt sterlingning kursi 3,50 dollargacha tushib ketdi. Boshqa davlatlarni pullari ham shu tariqa qadrsizlangan edi. Shuning uchun Buyuk Britaniya oltin standartiga qaytadigan bo‘lsa, funtning haqiqiy qiymati 3,50 dollar nisbatida belgilanishini talab etar edi. O‘z navbatida oltin standarti amal qilishi uchun barcha davlatlar ushbu holatga rozi bo‘lishi kerak edi. Lekin bu borada mamlakatlarning bir to‘xtamga kelishi qiyin bo‘ldi. Masalan, Buyuk Britaniyaning kamchiligi shunda ediki, nafaqat oltin standartini qayta tiklash, balki funtning avval amalda bo‘lgan 4,86 dollar darajadagi kursiga qaytarish edi.⁹¹

Buyuk Britaniyaning bunday siyosati dunyoning moliyaviy markazi bo‘lgan Londonning obro‘sinı saqlashga qaratilgan edi. Buni amalga oshirish uchun Buyuk Britaniya eng avvalo pul taklifini kamaytirish va tovarlar narxini pasaytirishga erishishi kerak edi. Lekin, funt kursi 4,86 dollarga tenglashgan holda Buyuk Britaniya tovarlarlarini jahon bozoridagi narxi ortib raqobatbardoshligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatar edi. Kasaba uyushmalari ta‘sirining ortishi va davlat tomonidan ishsizlik uchun nafaqalarni joriy qilinganligi pul taklifini kamaytirish imkonini bermas edi. Deflyatsiyani amalga oshirish (pul taklifini kamaytirish bilan aholi nominal daromadlarini pasaytirish) uchun Buyuk Britaniya ijtimoiy himoyaga asoslangan davlat qurish nazariyasidan voz kechishi yoki ayrim “ijtimoiy kafolat”larni muzlatishi kerak edi. Buning o‘rniga Buyuk Britaniya ijtimoiy himoyaga asoslangan davlat dasturlarini bajarish maqsadida pul taklifini yanada orttirib bordi, o‘z navbatida inflyatsiya darajasi ham o‘sib bordi.

⁹¹ О принципиальной ошибке Великобритании и ее последствиях, приведших к депрессии 1929 г. см.: *Robbins L. The Great Depression. New York: MacMillan, 1934.*

Yigirmanchi asrning 20 yillarga kelib, Buyuk Britaniyada inflyatsiya va ishsizlik darajasi yuqori nuqtaga kelgan, mamlakat eksport hajmi ham tushib ketgan edi. Bu davrda boshqa Yevropa davlatlarida iqtisodiy o'sish kuzatilayotgan edi. Shuning uchun Buyuk Britaniyada qabul qilingan qarorlardan voz kechmagan holda yuzaga kelgan vaziyatdan chiqish muammosi ko'ndalang turgan edi. Shu maqsadda 1922 yili Genuya shahrida bo'lib o'tgan konferentsiyada Buyuk Britaniya yangi pul standarti bo'lgan oltindeviz standartini taklif qildi.

Dunyo mamlakatlari ichida AQShda klassik oltin standarti saqlangan bo'lib, Buyuk Britaniya va boshqa Yevropa mamlakatlari 1926 yilga kelib klassik oltin standartiga tenglashtirilgan yangi pul tizimiga o'tishdi. Unga ko'ra Britaniya funti va boshqa valyutalar oltin tangalarga emas, balki faqatgina yirik tashqi savdoni amalga oshiruvchilar uchun oltin quymalarga ayriboshlanar edi. Buyuk Britaniya va boshqa Yevropa mamlakatlari fuqarolari kundalik hayotda oltin tangalardan foydalana olmas edilar. Bu bank kreditlarini va inflyatsiyani rag'batlantirishga xizmat qilar edi. Yangi oltindeviz standartiga asosan Buyuk Britaniya funtni so'ndirishda oltin bilan birga dollardan ham foydalanar, boshqa davlatlar esa o'zlarining valyutalarini oltinga emas, funtga ayirboshlar edilar. Shu yo'l bilan aksariyat mamlakatlarda milliy valyutalar kursi sun'iy oshirildi va oltin standartiga qaytishdi. Natijada oltinga asoslangan moliyaviy piramida tashkil topdi. Uning asosini qisman funt bilan ta'minlangan Yevropa mintaqasi valyutalari, qisman dollar bilan ta'minlangan funt, qisman oltin bilan ta'minlangan dollar tashkil etgan va bu "oltindeviz standarti" deb ataldi, dollar va funt esa "tayanch valyutalar" hisoblangan.

Buyuk Britaniya iqtisodiyotida pul taklifi hamda kredit hajmining ortishi hisobiga tashqi savdo balansda taqchillik yuzaga keldi. Bunday vaziyatda oltin standarti inflyatsiyani cheklashga xizmat qilmay qo'ydi. Oltindeviz standarti Buyuk Britaniyaga milliy valyuta taklifini oshirish va inflyatsiya darajasini oshishiga sharoit yaratgan. Yevropaning boshqa davlatlari funtni oltin bilan qoplashni talab qilmas edi. Shu tariqa Yevropa va Buyuk Britaniyada inflyatsiya darajasi tobora chuqurlashayotgan, tashqi savdo kamomadi ortib borayotgan edi. Undan tashqari, Buyuk Britaniya mamlakatdan oltin va dollarni chiqib ketishini oldini olish maqsadida AQSh Federal zaxira tizimining dollar taklifini oshirishiga erishgan edi.

Oltindeviz standartining alohida xususiyati shunda ediki, u uzoq muddat amal qilishi mumkin emas edi. Chunki ushbu moliyaviy piramidaning izdan chiqishi qochib bo'lmaz haqiqat bo'lgan. AQSh, Fransiya va boshqa davlatlar iqtisodiyotida katta hajmda ta'minlanmagan Buyuk Britaniya funt sterlingi yig'ildi. 1931 yilda Yevropa mamlakatlarida inflyatsiya darajasi yuqoriligidan Fransiya "qattiq pul" siyosatini olib bordi va Buyuk Britaniyadan iqtisodiyotda yig'ilgan funt sterling o'rniga oltin ayirboshlashni talab qilishi Yevropa banklarini bankrot bo'lishiga olib keldi. Bu esa Buyuk Britaniyani butunlay oltin standartidan voz kechdi. Buning natijasida barcha Yevropa mamlakatlari o'zini bankrot deb e'lon qildilar.

Ta'minlanmagan qog'oz pullar (1931 – 1945 yy.)

Birinchi jahon urushidan keyin amaldagi oltin standarti pul tizimi o'zining hususiyatini yo'qotib, davlatlar klassik oltin standartini saqlab qolish maqsadida turli choralarni qo'lladi. Lekin yigirmanchi asrning 30 yillarida dunyo mamlakatlari iqtisodiyotida yuzaga kelgan moliyaviy tartibsizliklar oqibatida muomalada oltin standartini amal qilishini butunlay to'xtadi. Mamlakatlar iqtisodiyotidagi inqiroz tobora chuqurlashib, ishsizlik darajasi ortib bormoqda edi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda davlatlar o'z manfaatlarini himoya qilish maqsadida turli valyuta cheklovlarini o'rnatish, milliy valyutalarni devalvatsiyalash, savdo va valyuta ustidan nazoratni kuchaytirish orqali o'zaro iqtisodiy va moliyaviy urush olib borishdi. Iqtisodiyotda to'g'ri va egri suzib yuruvchi valyuta kurslari yuzaga keldi⁹². Xalqaro savdo va investitsiyalarni to'xtab qolishi natijasida o'zaro savdoni amalga oshirish uchun xukumatlar ishtirokida tuzilgan bitimga ko'ra tovarlar barter qilindi. AQSh davlat kotibi Kordell Xoll ushbu holatga izoh berib, "Ikkinchi jahon urushining asosiy sababi 30 yillarda yuzaga kelgan moliyaviy va iqtisodiy kelishmovchiliklar" – deya ta'kidlagan edi.⁹³

AQShda oltin standartini amal qilishi Yevropaga nisbatan ikki yilga cho'zildi. 1933 – 1934 yillarda AQShning, "turg'unlikni oldini oladi" – degan teskari siyosati tufayli oltin standarti amaliyotda to'xtatildi. Amerika fuqarolariga mamlakatda (shu jumladan xorijda) oltinni ishlatish, olib yurish man etildi va dollarli hisob – kitoblarni

⁹² "Clean floating" – плавающий курс, определяемый действием закона спроса и предложения на рынке. Прим. пер

⁹³ Hull C. Memoirs. New York, 1948. Vol. I. P.81. Shuningdek: Gardner R. Sterling – Dollar Conspiracy. Oxford: Clarendon Press, 1956. P. 141.

oltin bilan so'ndirish ta'qiqlandi. Lekin, 1934 yildan keyin ham AQShda oltin standartining o'ziga xos yangi shakli amal qildi. Unga asosan qadrsizlangan dollar 1/35 unsiya oltinga tenglashtirilib, oltin bilan chet el hukumatlari va banklar talablari qondirilgan. Dollarning oltinga oz bo'lsada bog'liqligi va Yevropadagi tartibsizliklar hisobiga AQShga kirayotgan oltin hajmi yanada ortdi.

Milton Fridman va Chikago maktabi vakillarining qarashlarida iqtisodiy va siyosiy kamchiliklar mavjudligini 1930 yillardagi iqtisodiy tartibsizliklar ko'rsatib berdi. Fridman va uning izdoshlari – erkin bozor sharoitida qanday taklif bilan chiqishdi? Ularning qarashlari bo'yicha dastlab oltin standartidan voz kechish va milliy valyutani chiqarish vakolati davlat ixtiyorida bo'lishi lozim edi. Ya'ni, davlat tomonidan chiqarilgan ta'minlanmagan qog'oz pullar, qonuniy to'lov vositasini bajarishiga erishish nazariyasini ilgari surilgan. Shundan so'ng dastlab davlat qog'oz pullarni muomalaga chiqarishi va boshqa valyuta kurslariga nisbatan tebranishiga imkon berish kerak. Bunda inflyatsiya darajasini belgilangan me'yorda bo'lishini davlat tomonidan nazorati ta'minlanishi lozim edi. Lekin 1930 yillardagi jahon iqtisodiyotidagi tartibsizliklarni kelib chiqishi, aynan mamlakatlar pul tizimini izdan chiqishi bilan bog'liq edi.

Shunday qilib, 30 yillarning ta'minlanmagan qog'oz pullariga asoslangan pul tizimining ayanchli tajribasi va uni oqibatida yuzaga kelgan iqtisodiy tanglik shuni ko'rsatdiki, ikkinchi jahon urushidan so'ng xalqaro iqtisodiy munosabatlarni, xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi va kapital oqimini yo'lga qo'yish maqsadida AQSh o'z oldiga jahon pul tizimini qayta tiklash vazifasini qo'ydi.

Bretton Vuds va yangi oltin deviz standarti (1945 – 1968 y.)

Ikkinchi jahon urushi tugagandan keyin AQSh tomonidan yangi pul tizimi taklif etildi. Uning qoidalari 1944 yilda Nyu – Xemshir shtatining Bretton–Vuds shahrida bo'lib o'tgan xalqaro konferentsiyada kelishildi va 1945 yilning iyul oyida AQSh Kongressi tomonidan ratifikatsiya qilindi. Yangi amaliyotga kiritilgan Bretton – Vuds pul tizimining 1920 yillarda qabul qilingan oltindeviz standartidan farqli jihatlari ko'p emas edi. Shu nuqtai nazardan, ushbu pul tizimi ham kamchiliklardan holi emas va navbatdagi moliyaviy tartibsizliklarni kelib chiqishiga tashlangan dastlabki qadam edi.

Bretton – Vuds pul tizimining eski oltindeviz standartidan amaldagi farqi shunda ediki, uning asosini ikki “tayanch valyuta”(funt va dollar) emas, balki yagona dollar tashkil etib, 35 dollar 1 unsiya oltingan tenglashtirilgan edi. Shu bilan birga, amaldagi tizimni 20 yillardagi oltindeviz standartidan farqli jihatlari, amerika fuqarolari dollardagi hisob – kitoblarni oltin bilan soʻndirish imkoniyatining yoʻqligi va dollardagi hisob – kitob qilish huquqi xorijiy davlatlar va banklarga berilganligini eʼtirof etish lozim. Yaʼni, jahon pulini (oltin) dollar bilan soʻndirish vakolati faqat davlat organlariga berildi. Shu jihatdan Bretton – Vuds tizimi ham 1920 yillarni oltindeviz standarti kabi moliyaviy piramida asosiga qurildi.

AQShda moliyaviy piramidaning asosini, faqatgina xorijiy davlat hukumatlari talab qilish huquqiga ega boʻlgan oltin tashkil etgani holda, muomalada taʼminlanmagan dollarlar mavjud boʻlgan. Boshqa davlatlarda moliyaviy piramidaning asosini, valyuta zaxirasi sifatida saqlanayotgan dollar tashkil etgani holda, muomalada taʼminlanmagan milliy valyutalar amal qilgan. Bunday moliyaviy piramidani tashkil etish uchun AQShda yetarlicha imkoniyatlar mavjud edi. Chunki, ikkinchi jahon urushidan keyin AQSh da toʻplangan juda katta miqdordagi oltin zaxiralari (25 mlrd doll.), ularga moliyaviy piramida qurish imkonini bergan. Bretton – Vuds tizimi amaliyotga joriy qilinishi bilan Yevropa davlatlari valyutalarining dollarga nisbatan kursi oshirildi. Masalan, Buyuk Britaniya funt sterling kursi urushgacha boʻlgan vaqtdagi qiymatga, yaʼni 4,86 dollarga tenglashtirildi. Funtning sotib olish qobiliyatiga nisbatan qaralganda esa, uning qiymati pastroq boʻlgan. Taʼkidlash joizki, 1945 yilda dollar kursi sunʼiy pasaytirilishi va boshqa davlatlar valyutalarining kursi dollarga nisbatan sunʼiy oshirilishi natijasida “dollar tanqisligi” yuzaga keldi. AQShdan tashqarida yuzaga kelgan “dollar tanqisligi”ni oldini olish maqsadida Amerika hukumati tomonidan Yevropa mamlakatlari moliyaviy yordam koʻrsatildi. Boshqacha qilib aytganda, Yevropaga moliyaviy yordam berilishi, dollar kursini sunʼiy pasaytirilishi natijasida AQSh toʻlov balansi profitsitini qisman moliyalashtirishga xizmat qilgan.

Bretton – Vuds tizimida Amerika hukumatiga shunisi aniq boʻldiki, ushbu tizim doirasida dollar inflyatsiyasini oshirilishi javobgarlikka olib kelmas edi. Shu nuqtai nazardan, urushdan keyingi

davrda inflyatsiyani rag'batlantirilishi AQShda davlat siyosatiga aylandi.

1950 yillar boshida dollar inflyatsiyasi natijasida xalqaro savdo oqimi o'z yo'nalishini o'zgartirdi. AQShda pul taklifi va kredit hajmi ortib borishi natijasida, aksariyat Yevropa mamlakatlari (G'arbiy Germaniya, Shveytsariya, Fransiya, Italiya)ning valyutalari yanada mustahkamlandi. Inflyatsiya darajasi yuqori bo'lgan Buyuk Britaniyada esa mamlakatdan dollarni chiqishini oldini olish maqsadida funtni 2,40 dollargacha devalvatsiya qilindi. Yevropa va Yaponiyada ishlab chiqarishning barqaror rivojlanishi AQSh to'lov balansida kamomadni yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Inflyatsiyani cheklashda oltin tanga standartining klassik yondashuvchanligi o'zining xususiyatini butunlay to'xtatishi bilan birga, Bretton – Vuds tizimining qoidalari G'arb davlatlariga doimiy dollar zaxiralarini ko'paytirishni va buning asosida milliy valyuta taklifi va kredit hajmini oshirishni talab etgan.

Shu tariqa 1950 – 1960 yillarga kelib, G'arbiy Yevropa mamlakatlari va Yaponiya dollar zaxirasini oshirib borish siyosati samarasiz ekanligi hamda yangi tizim tashkil etilganda dollar kursi sun'iy baholanganligidan sarosimaga tushdi. Chunki dollarning sotib olish qobiliyatining tushishi, G'arb davlatlarida dollarga bo'lgan ehtiyojni pasaytirdi.

Bretton – Vuds tizimi Yevropa mamlakatlari iqtisodiyoti uchun “tuzoq” sifatida qaraldi va qarama – qarshiliklar ortdi. Fransiya nomidan Oltindeviz standartini yoqlab va amaldagi tizim qoidalariga qarshi fikrlar bilan davlat moliyaviy maslahatchisi de Gollya Jak Ryueff chiqdi. Amerika siyosatchilari va iqtisodchilari yuzaga kelgan qarshiliklarga e'tibor bermay, Yevropa dollarni “tayanch valyuta” sifatida qabul qilganligini ta'kidladi. Ularning fikriga ko'ra, Yevropa aynan Bretton – Vuds tizimini amal qilishi natijasida iqtisodiy tanglikdan chiqish muammosini hal etgan. Davlatlar o'rtasidagi keli-shuvga asosan boshqa mamlakatlarda dollarning inflyatsiya darajasi ortishidan qat'iy nazar, AQSh yanada pul taklifini oshirish huquqiga ega edi.

Yevropada oltinning bir unsiyasi uchun 35 dollarga teng bo'lgan miqdori saqlanib qolgan edi. 1950 yillarda Yevropada dollar massasini ortib ketishi, uning oltinga va Yevropaning “qattiq” valyutalariga nisbatan qadrsizlanishiga hamda Amerikadan oltinni

chiqib ketishiga sabab bo'ldi. Buning natijasida AQShning oltin zaxiralari 25 mlrd. dollardan, 9 mlrd. dollargacha kamayib ketdi. Yevropa mamlakatlari hukumatlari va Markaziy banklarining dollarni oltin bilan so'ndirish talabini qondirilmassligi oqibatida Bretton – Vuds tizimining izdan chiqish xavfi tug'ilgan edi. Lekin, Yevropa mamlakatlarida yuzaga kelgan ushbu salbiy holat ham AQShni pul taklifini oshirishdan qaytarmadi. Shu tariqa 60 yillarning oxirida Yevropada 80 mlrd dollardan ortiq “yevrodollar” nomini olgan pullar paydo bo'ldi. Yevropada muomalada bo'lgan dollarni oltin bilan so'ndirish talabini to'xtatish maqsadida AQSh siyosiy bosim o'tkaza boshladi. 1930 yilda oltindeviz standartining inqirozga yuz tutishida ham Buyuk Britaniya va Fransiya o'rtasida shunday vaziyat yuzaga kelgan.

Ta'kidlash joizki, iqtisodiy qonunlarni aylanib o'tish, AQSh inflyatsiyani hisobga olmagan kabi, mamlakatda ijtimoiy – iqtisodiy salbiy oqibatlarga olib keladi. Shu tariqa 1968 yilda Amerika tomonidan taklif etilgan “abadiy va buzilmas” Bretton – Vuds tizimi yemirila boshladi.

Bretton Vuds tizimining barham topishi (1968 – 1971 yy.)

Yevropada dollar massasining ortib borishi va AQShda oltin zaxiralarini kamayishi, London va Syurixdagi erkin oltin bozorlarida oltinning unsiyasi uchun belgilangan 35 dollar narxni ta'minlab turish AQShga qiyinchiliklar tug'dira boshladi. Mamlakatlar o'rtasida Bretton – Vuds tizimining qoidalari kelishilganda ushbu narx (oltinning bir unsiyasi uchun 35 dollar) butun tizimning asosini tashkil etgan.

Amerika fuqarolariga 1934 yilda oltinga egalik qilish ta'qiqlangan bo'lib, boshqa davlat fuqarolari oltin quyma va oltin tangalarga qonuniy egalik qilishi mumkin bo'lgan. Ularning dollarni oltin bilan so'ndirish imkoniyati faqat erkin bozorda 35 dollarga sotish orqali amalga oshirilgan. Amerikadagi inflyatsiya darajasining o'sishi, dollarning yanada qadrsizlanishi natijasida AQSh to'lov balansidagi kamomad o'sdi, oltinga egalik qilgan fuqarolar esa erkin bozorda faol ravishda oltin xarid qilar edi. O'z navbatida AQSh, London va Syurix erkin oltin bozorlaridagi oltin narxini belgilangan miqdorda ushlab turish uchun qisqarib borayotgan oltin zaxirasidan berishga majbur bo'ldi.

Erkin oltin bozoridagi dollarga bo'lgan ishonchsizlik, 1968 yilning mart oyida AQSh tomonidan mavjud pul tizimga o'zgartirishlar kiritishiga olib keldi. Ya'ni, amaldagi tizimni saqlab qolish maqsadida, oltinni erkin bozordagi faoliyatini to'xtatish zarur degan xulosaga keldi. Shunday qilib, "ikki pog'onali oltin bozori": oltinni erkin bozori – mustaqil va mamlakatlar Markaziy banklarining oltin hisob – kitoblari – mustaqil faoliyat yurita boshladi. AQSh taklifiga binoan oltinning erkin bozor bahosini belgilangan 35 dollar miqdorida xarid qilinishi rad etildi. Shu bilan birga, barcha davlatlar oltin unsiyasi uchun 35 dollar miqdorni abadiy belgilangan narxda bo'lishiga kelishib oldi.

Mamlakat Markaziy banklari va Hukumatlari "tashqi" (erkin) bozordan oltinni sotish va sotib olishdan bosh tortdi, natijada oltin Markaziy banklar o'rtasidagi hisob – kitoblarda hisob birligi (1 unsiya = 35 doll) sifatida qo'llanila boshladi. Oltinning erkin bozori ham umumiy pul tizimiga aloqasi bo'lmagan holda rivojlandi.

Ikki pog'onali oltin bozorining parallel ravishda amal qilishi, AQShni yangi zaxira qog'ozlarini joriy etish to'g'risidagi fikrini ilgari surdi va maxsus huquq beruvchi birlik (SDR)ni muomalaga kiritish masalasi ko'rildi.⁹⁴

Amerika bunday birlikni kiritish orqali oltinning o'rnini bosuvchi yangi qog'oz pul shaklidagi jahon valyutasini joriy etish bo'lgan. SDRni amaliyotga joriy etish va uni emissiya qilish huquqini Jahon banki ixtiyoriga berish rejalashtirilgan edi. SDRni joriy etish va uni jahon valyutasiga aylantirish xususida, ilgari surilgan tizimni barpo etish orqali AQSh boshqa davlatlar bilan birlashgan holda pul taklifini yanada oshirish imkoniyatiga ega bo'lar edi. Bu tizimni joriy etish, albatta dunyo iqtisodiyotining izdan chiqishiga jiddiy xavf tug'dirdi.

SDR amaliyotini tarqalishiga qarshilik ko'rsatayotgan G'arbiy Yevropa va qattiq valyutaga ega bo'lgan mamlakatlar AQSh valyuta zaxiralarining sezilarsiz miqdorini tashkil etgan.

Qog'oz pullar nazariyasini qo'llab – quvvatlagan Milton Fridman ham o'z qarashlarida jahon valyuta tizimidan oltinni butunlay bekor bo'lishini ilgari surgan. Ya'ni, Bretton – Vuds tizimi joriy etilganda, AQShning yetakchi ekspertlari sanoatda dollarga talab ortishi natijasida oltin narxini 10 dollargacha pasayishini taxmin qilishgan.

⁹⁴ Special drawing rights.

Lekin, ushbu tizimni mukammal ishlashi uchun dollar inflyatsiyasini belgilangan me'yorda saqlash lozim edi. 1973 yilning boshlariga kelib, oltinning bir unsiyasi 125 dollargacha ko'tarildi.

Bundan xulosa qilib aytish mumkinki, AQShning taklifiga asosan ikki pog'onali oltin bozorining yaratilishi, Bretton – Vuds tizimining faoliyat yuritish muddatini bir necha yilga cho'zishga xizmat qildi. Chunki, inflyatsiyaning o'sishi oqibatida Amerikaning to'lov balansi kamomadi ortib, oltin zaxiralari qisqarib bordi. Yevropa Markaziy banklari hisobvaraqlarida esa, "yevrodollar"lar miqdori ortib bordi. O'z navbatida erkin oltin bozorida dollar massasini ortishi, oltin narxini ortishiga va dollarga bo'lgan ishonchsizlikni ortishiga olib keldi. Endilikda, oltinga egalik qilgan shaxslar, uni sotishdan voz kechayotgan edi. Bu o'z navbatida avvaliga erkin oltin bozori faoliyatini, keyinchalik Bretton – Vuds tizimini batamom to'xtashiga olib keldi.

Suzib yuruvchi kurs (1971 yil va keyingi davr.)

1970 yillarning boshida AQSh iqtisodiyotida inflyatsiya darajasining yuqoriligi Bretton – Vuds tizimi faoliyatini davom ettirishiga ham jiddiy xavf sola boshladi. Inflyatsiyani oldini olish maqsadida 1971 yilning 15 avgustida AQSh Prezidenti Nikson barcha ish haqi va narxlarni muzlatdi, shuningdek, Bretton – Vuds tizimi qoidalariga mos kelmaydigan qarorlar qabul qildi.

Xususan, AQSh Yevropa mamlakatlari Markaziy banklari hisobvaraqlarida yig'ilgan dollarni oltin bilan so'ndirish xususidagi talabini qondirishdan bosh tortdi. AQSh Prezidenti oltin standartidan butunlay voz kechganligi to'g'risida axborot berdi. Jahon pul tizimi 30 yillarning tartibsizligiga qaytdi.

1930 yillarda AQShda dollarni oltinga bog'liqligini saqlanishi, jahon pul tizimidagi tartibsizliklarni chuqurlashib ketishini oldini olgan edi. Endilikda, dollar oltin bilan ta'minlanmagan oddiy qog'oz pulga aylangan edi. Bu o'z navbatida iqtisodiy salbiy oqibatlarni: valyuta to'siqlari, devalvatsiyaning ortishi xalqaro savdo va investitsiya faoliyatini to'xtashi kabi moliyaviy, iqtisodiy "urush"ni yuzaga kelishiga, jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi bo'lishiga jiddiy xavf tug'dirdi.

Barcha davlatlar xavf solib turgan moliyaviy – iqtisodiy inqirozni oldini olish uchun turli chora – tadbirlar loyihalarini ishlab chiqdi.

1971 yil 18 dekabrda jahon pul tizimini saqlab qolish maqsdidan AQSh tomonidan ilgari surilgan taklif Yamayka konferentsiyasida muhokama qilindi va tasdiqlandi. Ushbu kelishuvga asosan jahon valyuta tizimi oltin bilan ta'minlanmagan bo'lib, Smitson kelishuvi nomini oldi. Shu davrdan boshlab, oltin milliy valyutalarning ta'minlanganlik vazifasini bajarishni to'xtatdi.

AQSh Prezidenti Nikson tomonidan jahon valyuta tizimiga kiritilgan yangilik, amaldagi Bretton – Vuds tizimi yoki 20 yillarning oltindeviz standartidan ham ishonchsiz edi. Chunki, kelishuvga asosan mamlakatlar qat'iy belgilangan valyuta kurslarini saqlashi bilan birga, yangi tizimga ko'ra valyutalar oltin yoki boshqa jahon pullari bilan ta'minlanmaganligi bekor qilindi. Yevropa valyuta kurslari sun'iy ravishda baholandi.

AQSh dollarining kursini doimiy 35 doll darajada bo'lishini ta'minlashi to'g'risidagi kelishuvga asosan dollarning devalvatsiyasi 38 dollar qilib belgilandi.

Yangi valyuta tizimida valyutalarning yagona ayriboshlash qoidalarining mavjud emasligi, ularni qat'iy ayriboshlash kursini amal qilishida kelishmovchiliklarni keltirib chiqardi. Shuningdek, Smitson kelishuvida AQShdagi inflyatsiyani, dollar kursi va tashqi savdo kamomadini tartibga soluvchi qoidalarning yo'qligi, iqtisodiy vaziyatni yanada chuqurlashtirdi.

Yevropa mamlakatlari iqtisodiyotida “yevrodollar” massasini muntazam o'sishi, oltinga ayriboshlash shaklining barham topishi natijasida erkin bozordagi oltinning bahosi 215 dollargacha ko'tarildi. Mamlakatlar valyuta ayriboshlash kurslari o'rtasidagi nomutanosibliklarni kelib chiqishi, dollarga yuqori baho berilganligi va Yevropa, Yaponiya davlatlari valyutalari sun'iy baholanganligidan dalolat bergan edi. Buning natijasida 1973 yilning fevral – mart oylarida jahon moliya bozori ishtirokchilari sarosimaga tushdi. Chunki, dollarga ishonchsizlikni yuqoriligi natijasida, mamlakatlar dollar xarid qilishdan bosh tortdi. Shunday qilib, Smitson kelishuvi imzolanishidan bir yil o'tib, bu tizimni faoliyat yuritishi barham topdi.

Smitson kelishuvida belgilangan qoidalarni o'zini to'liq oqlamaganligi dollarga bo'lgan ishonchsizlikni yanada kuchaytirdi. Moliya bozoridagi tartibsizliklar dollar devalvatsiya qilinishini talab etdi. Qog'oz pullarning suzib yuruvchi kursida, valyuta kurslari talab va taklifdan kelib chiqib erkin aniqlandi. Bu esa, Yevropa valyuta

birjalarida dollarni qadrsizlanishiga, nemis markasi, Shveysariya franki va Yaponiya iyenasi kabi qattiq valyutalarni qadri ko'tarilishiga olib keldi. Shu qatorda yevrodollar muammosining barham topishi bilan AQSh to'lov balansi kamomadi ham me'yorlashdi. Chunki, dollar kursi tushishi, AQShning jahon bozoridagi tovarlari bahosiga ijobiy ta'sir qildi va Amerika eksportini o'sishini ta'minladi. O'z navbatida valyuta bozorini tartibga solish uchun vaqti – vaqti bilan davlat tomonidan valyuta intervensiyasi o'tkazilishi, valyuta bozorini erkin faoliyat yuritishiga ta'sir ko'rsatdi.

Keyinchalik ushbu tizimni amal qilishida ham qator kamchiliklar mavjudligi ayon bo'ldi. Chunki, qattiq valyutaga ega bo'lgan mamlakatlar milliy valyutasining qadrini o'sishi iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsata boshladi. Ya'ni milliy valyutaning uzoq vaqt o'sish tendentsiyasiga ega bo'lishi, milliy ishlab chiqaruvchilar tovarlarini narxini o'sishiga, iste'mol tovarlari bozorini Amerika tovarlari bilan to'lishiga olib keldi. Iqtisodiyotda shu kabi holatlarni oldini olish maqsadida boshqa davlatlar 1930 yillarda bo'lgani kabi, turli valyutaviy nazoratlar, valyuta devalvatsiyasi va boshqa iqtisodiy me'yorlar joriy qilindi. Shuni ta'kidlash joizki, dollarning qadrsizlanishi, Amerikada import tovarlarining bahosini o'sishiga ta'sir ko'rsatdi. Boshqa davlatlarda arzon amerika tovarlariga bo'lgan talab yanada ortadi. AQSh bozorlarida esa eksport tovarlarini hajmini kamayishi, ichki bozorda bunday tovarlarning (go'sht va bug'doy) bahosini o'sishiga olib keldi. Aytish joizki, dollarning qadrsizlanishi eksporterlarga ijobiy ta'sir ko'rsatayotgan bo'lsa, bu – inflyatsiya solig'ini to'layotgan iste'molchilar to'lov qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

AQShning 1971 yil avgustidan keyingi davrda oltin standartidan voz kechishi va 1973 yil mart oyidan suzib yuruvchi valyuta kurslarini joriy qilinishi, jahon valyuta tizimida uzoq vaqt inflyatsiyani saqlanishiga sabab bo'ldi. Qog'oz pul nazariyasi tarafdorlari bo'lgan keynschilar va Milton Fridman kabi iqtisodchilar, sanoatni rivojlanishi natijasida dollarni oltinga nisbatan kursi 8 – 10 dollargacha tushishini taxmin qilishgan edi. Amaliyotda esa Bretton – Vuds tizimi joriy etilganda belgilangan oltin unsiyasi uchun 35 dollar, ushbu davr ichida umuman pasaymadi. Aksincha, 1971 yillarga kelib oltinning bozor bahosi bir necha marta oshib ketdi. Fransiyaning davlat maslahatchisi Jak Ryueff tomonidan 50 – 60 yillarda, oltin unsiyasi uchun 70 dollar

miqdoridagi narx taklif qilinishi, AQShning qarshiligiga sabab bo'lgan edi. Lekin 1970 yil boshiga kelib, oltinning erkin bozordagi bahosi 70 dollardan bir necha marta oshdi.

1973 yilda butun davlatlar iqtisodiyotida hukm surayotgan inflyatsiyani ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlar tobora chuqurlashib bordi. Erkin bozorda narxlarni shakllanishida noaniqliklar va beqarorlik yuzaga keldi. Bu jahon valyuta tizimini qat'iy valyuta kurslariga va paritetiga asoslangan Bretton – Vuds tizimi qoidalaridan chiqish bilan izohlanadi.

Ya'ni amaliyotga valyutalarning suzib yuruvchi kurslarini kiritilganligi, oltinning rasmiy qiymatini yo'qolganligi va AQShning boshqa davlatlar Markaziy banklari hisobvarag'larida yig'ilgan "yevrodollar"larni oltinga ayriboshlashdan bosh tortishi, Bretton – Vuds tizimi tamoyillariga mutlaqo zid bo'lgan⁹⁵.

Mamlakatlar o'rtasidagi savdo – iqtisodiy munosabatlarni va investitsiya oqimini qayta tiklash maqsadida 1976 yil Kingston (Yamayka) shahrida bo'lib o'tgan konferentsiyada Xalqaro valyuta fondi tomonidan yangi valyuta tizimi taklif qilindi. 1978 yilning apreli oyida ratifikatsiya qilingan Yamayka kelishuvi, valyutalarni qat'iy belgilangan kurslarini bekor qildi. Shu bilan birga, oltin likvid aktiv sifatida Markaziy banklarda tayanch valyuta bo'lib qoldi. Xalqaro valyuta jamg'armasi Yamayka kelishuvi doirasida davlatlarga valyuta kurslarini aniqlash qoidalarini tanlash xuquqini berdi. Yamayka kelishuviga asosan oltin demonetizatsiyasi⁹⁶ ko'zda tutilgan. Ya'ni:

- ikki davlat valyutalari nisbatida – oltin va oltin paritetining rasmiy qiymati bekor qilindi;

- davlat organlari va Markaziy banklar dollarni oltinga ayriboshlash to'xtatildi;

⁹⁵ 1967 йилда Франция Марказий банки ҳисобварағида йиғилган 4,704 млрд долларни 4,2 минг тонна олtingа айрибошланиши ва олtingа эркин конвертирланадиган франкни жорий қилиши, кейинчалик Германиянинг ҳам шундай йўл tutиши, 1971 – 1973 йилларда Бреттон – Вудс тизимини инқирозга учратди. Чунки АҚШ нинг олтин захиралари 12,5 минг тоннагача камайиб кетиши натижасида Р.Никсон раҳбарлигидаги Президент маъмурияти олтинни эркин айрибошланишига чек қўйишига сабаб бўлди. Долларнинг 10 % га девальвация бўлиши натижасида олтиннинг баҳоси кўтарилди. Валюта инқироzi НАТО таркибидаги АҚШ, Франция ва Германия ўртасида келишмовчилик келтириб чиқарди. (Шавшуков В.М. Система глобальных финансов и ее современное состояние // Проблемы современной экономики. 2002. № 2. С. 46)

⁹⁶ Олtingа, пул функцияларини йўқолиши юридик ва реал жараёнлар билан изоҳланади. Ямайка валюта тизими қоидаларига асосан олтин демонетизацияси юридик мустаҳкамланди. Лекин Халқаро валюта жамғармаси низомида олтинни халқаро захира активи эканлиги ман этилмаган, шунинг учун ҳақиқатда олтин демонетизацияси тутатилмаган.

- oltinni bozor bahosida sotish va sotib olishga ruxsat berildi;
- mamlakatlarga valyuta kurslarini aniqlash rejimlarini tanlash xuquqi berildi;
- valyuta kurslarini qat'iy belgilangan kursi o'rniga suzib yuruvchi valyuta kurslari joriy etildi;
- xalqaro valyuta jamg'armasiga, a'zo mamlakatlar valyuta siyosati ustidan nazorat qilish vakolati berildi.

Suzib yuruvchi valyuta kurslarining doimiy o'zgaruvchanligi, ularning barqaror faoliyat yuritishiga ta'sir ko'rsatishini oldini olish uchun a'zo mamlakatlar, valyuta tizimida qabul qilingan qoidalar to'g'risida o'z vaqtida Xalqaro valyuta jamg'armasini ogohlantirish majburiyatini oldi. Xalqaro valyuta jamg'armasi, a'zo davlatlardan batafsil olingan ma'lumotlarga asosan, mamlakatlarni valyutalarning uch kategoriyasidan biriga kiritadi:

- bir yoki bir necha valyutalarga bog'langan valyuta;
- ayriboshlash kursi bir yoki bir necha valyutalarga nisbatan egiluvchan bo'lgan valyutalar;
- egiluvchanligi yuqori bo'lgan valyutalarning ayriboshlash kursi.

Ta'kidlash joizki, Xalqaro valyuta jamg'armasi mamlakatlarni, uchta kategoriya bo'yicha guruxlashtiradi va bu har yili o'zgarib turishi mumkin. Masalan, 1983 yilda jahonning 38 mamlakati o'z valyutalarini dollarga bog'lagan, 1985 yilda ularning soni 31 tagacha, 1990 yilda 28 tagacha kamaydi. Aksariyat davlatlar qattiq valyuta siyosati yuritib, valyuta tizimi kuchli nazorat ostiga olgan. Shu o'rinda mamlakat valyuta ayriboshlash tizimini litsenziyalashtirilishi⁹⁷ natijasida valyutalar to'liq konvertatsiya qilinmaydi.

Yamayka valyuta tizimi Bretton – Vuds valyuta tizimiga nisbatan egiluvchan bo'lib, mamlakatlar to'lov balansi va valyuta kurslari beqarorligiga moslashuvchan hisoblanadi. Shu bilan birga, Yamayka valyuta tizimini amal qilishi jarayonida, bir qator murakkab muammolar mavjudligi ko'zga tashlandi. Xususan, SDR standartining samarasizligi⁹⁸, yuridik jihatdan oltin demonetizatsiya qilinishi va

⁹⁷ Bunga asosan Markaziy bank tomonidan qat'iy ayriboshlash kurslari belgilanadi va eksportni amalga oshiruvchi xўjalik yurituvchi sub'yektlari, valyuta tuшumлари бўйича белгиланган курсда айрибошлаш мажбуриятини олади.

⁹⁸ СДР стандарти мукамал эмас. Чунки, СДР ни амал қилиш доираси Халқаро валюта жамғармасининг операциялари доирасида чегараланган. Жаҳон валюта тизимида доллар стандарти амалий жиҳатдан сақланиб қолди. СДР нинг валюталар саватчасида долларнинг улуши 2001 – 2005 йилларда 39 – 45 % дан ортиб кетди.

xaqiqatda esa, uning jahondagi likvid aktiv sifatida zaxirada shakllantirilayotganligi, suzib yuruvchi kurslar tizimining mukammal emasligi bilan izohlanadi.

19.3. Valyuta kursi va uning turlari

Iqtisodiy adabiyotlarda valyuta kursi va uni aniqlash xususida juda ko'p fikrlar va yondoshuvlar mavjud. Ular ko'p holatda bir – biriga mos kelmaydi. Buning asosiy sababi valyuta kursi haqida bildirilgan fikrlar turli geografik va ijtimoiy – iqtisodiy muhitda yaratilganligi bo'lsa kerak.

Valyuta kursi bo'yicha iqtisodchi olimlar tomonidan bildirilgan fikr va yondoshuvlarning umumiy mazmuni "*Valyuta kursi – bu bir mamlakat milliy valyutasining "bahosini" boshqa mamlakat pul birligida ifodalanishini*" anglatadi.

Valyuta kursi valyuta tizimining muhim elementlaridan biri hisoblanadi, chunki xalqaro iqtisodiy munosabatlar turli mamlakatlarning milliy valyutalarini bir–biriga o'lchashni taqozo etadi. Bu esa valyuta kursi orqali aniqlanadi. Turli mamlakatlar valyutalari bir – biriga taqqoslab bahosini aniqlash ishlab chiqarish va ayriboshlash jarayoniga asoslanib ularni obyektiv qiymat munosabatlari orqali amalga oshiriladi.

Valyuta kursi fundamental va boshqa obyektiv–subyektiv omillar ta'sirida doimiy ravishda tebranib turadi, bozorda tovarlar va xizmatlar xajmining o'zgarishi hamda pul tizimining ta'sirida valyutalar kursi aniqlanadi va uni aniqlash tartibi ham o'zgarib turadi.

Xalqaro amaliyotda valyuta kursining *tartibga solib turiladigan va suzib yuruvchi* usullari mavjud.

Tartibga solinadigan valyuta kursi nazariyasinin tarafdorlari valyuta kursini davlat tomonidan tartibga solish orqali uni mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning qo'shimcha mexanizmi ekanligini ta'kidlaydi.

Frantsiya iqtisodchisi Dj. Mid, R. Mandellning fikricha xalqaro bozorlarda valyuta kursining doimiy ravishda o'zgarishi milliy iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki davlat har doim ham undan samarali foydalana olmasligi mumkin, shuning uchun ham davlat milliy valyuta kursini iqtisodiyotning samarali rivojlanish

yoʻnalishidan kelib chiqib oʻzi belgilashi lozimligini taʼkidlaydi, Amerikalik iqtisodchi E. Birnbaum valyuta kursi davlatlararo tashkil etilgan xalqaro moliyaviy tashkilotlarning oʻzaro kelishuvi asosida oʻrnatilishi lozimligini taʼkidlaydi.

Valyutaning suzib yuruvchi kursining nazariyasi tarafdorlari asosan neoklassik yoʻnalishdagi iqtisodchilar hisoblanadi. Jumladan, ularning qatoriga M. Fridmen (Chikago maktabining yoʻlboshchisi), F. Maxlup (Prinston universiteti), A. Lindbek (Stokgolm universiteti), G. Djonson (Chikago va London universitetlari), L. Erxard, G. Girsh, E. Dyurr (Germaniyaning Freyburg maktabi) va boshqalar kiradi.

Valyutaning suzib yuruvchi kursining qattiq valyuta kursidan quyidagi afzalliklari mavjud:

- mamlakat toʻlov balansini avtomatik tarzda tartibga soladi;
- mamlakatning ijtimoiy – iqtisodiy yoʻnalishlari boʻyicha siyosatni tashqi aralashuvsizlar tanlash imkoniyatini beradi;
- valyuta savdosini rivojlanishiga keng imkoniyat beradi, bozordagi talab va taklif asosida kimdir yuttiradi kimdir esa yutadi;
- xalqaro savdoni rivojlanishini ragʻbatlantiradi;
- valyuta bozori valyuta kursini davlatga nisbatan tez va aniqroq aniqlash imkoniyatini beradi.

Har bir mamlakat valyuta kursining qanday usulini joriy etishni mustaqil hal etadi. Bunga qator omillar taʼsir etadi, jumladan, mamlakatning ijtimoiy–iqtisodiy holati, mamlakat bank tizimida pul – kredit siyosatining oʻziga xos xususiyatlari, iqtisodiyotning barqarorligi va raqobatbardoshligi kabilar shular jumlasidandir.

Valyuta kursining tartibga solinadigan usuli amaliyotda qoʻllanilganda milliy valyutaning kursi asosan Markaziy bank tomonidan oʻrnatiladi, valyuta kursining ushbu turi asosan iqtisodiyotni maʼmuriy boshqarish sharoitiga xosdir. Bu sharoitda valyuta kursi mamlakat Markaziy banki tomonidan derektiv koʻrsatilgan tarzda joriy etilib, tovar va xizmatlar bahosi maʼmuriy usulda joriy etiladi. Bunday sharoitda, asosan milliy valyutalar boshqa mamlakat valyutasiga erkin ayirboshlanmaydi.

Valyuta kursining suzib yuradigan turi, bozor iqtisodiyoti sharoitidagi tovar – pul munosabatlarida keng joriy etilib, bunda milliy valyutalarning xorijiy mamlakatlarda valyutasiga nisbatan kursi talab va taklif asosida oʻrnatiladi.

19.4. Xalqaro hisob – kitoblarning vujudga kelishi va mohiyati

Xalqaro valyuta hisob – kitoblarning vujudga kelishi va rivojlanishining asosida mamlakatlar o'rtasida tovar va xizmatlar almashuvuning mavjudligi, kapital aylanmasining vujudga kelishi va uning hajmini doimo ortib borishi yotadi. Xalqaro hisob – kitoblar xalqaro tashqi tovar va xizmatlar aylanmasini tashkil etish, tijorat va notijorat operatsiyalarni amalga oshirish, kreditlar berish va kapital xarakatida namoyon bo'ladi.

Xalqaro hisob – kitoblar – turli mamlakatlar yuridik va jismoniy shaxslari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlar natijasida vujudga keladigan pullik talab va majburiyatlarni tartibga solish usullaridir. Mamlakatlar o'rtasida amalga oshiriladigan operatsiyalarning asosiy hajmi xorijiy valyutalarni ko'chirish, ya'ni xalqaro hisob – kitoblar asosida amalga oshiriladi.

Xalqaro hisob – kitoblarni amalga oshirishda banklarning xorijiy mamlakatlardagi bo'limlari yoki xorijiy banklar bilan o'rnatilgan vakillik hisobraqamlaridan (korrespondentlik munosabatlari) foydalaniladi.

Korrespondent munosabatlarda “loro” (xorijiy banklarning mahalliy banklardagi), “nostro” (mahalliy banklarning xorijiy banklardagi) hisobraqamlarini ochish orqali amalga oshiriladi. Xalqaro hisob – kitoblarda qo'llaniladigan korrespondent hisobraqamlar ochilganda banklar o'rtasida ushbu hisobraqamlar bo'yicha hisob – kitoblarni amalga oshirish tartibi, komission to'lovlarning miqdori, sarflangan mablag'larni to'ldirish yo'llari va boshqa masalalarni bajarish haqida o'zaro kelishuv tuziladi.

Banklar xalqaro hisob–kitoblarni o'z vaqtida va to'liq amalga oshirish maqsadida likvidli valyutalarda zarur miqdordagi valyuta pozitsiyalarni taminlashga xarakat qiladi, bunda asosiy e'tibor amalga oshiriladigan hisob–kitoblarni belgilangan muddat va miqdorda to'lab berishga qaratiladi.

Xalqaro bank amaliyotidan ma'lumki, xalqaro hisob–kitoblarni amalga oshirayotgan banklar “nostro” hisobvaraqaalari bo'yicha tegishli valyutada daromad olish, shuningdek, ushbu mablag'larni jahon ssuda kapitali bozorlarida valyutali aktivlarga joylashtirish maqsadida tegishli qoldiqni saqlashga harakat qiladi.

Xalqaro hisob – kitoblarda banklarning faoliyati tegishli mahalliy va xalqaro miqiyosdagi huquqiy xujjatlar asosida tartibga solinadi. Xalqaro joriy valyuta operatsiyalardan dunyoning etakchi mamlakatlari milliy valyutasi to'lov vositalari vazifasini bajaradi. Birinchi jahon urushiga qadar funt sterlingda muomalaga chiqarilgan veksellar (trattallar) xalqaro hisob–kitoblar bo'yicha operatsiyalarning 80 foizini bajardi.

Mamlakatlar o'rtasida mehnat taqsimotining kuchayishi va ularning iqtisodiyotini rivojlanishida o'zaro mutanosiblikning vujudga kelishi bois, angliya funt sterlingi xalqaro hisob–kitoblardagi ulushi 1948 yilda 40 foizga, 1999 yilarning boshida esa 5 foizga tushib qoldi.

AQSh dollarining tashqi savdodagi ulushi 1982 yilda 78 foizga etdi, 2000 yillarning boshida evro, yaponiya iyenasi, shvetsariya franki va boshqa etakchi mamlakatlar milliy valyutalari xalqaro to'lov vositasi sifatida foydalanila boshlandi, natijada AQSh dollarining xalqaro savdodagi ulushi 55 foizga tushdi.

Ta'kidlash joizki, mamlakatlar o'rtasida amalga oshiriladigan ayrim hisob – kitoblarda 1970 yildan SDR (spetsialnie prav zaimstvovaniya), 2000 yildan so'ng evro faol qo'llanila boshlandi.

Xalqaro hisob – kitoblarning rivojlanishi natijasida oltinni to'lov vositasi sifatidagi roli nafaqat ichki hisob – kitoblardan, balki xalqaro to'lovlarni amalga oshirishdan ham siqib chiqarildi. Oltin standarti eng rivojlangan davrda ham xalqaro hisob–kitoblarda undan to'lov balansining passiv qoldig'ini to'lashda foydalanildi. Oltin standartining bekor qilinishi va sariq metallga kredit pullarni almashtirish to'xtatilgandan so'ng xalqaro majburiyatlarni oltinga to'lash zaruriyati yo'qoldi.

Biroq, ta'kidlash joizki, mamlakatlar o'rtasida ijtimoiy–iqtisodiy barqarorlik buzilganda jahon pulini bajarayotgan milliy valyutalarga nisbatan ishonchning yo'qolishi natijasida xalqaro hisob – kitoblarda oltindan foydalanish hollari amaliyotdan ma'lum.

Masalan, ikkinchi jahon urushi davrida xalqaro hisob–kitoblarning asosiy qismi oltin slitkalarda amalga oshirilgan. Urushdan keyingi davrda (1950 – 1958 yillarda) ayrim ko'p tomonlama hisob – kitoblar dastlab 40 foizgacha, 1955 yilda 75 foizgacha oltin bilan to'langan.

Zamonaviy sharoitda mamlakatlar o'zining to'lov balansi barqarorligini ta'minlash maqsadida oltin zaxiralarini dunyoning etakchi valyutalariga sotadi. Bu o'z – o'zidan ko'rinib turibdiki, oltin

xalqaro hisob – kitoblarda to‘g‘ridan – to‘g‘ri ishtirok etmasdan, oltin bozorlari orqali hisob – kitoblarni amalga oshirishga erishmoqda.

Xalqaro hisob – kitoblarning holati va rivojlanishiga qator omillar ta‘sir etadi. Xususan, mamlakatlar o‘rtasidagi ijtimoiy – iqtisodiy siyosat, valyuta qonunchiligi, xalqaro savdoni tashkil etishning qonun va qoidalari, shuningdek, moliya – kredit tizimining rivojlanganlik darajasi shular jumlasidandir.

19.5. Xalqaro hisob – kitoblarning shakllari va valyuta riski

Mamlakatlar o‘rtasida tovarlar va xizmatlar bo‘yicha oldi – sotdi operatsiyalarni amalga oshirishda xalqaro *hisob – kitoblarning quyidagi shakllari* qo‘llaniladi:

- ✓ xujjatli akkreditiv;
- ✓ inkasso;
- ✓ bank o‘tkazmalari;
- ✓ veksel va cheklar bilan hisob – kitoblar shular jumlasidandir.

Xalqaro hisob – kitoblarni amalga oshirishda quyidagi holatlarga alohida e‘tibor qaratiladi.

1. Xalqaro hisob – kitoblarda eksporter va importerga xizmat ko‘rsatadigan banklar moliyaviy vositachi sifatida maydonga chiqadi.

2. Xalqaro hisob – kitoblar mahalliy va xalqaro qonunchilik hujjatlari bilan tartibga solinadi.

3. Xalqaro hisob – kitoblar turli valyutalarda amalga oshiriladi. Asosan, dunyoda to‘lov vositasi sifatida tan olingan mamlakatlarning milliy valyutalarida (AQSh dollari, yevro, iyena, yuan).

4. Bitta xalqaro kontrakt doirasida bir necha hisob – kitob shakllari qo‘llanilishi mumkin.

Eksporter va importerlar o‘rtasida tovarlar va xizmatlar bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshirishda hisob – kitob shakllarini tanlash muhim masalalardan biri hisoblanadi va bunga qator omillar ta‘sir qiladi. Xususan:

- ✓ tovar va xizmatlar turi;
- ✓ kontragentlarni to‘lovga layoqatliligi va mavqeyi. Ayrim rivojlanayotgan mamlakatlar importerlarining to‘lov qobiliyati zaif bo‘lganligi bois, ular o‘rtasida xalqaro hisob – kitoblarning akkreditiv

shakli ko'proq qo'llaniladi. Akkreditiv hisob – kitob shaklida eksporterga to'lov kafolatlanadi;

✓ jahon bozorida sotiladigan tovarlarga bo'lgan talab va taklif darajasi;

✓ boshqa omillar.

Valyuta riski va valyuta kelishuvi. Xalqaro hisob – kitoblarda valyuta riski va valyuta kelishuvi mavjud bo'lib, xalqaro valyuta munosabatlarida ishtirok etuvchi tomonlarning iqtisodiyoti, moliyaviy holati va tashqi siyosatini barqarorligini oldini olish maqsadida tuziladi.

Valyuta riski – tomonlar o'rtasida tashqi savdo va kredit shartnomalarini imzolash jarayonida to'lov vositasi sifatida foydalaniladigan valyuta kursining o'zgarishi tufayli vujudga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishdir.

Odatda valyuta kursi bahosining tushishi natijasida eksportyor va kreditor zarar ko'radi, to'lov valyutasi kursining oshishidan esa importyor va qarzdor moliyaviy mablag'larini yo'qotadi.

Xalqaro hisob – kitoblarda valyuta riskidan ko'rilishi mumkin zararlarni oldini olish maqsadida **himoya kelishuvi** to'g'risida shartnoma shartlari joriy etiladi, bu shartlar eksporter va importer o'rtasida tuziladigan shartnoma va kontraktlarda ko'zda tutiladi. Bretton – vudse valyuta tizimi inqirozigacha bo'lgan davrda va oltin pariteti bekor qilinguncha oltin kelishuvlari qo'llanilar edi, bunda to'lov vositasining pariteti oltinga nisbatan o'zgaradigan farq summasi proporsional ravishda to'lab berilgan.

Valyuta kelishuvi – eksporter va importeriga to'lov vositasining qadrsizlanishidan himoya qilish bo'lib, to'lov valyuta kursining o'zgarishi natijasida vujudga keladigan farqni proporsional tarzda to'lab berish haqidagi kelishuvdir.

Akkreditiv. Xalqaro hisob – kitoblar ichida akkreditiv juda ko'p qo'llaniladigan pul o'tkazmalarining shakli hisoblanadi. Akkreditiv bilan hisob – kitobda importer benefitsarning nomiga akkreditiv ochish yuzasidan topshiriq beradi, akkreditiv summasi benefitsarning tovarlar etkazib berganligi yoki xizmatlarni ko'rsatganligini tasdiqlovchi hujjalari asosida uning hisobiga o'tkaziladi.

Xalqaro akkreditiv bilan hisob – kitoblarni amalga oshirishda quyidagi tomonlar ishtirok etadi:

➤ importer, bankka akkreditiv ochish uchun murojaat qiluvchi;

- emitent – bank, akkreditiv ochuvchi bank;
- avizo qabul qiladigan bank, ushbu bank importer bankida benefitsar nomiga akkreditiv ochilganligi haqida xabarni eksporterga etkazadi va to'lovni amalga oshiradi;
- benefitsar – eksporter, uning hisobiga akkreditiv ochiladi.

Xalqaro hisob – kitoblarning akkreditiv shakli eksporterga to'lovni kafolatlashi bilan alohida ahamiyat kasb etadi, chunki eksporter va importer o'rtasida tuzilgan shartnoma summasi oldindan eksporterga xizmat ko'rsatadigan bankning akkreditiv hisobvarag'iga o'tkazib beriladi. Shuning uchun eksporterlar xalqaro hisob – kitoblarda to'lov qobiliyati nisbatan past importerlar va siyosiy – iqtisodiy jihatdan beqarorlik mavjud bo'lgan mamlakat eksporterlari to'lovlarni amalga oshirishda ushbu shakldan foydalanishni afzal ko'radi.

Akkreditiv qo'llanilishi darajasiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi.

1. Emitent – bank akkreditivning shartlarini o'zgartirish nuqtai nazaridan, *chaqirib olinadigan va chaqirib olinmaydigan* akkreditivdan iborat. Agar importer va eksporter o'rtasida tuzilgan shartnomada chaqirib olinadigan akkreditiv ko'zda tutilgan bo'lsa, shartnomda kelishilgan muddat ichida importerning tovarlarni sotib olish yoki xizmatlar bo'yicha qarori o'zgarsa benefitsar foydasiga o'tkazilgan shartnoma summasini to'liq yoki qisman chaqirib olinishi mumkin. Chaqirib olinadigan akkreditivda esa importerga bunday huquq berilmaydi.

2. Shartnomada ko'rsatilgan summani benefitsarning akkreditiv hisobvarag'iga o'tkazishi nuqtai nazardan, *ta'minlangan yoki ta'minlanmagan akkreditivga* bo'linadi. Ta'minlangan akkreditivda importer shartnomada kelishilgan summa to'liq benefitsarning bankida deponentlanadi, ta'minlanmaganda esa ushbu summa importerning banki tomonidan kafolatlanadi.

3. Akkreditiv shartnomasida ko'rsatilgan summa bo'lib – bo'lib, bir necha marta benefitsarning bankida ochilgan akkreditiv hisobvarag'iga o'tkazilishi mumkin, akkreditivning bu turi *to'ldirib boriladigan yoki revolver akkreditiv* deb yuritiladi. Akkreditivning ushbu shakli odatda ishlab – chiqarish jarayoni bir – biriga bog'liq bo'lgan eksporter va importerlar o'rtasida qo'llaniladi.

Xalqaro hisob – kitoblarda qo'llaniladigan akkreditivning afzallik jihatlari ko'proq eksporterga tegishli bo'lib, unga jo'natilgan tovar yoki

ko'rsatilgan xizmat uchun to'lov kafolatlangan. Biroq, importer benifetsar uchun ochilgan akkreditiv hisobvarag'iga mablag'ni o'tkazishi natijasida uning ixtiyoridagi mablag' ma'lum muddatga chetlashishiga sabab bo'ladi.

Inkasso. Xalqaro hisob – kitoblarda qo'llaniladigan akkreditivlarning asosiy mohiyati shundan iboratki, eksporter jo'natilgan tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovni undirib olish maqsadida o'z bankiga tegishli hujjatlar bilan birga inkasso to'lov hujjatini ham taqdim etadi.

Xalqaro hisob – kitoblarning inkasso shaklida tovarlar harakati pul harakatidan oldinda yuradi. Shu bois ham ushbu hisob – kitobni amalga oshirishda tijorat kreditining bir ko'rinishi namoyon bo'ladi, bu eksporterlarni ma'lum darajada riskka duchor bo'lishiga sabab bo'ladi. Bu o'z navbtida eksporter importerning moliyaviy holati va uning to'lovga qobiliyati haqida, shuningdek, importer boshqa mamlakatdan bo'lsa mamlakatdagi siyosiy – iqtisodiy ahvolni o'rganishi juda muhim hisoblanadi.

Xalqaro hisob – kitoblarning shakli mahalliy inkasso hisob – kitoblardagi kabi, quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi.

1. Eksporter tovarlarni junatgandan o'z bankiga tovarlarni jo'natganligini tasdiqlovchi hujjatlar bilan birga inkasso hujjatini taqdim etadi.

2. Eksporterning banki inkasso hujjatlarini xalqaro talablar doirasida tayyorlanganligini o'rganib chiqqandan so'ng SFIVT elektron to'lov tizimi orqali importerning bankiga jo'natadi.

3. Importerning banki inkasso hujjatlari kelib tushganligi va to'lovni amalga oshirayotganligini unga xabar qiladi va mablag'larni eksporterning bankiga jo'natadi.

4. Eksporterning banki valyuta mablag'larini uning hisobvarag'iga kirim qilgandan so'ng bu haqda xabar beradi.

Xalqaro hisob – kitoblarning inkasso shakli qo'llanilganda valyuta kursining o'zgarishi, importerning moliyaviy holati yomonlashuvi tufayli to'lovni amalga oshira olmasligi, importerning mamlakatida siyosiy va iqtisodiy vaziyatning keskinlashuvi oqibatida eksporter moliyaviy jihatdan zarar ko'rishi mumkin. Shu bois ham eksporter xalqaro hisob – kitoblarni amalga oshirishda hisob – kitoblarning ushbu shaklini tanlashda juda ehtiyotkorlik bilan yondashadi.

Bank o'tkazmalari. Xalqaro hisob – kitoblarda bank o'tkazmalari asosan eksporter va importer o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar doimiy xarakterga ega bo'lganda, ularning moliyaviy holati bir – biriga to'liq ma'lum bo'lganda va tegishli darajadagi ishonch mavjud bo'lsagina joriy etiladi.

Xalqaro hisob – kitoblarning ushbu shakli juda oddiy va oson bo'lib, tovarlar eksport qilingandan so'ng to'lovni amalga oshirish uchun importer o'z bankiga topshiriqnoma arizasini taqdim etadi. Importer banki topshiriqnoma arizada ko'rsatilgan summani eksporterning bankiga SFIVT elektron to'lov tizimi orqali o'tkazib beradi. Eksporterning banki uning hisobvarag'iga kelib tushgan mablag' haqida xabar beradi.

Xalqaro hisob – kitoblarda bank o'tkazmalarining ijobiy jihatlari ko'proq importerga tegishli bo'lib, u olingan tovarlar uchun mablag' yetarli bo'lsa to'lovni amalga oshirishi, agar mablag' mavjud bo'lmasa yoki yetarli bo'lmasa to'lovni ma'lum muddatga kechiktirishi, olingan tovar yoki xom-ashyodan to'lovni amalga oshirmagan bo'lsada foydalanishi mumkin bo'ladi.

19.6. O'zbekiston banklarida xalqaro valyuta munosabatlari

O'zbekiston tijorat banklari mustaqillik yillarida juda ko'p xorijiy mamlakatlarning banklari bilan qator valyutali operatsiyalarni amalga oshirishni yo'lga qo'ydi.

O'zbekistonda xalqaro valyuta munosabatlari tegishli qonun va me'yoriy hujatlar bilan tartibga solinadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to'g'risida”gi Qonuni shular jumlasidandir. Ushbu qonun 1993 yil 7 mayda qabul qilingan bo'lib, unga qator qo'shimcha va o'zgarishlar kiritilgan.

O'zbekistonda xalqaro valyuta operatsiyalari tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu banklar Markaziy bankning bosh litsenziyasiga ega bo'lib, ular:

– O'zbekiston Respublikasi hududida ochiq valyuta mavqie limiti doirasida chet el valyutasini sotib olish va sotish bo'yicha, shu jumladan, hosila moliyaviy vositalar asosida chet el valyutasini sotib olish va sotish bo'yicha bevosita o'zaro, o'z mijozlari bilan hamda

valyuta birjalari orqali, shuningdek xalqaro bozorlarda operatsiyalarni amalga oshirish;

– O‘zbekiston Respublikasining banklarida va chet el banklarida vakillik hisobvaraqlariga hamda boshqa hisobvaraqlarga ega bo‘lish;

– naqd chet el valyutasini hamda chet el valyutasidagi to‘lov hujjatlarini jismoniy shaxslardan sotib olish va ularga sotish operatsiyalarini amalga oshirish uchun ayirboshlash shoxobchalarini ochishga haqli hisoblanadi.

Vakolatli banklar tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalar, valyuta to‘g‘risidagi qonunga ko‘ra joriy xalqaro operatsiyalarni va kapital harakati bilan bog‘liq valyuta operatsiyalarga bo‘linadi.

Joriy xalqaro operatsiyalarga quyidagilar kiradi:

• tashqi savdo, boshqa joriy faoliyat olib borilishi, shu jumladan, xizmatlar ko‘rsatilishi bo‘yicha to‘lovlar;

• foizlar va boshqa daromadlar ko‘rinishidagi to‘lovlar;

• kreditlarni, qarzlarni uzish uchun yoki to‘g‘ridan – to‘g‘ri investitsiyalar amortizatsiyasi uchun maqbul summalarni to‘lash;

• savdo bilan bog‘liq bo‘lmagan pul jo‘natmalarini amalga oshirish bo‘yicha operatsiyalar kiradi.

Kapital harakati bilan bog‘liq valyuta operatsiyalarga joriy xalqaro operatsiyalar hisoblanmaydigan barcha operatsiyalar kiradi. Xususan:

– investitsiya faoliyatini amalga oshirish;

– kreditlar olish va berish, lizing operatsiyalarini amalga oshirish;

– ko‘chmas mulkni sotib olish va sotish;

– xorijiy davlatlardan mablag‘larni hisobvaraqlar va omonatlarga jalb etish hamda xorijiy davlatlarda mablag‘larni hisobvaraqlar va omonatlarga joylashtirish kiradi.

2017–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yunalishi bo‘yicha Xarakatlar strategiyasiga muvofiq hamda valyuta sohasini tartibga solishning bozor mexanizmlarini joriy qilish, respublika eksport salohiyatini oshirishni rag‘batlantirish, tug‘idan-tug‘ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning tashqi va ichki bozordagi raqobatdoshligini oshirish, mamlakati mizda investitsiya va ishbilarmonlik muhitini yaxshilash maqsadida:

Valyuta bozorini yanada liberallashtirish sohasida davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilangan:

– birinchidan, yuridik va jismoniy shaxslarning chet el valyutasini erkin sotib olish va sotish hamda o'z mablag'larini o'zining hoxishiga ko'ra erkin tasarruf etish huquqlarini ro'yobga chiqarishni to'liq ta'minlash;

– ikkinchidan, milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursini belgilashda faqatgina bozor mexanizmlarini qo'llash;

– uchinchidan, valyuta resurslaridan foydalanishda bozor instrumentlarining rolini oshirish, valyuta bozorida barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun teng raqobat sharoitlarini yaratish, valyuta siyosatining noan'anaviy tarmoqlarda eksportni rivojlantirishda, mintaqaviy va xalqaro iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlashda rag'batlantiruvchi rolini oshirish;

– to'rtinchidan, sifatli ish o'rinlari va yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni bevosita rag'batlantirish uchun iqtisodiyotning barcha sektorlariga tug'ridan-tug'ri xorijiy investitsiyalar, bilim va texnologiyalar jalb etishga xizmat qiladigan ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yaxshilash;

– beshinchidan, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashga karatilgan qat'iy monetar siyosatni amalga oshirish, bu borada monetar instrumentlardan faol va moslashtirilgan holda foydalanish, davlat qimmatli qog'ozlari bozorini rivojlantirish, shuningdek, ochiq bozorda operatsiyalar hamda davlat qimmatli qog'ozlarini banklar likvidligiga garovga berish bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirishni amaliyotga joriy qilish;

– oltinchidan, monetar va fiskal siyosatni muvofiqlashtirish xamda Davlat byudjetining mutanosibligini ta'minlash orqali pul massasi haddan ziyod o'sishining oldini olish;

– yettinchidan, bank tizimining barqarorligini ta'minlash va uning tavakkalchiliklarga bardoshliligini, shu jumladan, valyuta siyosatini liberallashtirishning vujudga kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirini yumshatishga qaratilgan samarali choralarni qo'llash hisobiga oshirish;

– sakkizinchidan, valyuta siyosatining yangi sharoitlarida tayanch tarmoqlar korxonalarini samarali faoliyat yuritishi uchun ularni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha zarur chora-tadbirlar ko'rish;

– to‘qqizinchidan, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari turmush darajasiga valyuta siyosatini liberallashtirishning salbiy oqibatlarini kamaytirish imkonini beradigan xar tomonlama ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha manzilli chora-tadbirlarni amalga oshirish.

2017 yilning 5 sentyabridan:

– O‘zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari joriy xalqaro operatsiyalar (tovar, ish va xizmatlar importi, foyda repatriatsiyasi, kreditlar ni qaytarish, xizmat safari xarajatlarini to‘lash va boshqa savdo xarakteriga ega bo‘lmagan o‘tkazmalar) bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshirish uchun tijorat banklarida chet el valyutasini cheklovsiz sotib olishlari mumkin;

– O‘zbekiston Respublikasining rezidenti bo‘lgan jismoniy shaxslar chet el valyutasini tijorat banklarining valyuta ayirboshlash shoxobchalariga erkin sotishi va konversion bo‘limlarida sotib olingan mablag‘larni xalqaro tulov kartalariga o‘tkazish bo‘yicha amaldagi tartibga asosan sotib olishi va chet elda hech qanday cheklovlarsiz ishlatishi mumkin;

– iste‘mol tovarlari importi bilan shug‘ullanuvchi yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat ko‘rsatuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlarga chet el valyutasini jismoniy shaxslar uchun o‘rnatilgan tartibda, banklardagi hisobvaraqlar orqali sotib olishga ruxsat berildi;

– mulkchilik shaklidan qat‘i nazar, barcha eksportchi korxonalarining chet el valyutasidagi tushumini majburiy sotish bo‘yicha talab bekor kilindi;

– chet el valyutasida daromad oluvchi yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat ko‘rsatuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar, shuningdek, fermer xo‘jaliklari o‘z bank hisobvaraqlaridagi chet el valyutasini naqd ko‘rinishida olishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi xududida:

– tovar (ish va xizmat)lar uchun to‘lovlarni chet el valyutasida amalga oshirish taqiqlanadi, xalqaro tajribaga muvofiq xalqaro to‘lov kartalari orqali to‘lovlar bundan mustasno;

– tovar, ish va xizmatlar uchun narx va tariflar, shuningdek, jamiyatlarning ustav kapitaliga kuyiladigan minimal talablar faqat milliy valyutada belgilanadi;

– davlat bojlari, yig‘imlari va boshqa majburiy tulovlar faqat milliy valyutada undiriladi, konsullik yig‘imlari bundan mustasno;

– Xorijiy valyutada kreditlar berish va undirish shartlari kredit siyosatidan kelib chiqqan holda tomonlarning o‘zaro kelishuviga asosan tijorat banklari tomonidan mustaqil belgilanadi;

– banklarning xorijiy valyuta oldi-sotdisi bilan bog‘lik operatsiyalar bo‘yicha tavakkalchiliklari tadbirkorlik tavakkalchiligi hisoblanadi hamda ularni boshqarish tijorat bankining vakolatiga kiradi;

– xorijiy valyuta oldi-sotdisi bo‘yicha komission vositachilik xaqi miqdori tijorat banki tomonidan mustaqil belgilanadi;

– tijorat banklariga xorijiy valyutada operatsiyalarni amalga oshirish bo‘yicha litsenziya berish amaliyoti bekor qilinadi. Tijorat banklarining xorijiy valyuta bilan operatsiyalari bank faoliyatini amalga oshirish xuquqini beruvchi litsenziya asosida amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 sentyabrdagi “Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-5177-sonli Farmoni asosida tayyorlangan

Bobga oid savollar

1. Xalqaro valyuta tizimining mohiyati.
2. Mahalliy valyuta tizimining elementlari
3. Xalqaro valyuta tizimining elementlari
4. Xalqaro valyuta tizimini tashkil etish va faoliyat yuritishidan ko‘zlangan bosh maqsad nima?
5. Oltin standarti tizimini joriy etilishi va uni afzalliklari
6. Oltindeviz standartini joriy etilishi va uning salbiy oqibatlari
7. Bretton – Vuds konferentsiyasiga asosan tashkil etilgan valyuta tizimining qoidalari va uni inqirozga uchrashining sabablari nimalardan iborat?
8. Yamayka valyuta tizimini tashkil etilishi va uning asosiy tamoyllari nimalardan iborat?
9. Xalqaro munosabatlarning vujudga kelishi va rivojlanishiga qanday omillar ta’sir qilgan.
10. Valyuta kursining turlari.
11. Xalqaro hisob – kitoblarning mohiyati va turlari.

12. "Loro" va "nostro" hisob raqamlarning mohiyati.
13. Xalqaro hisob – kitoblarning shakllari.
14. Valyuta riski va valyuta kelishuvi.

Bobga oid testlar

1. 1922 yilda bo'lib o'tgan Genuya konferentsiyasida qanday kelishuv imzolandi?

A. Birinchi jahon urushidan keyingi davrda oltin standarti amal qilishi hususidagi kelishuv.

B. Yangi oltin deviz standartini amaliyotga kiritish to'g'risidagi kelishuv.

D. Birinchi jahon urushidan oldingi pul tizimini qayta tiklash hususidagi kelishuv.

E. Qog'oz pul – kredit tizimiga o'tish kerakligi xususidagi kelishuv.

2. Bretton – Vuds konferentsiyasi qaysi yili bo'lib o'tdi va bu konferentsiyadan ko'zlangan maqsadi nima bo'lgan?

A. 1945 yilda Bretton – Vuds shaxrida, oltin standartini pul tizimini tiklash maqsadida bo'lib o'tdi.

B. 1944 yilda Bretton – Vuds shaxrida, urushdan keyingi davrda jahon iqtisodiyotini tiklash maqsadida bo'lib o'tdi.

D. 1944 yilda Bretton – Vuds shaxrida, oltin deviz standartini amaliyotga joriy etish maqsadida bo'lib o'tdi.

E. 1944 yilda Bretton – Vuds shahrida, Xalqaro valyuta jamg'armasini tashkil etish maqsadida bo'lib o'tdi.

3. Devalvatsiya nima?

A. Devalvatsiya – bu milliy valyuta kursining chet el valyuta kursiga nisbatan rasman qonuniy asosida pasaytirilishi.

B. Devalvatsiya – bu milliy valyuta kursining chet el valyuta kursiga nisbatan rasman qonuniy asosida oshirilishi.

D. Devalvatsiya – bu milliy valyuta kursining chet el valyuta kursiga nisbatan rasman qonuniy asosiga tenglashtirilishi.

E. Devalvatsiya bu – valyuta siyosatining bir yo'nalishi bo'lib, importni rag'batlantirish uchun o'tkaziladi.

4. *Bretton – Vuds valyuta tizimiga ko'ra oltinning rasmiy qiymati qaysi valyutaga bevosita bog'landi?*

A. Dollarga, 1 unsiya oltin = 35 dollar.

B. Fransiya frankiga, 1 unsiya oltin = 40 frank.

D Dollar va funt sterlingga, 1 unsiya oltin = 35 dollar, 25 funt sterling.

E. Germaniya markasi, 1 unsiya oltin = 38 marka.

5. *Yamayka konferentsiyasiga asosan jahon valyuta tizimida qanday o'zgarishlar ro'y berdi?*

A. Funt sterling va dollar jahon valyutasi sifatida qabul qilindi.

B. Oltin qiymati qat'iy belgilangan baholarda aniqlanishi belgilab olindi.

D. Oltinni dollarga nisbatan rasmiy qiymati e'lon qilindi.

E. Valyuta kurslarini qat'iy belgilangan kursi o'rniga, suzib yuruvchi valyuta kurslari joriy etildi.

6. *SDR maxsus to'lov birligi qanday operatsiyalarda ishlatiladi?*

A. Mamlakatlar o'rtasidagi valyuta – kredit munosabatlarida.

B. AQSh va Yevropa davlatlari o'rtasidagi eksport – import operatsiyalarda.

D. Xalqaro valyuta jamg'armasining xisob – kitob operatsiyalarida.

E. Mamlakatlar o'rtasida qarz munosabatlarida.

7. *Dastlabki xalqaro tizimining vujudga kelishi qaysi yillarga to'g'ri keladi?*

A. 1830 yillarga.

B. 1840 yillarga.

D. 1850 yillarga.

E. 1860 yillarga.

8. *Milliy valyuta tizimining elementlari qaysi javobda noto'g'ri keltirilgan?*

A. Milliy valyuta.

B. Xalqaro valyuta.

D. Konvertatsiya shartlari.

E. Milliy valyuta pariteti.

- B. 55 foizni tashkil etdi.
- D. 65 foizni tashkil etdi.
- E. 75 foizni tashkil etdi.

15. Xalqaro hisob – kitoblarda eng ko‘p qo‘llaniladigan hisob – kitob shakli:

- A. Akkreditiv.
- B. Inkasso.
- D. Cheklar bilan hisob – kitob.
- E. Bank o‘tkazmalari.

16. O‘zbekiston tijorat banklari qanday valyuta operatsiyalarni bajaradi?

- A. Joriy xalqaro va kapital harakati bilan bog‘liq operatsiyalar.
- B. Kapital harakati bilan bog‘liq bo‘lmagan valyuta operatsiyalar.
- D. Joriy bo‘lmagan valyuta operatsiyalari.
- E. Xalqaro hisob – kitoblarni shakllari.

XX BOB. XALQARO MOLIYA INSTITUTLARI, ULARNING MAQSADI VA FUNKSIYALARI

20.1. Xalqaro moliyaviy institutlarining umumiy xarakteristikasi

Xalqaro valyuta – kredit va moliya munosabatlarining institutsional tuzilishi o‘z ichiga ko‘plab xalqaro moliyaviy tashkilotlarni oladi. Ularning ayrimlari yirik moliyaviy resurs va katta vakolatlarga ega bo‘lib, dunyo iqtisodiyoti va moliya – kredit jarayonlarida bevosita va bilvosita ishtirok etadi. Boshqalari hukumatlararo moliyaviy masalalarni muhokama etish, moliya – kredit siyosati bo‘yicha tavsiyalar va maslahatlar berish hamda moliyaviy yordam ko‘rsatish bilan shug‘ullanadi. Yana boshqalari axborot yig‘ish, muhim valyuta – kredit va moliya muammolari va umuman, iqtisodiyotda statistik va ilmiy – tadqiqot ishlarini amalga oshiradi.

Bu institutlarning asosiy maqsadi – xalqaro va mahalliy ijtimoiy – iqtisodiy doirada yuz berayotgan murakkabliklarga va qarama – qarshiliklarni bartaraf etish, yumshatish hamda ularning o‘zaro hamkorligini ta‘minlashga qaratilgandir.

Dunyoda global ahamiyatga ega bo‘lgan xalqaro moliyaviy institutlar tarkibiga, BMTning xayrxohligida tashkil etilgan, ixtisoslashtirilgan Xalqaro valyuta jamg‘armasi (XVJ), Jahon banki guruhi, Butunjahon savdo tashkiloti kiradi. Bu ixtisoslashtirilgan xalqaro moliyaviy institutlar Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT)ning faoliyati bilan bog‘liq xalqaro moliyaviy va iqtisodiy masalalarni hal etishda bevosita ishtirok etadi.

BMTning ixtisoslashtirilgan muassasasi – iqtisodiy kengash – Yevropa, Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi uchun 4 mintaqaviy komissiya tuzgan. Osiyo va Lotin Amerikasi komissiyalari Osiyo taraqqiyot banki (OTB) va Amerikalararo taraqqiyot banki (ATB)ni tashkil etilishiga vositachilik qilgan. Maxsus jamg‘armalar bu tashkilotlarni to‘ldirib turadi.

«Marshall rejasi»ning amalga oshirilishi munosabati bilan 1948 yilda tuzilgan Yevropa iqtisodiy hamkorligi tashkiloti, keyinchalik

tashqi qarzlarni tartibga solish muammolarini muhokama qiladi. London klubi XVJ va Parij klubi bilan iqtisodiy hamkorlik olib boradi.

1970 – yillardan boshlab davlatlaro moliyaviy – iqtisodiy muammolar dastlab “yettilik”, keyinchalik Rossiya Federatsiyasi qo‘shilgandan so‘ng “sakkizlik”, Belgiya, Niderlandiya, Shvetsariya va Shvetsiya qo‘shilgandan keyin “o‘nlik” davlat va hukumat rahbarlari darajasida hal etilishi yo‘lga qo‘yildi. “O‘nlik” mamlakatlar rahbarlari yig‘ilishida asosiy e‘tibor xalqaro valyuta – kredit masalalariga qaratiladi va “har kim o‘zi uchun”, ya‘ni markazga intilish tendentsiyalariga qarama – qarshi bo‘lgan xalqaro hamkorlik va liberalizm tamoyillari asosida ish ko‘rishga intiladi.

Halqaro moliya institutlari, Halqaro xisob – kitoblar (HHKB, 1930 yil) bankidan tashqari, asosan ikkinchi jahon urushidan keyin paydo bo‘lgan.

Bu davlatlararo institutlar mamlakatlarga kreditlar berish, jahon valyuta tizimining amal qilish tamoyillarini ishlab chiqish, xalqaro valyuta – kredit va moliya munosabatlarini davlatlararo tartibga solish bilan shug‘ullansada, ularni tashkil etilishining tub sabablaridan biri rivojlanayotgan mamlakatlarda siyosiy mustaqillikni joriy etish, ularning xalqaro doiradagi ishtirokini faollashtirish, milliy iqtisodiyotda vujudga kelayotgan muammolarni mintaq va xalqaro darajada yechish masalalariga qaratilgan.

Shu bilan birga, zamonaviy xalqaro moliya institutlarining vujudga kelishiga quyidagi omillarni keltirish mumkin:

1. Xalqaro iqtisodiyotda moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash borasida kuchlarni umumlashtirgan holda hamkorlikda faoliyat yuritish.

2. Davlatlararo valyuta va moliya – kredit siyosatini tartibga solish yuzasidan xalqaro andozalarni yaratish va amaliyotga joriy etish.

3. Hamkorlikda jahon valyuta va moliya – kredit siyosati yuzasidan strategik taktikani ishlab chiqish.

20.2. Xalqaro valyuta jamg‘armasi

Xalqaro valyuta jamg‘armasi (XVJ) jamg‘armaga a‘zo mamlakatlarning valyuta – kredit munosabatlarini tartibga solish va ularning to‘lov balansi defitsitini qoplash uchun xorijiy valyutada qisqa, o‘rta va uzoq muddatga kredit berish bilan shug‘ullanadi.

Jamg'arma BMTning rasmiy ixtisoslashgan muassasasi statusiga ega. U dunyo valyutasining institutsional asosi sifatida faoliyat yuritadi. XVJ BMTning 1944 yil 1 – 22 iyulda AQShning Bretton – Vudse shahrida o'tkazilgan xalqaro valyuta – moliya munosabatlariga bag'ishlangan konferensiyasida ta'sis etilgan.

Konferentsiya XVJning Kelishuv moddalarini qabul qildi. Ushbu hujjat 1945 yil 27 dekabrda kuchga kirdi. Jamg'arma o'z faoliyatini 39 a'zo – mamlakat bilan 1946 yil mayda boshladi, valyuta operatsiyalari faoliyati bo'yicha operatsiyalari 1947 yil 1 martdan kuchga kirdi. Sobiq ittifoq Bretton – Vudse konferensiyasida ishtirok etdi, biroq Janub va G'arb o'rtasidagi “sovuq urush” tufayli jamg'arma kelishuvlarini ratifikatsiya qilmadi.

XVJga a'zo mamlakatlar soni 2004 yilda 184 taga yetdi. Jamg'armaning bosh ofisi Vashingtonda joylashgan, shu bilan birga Bryussel, Parij, Jeneva va Tokioda ofislari, Nyu Yorkda BMT huzurida vakolatxonasi mavjud.

XVJning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:

➤ valyuta – moliya doirasida xalqaro hamkorlikni rag'batlantirish;

➤ a'zo – mamlakatlarda ishlab chiqarishni rivojlantirish, bandlikning yuqori darajasini ta'minlash va aholining real daromadini oshirish maqsadida “xalqaro savdoni kengaytirish va uning muvozanatligini ta'minlashga yordam berish”;

➤ “valyutaning barqarorligini ta'minlash, a'zo – mamlakatlar o'rtasida valyuta munosabatlari bilan bog'liq masalalarni hal etish” va raqobatbardosh muhitni ta'minlash maqsadida milliy valyutaning barqarorligini tushib ketishining oldini olish;

➤ a'zo – mamlakatlar to'lov balansidagi salbiy qoldiqni bartaraf etish maqsadida kreditlar berish;

➤ a'zo – mamlakatlarda o'rtasida hisob – kitoblarni tashkil etishga yordam berish, shuningdek valyuta cheklovlariga barham berish.

XVJning maxsus hisob – kitob valyutasi hisoblangan SDR (специальных прав заимствование-maxsus ayirboshlash huquqi)ning rasmiy kursi SDR savatchasiga kiritilgan valyutalar asosida aniqlanadi. Quyida XVJning SDR savatchasiga kiritilgan valyutalar va ularning ulushi haqidagi ma'lumotlar keltirilgan.

Jadvaldan SDR savatchasida asosiy ulush AQSh dollari hissasiga to'g'ri kelganligini kuzatish mumkin, keyingi o'rinlarda Yevropa

ittifoqiga a'zo mamlakatlarda amal qiladigan yevro pul birligi egallab turibdi.

XVI da ovozlar "tortilgan" tamoyilga amal qilib, a'zo – mamlakatlar ularning jamg'armadagi a'zolik badali miqdoridan qa'tiy nazar 250 "asosiy" ovozga ega bo'lib, har bir qo'shimcha ovoz uchun 100 ming SDR badal to'lanishi lozim.

Turli valyutada 1 SDRning bahosi (qavsda valyutalarning SDR korzinasida tutgan mavqei foizda keltirilgan)

Yillar	USD	DEM	JPY	GBP	FRF
1981 –	0,540	0,460	34,0	0,0710	0,740
1985	(42%)	(19%)	(13%)	(13%)	(13%)
1986 –	0,452	0,572	33,4	0,0893	1,020
1990	(42%)	(19%)	(15%)	(12%)	(12%)
1991 –	0,572	0,453	31,8	0,0812	0,800
1995	(40%)	(21%)	(17%)	(11%)	(11%)
1996 –	0,582	0,446	27,2	0,1050	0,813
1998	(39%)	(21%)	(18%)	(11%)	(11%)
Yillar	USD	EUR	JPY	GBP	
1999 –	0,5820	0,3519	27,2	0,1050	
2000	(39%)	(32%)	(18%)	(11%)	
2001 –	0,5770	0,4260	21,0	0,0984	
2005	(45%)	(29%)	(15%)	(11%)	
2006 –	0,6320	0,4100	18,4	0,0903	
2010	(44%)	(34%)	(11%)	(11%)	

XVI da hozirgi paytda, 2004 yil 7 sentyabr holatiga, eng yuqori ovoz AQSh – 17,1%, Yaponiya – 6,1%, Germaniya – 6,0%, Buyuk Britaniya va Fransiya – 4,9%, Italiya va Saudiya Arabistoni 3,2%, Kanada, Xitoy va Rossiya 2,7% mamlakatlari hissasiga to'g'ri keladi. Jamg'armada Yevropa ittifoqiga a'zo bo'lgan 15 ta mamlakat hissasiga 29,8% va IXTRga a'zo bo'lgan 30 ta rivojlangan mamlakat 64,5% ovoznini, qolgan 35,5 foiz ovoz esa a'zo – mamlakatlarning 84% hissasiga to'g'ri keladi. Jamg'armada kvotalarning taqsimlanishi 5 yilda bir marta ko'riladi.

Jamg'armaga a'zo – mamlakatlar soni ortib borishi barobarida unga to'lanadigan a'zolik badali hajmi 1947 yilda 7,7 mlrd SDRdan 2004 yil 30 aprel holatiga 212,8 mlrd SDR (308,9 mlrd AQSh dollari)ga yoki 28 martga ortgan. Biroq, jamg'armaning kapital

miqdori o'sishi dunyo YaIMga nisbatan judayam past darajada qolmoqda. Bu o'z navbatida XVJning oldida turgan vazifalarni to'liq bajarishga imkoniyat bermayapti.

20.3. Jahon banki

Jahon banki (JB) BMT tarkibidagi ixtisoslashgan moliyaviy muassasa hisoblanadi. Jahon banki Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) va uning bo'limi hisoblangan Xalqaro rivojlanish assosatsiyasi (XRA), Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK), Investitsiyalarni har tomonlama kafolatlash agentligi (IXKA) va Investitsion munozaralarni tartibga solish bo'yicha xalqaro markazi (IMXM) kabi moliyaviy tashkilotlarni o'z tarkibiga oladi.

JB tarkibidagi birinchi uchta moliyaviy tashkilot dunyo rivojlanish bankining vazifalarini bajaradi, keyingi ikkitasi esa rivojlanayotgan va iqtisodiyoti o'tish jarayonini boshidan kechirayotgan mamlakatlarga investitsiya oqimlarini rag'batlantirish bilan shug'ullanadi.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki guruh tarkibida bosh tashkilot sifatida Xalqaro valyuta jamg'armasi bilan birgalikda Bretton – Vudseda 1944 yil 1 – 22 iyulda bo'lib o'tgan xalqaro konferentsiyada tashkil topgan bo'lib, faoliyatini 1946 yil iyuldan boshlagan.

XTTBning resurslari ikkita manba:

- birinchisi, aksiyadorlarning kapitali (6 foiz atrofida) hisobidan;
- ikkinchisi, xalqaro moliya bozorlarida aksiyalarni joylashtirish orqali (95 foizga yaqini) shakllantiriladi.

Tashkiliy jihatdan XTTB aksiyadorlik jamiyati tamoyili asosida tashkil etilgan. XTTBda aksiyadorlarni ovoz berish soni ularning ustav kapitalidagi ulushi doirasida aniqlanadi. XTTBda asosiy ovoz berish huquqi AQShga (16,8%) tegishli, bu AQShga bankda qabul qilinayotgan qarorlarga veto qo'yish huquqini ta'minlaydi, qarorlarni qabul qilinishi uchun umumiy aksiyadorlarning 85 foizi ovoz berishi lozim bo'ladi. Ovozlar soni bo'yicha ikkinchi o'rinda Yaponiya (8%) turadi, shuningdek Germaniya (4,6%), Buyuk Britaniya va Fransiya (4,4% dan) mamlakatlari sezilarli ovozlar soniga ega.

XTTBning boshqaruv organi Boshqaruv kengashi va Direktor (ijrochi organ)dan iborat bo'lib, Boshqaruv kengashi tarkibi unga a'zo

hisoblanmaydi, biroq juda yuqori bo'lmagan 0,75 foiz miqdorida komission to'lovlar undiriladi.

Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad 875 AQSh dollaridan kam bo'lgan mamlakatlar XRAning kreditiga da'vogarlik qilishi mumkin. Dunyo bo'yicha bunday mamlakatlar soni taxminan 81 tani (2008 yil) tashkil etib, ushbu mamlakatlarda 2,5 mlrddan ortiq aholi yashaydi. XRAning kreditlari asosan ta'lim, sog'liqni saqlash va qishloq xo'jaligini rivojlantirishga yo'naltiriladi. Unga XTTBga a'zo – mamlakatlar kirishga haqli bo'lib, lekin ko'pchilik mamlakatlar bu imkoniyatdan foydalanmaydi, shuning uchun XTTBga a'zo bo'lgan 184 ta mamlakatdan faqat 164 tasi uning a'zosi hisoblandi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) 1956 tashkil etilgan. U XTTB va XRAga nisbatan boshqa strategik siyosatni amalga oshiradi. XMK asosan xususiy sohani kreditlash bilan shug'ullanib, uning kreditlari bo'yicha XTTB va XRA dan farqli o'laroq, davlat kafolati talab etilmaydi. XMK berayotgan kreditlar asosan loyiha summasining 25 foizidan ortmaydi. Kreditlarning muddati asosan 7 – 8 yil va eng yuqorisi 15 yilgacha berilishi mumkin. XMKning moliyaviy resurslari xalqaro moliya bozorlaridan qimmatli qog'ozlarni joylashtirish asosida shakllantiriladi.

Investitsiyalarni har tomonlama kafolatlash agentligi (IXKA) rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ridan – to'g'ri investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish maqsadida 1988 yilda tashkil etilgan. IXKA a'zo – mamlakatlarga kiritilayotgan investitsiyalarni notijorat risklardan, ya'ni investitsiya mulklarini eksproportsiya qilish, siyosiy kataklizma, valyuta konvertatsiyasini bekor qilish, hukumat qarori natijasida kontrakt shartnomalarini bajarilmaslik holatlarini kafolatlaydi. Odatda investitsiyalarni 15 yilga, ayrim hollarda 20 yil muddatgacha kafolatlaydi. Kafolatlangan investitsiyalar bo'yicha muammolar vujudga kelganda ularning 90 foizi IXKA tomonidan qoplab beriladi. IXKA o'zining kafolatlash faoliyatini milliy sug'urta kompaniyalari bilan hamkorlikda tashkil etadi.

Investitsion munozaralarni tartibga solish bo'yicha xalqaro markazi (IMXM) 1966 yilda tashkil etilgan bo'lib, investitsion nizolarni arbitraj yordamida, xalqaro huquq mexanizmlari asosida tartibga solish asosida xorijiy investitsiyalarni jalb etishga ko'maklashadi. Shu bois ham ko'plab investitsiyalar haqidagi kelishuvlar shartida IXKAning arbitraj yordamida hal etishga havola qilinadi.

20.4. Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki

Fransiyaning sobiq Prezidenti Fransua Mitteran 1989 yilning 25 oktyabrda Yevropa parlamentining yig'ilishida Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (EETB)ni tashkil etish tashabbusi bilan chiqdi. Shundan so'ng 1990 yil 29 mayda Parijdagi kelishuvga asosan EETB ta'sis etildi va bu kelishuv 1991 yil 28 martdan kuchga kirdi.

1991 yil 15 – 17 aprel kunlari bank boshqaruv kengashining birinchi yig'ilishi bo'lib o'tdi va unda bank ta'sischilari bo'lgan 40 ta mamlakat va 2 ta xalqaro tashkilot, ya'ni Yevropa ittifoqi (EI) va Yevropa investitsiya banki (EIB) ishtirok etdi.

ETTB faoliyatining eng asosiy jihatlarini quyidagilarda ko'rishimiz mumkin. 1991 yilning noyabrida ETTBning Varshava vakolatxonasi ochildi va Estoniya, Latviya va Litva davlatlari bankga a'zoliqi tasdiqlandi. Bugungi kunda ETTBning aksiyadorlari 60 mamlakat, EI va EIB xalqaro tashkilotlar hisoblanadi. Umumiy imzolangan kapital – 1964 mlrd yevro, to'langan kapital – 5,2 mlrd yevro.

ETTBning faoliyat maqsadi va asosiy vazifasi bozor munosabatlarini rivojlantirish va jahon iqtisodiy integratsiyasini chuqurlashtirish uchun tashkil etish hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan ETTBning asosiy vazifasi Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida, Rossiya va Markaziy osiyo mamlakatlarida rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonlarini tezlashtirishdan iborat. Bugungi kunda ETTB loyihalari Yevropa va Osiyoning 27 davlatida amal qilmoqda. Boshqa xalqaro moliya tashkilotlaridan farqli o'laroq, bank nizomiga asosan loyiha amalga oshirilayotgan davlatlarda ko'p partiyaviylik, plyuralizm va bozor iqtisodiyoti tamoyillari amal qilishi shart.

ETTB ning investitsiya loyihalari orqali:

- sanoatda tarkibiy islohatlar o'tkazish;
- raqobat, xususiyashtirish va tadbirkorlikni rivojlantirish;
- moliyaviy tashkilotlar faoliyati va huquqiy tizimni barqarorlashtirish;
- xususiy sektorni rivoji uchun infrastrukturani qo'llab quvvatlash;
- korporativ boshqaruv tizimini tadbiq etish, shu jumladan tabiatni muhofaza qilish masalalari moliyalashtiriladi.

ko‘tarish va yangi iqtisodiy tuzumni joriy etishga bo‘lgan zaruriyatning kuchayib borishi;

2) XVJ va Jahon banki e‘tiboridan chetda qolayotgan xalqaro mintaqaviy ijtimoiy – iqtisodiy masalalarni hal etish;

3) hududiy mintaqalar iqtisodiyotini kreditlash uchun ichki moliyaviy resurslardan, shuningdek tashqi manbalardan samarali foydalanish mexanizmini yaratish;

4) rivojlanayotgan mamlakatlarda mintaqaviy hamkorlikni yo‘lga qo‘yish va rivojlantirish, shuningdek iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash.

Quyidagi jadvalda nomlari keltirilgan banklar o‘rtasidagi asosiy farq ularning ijtimoiy – iqtisodiy, madaniy va ma‘rifiy darajalarining turlicha ekanligi, shu bilan birga ularning geografik joylashuvi va aholining etnik qatlami bo‘yicha ham farq qiladi.

Shu bilan birga, barcha banklarning a‘zo mamlakatlari 1/3 qismi rivojlangan mamlakatlar hisoblanadi. Ovoz berish huquqining yuqoriligi tufayli XaTBning har qanday qarori AQSh, OTBning qarori Yaponiya va AQSh tomonidan bekor qilinishi mumkin.

Quyidagi jadvalda uchta mintaqaviy bank haqida ayrim ma‘lumotlar keltirilgan.

Xalqaro mintaqaviy taraqqiyot banklari

Nomi va joylashgan joyi	Tashkil topgan yili	A‘zo mamlakatlari soni	Shundan rivojlanayotgan	Ustav kapitali	Shundan to‘langani	Loyihalarni moliyalashtirish
				Mlrd dollar		
Amerikalararo taraqqiyot banki (ATB), Vashington	1959	46	30	101,0	4,3	13,6
Afrika taraqqiyot banki (AfTB), Abidjon	1963	77	51	29,7	2,0	2,6
Osiyo taraqqiyot banki (OTB), Manila	1965	61	45	47,0	3,0	5,4

AfTB tashkil topgan paytda unga a'zo mamlakat sifatida faqat Afrika qit'asidagi mamlakatlar kirishi belgilab qo'yilgan edi. Biroq, keyinchalik bankning moliyaviy resurslari bazasini shakllantirishda muammolar vujudga kelganligi sababli rivojlangan mamlakatlarni a'zo bo'lishiga ruxsat berildi.

Xalqaro valyuta va kredit tashkilotlari ichida *Xalqaro hisob kitoblar* banki (Bazel) alohida o'rin tutadi. HHKB 1930 yilda oltita mamlakat (Belgiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Fransiya va Yaponiya)ning hukumatlararo Gaga shartnomasi va shu mamlakatlarning konventsiyasi asosida Shveytsariyada tashkil etildi.

XHKB dunyodagi barcha banklar uchun kapitalning yetarliligi bo'yicha xalqaro talablarini ishlab chiqadi va amaliyotga joriy etadi. Masalan, XHKB banklar kapitalini ularning riskka tortilgan aktivlariga nisbatan umumiy kapitali bo'yicha 0,08 va asosiy kapitali 0,04 bo'yicha koeffitsiyent bo'lishi zarurligi belgilagan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki aynan shu talablarni, mos ravishda 0,05 va 0,1 koeffitsiyentda o'rnatgan. Xususan, mamlakatimiz tijorat banklari banklarida ushbu talab yuqori darajada bajarilayotganligini Prezidentimiz Islom Karimov alohida e'tirof etib: "Banklarimiz kapitalining yetarlilik darajasi 23 foizdan oshadi. Bu esa banklar monitoringi bilan shug'ullanadigan xalqaro Bazel qo'mitasi tomonidan belgilangan xalqaro standartlardan qariyb 3 barobar ko'pdir¹⁰⁰," deya ta'kidladilar.

XHKB – markaziy banklarning banki. XHKBga uning ustavi bo'yicha ikkita asosiy vazifa qo'yilgan. Birinchisi, markaziy banklar o'rtasida o'zaro aloqalarni rag'batlantirish, xalqaro moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishga qulay muhit yaratish; ikkinchidan, unga a'zo mamlakatlar o'rtasida xalqaro kredit va boshqa operatsiyalarni amalga oshirishda bank – agent yoki bank – depozitariy sifatida faoliyat yuritadi.

XHKBning asosiy moliyaviy resurs manbasi Markaziy banklarning qisqa muddatli (asosan 3 oy muddatga) depozitlari yoki oltinlari hisoblanadi. Aktiv operatsiyalari sifatida bankning Markaziy banklarga xorijiy valyutalarda beradigan kreditlarini ta'kidlash mumkin.

¹⁰⁰ Karimov I.A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. T: O'zbekiston, 2010. B 36.

Arab valyuta jamg'armasi (AVJ) mintaqaviy moliyaviy tashkilot bo'lib, 1976 yil 27 aprelda 20 ta arab mamlakatlari ishtirokida Marokkoda tashkil etilgan. Asosiy maqsadi, arab mamlakatlarining iqtisodiy va valyuta siyosatini tartibga solib turishdan iborat. Jamg'armaning yana bir muhim vazifalaridan biri, arab mamlakatlarida neftdollarni tartibga solish bo'lib, jamg'armaga a'zo mamlakatlardagi ortiqcha neftdollarni g'arbdan erkin foydalanish bo'yicha mustaqillik darajasini oshirishga qaratilgan.

Yevropa ittifoqiga a'zo mamlakatlardan tomonidan o'nga yaqin xalqaro moliyaviy tashkilot, institut, markazlar (1960 – 65 yillardan buyon) tashkil etilgan bo'lib. Ularni tashkil etilishining asosiy maqsadi quyidagilar bilan izohlanadi:

- yagona bozor va yagona valyutani yaratish asosida iqtisodiyotning, shuningdek valyuta – kredit va moliya munosabatlarining rivojlanishi va integratsiyasini ta'minlash;

- G'arbiy Yevropa mamlakatlari jahon iqtisodiyotidagi mavqeyini mustahkamlash asosida AQSh va Yaponiya markazlari bilan raqobat qila oladigan muhitini yaratishga bo'lgan harakat;

- rivojlanayotgan iqtisodiy hamkor mamlakatlarga yordam berish mintaqada ijtimoiy – iqtisodiy siyosatni barqarorligini ta'minlash maqsadida qo'shma jamg'armalarni kengaytirishga bo'lgan zaruriyatning mavjudligi.

Bobga oid savollar

1. Xalqaro moliya institutlari o'z tarkibiga qanday tashkilotlarni oladi?

2. Xalqaro moliya tashkilotlarining vakolatlari.

3. Xalqaro moliya tashkilotlarning maqsadlari.

4. Global ahamiyatga ega bo'lgan xalqaro moliyaviy institutlar.

5. Yevropa iqtisodiy hamkorligi tashkiloti qachon va qanday maqsadda tashkil etilgan?

6. Xalqaro valyuta jamg'armasi qachon va qanday maqsadda tashkil etilgan?

7. Jahon banki qachon tashkil etilgan, uning tarkibiga qanday moliyaviy tashkilotlar kiradi?

8. Investitsiyalarni har tomonlama kafolatlash agentligi qanday tashkilot va u investitsiyalarni necha yilgacha kafolatlaydi?

9. Yevropa taraqqiyot va tiklanish banki kimning tashabbusi bilan va qachon tashkil etilgan?

10. Yevropa taraqqiyot va tiklanish banki ustav kapitalining eng yuqori ulushi qanday mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi?

11. Xalqaro mintaqaviy institutlar tarkibiga qanday tashkilotlar kiradi va ularning asosiy missiyasi nimadan iborat?

12. O'zbekistonning xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlik doirasi.

Bobga oid testlar

1. Yevropa iqtisodiy hamkorligi tashkiloti qanday reja asosida tashkil etilgan?

- A. Cherchel rejasiga asosan.
- B. Qirolicha Yelezaveta rejasiga asosan.
- D. Marshall rejasiga asosan.
- E. Mark Tven rejasiga asosan.

2. Kreditor mamlakatlar Parij klubining maqsadi:

- A. Rivojlangan mamlakatlarga kredit beradi.
- B. Rivojlanayotgan mamlakatlarning siyosatini ishlab chiqadi.
- D. Rivojlangan mamlakatlarning norasmiy tashkilotidir.
- E. Moliya – kredit tashkilotlari faoliyatini tartibga soladi.

3. Xalqaro moliya institutlari asosan qachon paydo bo'la boshlgan?

- A. Birinchi jahon urushidan keyin.
- B. Ikkinchi jahon urushidan keyin.
- D. Buyuk inqirozdan keyin.
- E. 2008 yildagi jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozidan keyin.

4. Xalqaro moliyaviy institutlarni vujudga kelishiga ta'sir qilgan omillar qanday javobda noto'g'ri keltirilgan?

A. Xalqaro iqtisodiyotda moliyaviy barqarorlikni ta'minlash borasida kuchlarni umumlashtirishgan holda hamkorlikda faoliyat yuritish.

B. Kapitalizm va sotsializm tuzumi o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash.

D. Davlatlararo valyuta va moliya – kredit siyosatini tartibga solish yuzasidan andozalarni yaratish va amaliyotga joriy etish.

E. Hamkorlikda jahon valyuta va moliya – kredit siyosati yuzasidan strategik taktikani ishlab chiqish.

5. Xalqaro valyuta fondi qanday maqsadga kredit beradi?

A. Mamlakat qishloq – xo‘jaligini rivojlantirish uchun.

B. Mamlakatlarning valyuta – kredit munosabatlarini tartibga solish uchun.

D. Mamlakatlarning to‘lov balansi defitsetini qoplash uchun.

E. B va V javoblar to‘g‘ri.

6. Xalqaro valyuta jamg‘armasiga a‘zo mamlakatlar soni 2004 yilda nechtani tashkil etdi va uning bosh ofisi qanday shaharda joylashgan?

A. 204 ta, Parijda.

B. 184 ta, Vashingtonda.

D. 189 ta, Jenevada.

E. 184 ta, Nyu Yorkda.

7. Jaxon banki qaysi tashkilot tarkibidagi qanday muassasa hisoblanadi?

A. Xalqaro valyuta jamg‘armasi tarkibidagi, ixtisoslashgan moliyaviy muassasa.

B. Birlashgan millatlar tashkiloti tarkibidagi, ixtisoslashgan moliyaviy muassasa.

D. Yevropa ittifoqi tarkibidagi, moliyaviy muassasa.

E. Rivojlangan mamlakatlar tarkibidagi, moliyaviy muassasa.

8. Qanday xalqaro moliyaviy tashkilotning kreditlari bo‘yicha foizlar undirilmaydi?

A. Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki.

B. Xalqaro moliya korporatsiyasi.

D. Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi.

E. Investitsiyalarni hartomonlama kafolatlash agentligi.

9. Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki kimning tashabbusi bilan qachon ta‘sis etilgan ?

A. Marshallning taklifi bilan, 1989 yil 29 mayda.

- B. Fransua Mitteranning taklifi bilan, 1990 yil 29 mayda.
- D. Klintonning taklifi bilan, 1991 yil 30 oktyabrda.
- E. Jak Sherakning taklifi bilan, 1988 yil 25 iyunda.

10. Quyidagilardan qaysi biri xalqaro minatqaviy taraqqiyot banklari tarkibiga kirmaydi?

- A. Amerikalararo taraqqiyot banki, Vashington.
- B. Afrika taraqqiyot bank, Abidjon.
- D. Jahon banki, Vashington.
- E. Osiyo taraqqiyot bank, Manila.

11. O'zbekistonning Yevropa tiklanish va taraqqiyot bank bilan aloqalari qachon boshlandi va uning to'laqonli a'zosi qachon bo'lgan?

- A. 1989 yil 20 mayda aloqalar o'rnatildi va 1990 yilda a'zo bo'ldi.
- B. 1991 yil 25 aprelda aloqalar o'rnatildi va 1992 yilda a'zo bo'ldi.
- D. 1992 yil 30 aprelda aloqalar o'rnatildi va 1993 yilda a'zo bo'ldi.
- E. 1993 yil 30 maydan aloqalar o'rnatildi va 1994 yilda a'zo bo'ldi.

12. O'zbekiston Osiyo taraqqiyot banki bilan qachondan boshlab to'laqonli hamkorlikni yo'lga qo'ygan?

- A. 1991 yildan.
- B. 1993 yildan.
- D. 1995 yildan.
- E. 1997 yildan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi «O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida»gi qonuni.T., 1995.
2. O‘zbekiston Respublikasi «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonuni. T., 1996.
3. Karimov I.A. Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. T.: O‘zbekiston, 2009. 54 b.
4. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. T.: O‘zbekiston, 2017. 104 b.
5. Mirziyoev Sh.M Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O‘zbekiston, 2017. 56 b.
6. Mirziyoev Sh.M Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. T.: O‘zbekiston, 2017. 48 b.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 2 sentyabrdagi “Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-5177-sonli farmoni.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 12 sentyabrdagi “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3270-sonli qarori.
9. 2017 yil 13 sentyabrda O‘zbekiston Respublikasi prezidentining PQ-3272-sonli “Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 9 yanvardagi PF-5296-sonli “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida farmoni.
11. Abdullayeva Sh.Z. Pul, kredit va banklar. T.: Iqtisod – moliya, 2007. 348 b.
12. Денги мира. Ред.группа: О.Елисеева, Т.Евсеева и др. М.: Мир энциклопедий Аванта+, Астрел, 2009. 184 с.Самие красивые и знаменитие.

13. Денги, кредит, банки: Учебник / Под ред. О.И.Лавшурина. М.: КНОРУС, 2007. 560 с.
14. Mullajonov F.M. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi. T.: O'zbekiston, 2001.
15. Omonov A.A. Tijorat banklari moliyaviy resurslarini boshqarish: Monografiya. T.: Iqtisod -Moliya, 2010. 246 b.
16. Omonov A. Banklar va banklarda hisob: O'quv qo'llanma. T.: Akademiya, 2006. 122 b.
17. Omonov A.A., Marpatov M.D. Pul va pul muomalasi: O'quv qo'llanma. T.: Akademiya, 2008. 158 b.
18. Rashidov O.Yu. va bosh. Pul, kredit va banklar: Darslik. T.: TDIU, 2008. 432 b.
19. Tijorat banklarida kassa ishini tashkil etish, inkassatsiya va qimmatliklarni tashishga doir yo'riqnoma. T.: O'zbekiston, 2004.
20. O'zbekiston Respublikasi bank tizimida buxgalteriya hisobini yuritishga oid hujjatlari to'plami. T.: O'zbekiston, 2003.
21. O'zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo'yicha qonunchilik hujjatlari to'plami. T.: O'zbekiston, 2003.
22. Qoraliev T.M. Sayfiddinov I.F. Tijorat banklari faoliyati tahlili: Darslik. T.: Iqtisod -Moliya, 2010. 384 b.
23. Qoraliev T.M. Norqobilov S.X. Pul-kredit orqali muvofiqlashtirish: O'quv qo'llanma. T.: Iqtisod -moliya, 2008.
24. International Financial Statistics. IMF, August. 2011. 1422 p.

MUNDARIJA

Kirish..... 3

I BOB. PULNING PAYDO BO‘LISHI, ZARURLIGI VA FUNKSIYALARI 5

1.2. Pulning vujudga kelishi va zarurligi 7

1.3. Pulning rivojlanish tarixi 13

1.4. Pulning funksiyalari 18

1.5. Pulning turlari 25

1.6. Tovar xo‘jaligi sharoitida pulning roli 35

Bobga oid savollar 37

Bobga oid testlar 39

II BOB. PUL NAZARIYALARI 46

2.1. Pul nazariyasining mohiyati 46

2.3. Pulning nominallik nazariyasi 50

2.4. Pulning miqdoriy nazariyasi 53

Bobga oid savollar 58

Bobga oid testlar 59

III BOB. PUL AYLANMASI VA UNING TARKIBI 62

3.1. Pul aylanmasining mohiyati 62

3.2. Naqd pul aylanmasini tashkil etish 65

3.2.1. *Naqd pullarni qabul qilish tartibi* 70

3.2.2. *Naqd pullarni berish tartibi* 71

3.3. Naqd pulsiz hisob – kitoblarning tamoyillari 72

3.4. Naqd pulsiz hisob – kitob shakllari 75

3.4.1. *To‘lov topshiriqnomalari bilan hisob – kitoblar* 76

3.4.2. *To‘lov talabnomalari bilan hisob – kitoblar* 78

3.4.3. *Akkreditivlar bilan hisob – kitoblar* 82

3.4.4. *Inkasso topshiriqnomalar bilan hisob – kitoblar* 85

3.4.5. Cheklar bilan hisob – kitoblar	87
3.4.6. Plastik kartochkalar bilan hisob – kitoblar.....	89
<i>Bobga oid savollar</i>	92
<i>Bobga oid testlar</i>	93
IV BOB. PUL MUOMALASI, PUL MASSASI VA PUL	
AGREGATLARI.....	96
4.1. Pul muomalasi tushunchasi va tarkibi	96
4.2. Pul massasi va tarkibi.....	97
4.3. Pul agregatlari	99
<i>Bobga oid savollar</i>	101
<i>Bobga oid testlar</i>	101
V BOB. PUL TIZIMI: MAZMUNI, TURLARI VA	
ELEMENTLARI.....	104
5.1. Pul tizimining mohiyati va turlari	104
5.2. Pul tizimining elementlari.....	108
<i>Bobga oid savollar</i>	113
<i>Bobga oid testlar</i>	114
VI BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI PUL TIZIMI VA	
UNING ELEMENTLARI.....	118
6.1. O‘zbekiston pul tizimining tashkil topishi va	
rivojlanishi.....	118
6.2. O‘zbekiston pul tizimining elementlari	123
<i>Bobga oid savollar</i>	131
<i>Bobga oid testlar</i>	132
VII BOB. INFLYATSIYA VA UNGA QARSHI KURASHISH	
YO‘LLARI.....	134
7.1. Inflyatsiyaning mohiyati va turlari	134
7.2. Inflyatsiyaning vujudga kelish sabablari	139
7.3. Inflyatsiyaning ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlarini	141
7.4. Inflyatsiyaga qarshi siyosat	143
<i>Bobga oid savollar</i>	144
<i>Bobga oid testlar</i>	144

VIII BOB. PUL ISLOHOTLARI	147
8.1. Pul islohotlarini amalga oshirishning zarurligi va shart-sharoitlari	147
8.2. Pul islohotlarini amalga oshirish usullari.....	147
8.3. Denominatsiya va nullifikatsiyaning mohiyati hamda ularni qo‘llash tartibi	148
8.4. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan pul islohotlari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari	150
<i>Bobga oid savollar</i>	152
<i>Bobga oid testlar</i>	152
IX BOB. KREDITNING ZARURLIGI, FUNKSIYALARI, SHAKLLARI VA TURLARI	156
9.1. Kreditning zarurligi va mohiyati	156
9.3. Kreditning shakllari va turlari.....	164
<i>Bobga oid savollar</i>	175
<i>Bobga oid testlar</i>	176
X BOB. KREDIT FOIZ STAVKASI VA UNGA TA‘SIR ETUVCHI OMILLAR.....	180
10.1. Kredit bahosi va uning funksiyalari.....	180
10.2. Bank krediti bahosi shakllanishi bo‘yicha xorij tajribasi va undan O‘zbekiston amaliyotida ijodiy foydalanish imkoniyatlari.....	183
<i>Bobga oid savollar</i>	188
<i>Bobga oid testlar</i>	189
XI BOB. BANKLARNING KELIB CHIQISHI VA BANK TIZIMI.....	193
11.1. Banklarning vujudga kelishi va mohiyati	193
11.2. Banklarning turlari	196
11.3. Banklarning iqtisodiyotdagi roli.....	200
<i>Bobga oid savollar</i>	204
<i>Bobga oid testlar</i>	205
XII BOB. MARKAZIY BANK VA UNING FUNKSIYALARI..	208
12.1. Markaziy banklarning vujudga kelishi.....	208

12.2. Markaziy bankning funksiyalari.....	211
12.3. Markaziy bankning pul – kredit siyosati	212
12.4. Muomala uchun zarur boʻlgan naqd pullar miqdorini aniqlash asoslari	221
<i>Bobga oid savollar</i>	226
<i>Bobga oid testlar</i>	226
XIII BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI VA UNING TARKIBI.....	229
13.1. O‘zbekiston bank tizimining tashkil topishi va rivojlanishi .	229
13.2. O‘zbekiston Markaziy banki, maqsadi va vazifalari.....	231
13.3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining naqd pul muomalasi bo‘yicha asosiy vazifalari	235
<i>Bobga oid savollar</i>	237
<i>Bobga oid testlar</i>	237
XIV BOB. MARKAZIY BANKNING MUSTAQILLIGI.....	240
14.1. Markaziy bank mustaqilligining mezonlari va zarurligi	240
14.2. Markaziy bankning mustaqilligini aniqlovchi indekslar va ularning tavsifi.....	243
14.3. Xorijiy davlatlarda markaziy bankning mustaqilligini belgilovchi xususiyatlar	252
<i>Bobga oid savollar</i>	261
<i>Bobga oid testlar</i>	262
XV BOB. TIJORAT BANKLARI VA ULARNING FUNKSIYALARI.....	264
15.1. Tijorat banklari va ularning tashkil topishi.....	264
15.2. Tijorat banklarning funksiyalari.....	270
15.3. Tijorat banklarning daromad va xarajatlari	273
<i>Bobga oid savollar</i>	276
<i>Bobga oid testlar</i>	276
XVI BOB. TIJORAT BANKLARINING OPERATSIYALARI....	279
16.1. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari	279
16.2. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari	282
16.3. Tijorat banklarining noa`nanaviy operatsiyalari.....	285

16.3.1. Faktoring operatsiyalari	285
16.3.2. Kredit – ijara (lizing)	286
16.3.3. Kontokorrent operatsiyalari.....	288
16.3.4. Forfeyting operatsiyalari	289
16.3.5. Trast operatsiyalari	290
<i>Bobga oid savollar</i>	291
<i>Bobga oid testlar</i>	292
XVII BOB. NOBANK MOLIYA-KREDIT MUASSASALARI	295
17.1. Nobank kredit tashkilotlari va ularni tashkil etish	295
17.2. Kredit uyushmalari va ularning operatsiyalari	297
17.3. Mikrokredit tashkilotlari.....	299
17.4. Lombardlar va ularning tashkil topishi	305
<i>Bobga oid savollar</i>	306
<i>Bobga oid testlar</i>	306
XVIII BOB. BANK INQIROZLARI.....	308
18.1. Bank inqirozlarining kelib chiqish sabablari	308
18.2. Bank inqirozlarining salbiy oqibatlarini, ularning turlari va shakllari.....	312
18.3. Tizimli bank inqirozlari va ularni boshqarish yo‘nalishlari ..	314
<i>Bobga oid savollar</i>	317
<i>Bobga oid testlar</i>	318
XIX BOB. VALYUTA TIZIMI VA PULNING XALQARO MUNOSABATLARDAGI HARAKATLARI.....	322
19.1. Valyuta tizimi va uning elementlari.....	322
19.2. Valyuta tizimining vujudga kelishi va rivojlanish	324
19.3. Valyuta kursi va uning turlari.....	340
19.4. Xalqaro hisob – kitoblarning vujudga kelishi va mohiyati	342
19.5. Xalqaro hisob – kitoblarning shakllari va valyuta riski	344
19.6. O‘zbekiston banklarida xalqaro valyuta munosabatlari	348
<i>Bobga oid savollar</i>	352
<i>Bobga oid testlar</i>	353

XX BOB. XALQARO MOLIYA INSTITUTLARI, ULARNING MAQSADI VA FUNKSIYALARI.....	357
20.1. Xalqaro moliyaviy institutlarining umumiy xarakteristikasi.....	357
20.2. Xalqaro valyuta jamg'armasi	359
20.3. Jahon banki	362
20.4. Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki.....	365
20.5. Mintaqaviy moliya – kredit institutlari.....	366
<i>Bobga oid savollar.....</i>	<i>369</i>
<i>Bobga oid testlar.....</i>	<i>370</i>
Foydalanilgan adabiyotlar.....	373

Qaydlar uchun

A.A.OMONOV, T.M.QORALIEV

PUL VA BANKLAR

Darslik

Muharrir **Z. Bozorova**

Badiiy muharrir **K. Boyxo'jayev**

Kompyuterda sahifalovchi **O. Fozilova**

Nashr. lits. AI № 305.22.06.2017.
Bosishga ruxsat 23.04.2018-yilda berildi.
Bichimi 60x84 ¹/₁₆. Ofset qog‘ozi № 2.
«Times New Roman» garniturasini.
Shartli b.t. 22,1. Nashr hisob t. 23,1.
Adadi 150 dona. 6-buyurtma.

“IQTISOD-MOLIYA” nashriyoti.
100000, Toshkent, Amir Temur ko‘chasi, 60-a uy.